॥ श्री व्यासराजग्रन्थमाला ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यप्रणीतः

तन्त्रसारसंग्रहः

श्रीरघुनाथयतिरचितया

तत्त्वकणिका

व्याख्यया सहितः

सम्पादकः

विद्वान् डि. प्रह्लादाचार्यः

प्राध्यापकः, स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागः

बेङ्गळूरु विश्वविद्यालयः

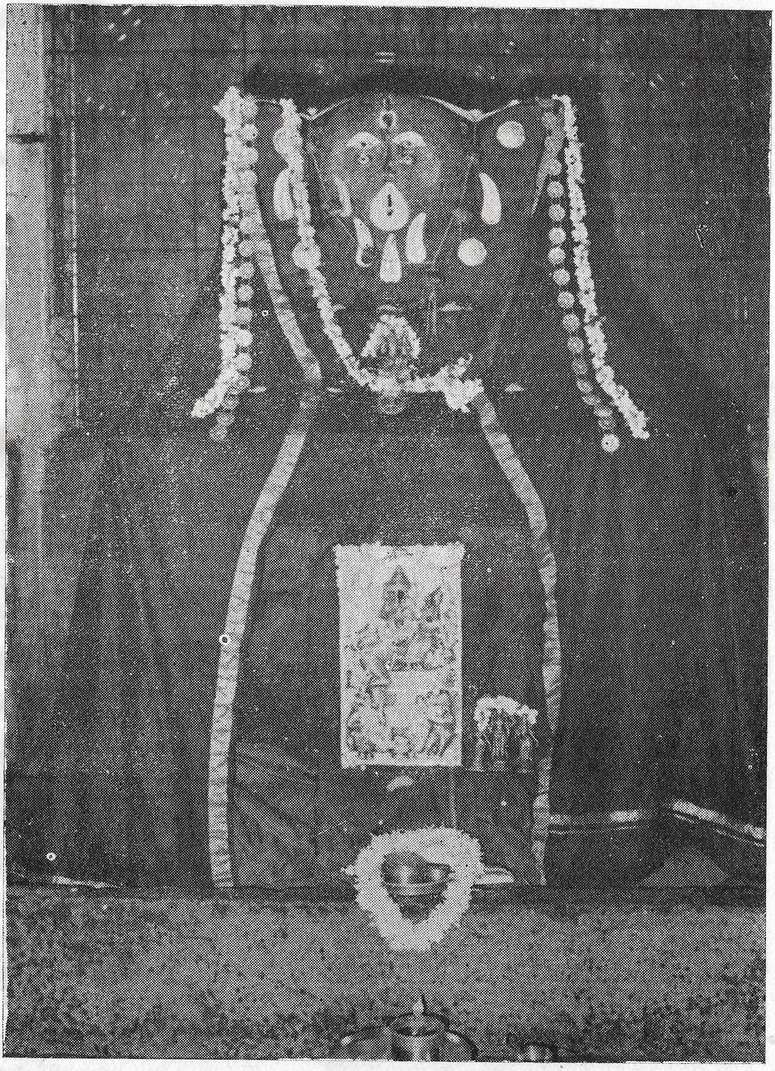
प्रकाशकाः

श्रीविद्यापयोनिधिप्रकाशनम्

श्रीव्यासराजमठः

बसवनगुडि, बेंगळूरु-४

श्रीरघुनाथतीर्थश्रीमच्चरणानां वृन्दावनम्
(श्रीशेषचन्द्रिकाचार्याः)
तिरुमकूडलु

येनायं निरणायि मध्वगुरुसद्भाष्यप्रकाशाशयः
प्राखण्डि प्रतिवादिदर्शनगणः प्राबन्धि गुर्वर्णवः ।
शिष्येभ्यः समदायि वित्तमुभयं प्रालम्भि विद्यासनं
सोऽयं श्रीरघुनाथतीर्थयतिराट् शुद्धिं विदध्यान्मतेः ॥

॥ श्री व्यासराजग्रन्थमाला ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यप्रणीतः

तन्त्रसारसंग्रहः

श्रीरघुनाथयतिरचितया

तत्त्वकणिका

व्याख्यया सहितः

सम्पादकः

विद्वान् डि. प्रह्लादाचार्यः

प्राध्यापकः, स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागः

बेङ्गळूरु विश्वविद्यालयः

प्रकाशकाः

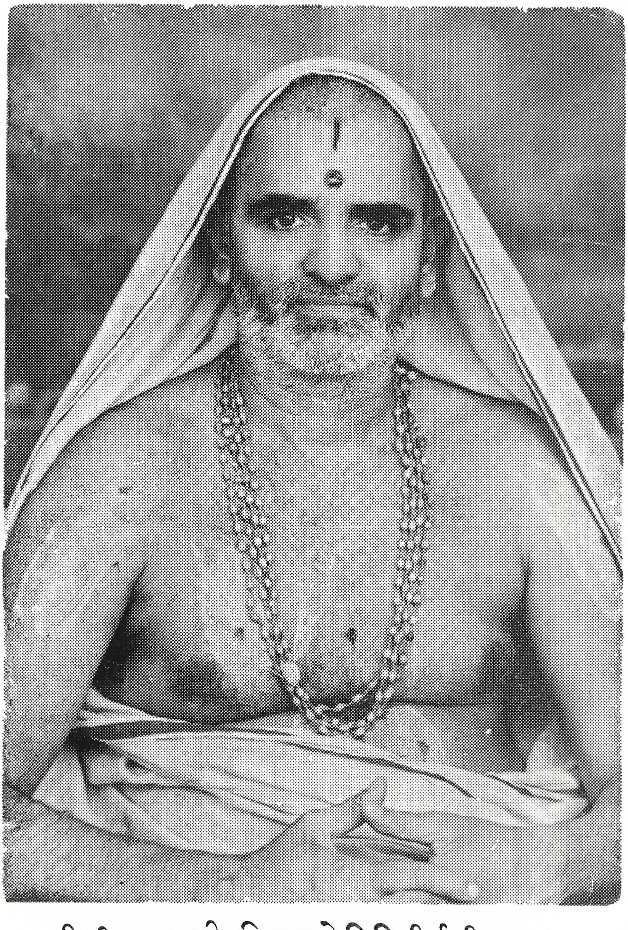
श्रीविद्यापयोनिधिप्रकाशनम्

श्रीव्यासराजमठः

बसवनगुडि, बेंगळूरु-४

TANTRASĀRASANGRAHA of Sri Madhwāchārya with TATTVAKAṆIKĀ of Sri Raghunatha Tirtha—Edited by Vidwan D. Prahladacharya, M.A., Professor of Sanskrit, Bangalore University and Published by Sri Vidyapayonidhi Prakashana, Sri Vyasaraja Mutt Buildings, Bangalore-560 004. December 1996. Copies 1000

Printed by D. S. Krishnachar at PRABHA PRINTING HOUSE
22/A, Dr. D. V. Gundappa Road, Basavanagudi, Bangalore-560 004

श्री १००८ श्री विद्यापयोनिधितीर्थश्रीमच्चरणाः

श्रीव्यासराजमठाधीश्वराः

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलगोपालकृष्णो विजयते ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-सर्वतन्त्र स्वतन्त्र-श्रीसर्वज्ञाचार्यकरार्चितश्रीमन्मूलगोपालकृष्ण-पट्टाभिराम-वेदव्यासदिव्यश्रीपादपद्माराधक-श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीव्यासराजविद्याकर्णाटकसिंहासनाधीश-श्रीराजेन्द्रपूर्वादि-मठाधीश श्रीविद्यावारिधीतीर्थश्रीपादकरकमलसञ्जात

श्रीविद्याप्रसन्नतीर्थश्रीपादकरकमलसञ्जातानां

श्री १००८ श्रीविद्यापयोनिधितीर्थश्रीमच्चरणानाम्

अनुग्रहसन्देशः

सकलजीवोत्तमस्य श्रीमुख्यप्राणतत्त्वस्य तृतीयावतारभूतैः श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापकैः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यैः, भगवता श्रीवेदव्यासमहर्षिणा विरचितायाः तन्त्रसाराख्यकृतेः सङ्ग्रहरूपतया निर्मितम् अत एव "तन्त्रसारसङ्ग्रहः" इत्यन्वर्थाभिधानेन सुप्रथितमिदं ग्रन्थरत्नं शेषचन्द्रिकाचार्या इति सुविख्यातैः प्रातःस्मरणीयैः परमपूज्यैः श्रीरघुनाथतीर्थश्रीमच्चरणैर्विरचितया तत्त्वकणिकाभिधानया टिप्पण्या समलङ्कृतं श्रीविद्यापयोनिधिप्रकाशनेन श्रीमद्व्यासराजमठीयप्रकाशन-विभागेन अधुना प्राकाश्यमुपनीयत इति विज्ञाय मोमुद्यते नश्चेतो नितान्तम् ।

असकृदनुष्ठिताभ्यां श्रवणमननाभ्यां प्रमाणप्रमेययोः सञ्जात-विशुद्धतत्त्वनिर्णयान् अध्यात्मप्रवणान् परमपुरुषार्थसाधनभगवदत्यर्थ-प्रसत्तिनिदानभगवदपरोक्षार्थमुत्कण्ठितमानसान् सदधिकारिणः तदुपाय-भूतोपासनाप्रकारं तदङ्गकलापं च निरूप्य समुद्धर्तुमेव सङ्ग्रहोऽयं सम्पादितः श्रीमत्सर्वज्ञमुनिभिरिति विदितचरमेवेदं श्रीमदाचार्यप्रणीत-ग्रन्थततिपरिचयवतां विदुषाम्। ग्रन्थे चास्मिन् अनुष्ठात्रा साधकेन अवश्यमेव वेद्याः परमरहस्यभूताः मन्त्रविशेषाः अङ्गभूताङ्गन्यासादि-पुरःसरं भगवता आचार्येण समुद्धृताः। तथैव देवालयनिर्माण-प्रतिमा-निर्माण-तत्प्रतिष्ठापनविध्याद्यपूर्वा विषयाः भगवत्पादानां विश्वज्ञता-साक्षितया निरूपिताः। महिमा चास्य ग्रन्थस्यासाधारणः। अज्ञा-नामपि पठनमात्रेण सकलाभीष्टसिद्धिदोऽयं ग्रन्थः। सति चैवमत्र प्रतिपादितानां प्रमेयाणां ज्ञानम् अतिशयेन सर्वार्थसिद्धिदमिति, ज्ञान-पूर्वकानुष्ठानं ततोऽप्यतिशयितसकलपुरुषार्थप्राप्तिहेतुभूतमिति च किमु वक्तव्यम्! तथा चोक्तं स्वयं भगवता आचार्येण ग्रन्थान्ते—

ग्रन्थोऽयं पाठमात्रेण सकलाभीष्टसिद्धिदः।
किमु ज्ञानादनुष्ठानादुभयस्मात् पुनः किमु ॥ इति।

ईदृशस्यास्य ग्रन्थतल्लजस्य टिप्पणीषु तत्त्वकणिकाभिधाना व्याख्या, 'दशमो मत्समो भवेत्' इति श्रीव्यासराजभणितिं सत्यापयद्भिः श्रीत्रिमकुटक्षेत्रे बृन्दावनान्तः सन्निधाय भक्तजनान् अनुगृह्णद्भिः, असाधारणमहिमशालिभिः मस्करिवरैः श्रीरघुनाथतीर्थश्रीमच्चरणैर्विर-चिता एतावत्पर्यन्तं केवलं कासुचिदेव मातृकासूपलब्धा इदंप्रथमतयाऽद्य मुद्रितेति महान् नः प्रमोदः। महानुभावानां श्रीरघुनाथतीर्थ-श्रीपादानां पदवाक्यप्रमाणादिविविधविद्यापारङ्गततां, टीकागाम्भीर्यो-द्धरणकौशलं, मतान्तरप्रक्रियानुवादनैपुणीं, तन्निरसनचातुरीं च न वयं वर्णयितुं प्रभवामः। ज्ञानिवरेण्यैरेतैः श्रीशेषचन्द्रिकाग्रन्थे प्रदर्शितं विविध-शास्त्रवैचक्षण्यमिव अपूर्ववादकौशलमिव च एतद्ग्रन्थे प्रदर्शिता तन्त्रशास्त्र-

पारीणताऽपि विदुषोऽतीव विस्मापयति । अस्यां च व्याख्यायां श्रीचरणाः श्रीमदाचार्यैः अतिसङ्ग्रहेण सूचितेषु तान्त्रिकविषयेषु पाञ्च-रात्रपाद्मसंहितावचनानि विपुलतया उदाहृत्यानुष्ठातॄणां अत्यन्तमुप-कुर्वन्तीत्येतत् महदिदं भागधेयं तन्त्रशास्त्रपरिचयविधुराणामधुनातना-नामनुष्ठातॄणाम् । तापसप्रवराणामेतेषां वेदव्याख्यानेऽप्यपूर्वं कौशलमित्य-न्यदपि वैशिष्ट्यं बृहतीसहस्रव्याख्याने एतैः प्रकटितम् । सुकृतिनामेतेषां कृतीनां मध्ये तत्त्वकणिकाभिधा तन्त्रसारसङ्ग्रहव्याख्या श्रीविद्या-पयोनिधिप्रकाशनेन प्राकाश्यं नीतेति नितान्तं वयं सन्तुष्यामः । एतद्ग्रन्थसम्पादने कृतपरिश्रमं अस्मत्प्रियशिष्यं डि. प्रह्लादाचार्यं-श्रीरघुनाथतीर्थश्रीमच्चरणाः विशेषतो ज्ञानभक्तिवैराग्यादिप्रदानेन अनुगृह्ण-न्त्विति प्रार्थयामहे । एतद्ग्रन्थमुद्रणकार्यभारं स्वीकृत्यातिसुन्दरतया तत्कार्यं निर्व्यूढवन्तं प्रभामुद्रणालयाधिपतिं श्री डि. एस्. कृष्णाचार्यमपि अस्मदुपास्यो भगवान् समनुगृह्णात्वित्याशास्महे ।

श्रीविद्यापयोनिधितीर्थश्रीपादाः
श्री व्यासराजमठाधीशाः

*

ಮುನ್ನುಡಿ

ಶ್ರೀ ತಂತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹವು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಶ್ರೀ ಬಾದರಾಯಣಪ್ರಣೀತವಾದ 'ತಂತ್ರಸಾರ' ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದ ಸಾರವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಅನುಗ್ರಹಿಸಿರುವ ೪೪೨ ಶ್ಲೋಕಗಳ ಒಂದು ಕೃತಿ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಈ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ 'ತಂತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹ' ಎಂಬ ಹೆಸರು ಅನ್ವರ್ಥ. ಶ್ರೀ ಸುಮಧ್ವವಿಜಯದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರ ಸಮಗ್ರಕೃತಿಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮಪರಿಚಯಮಾಡಿ ಕೊಡುವ ಶ್ರೀ ನಾರಾಯಣಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರು ತಂತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹದ ಬಗ್ಗೆ ಆಡಿರುವ ಮಾತಿದು—

ಕಸ್ತಂತ್ರಸಾರಂ ಸಂಪ್ರಾಪ್ಯ ನ ಸ್ಯಾತ್ ಪರ್ಯಾಪ್ತವಾಂಛಿತಃ ।
ಅಮರ್ತ್ಯೈರಾಶ್ರಿತಚ್ಛಾಯಂ ಕಲ್ಪದ್ರುಮಮಿವೋತ್ತಮಮ್ ॥

— ಸುಮಧ್ವವಿಜಯ ಸರ್ಗ ೧೫

"ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ತನ್ನ ನೆರಳಿನಲ್ಲಿ ಆಸರೆ ನೀಡಿರುವ ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷದಂತೆ ಅತಿ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ತಂತ್ರಸಾರವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿರುವ ಯಾರು ತಾನೆ ಬಯಸಿದ್ದನ್ನು ಪಡೆಯಲಾರ!"

ಶ್ರವಣ-ಮನನಗಳನ್ನು ಸತತ ಅನುಷ್ಠಿಸಿ ಉಪಾಸನೆಗೆ ಅವಶ್ಯವಾದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದಿರುವ ಅಧ್ಯಾತ್ಮನಿಷ್ಠರಿಗೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾದ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳನ್ನೂ ಅದ್ಭುತರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಕೊಡುವ ಈ ಕೃತಿಯನ್ನು ಕುರಿತಾದ ಶ್ರೀ ನಾರಾಯಣಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರ ಮೇಲಿನ ಪ್ರಶಂಸೆ ಕಿಂಚಿತ್ತೂ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯಲ್ಲ. ನಾಲ್ಕು ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿರುವ ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಸಾಧಕನಿಗೆ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ಅನೇಕ ಮಂತ್ರಗಳು, ಅವುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಂಗನ್ಯಾಸ-ಕರನ್ಯಾಸ, ಧ್ಯಾನಶ್ಲೋಕ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು, ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತವಾದ ನಿವೇಶನದ ಸ್ವರೂಪ, ಪ್ರತಿಮಾ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಉಪಯುಕ್ತ ಶಿಲೆ ಮೊದಲಾದುವುಗಳ ಸ್ವರೂಪ, ಶಿಲ್ಪಿ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ತಿಳಿದಿರಲೇಬೇಕಾದ ಪ್ರತಿಮೆಯ ಅಳತೆ, ಪ್ರತಿಮಾ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ, ತದಂಗವಾದ ವಿಧಿ-ವಿಧಾನಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಸಕಲ ವಿಷಯಗಳನ್ನೂ ಅತಿಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿರುವ ರೀತಿ ವಿಸ್ಮಯವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುವಂಥಾದ್ದು.

ಉಪನಿಷತ್ತು, ಗೀತೆ, ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳು—ಈ ಪ್ರಸ್ಥಾನತ್ರಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ತಾವು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ದ್ವೈತಸಿದ್ಧಾಂತದ ಸುದೃಢ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿರುವ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಇತಿಹಾಸ-ಪುರಾಣಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಋಗ್ವೇದಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಿದುದಲ್ಲದೆ, ಅಧ್ಯಾತ್ಮಸಾಧಕರಾದ ವೈಷ್ಣವರಿಗೆ ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತವಾದ, ತಂತ್ರಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿರುವುದು ಅವರ ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.

ಇಂತಹ ಅಸದೃಶಕೃತಿಗೆ ಇರುವ ಮಹತ್ತ್ವದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಎರಡು. ಒಂದು ೧೭ನೇ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಶ್ರೀ ಛಲಾರಿ ಶೇಷಾಚಾರ್ಯರು ಬರೆದಿರುವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ. ಇನ್ನೊಂದು ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸರಾಜ ಮಠದ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದ ಜ್ಞಾನಿವರೇಣ್ಯರಾದ ಶ್ರೀ ರಘುನಾಥತೀರ್ಥರು (೧೭೦೦-೧೭೫೪) ರಚಿಸಿರುವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ—ತತ್ತ್ವಕಣಿಕಾ. ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸರಾಜರ 'ದಶಮೋ ಮತ್ಸಮೋ ಭವೇತ್' ಎಂಬ ಭವಿಷ್ಯವಾಣಿಯನ್ನು ನಿಜಗೊಳಿಸಿದ ಶ್ರೀ ರಘುನಾಥತೀರ್ಥರು ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸರಾಜರ ತಾತ್ಪರ್ಯಚಂದ್ರಿಕಾ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿ ಶೇಷಚಂದ್ರಿಕಾಚಾರ್ಯರೆಂದು ವಿಖ್ಯಾತರಾದವರು. ಇದಲ್ಲದೆ, ತಂತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ—ತತ್ತ್ವಕಣಿಕಾ, ಕರ್ಮನಿರ್ಣಯಟೀಕಾ ಟಿಪ್ಪಣೀ, ಬೃಹತೀಸಹಸ್ರದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ಮತ್ತು ಇದುವರೆಗೆ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗದಿರುವ ಈಶಾವಾಸ್ಯೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯಟೀಕಾ ಪದಾರ್ಥವಿವೇಕ ಇವು ಶ್ರೀ ರಘುನಾಥತೀರ್ಥರ ಇತರೆ ಕೃತಿಗಳು. ಶ್ರೀ ಜಯತೀರ್ಥರ ತತ್ತ್ವಪ್ರಕಾಶಿಕಾ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನರೂಪವಾಗಿರುವ ಶ್ರೀ ಶೇಷ-ಚಂದ್ರಿಕಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ, ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸರಾಜರ ಧಾಟಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ, ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ-ನ್ಯಾಯವಿವರಣ ಇತ್ಯಾದಿ ಇತರ ಸೂತ್ರಪ್ರಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೂ, ಬ್ರಹ್ಮ-ಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯಕ್ಕೂ ಇರುವ ನಿಕಟಸಂಬಂಧವನ್ನು ಎತ್ತಿತೋರಿಸುವಂತೆ ತತ್ತ್ವಪ್ರಕಾಶಿಕಾ ವಿವರಣವನ್ನು ಮಾಡಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಅದ್ವೈತ-ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ಭಾಷ್ಯಗಳು ಅವುಗಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು—ಇವನ್ನು ಪ್ರತಿಯೊಂದೂ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಉದಾಹರಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ತೀಕ್ಷ್ಣವಾಗಿ ವಿಮರ್ಶಿಸಿರುವ ಶ್ರೀ ರಘುನಾಥತೀರ್ಥರು ತಮ್ಮ ವೇದಾಂತ, ನ್ಯಾಯ, ವ್ಯಾಕರಣ, ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಅಪಾರ ವಿದ್ವತ್ತೆಯನ್ನು ಈ ಗ್ರಂಥದ ಮೂಲಕ ಮೆರೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರೀ ರಘುನಾಥಮುನಿಗಳ ಅಪಾರ ಪಾಂಡಿತ್ಯದ ಒಂದು ಮುಖ ನಮಗೆ ಶೇಷ-ಚಂದ್ರಿಕಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಪರಿಚಯವಾದರೆ ಅದರ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ ನಮಗೆ ತತ್ತ್ವಕಣಿಕಾ ಮತ್ತು ಬೃಹತೀಸಹಸ್ರವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಚಯವಾಗುತ್ತದೆ. ವಿಷ್ಣುಸಹಸ್ರನಾಮದ ಒಂದೊಂದು ನಾಮವೂ ಹೇಳುವ ಭಗವಂತನ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಋಗ್ವೇದದ ಬೃಹತೀ ಛಂದಸ್ಸಿನ ಸಾವಿರ ಮಂತ್ರಗಳು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಬಗೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಬೃಹತೀಸಹಸ್ರ-ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಶ್ರೀಪಾದರ ವೇದ-ವೇದಾಂಗಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅನ್ಯಾದೃಶ ವೈದುಷ್ಯದ ದರ್ಶನವಾದರೆ, ತಂತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನರೂಪವಾಗಿ ಅವರು ರಚಿಸಿರುವ ತತ್ತ್ವ-ಕಣಿಕಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ತಂತ್ರಶಾಸ್ತ್ರದ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅವರಿಗಿರುವ ಆಳವಾದ ಪರಿಚಯ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳ ಮೇಲೆ ಅವರಿಗಿರುವ ಪ್ರಭುತ್ವ ನಮಗೆ ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ. ವೈಷ್ಣವ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಮಂತ್ರಗಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಮಾಡುವ ಕೆಲವು ತಂತ್ರಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅವರು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ ಆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ದೋಷಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ತಂತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರು, ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲಾಗುವ ಅನೇಕ ತಂತ್ರಶಾಸ್ತ್ರವಿಹಿತ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾದ ವಿವರಣೆಯನ್ನು

ಕೊಟ್ಟಿರುವುದು ವೈಷ್ಣವಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪರಂಪರೆ ವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿರುವ ಕಡೆ ಗೊಂದಲಕ್ಕೆಡೆ ಮಾಡಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ವೈಷ್ಣವ ತಂತ್ರಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಯೋಗ್ಯ ಗುರುಗಳು ಸಿಕ್ಕದಿರುವುದರಿಂದ ಅನೇಕರು ವೈಷ್ಣವೇತರ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ತಂತ್ರಶಾಸ್ತ್ರಪರಿಣಿತರಿಂದ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆದು ವೈಷ್ಣವ ಪದ್ಧತಿಯಿಂದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾದಿಗಳು ನಡೆದಿರುವ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವೈಷ್ಣವೇತರ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ವಿಚಿತ್ರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನೂ ನಾವು ಅನೇಕ ಕಡೆ ನೋಡಬಹುದು. 'ಇದು ಯುಕ್ತವೇ?' ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ 'ವೈಷ್ಣವ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವವರು ಯಾರಿದ್ದಾರೆ?' ಎಂಬ ಪ್ರತಿಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನೂ ನಾವು ಕೇಳುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ಆದರೆ ಶ್ರೀ ರಘುನಾಥಯತಿಗಳ ತತ್ತ್ವಕಣಿಕಾ ಗ್ರಂಥ ಇಂತಹ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ನೀಡಬಹುದೆಂದು ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಅವರು ತಂತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹದ ವಿವರಣೆ ಕೊಡುವ ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಪಂಚರಾತ್ರಾಗಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪಾದ್ಮಸಂಹಿತೆಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ವಿಪುಲವಾಗಿ ಉದಾಹರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಪಂಚಾರಾತ್ರಾಗಮದಲ್ಲಿ ಬರುವ 'ವಾಸುದೇವಾತ್ ಸಂಕರ್ಷಣೋ ನಾಮ ಜೀವಃ ಅಜಾಯತ' ಇತ್ಯಾದಿ ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಿ, ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರುತಿವಿರುದ್ಧವಾದ ಜೀವನ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಹೇಳುವ ಪಂಚರಾತ್ರವು ಅಪ್ರಮಾಣವೆಂದು ಸಾಧಿಸಿರುವುದನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ದ್ವಿತೀಯಾಧ್ಯಾಯ ದ್ವಿತೀಯಪಾದದ ಕೊನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ನಿರಾಕರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಪಂಚರಾತ್ರವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಪಂಚರಾತ್ರಾಗಮದ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಅವರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸಮ್ಮತವೆನ್ನುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ತಂತ್ರಸಾರ ಸಂಗ್ರಹದ ಅಧ್ಯಯನಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಂಚರಾತ್ರದ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಬೆಳೆದರೆ ತಂತ್ರಶಾಸ್ತ್ರದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವೈಷ್ಣವ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಹೆಚ್ಚು ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಹಾಯಕವಾಗುವುದು. ಇಂತಹ ಪಂಚರಾತ್ರದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಶ್ರೀ ರಘುನಾಥಯತಿಗಳು ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಉದಾಹರಿಸುವ ಮೂಲಕ ಮಾಡಿರುವ ಉಪಕಾರ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದೆನ್ನುವುದೂ ನಿಃಸಂದಿಗ್ಧ.

ಈ ಗ್ರಂಥಸಂಪಾದನೆಗೆ ತೊಡಗಿದಾಗ ಉಪಲಬ್ಧವಿದ್ದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ಒಂದೇ ಒಂದು. ಶ್ರೀ ಡಿ. ಎಸ್. ಕೃಷ್ಣಾಚಾರ್ಯರ ಸಂಗ್ರಹದಿಂದ ಮತ್ತು ಇತರ ಮೂಲಗಳಿಂದ ೨-೩ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ದೊರಕಿದರೂ ಅವು ಒಂದೇ ಮೂಲಹಸ್ತಪ್ರತಿಯ ಕಾಪಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ವ್ಯತ್ಯಾಸವೂ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮೈಸೂರಿನ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಲೈಬ್ರರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಮೊದಲ ಮೂರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳವರೆಗೆ ಮಾತ್ರವಿದ್ದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ, ಅನೇಕ ತಪ್ಪುಗಳಿದ್ದರೂ, ತತ್ತ್ವಕಣಿಕಾ ಪಾಠವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕವಾಯಿತು. ಪ್ರಕೃತ ಮುದ್ರಣದಲ್ಲಿ ಆ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯನ್ನು 'ಕ' ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕನೇ ಅಧ್ಯಾಯದ ಭಾಗ ಆ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಆ

ಭಾಗದ ಪಾಠವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವುದು ಅತ್ಯಂತ ಕ್ಲೇಶಕರವಾಗಿದ್ದಿತು. ಆದರೆ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸನಕೆರೆ ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯರು ಕೊಟ್ಟ ಕೊನೆ ಅಧ್ಯಾಯಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರವಿದ್ದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸ್ವಯಂ ದೋಷಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದರೂ ಸರಿಯಾದ ಪಾಠ ಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ತುಂಬ ಸಹಾಯಕವಾಯಿತು. ಈ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಉಪಕರಿಸಿದ ಮೈಸೂರಿನ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯವರಿಗೂ, ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸನಕೆರೆ ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯರಿಗೂ ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಪಯೋನಿಧಿ ಪ್ರಕಾಶನವು ಅತ್ಯಂತ ಕೃತಜ್ಞವಾಗಿದೆ.

ಶ್ರೀ ಬನ್ನಂಜೆ ಗೋವಿಂದಾಚಾರ್ಯರು ಸಂಪಾದಿಸಿರುವ ಶ್ರೀ ಹೃಷೀಕೇಶತೀರ್ಥಲಿಖಿತ ಪಾಠಗಳು ಅನೇಕಕಡೆ ಪ್ರಚಲಿತ ಪಾಠಕ್ಕಿಂತ ವ್ಯತ್ಯಸ್ತವಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳನ್ನು ಈ ಪುಸ್ತಕ ದಲ್ಲಿ ' ಋ ' ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥದ ಮುದ್ರಣಕ್ಕೆ ಮೂಲಪ್ರೇರಕರು ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಪಯೋನಿಧಿತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು. ಈ ಗ್ರಂಥಸಂಪಾದನ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ನನಗೆ ಆದೇಶವಿತ್ತು ಪರಮಾನುಗ್ರಹ ಮಾಡಿದ ಶ್ರೀ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರಿಗೆ ಭಕ್ತಿಪೂರ್ವಕ ಅನಂತ ಪ್ರಣಾಮಗಳು. ಶ್ರೀ ಮಠಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ಅಮುದ್ರಿತಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಆದಷ್ಟುಬೇಗ ಪ್ರಕಟಿಸಬೇಕೆಂಬ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಅವರದ್ದು. ಆದರೆ ನಾನಾ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಅವರು ನಿರೀಕ್ಷೆ ಮಾಡಿದಷ್ಟು ಬೇಗ ಈ ಗ್ರಂಥಪ್ರಕಾಶನ ಆಗದಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಅವರಲ್ಲಿ ಕ್ಷಮೆ ಯಾಚಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥದ ಪರಿಶೋಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಬಂದಾಗ ಅನೇಕ ಉಪಯುಕ್ತ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ಶ್ರೀ ಕೆ. ಹಯವದನಪುರಾಣಿಕರಿಗೆ ನನ್ನ ಕೃತಜ್ಞತೆ ಗಳು. ಹಾಗೂ ಈ ಗ್ರಂಥದ ಕರಡಚ್ಚನ್ನು ಶ್ರಮವಹಿಸಿ ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿ ಸಹಾಯ ನೀಡಿದ ಶ್ರೀ ಎಸ್. ವಿಠಲದಾಸಭಟ್ಟರಿಗೆ ನನ್ನ ಹಾರ್ದಿಕ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು. ಮುದ್ರಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನನ್ನಿಂದ ಆಗಿರಬಹುದಾದ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಸಹಿಸಿಕೊಂಡು ಸುಂದರ ಮುದ್ರಣವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿರುವ ಪ್ರಭಾ ಮುದ್ರಣಾಲಯದ ಶ್ರೀ ಡಿ. ಎಸ್. ಕೃಷ್ಣಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ನನ್ನ ಹಾರ್ದಿಕ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು.

ಡಿ. ಪ್ರಹ್ಲಾದಾಚಾರ್ಯ

तत्त्वकणिकासहित-तन्त्रसारसंग्रहस्य
विषयानुक्रमणिका

प्रथमाध्यायः

द्वितीयाध्यायः

तृतीयाध्यायः

चतुर्थाध्यायः

तन्त्रसारसङ्ग्रहः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक-
लक्ष्मीहयग्रीवाय नमः

॥ हरिः ॐ ॥

जयत्यब्जभवेशेन्द्रवन्दितः कमलापतिः ।
अनन्तविभवानन्दशक्तिज्ञानादिसद्गुणः ॥ १ ॥

तत्त्वकणिका

॥ ॐ ॥ क्लीं कृष्णाय नमः ॥

ब्रह्मापीन्द्रो महत्या ध्रुवमिह सहितो मायया यस्य सेवां
कुर्याल्लक्ष्मीश्च पद्मं यदुदरममलं शत्रुहन्ता शुभास्यः ।
आदिर्देवः पुमान् योऽमितगुणगणयुक् भद्रपाणिश्च देवः
सोऽयं दक्षोऽद्य विष्णुः [1]प्रमितिमतिदिशे[2]द्रोधहीनो हरिर्नः ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥ रं रामाय नमः ॥

[3]महाज्वालं दक्षमादिपुरुषं मानुषेश्वरम् ।
रामं श्रीजानकीकामं सेवे हनुमदर्चितम् ॥ २ ॥

॥ ॐ ॥ व्यां वेदव्यासाय नमः ॥

रसं [4]पुमात्मानमथादिदेवं ध्रुवं धवं दृष्टिदशुक्रमस्य ।
गुरोर्गुरुं बादरसद्मवासं तं व्याससंज्ञं प्रणमामि मूर्ध्ना ॥ ३ ॥

---

1. प्रमति-क 2. द्रोष-क 3. महोदारं-क 4. परात्मान-क

नन्दितीर्थमुखानन्ददायिनः[1] शिष्यसंततेः[2] ।
अमन्दकरुणां [3]कुर्युः मन्त्रव्याख्यां चिकीर्षति[4] ॥ ४ ॥

इह संसारापारकूपारे पतितं जनं जननी तनयमिवोद्दिधीर्षुः भगवत्प्रसादमन्तरा संसारतरणोपायाभावात् तस्य च वक्ष्यमाणरीत्या [5]मन्त्राणां जपव्याख्या[6]वमर्शैः उत्तरोत्तरमतिशयितैः विनाऽयोगेन [7]अर्थावमर्शनद्वारा भगवत्प्रसादहेतुत्वात् तानुद्दिधीर्षुः भगवान्नारायणः तन्त्रसारसंहितामचीक्लृपत् । तां च सर्वप्राणिभिः अनवगाह्यमानां मन्वानो [8]मुनिः [9]संक्षेपा ....रुचिः ग्रन्थादौ स्वेष्टदेवतोत्कर्षमुत्कीर्तयति ॥ जयतीति ॥ अनन्तविभवेत्यादिनाऽनन्तमन्त्रप्रतिपाद्यतोपयुक्तबहुरूपादिसम्पत्तिरुच्यते । तद्घटयति[10] ॥ अब्जभवेशेति ॥ लक्ष्म्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यता वा अनेनोच्यते । लक्ष्म्यादिवन्दितत्वेन तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानां तत्र पुष्कलत्वादिति[11] भावः ।

नन्विदमनारम्भणीयं विषयप्रयोजनाभावात् । मन्त्रसिद्धिः प्रयोजन-[12]मिति चेन्न । स्वतः प्रयोजनत्वासंमतेः । मन्त्रसिद्धेः अणिमाद्यैश्वर्यहेतुत्वेऽपि मुमुक्षूपादेयताऽसिद्धेः । न हि भगवतः आचार्यस्य मुमुक्ष्वनुपयुक्तप्रमेयनिरूपणे प्रवृत्तिः सम्भाव्यते । न च भगवदर्चादिरूपक्रियायोगस्यावश्यं मुमुक्षूपादेयत्वात्तस्य च मन्त्रसाध्यत्वात् तन्निरूपणं[13] नाप्रयोजनमिति वाच्यम् । भगवदर्चाया आवश्यकत्वासंमतेः । "ध्यानप्रवचनाभ्यां च यथायोग्यमुपासनम्" इत्यादिना "ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च" इत्यादौ सर्वत्र स्वाध्यायप्रवचनयोरेव[14] आवश्यकत्वप्रतीतेश्च । अस्तु वा तदावश्यकता । भागवतादौ तात्पर्यनिर्णयादौ च सा निरूपितैव । सदाचारशिक्षणार्थं प्रवृत्ते ग्रन्थे "धर्मेणेज्यासाधनानि साधयित्वा विधानतः । स्नात्वा सम्पूजयेद्विष्णुं वेदतन्त्रोक्तमार्गतः ॥" इति

1. दायिनी-क 2. सन्ततिः-क 3. कुर्यात्-क 4. चिकीर्षतः-क 5. जप्यमन्त्राणां
6. व्याख्यानावमर्शनैः 7. मन्त्राणां जपव्याख्यानार्थावमर्शनद्वारा-क
8. श्रीमदानन्दतीर्थमुनिः-क 9. संक्षिप्नुवन्-क 10. तत्स्फुटयति–क
11. युक्तत्वादिति–क 12. फलम्–क 13. तदुभयनिरूपणं–क
14. प्रवचनयोरनुवृत्त्या तयोरेव–क

स्पष्टं चोक्तम्। तस्मात् भगवदर्चादिरूपक्रियायोगविधानं नाऽवश्यकम्। नापि मन्त्रजपविधानम्। "गायत्र्यास्त्रिगुणं विष्णुं ध्यायन्नष्टाक्षरं जपेत्" इत्यादिना अष्टाक्षरादिमन्त्राणां उपलक्षणतया जपविधानात्। साकल्येनेहापि विधानादर्शनात्। कथञ्चिन्निरूपणीयत्वेऽपि सदाचारस्मृतिशेषत्वस्यैवोचितत्वेन ग्रन्थपृथक्त्वायोगः। न च ग्रन्थैक्ये साधारण्यप्रतीत्या कर्माद्यतिशयसिद्धिर्न स्यादिति वाच्यम्। मन्त्रादेः कर्माद्यतिशयस्यैवायोगात्। "यावतो ह्यननुष्ठाने कर्मपूर्तिर्न विद्यते" इति कर्मशेषत्वस्येहैवोक्तेश्च। कथञ्चिदतिशयसद्भावेऽपि मन्त्रोद्धारप्रकारः, तदावृत्तिप्रकारः, तदक्षरन्यासादिश्च पञ्चरात्रादौ निरूपित एव।

अत्रोच्यते। मन्त्रजपस्तावदावश्यक एव।

"अमन्त्रका क्रिया कापि नैवार्चादिषु विद्यते।
यस्य राष्ट्रे महीपस्य मन्त्री वसति निर्भयः॥

तद्राष्ट्रे धनधान्यन्तु समृद्धं वर्धतेऽधिकम्।
भूतानि च पलायन्ते ग्रहाश्चैव भयङ्कराः॥

राष्ट्राद्राजपुराद्राज्ञः सकाशाच्च निपीडिताः।
न फलं शक्यते वक्तुं कार्त्स्न्येन कमलासन॥

चतुर्मुखमुखैस्सर्वैर्दिव्यैर्वर्षशतैरपि।
मन्त्रेण स्थाप्यते देवो मन्त्रेणैव विसृज्यते॥

ज्ञानानां तत् परं ज्ञानं मन्त्रज्ञानं विदुर्बुधाः।
ऐहिकामुष्मिकं सर्वं मन्त्रेणैव प्रसिद्ध्यति॥" इत्यादेः।

न च मन्त्राणामनुष्ठेयार्थप्रकाशकतया कर्माङ्गत्वादप्राधान्यं शङ्कनीयम्। जपे विनियुक्तानां मन्त्राणां तदभावात्। अस्तु वा तदङ्गत्वम्। तथापि न प्राधान्यहानिः। न चेतिकर्तव्यतारूपत्वात् समिधादिवदप्राधान्यं दुर्वारमिति वाच्यम्। इतिकर्तव्यताप्राधान्यस्य "प्रधानवदेव हि तदुक्तम्" इत्यादौ सूत्रकृतैव समर्थितत्वात्। न च यागाद्यपेक्षया प्राधान्येऽपि भगवदर्चापेक्षया

प्राधान्यं नोपपद्यते । "...प्राणायाम इतीरिताः । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ । यमाश्चैवं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम् ।" इत्यादिना नवसाधनान्यभिधाय "प्राणायामादयस्तुष्टिपर्यन्ता द्विगुणाधिकाः" इत्यनेन प्राणायामाहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहतपस्तुष्ट्याख्यानामष्टानां द्विगुणाधिक्यमुक्त्वा "स्वाध्यायोऽतः कोटिगुणः" इति नवमस्य ततोऽप्याधिक्यमुक्त्वा "ततोऽनन्तगुणा हरेः पूजा" इति भगवदर्चाया अनन्तगुणत्वाभिधानात् । किञ्च भगवदर्चातः प्रधानं ध्यानमेव श्रूयते — "तत्त्रिगुणं ध्यानमिति धर्मक्रमः स्मृतः" इत्युक्तेः । किञ्च ततोऽपि शास्त्रावमर्शनमधिकं साधनमस्ति । "ध्यानं निश्चिततत्त्वस्य तस्माच्छास्त्रावमर्शनम् । वरं दशगुणम्... ।" इत्युक्तेः । किञ्च ततोऽपि व्याख्यानमधिकं साधनमस्ति । "...तस्माद्व्याख्यैकस्य शतोत्तरा । अपरोक्षदृशाऽप्येषा कर्तव्या विष्णुतुष्टिदा", "य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति" इत्यादेः । तथा च प्रबलानां बहूनां साधनानां सद्भावेऽपि जपप्रकारनिरूपणे कारणाभावः । न चेतिकर्तव्यताप्राधान्यस्याङ्गीकारात् भगवदर्चादीतिकर्तव्यतारूपस्य जपस्य निरूपणं नासङ्गतमिति वाच्यम् । 'शौचासने त्वङ्गमात्रं न पृथग्धर्मकारणम्" इतीतिकर्तव्यतामात्रस्य स्वातन्त्र्येण धर्मकारणत्वनिराकरणात् । शौचासनादेरपि निरूपणीयत्वप्रसङ्गाच्च । "सर्वतः श्रवणाद्यास्तु मुख्या मुक्तिप्रसाधने" इत्युक्तिविरोधाच्च ।

"परमस्नेहसंयुक्तयथार्थज्ञानतो भवेत् ।
सा भक्तिरिति विज्ञेया साधनं भोगमोक्षयोः ॥
मुख्यमेषैव नान्यत्स्यात्सर्वं व्यर्थं तया विना ।
सैकाऽप्यभीष्टफलदा मोक्षो दर्शनयुक्तया ।
दर्शनं च तया हीनं व्यर्थमन्यत्किमुच्यते ।
योग्यं तु दर्शनं नैव तया हीनं भविष्यति ॥"

इत्यादिना भक्तेरेव सर्वप्राधान्योपपादनाच्च । [सततं विष्णुशास्त्रावमर्शनस्य तदभावः । यत्साक्षादपरोक्षज्ञानसाधनत्वम्] तस्मात् सर्वप्राधान्यात् जपादि

[ ] एतच्चिह्नितो भागः 'क' कोशे न दृश्यते । प्रकृतेऽनन्वित इति भाति ।

निरूपणीयमित्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । जपस्तावत् मन्त्रोच्चारणरूपः, सततं विष्णुशास्त्रावमर्शनरूपश्चेत्यनेकविधः । तत्र मन्त्रोच्चारणादिरूपस्य प्रधानसाधनत्वेऽपि नाभिमतसमाधिना । "अप्रयत्नात्समाधिश्च दर्शनं चिरयाऽनया । अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यति ॥" इति विकल्पनात् । न ह्यप्रधानं प्रधानेन विकल्प्यते । तुल्यबलयोरेव हि विकल्पः । विवृतं चैतत्सर्ववेदाधिकरणे । भक्तेः मुक्तावनुवर्तमानत्वेन फलरूपत्वात् तत्प्राधान्योक्तिर्न विरुद्ध्यते । तस्मात् 'व्याख्यैकस्य शतोत्तरा' इति व्याख्यानस्य शास्त्रावमर्शनादुत्तमत्ववर्णनं च न विरुद्धम् । सततशास्त्रावमर्शनस्य प्राधान्याङ्गीकारेऽपि शास्त्रावमर्शनमात्रस्य तदभावात् । अत एव "अमन्त्रका क्रिया कापि नैवार्चादिषु विद्यते । एका" इत्यनेन मन्त्रोच्चारणरूपजपस्य कर्माङ्गत्वोक्तिर्न विरुद्ध्यते । "प्रारब्धकर्मण्यक्षीणे जपेन कथयाऽपि वा । वर्तयन्ति महात्मानः तद्भक्तास्तत्परायणाः ॥" इत्यादिना ध्यानप्रतिबन्धदशायामेव जपाद्युक्तेः । न चैवं "ध्यानं निश्चिततत्त्वस्य तस्माच्छास्त्रावमर्शनम् । वरं दशगुणम्" इत्येतत्कथमिति वाच्यम् । सततं शास्त्रावमर्शनात् निकृष्टस्य ध्यानादुत्कृष्टस्य शास्त्रावमर्शनरूपस्य जपस्यात्र विवक्षितत्वेऽपि उच्चारणादिरूपस्य जपस्य ध्यानात् निकृष्टत्वे बाधकाभावात् । "सर्वतः श्रवणाद्यास्तु मुख्या मुक्तिप्रसाधने" इति वचनन्तु न विरुद्धम् । समाधिना विकल्पितविवक्षितजपस्याऽद्यशब्देन ग्रहणात् । ध्यानान्तस्यैव वा ग्रहणोपपत्तेः । तथा च अपरोक्षज्ञानव्यवहितसाधनसमाधिसमकक्ष्यस्य सततशास्त्रावमर्शनरूपस्य जपस्य सर्वसाधनप्राधान्यात् मुमुक्षूपादेयत्वाच्च तन्निरूपणमिह क्रियत इति शास्त्रमपीदं मुमुक्षूपादेयमिति सिद्धम् ।

किञ्च भगवत्प्रसादो मोक्षाव्यवहितसाधनम् । "यस्य प्रसादात्" इत्यादेः । प्रसादश्च स्तुत्योपलब्धो राज्ञीतीहापि स्तुतिसाध्यः । स्तुतिश्च गुणिनिष्ठगुणाभिधानम् । मन्त्रजपस्य गुणिनिष्ठगुणाभिधानरूपत्वेन साक्षात् प्रसादान्तरङ्गसाधनत्वात्प्राधान्यम् । न च मन्त्राणां कर्मकाले अनुष्ठेयार्थ-

प्रकाशनद्वारा गुणिनिष्ठगुणाभिधानरूपत्वेऽपि जपकाले अदृष्टार्थमुच्चारणमिति कथं स्तुतिरूपत्वमिति वाच्यम् । मन्त्राणां जपकाले अदृष्टार्थत्वासंमतेः ।

"मन्त्रो मन्त्रार्थवचनमन्यस्य स्वात्मनोऽपि वा ।
सर्वकर्मसु कर्तव्यं सर्वकर्मात्मकौ ततः" ॥

इति मन्त्रार्थज्ञानावश्यकतोक्तेः ।

"मननं सर्वसत्त्वानां त्राणं संसारसागरात् ।
मननत्राणसंयोगान्मन्त्र इत्युच्यते बुधैः ॥
अथवा गोपनीयत्वाद्धातोः मन्त्रयतेः परम् ।
रप्रत्ययान्तः पुल्लिङ्गस्तथाऽयं लोकवेदयोः ॥"

इति वचनात् यस्य मननं संसारसागरत्राणसाधनं तन्मन्त्रशब्दवाच्यमिति मन्त्रशब्दार्थपर्यालोचनया तदर्थज्ञानस्यावश्यकताप्रतीतेश्च । अत एव 'आपिः क्विबन्तो व्याप्त्यर्थः स्मर्यते कर्तृसाधनः । ओंकारो वर्णव्यत्यासः स्यादाकारस्य च पद्मज ॥' इत्यादिना पञ्चरात्रे चर्यापादे विंशेऽध्याये मूलमन्त्रार्थकथनम्, "ओतत्ववाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोतताम् ।" इत्यादिना प्रणवव्याहृत्यादि-मन्त्राणां व्याख्यानं च युक्तम् ।

ननु—"एवमुक्तेन मार्गेण जपतो मन्त्रमुत्तमम् ।
साधकस्य पुरस्स्वप्नास्सम्भवन्त्यविचारिताः ॥"

इत्यादिना अभ्युदयफलस्यैव श्रवणात् कथं समाधिसमकक्ष्यत्वमिति चेन्न । "ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्ग" इत्यादिवत् स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः । तत्तत्कामनानु-सारिफलदातृत्वे हि तत्तदधिकारिभिः सेव्यत्वलाभात् । न हि प्रयोजनान्तर-साधकमित्येतावता मुमुक्षुर्व्यावर्त्यते । मोक्षसाधनत्वाक्षतेः । अत एव "मा कर्म फलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि" इति फलेच्छैव निषिद्ध्यते । अत एव—

"विजयस्तम्भनादीनि नारसिंहैर्विशेषतः ।
जामदग्न्यैश्च कार्याणि राघवैर्यादवैरपि ॥
आपिः क्विबन्तो व्याप्त्यर्थः स्मर्यते कर्तृसाधनः ।
ओङ्कारो वर्णव्यत्यासः स्यादाकारस्य च पद्मज ॥

वाराहैः स्तम्भनं क्षिप्रं श्रीकराः कथिताः पुरा ।
वसुपूर्णकरं रत्नपर्वतस्थं विभावयेत् ॥

वसुसिद्धिमवाप्नोति सेव्यमानमजादिभिः ।
श्रिया विभूतिभिर्युक्तं भावयन् भूतिमाप्नुयात् ॥"

इत्यादौ फलान्तरकथनं न विरुद्धम् । तत्तदधिकारिभेदेन सफलत्वप्रतिपादनेन स्तुतिबुद्ध्युपपत्तेः ।

"यद्यन्मनोगतं तस्य तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ।
तथा तथा हरिं ध्यायन् क्रियास्तास्ताश्च साधयन् ॥"

इत्यादिना स्पष्टमेव स्तुतिबुद्ध्युपपत्तेः ।

"अकुर्वंश्च क्रिया भक्त्या निरपेक्षो भजन् हरिम् ।
सर्वमेतदवाप्नोति विशेषेण न संशयः ॥"

इति स्पष्टतरं तत्प्रतीतेश्च ।

नन्वस्तु विष्णुमन्त्राणां भगवन्निष्ठगुणाभिधानरूपत्वादावृत्तिः भगवत्प्रसादसाधनम् । तथापि लक्ष्म्यादिमन्त्राणामुद्धारो निरर्थक इति चेन्न ।

"ब्रह्मान्ता गुरवः सर्वे सम्प्रदायप्रवर्तकाः ।
तत्तद्गुणानुसारेण पूज्या मान्याश्च सर्वशः ।
सर्वेभ्योऽभ्यधिका भक्तिर्विष्णौ स्यादिति निश्चला ॥

लक्ष्मीब्रह्मादिषु ततः क्रमेण स्यात्सुभाविता ।
एवं विद्याः फलिष्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन ॥"

इति लक्ष्म्यादिप्रसादस्य आवश्यकत्वोक्तेर्युक्तमेव मन्त्राणामुद्धरणम् । मूलग्रन्थेषु विक्षिप्योक्तानां तत्तदधिकारिविशेषालम्बनेन तत्तत्प्रयोगभेदेन अक्षरादिन्यासभेदेन चाऽऽम्नातत्वेऽपीह सङ्ग्रहेण एकैकपक्षावलम्बनेन न्यासादिविकल्पमवधूय क्रोडीकारेण मालारूपेण चोद्धरणात् । जपाङ्गतयोपदिष्टानां होमादीनां भगवदर्पणादिरूपाङ्गविशेषशिक्षणाच्च नैतद्ग्रन्थवैकल्यम् । अत एव वक्ष्यति स्वयमेवाचार्यः—

" निर्दोषाखिलसम्पूर्णगुणेन हरिणा स्वयम् ।
ब्रह्मणे कथितात्तन्त्रसारादुद्धृत्य सादरम् ।
आनन्दतीर्थमुनिना कृतो ग्रन्थोऽयमञ्जसा ॥ " इति ।

ननु तथापि देवालयनिर्माणं तदङ्गभूशोधनादिप्रकारः प्रतिमानिर्माणादिप्रकारश्च कुतोऽत्र सङ्गृह्यते । न हीदमपि समाधिसमकक्ष्यम् । येनान्तरङ्गत्वज्ञापनाय पृथगिह निरूपणीयं स्यादिति चेन्न । मन्त्रजपस्योक्तविधयाऽनेकविधत्वात् । समाधिसमकक्ष्यमन्त्रजपस्य प्राधान्यसिद्ध्यै पृथङ्निरूपणे प्रसक्ते मन्त्रजपशब्दवाच्ययोः मध्यमाधमयोः निरूपणप्रसक्तौ तदङ्गभूतविष्ण्वर्चनादीनामपि निरूपणं प्रसक्तम् । अन्यथा मध्यमाधमयोः निरूपणमफलं स्यादिति भगवदर्चाप्रकारनिरूपणोपयुक्तमेतन्निरूपणं नासङ्गतम् ॥ १ ॥

ननु तथापि नेदमारम्भणीयम् । प्रामाण्यानिश्चयात् । यदेव निश्चितप्रामाण्यं तदेवारम्भणीयम् । न चास्य प्रामाण्यनिश्चयोपायोऽस्ति । न च प्रामाण्यस्वतस्त्वेन नायं दोष इति वाच्यम् । अप्रामाण्यशङ्कायां तन्निश्चयोपायस्यापेक्षणीयत्वात् । अन्यथा बाह्यागमस्यापि तत्प्रसङ्गः । अप्रामाण्यशङ्कायां कारणन्तु अलौकिकार्थनिरूपणे पुंसां भ्रन्त्याद्युपलम्भः, आगमान्तरे अन्यथोपलब्धिः, ग्रन्थान्तरसंवादाभावश्च । न च भगवत्प्रणीततन्त्रसारशास्त्रसङ्ग्रहरूपत्वादस्य प्रामाण्यनिश्चयोपपत्तिः । तत्रैवाश्वासायोगात् । न च भगवत्प्रणीतत्वात्तदुपपत्तिः । बौद्धादावपि तत्प्रसङ्गादित्यतः तन्त्रसारशास्त्रे आश्वासकारणमाह ॥ विधिं विधायेति ॥

॥ तं. सा. ॥ विधिं विधाय सर्गादौ तेन पृष्टोऽब्जलोचनः ।
आह देवो रमोत्सङ्गविलसत्पादपल्लवः ॥ २ ॥

॥ त. क. ॥ तन्त्रसारशास्त्रमिति शेषः । सर्गकाले विधिं विधाय उत्पाद्येत्यनेन श्रोतरि वक्तरि च दोषाभाव उक्तः । न हि पितापुत्रयोः अज्ञतादिनिबन्धनो विप्रलम्भः सम्भवति । यद्वा, सर्गादौ कार्ये विधिं विधाय नियोज्य तदुपायानभिज्ञेन तेन विधिना पृष्टः प्रार्थितस्तदुपायप्राप्त्यै बहुमन्त्रानुशास-

नात्मकं तन्त्रसारमाहेत्यर्थः । ततस्तदुक्तमन्त्रजपाराधितभगवदनुग्रहात् जगत्सृष्ट्यादिकं विदधे चेति शेषः ।

"मन्त्रेण स्थाप्यते देवो मन्त्रेणैव विसृज्यते ।
ऐहिकामुष्मिकं सर्वं मन्त्रेणैव प्रसिद्ध्यति ॥" इत्यादेः ।

न हि स्वाभिलषितकार्यसिद्ध्यर्थमुपदिशन् विप्रलम्भको भवति। न वा तदुक्त-मन्त्रजातस्य सृष्ट्यादिकार्योपयोगिनोऽप्रमाणशास्त्रप्रमेयता सम्भवतीति भावः ।

ननु तथापि मन्वादिप्रणीतमन्त्रशास्त्रमालोच्याऽह चेत् पुनस्तदवस्थो दोषः । मन्वादीनां भ्रान्तिसम्भवादित्यत आह ॥ सर्गादाविति ॥ न हि मन्वादीनां सर्गादौ उत्पत्तिरस्तीति भावः । ननु तथापि करणापाटवादिना अन्यथोपदेशः स्यादित्यत उक्तम् ॥ अब्जलोचन इति ॥ सर्वेन्द्रियाणां नयनस्य प्राधान्यज्ञापनाय लोचनस्य स्वशब्देन ग्रहणम् । तस्यैव पटुकरणत्वं कथमित्यतः सर्गादौ विधिं विधायेति योज्यम् । न हि महदादितत्त्वसृष्टेः पूर्वं विधिमुत्पादयतः प्राकृतांशोपचयापचयनिबन्धनमपटुकरणत्वं भवति । ब्रह्म-विष्णुशिवानां बहुलमैक्योक्तेः कथमेतदिति चोद्यं प्रसिद्धपदपरित्यागेन अप्रसिद्धविधिपदप्रयोगेण निराचष्टे । विधीयत इति विधिरित्यर्थः । न हि विधेयविधायकयोरैक्यं युज्यत इति भावः ।

ननु मन्वादीनामाधुनिकत्वात् तत्प्रणीतमन्त्रशास्त्रं मूलीकृत्यावचनेऽपि वेदस्यानादित्वात् तं मूलीकृत्यैवोक्तवानिति किं न स्यात् । तथा च वेदतात्पर्यमनालोच्यापि मन्त्रोद्धारसम्भवात् कथमेतद्विश्वसनीयमित्यत आह ॥ रमेति ॥ रमा हि सकलवेदानां मुख्याभिमानिनी । साऽपि यदा भगवन्तं सेवते तदा कथं तस्य तत्तात्पर्यापरिज्ञानमिति भावः । ननु भगवतः शास्त्रोपदेशे पूर्णकामत्वेन प्रयोजनासम्मतेः, हुंफडादिप्रयोगे प्रयोजनाभावे च प्रवृत्त्यनुपपत्तेरुपदेश एवायमनुपपन्न इति चोद्यं परिहरति ॥ देव इति ॥ दिवु क्रीडेत्यादेः केवलक्रीडैवेति भावः ।

तदेवं भगवत्प्रणीततन्त्रसारशास्त्रं अप्रामाण्यशङ्काबीजगन्धविधुरमिति तत्संग्रहरूपत्वादिदमपि तथा। यच्च पुंसां भ्रान्त्यादिदर्शनं[1] तत्तु महापुरुषाणां विषये न भवति। अत एवाचार्योऽन्ते "यस्य त्रीण्युदितानि" इत्यादिना स्वस्वरूपमाचष्टे। ग्रन्थान्तरसंवादाभावस्त्वसिद्ध एव। अत एव तन्त्रसार-संग्रहात् ग्रन्थान्तरे अन्यथा उपलम्भस्तदप्रामाण्यमेवावहतीति न किञ्चिदनु-पपन्नम् ॥ २ ॥

नन्वस्मिन् ग्रन्थे उद्धरिष्यमाणमन्त्रा विष्णुवाचका न वा? नेति पक्षे तदुद्धरणं व्यर्थम्। न हि अविष्णुविषया मन्त्रा आवृत्ता अपि विष्णुप्रीतिं जनयन्ति। न वा विष्णुपूजायामुपयोक्ष्यन्ते। न वा समाधिसमकक्ष्या भवन्ति। मन्त्रपूजादीनां समानविषयत्वनैय्यत्यात्। नाद्यः। मन्त्राणां वचनादावर्तनीयत्वेपि कस्यचिदर्थस्यापि वाचकत्वासम्मतेः। न हि हुंफडादि-शब्दानां कचिद्वाचकत्वमस्ति। कथञ्चिद्वाचकत्वाङ्गीकारेऽपि विष्णुवाचकत्वा-सम्मतेः। कथञ्चिन्मन्त्रागतनारायणादिशब्दानां तद्वाचकत्वेऽपि तत्पूर्वोत्तर-पदयोस्तद्वाचकत्वाभावात्। यदि च मन्त्रैकदेशवाच्यतामात्रेण विष्णुपूजादाव-प्युपयोगं प्राप्नोति तर्हि शिवपूजादावप्युपयोगः प्राप्नोति। अष्टाक्षरगतानां ओङ्कारादीनां शिववाचकत्वश्रवणात्। तथा हि श्रुतिः—"शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" इत्याद्या। यदि च "अउमप्रविशंभूमसखहा विष्णुवाचकाः" इति निघण्टुबलात् ओङ्कारान्तर्गता अकारादयो वर्णा विष्णुवाचका इति पक्षस्तर्हि वर्णान्तरवैय्यर्थ्यम्। एकेनैव विष्णोः प्रतिपादनात्। अस्तु वा नारायणादि-पदघटितानां मन्त्राणां विष्णुवाचकत्वम्। तथापि लक्ष्म्यादिमन्त्राणां तदनुप-पत्तिरेव। न चेष्टापत्तिः। इह तदुद्धरणवैय्यर्थ्यात्। न च लक्ष्म्यादि-पूजादिरपीह कर्तव्यतयोच्यते।

"अपूजिता अधर्मादिदातारस्ते तथाऽभिधाः।
कृत्वाऽष्टकाष्टकोष्ठानि मध्ये ब्रह्मा चतुष्टये।

1. भ्रान्त्यादिशङ्कनं—क

पूज्यो द्वये द्वये शक्रो यमो वरुण एव च ।
सोमः पूज्यश्च कोणेषु ब्रह्माद्याः कोणदेवताः ॥
पुनस्त्रये त्रये कामं धातारं सविधातरम्[1] ।
स्कन्दश्च पूजयेत् कोणे सूर्यं चैव विनायकम् ॥
कालं कुबेरं च बहिः प्रत्येकं दिक्षु पूजयेत् ।
हारं हरिं गभीरं च गाहनं गहनं गुहम् ॥
भातमङ्गारकञ्चैव पूर्वस्यां दिशि पूजयेत् ।
दारुणं विदरं दूतं प्रद्योतद्योतनं हरिम् ।
मृत्युं शनैश्चरं चैव दक्षिणस्यां प्रपूजयेत् ॥"

इत्यादौ कथञ्चित् तत्पूजाविधानेऽपि,

"अन्यदेवप्रतिष्ठासु तदन्तश्चिन्तयेद्धरिम् ।
विष्णुस्मृतिविहीना तु पूजा स्यादासुरी तथा[2] ॥
गृह्णन्ति देवता नैतां ततः स्याद्देशविप्लवः ।
व्याधिचोरादिभिस्तस्मादन्तर्ध्येयो हरिः सदा ॥
विष्णुभक्तिविहीनस्य गतिः स्यान्न शुभा क्वचित् ।
भक्तस्याप्यन्यदेवेषु तस्माद्ध्येयो हरिः सदा ॥
संस्मृतो भगवान् विष्णुः सर्वमङ्गलदायकः ।
समस्ताभीष्टदायी स्यात्तेन ध्येयोऽखिलैर्जनैः ॥
न यज्ञा न च तीर्थानि नोपवासव्रतानि च ।
दैवतानि च सर्वाणि त्रातुं तं शक्नुयुः क्वचित् ॥
हरिर्हि सर्वदेवानां परमः पूर्णशक्तिमान् ।
स्वतन्त्रोऽन्ये तद्वशा हि . . . . ॥".

"ब्रह्मादयश्च तद्भक्त्या भागिनो भोगमोक्षयोः ।
तस्मात्पूज्यश्च ज्ञेयश्च वन्द्यो ध्येयः सदा हरिः ॥

---

1. सविधातृकम्—क 2. मता—क

दुर्गाशिवस्कन्दसूर्यविनायकमुखानपि ।
स्थापयेदुक्तमार्गेण तत्तन्मन्त्रैः स्मरन् हरिम् ।"

इत्यादौ तत्तन्मन्त्रैः भगवत्स्मरणोक्तिविरोधः । न हि अन्यपरैर्मन्त्रैरन्यस्मरणं सम्भवति । न चोभयपरास्ते मन्त्रा इति वाच्यम् । प्रमाणाभावात् । किञ्च तत्तन्मन्त्रगतपदवाच्यता विष्णोर्न रूढ्या । नापि योगेन । शचीपतित्व-सहस्राक्षत्वादीनां गुणानां भगवत्यनुपपत्तेरित्यतस्तत्साधयितुं "ऋषिश्च देवतै-कोऽहं" इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थसंदर्भः । तत्र हुंफडादिशब्दवत् मन्त्राणां वाचकत्वमेव नास्तीत्ययुक्तं तावत् । "मन्त्रो मन्त्रार्थवचनमन्यस्य स्वात्मनोऽपि वा" इत्यादेः । अनुष्ठेयार्थप्रकाशनद्वारा मन्त्राणां दृष्टार्थत्वस्य मीमांसकैरप्यङ्गी-कृतत्वाच्च । मन्त्रैकदेशोङ्कारादेः शिवादिवाचकत्वमप्रामाणिकम् । 'शिवमद्वैतं' इत्यादिश्रुतिस्तु न स्वार्थपरेत्यन्यत्रोक्तम् । अत एव लक्ष्म्यादिमन्त्राणामत्रो-द्धरणं नानुपपन्नम् । लक्ष्म्यादिपूजादेरप्युक्तवचनैः तदन्तर्हरिस्मरणेन कर्तव्य-ताङ्गीकारात् । न च लक्ष्म्यादिमन्त्रैस्तत्स्मरणोपायाभावः । हरेः सर्वशब्द-वाच्यताङ्गीकारात् ॥ २ ॥

अत्र यदुक्तं प्रमाणाभाव इति तत्रानुमानं वक्तुं मूलप्रमाणगवेषणा-यासनिरासाय तन्त्रसारोक्तं भगवद्वचनं संगृह्णाति ॥ अहमेक इति ॥

॥ तं. सा. ॥ अहमेकोऽखिलगुणो वाचकः प्रणवो मम ।
अकाराद्यतिशान्तान्तः सोऽयमष्टाक्षरो मतः ॥ ३ ॥

॥ त. क. ॥ यतः प्रणवो मम वाचकस्तस्मात् सर्वाभिधोऽस्म्यहमिति सम्बन्धः । सर्वशब्दवाच्यतां प्रति प्रणववाच्यताया अनैकान्तिकतां निराकर्तु-मखिलगुण इति प्रणवो विशेष्यते । अखिला गुणाः प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य ।

"ओतत्ववाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोतताम् ॥"

इत्यादेः स प्रणवोऽखिलगुण उच्यते । यद्यपि सर्वशब्दैकदेशघटशब्दवाच्ये सर्वशब्दवाच्यत्वाभावेन एकदेशवाच्यता कृत्स्नवाच्यतां व्यभिचरति । तथा-प्यखिलगुणनिमित्तशब्दवाच्यता न व्यभिचरतीति भावः । अखिलगुण इति स्वात्मनश्च विशेषणम् । तेन हेतोर्नासिद्धिः । न ह्यखिलगुणे तन्निमित्त-

शब्दवृत्तिर्दुर्घटेति भावः। ननु शिवादौ प्रणववाच्यता साध्यं व्यभिचरतीत्यत आह—अहमेकोऽखिलगुणो न द्वितीयः शिवादिरिति । अखिलगुणनिमित्तोऽयं प्रणव इत्युक्तम् । स चासौ यत्राखिलगुणास्तत्रैव। न मत्तोऽन्यस्मिन् अखिलगुणाः । अतः कथं व्यभिचरतीति भावः ।

शङ्कते ॥ अकारादीति ॥ यद्यपीत्युपस्कर्तव्यम् । सोऽयं हेतुशरीरप्रविष्टः प्रणवः अष्टाक्षरः अष्टवर्णो यतः । ननु अकारोकारमकाराणां समाहारो ह्योङ्कारो वैयाकरणैर्ज्ञायते । वेदान्तिभिश्च 'सोऽयं चतुष्पात्' इत्यादिना चतुर्थांशोऽप्यङ्गीकृतः। तत् कथमयमष्टाक्षर इति तत्राऽऽह ॥ अकाराद्यतिशान्तान्त इति ॥ अकार आदिवर्णः। अतिशान्तोऽन्त्यवर्ण इत्यर्थः। नादबिन्दुघोषशान्तातिशान्ताख्याः पञ्चवर्णा अपि ग्राह्या इति भावः। एकपञ्चाशत्त्वं वर्णसङ्ख्यायां यथा न विरुद्ध्यते तथोक्तं कर्मनिर्णयटीकायाम् । नन्विदं अपूर्वं प्रमेयं कथमङ्गीकार्यमित्यत उक्तम् ॥ मत इति ॥ प्रमितेऽर्थे का कथन्तेति भावः। तथाच प्रणवो न समुदायशक्त्या हरिवाचकः। अखिलगुणनिमित्तकत्वाभिलापात् । गुणाश्च अमुकस्याक्षरस्य निमित्तं, न अमुकस्येत्यत्र नियामकाभावः। अकारेणाखिलगुणस्य हरेरुक्तेरुकारादिर्व्यर्थश्च। न चोकारादिना अखिलगुणव्यक्त्यन्तरमुच्यते। अहमेक एवाखिलगुण इत्युक्तेः। अतः कथं 'वाचकः प्रणवो मम' इत्युक्तमिति शङ्कितुर्हृदयम् ॥ ३ ॥

समाधत्ते ॥ स विश्वतैजसेति ॥

॥ तं. सा. ॥ स विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयात्मान्तरात्मनाम् ।
परमात्मज्ञानात्मयुजां मद्रूपाणां च वाचकः ॥ ४ ॥

॥ त. क. ॥ यद्यपि प्रणवः अष्टाक्षरः। तथापि विश्वादयो वाच्या अप्यष्टौ सन्ति। तेन गुणपूर्णत्वं प्रत्यक्षरमेव निमित्तम्। वाचकव्यक्तीनां वाच्यव्यक्तीनां च समसङ्ख्यात्वाच्च नानुपपत्तिः। न चैक इत्युक्तिविरोध इत्यत उक्तम् ॥ मद्रूपाणामिति ॥ ते विश्वादयो मत्स्वरूपमेवेति भावः। वाच्य-

व्यक्तिभेदाभावात् पुनर्न निवर्तते साऽनुपपत्तिरिति चेन्न । भेदप्रतिनिधिविशेषबलात् व्यक्त्यन्तरादिघटितव्यवहारो युज्यत इत्यन्यत्रोक्तेः । एतेन अक्षरान्तरवैयर्थ्यं समाहितम् । तदनेन 'सर्वशब्दवाच्यः प्रणववाच्यत्वात् व्यतिरेकेण जीववत्' इति व्यतिरेकिप्रयोगः समर्थितः ॥ ४ ॥

अधुना 'पञ्चाशद्वर्णवाच्यत्वात् हरिः सर्वशब्दवाच्यः' इति प्रयोगं समर्थयितुं, अस्तु विश्वादीनां वाच्यानामष्टानां सद्भावादष्टाक्षरप्रणववाच्यत्वम् । पञ्चाशद्वर्णवाच्यत्वं तु कथम् ? न च तावद्रूपाणां कल्पनं युक्तम् । गौरवात् । विश्वादीनां अकारादिवाच्यानां रूपाणां प्रमितत्ववदिह रूपविशेषाणां वाच्यानां, वाचकानां वर्णानामप्यभावादित्यतः वाच्यवाचकव्यक्तीः सङ्ख्यया निर्दिशति ॥ तद्रूपभेदा इति ॥

॥ तं. सा. ॥ तद्रूपभेदाः पञ्चाशन्मूर्तयो मम चापराः ।
पञ्चाशद्वर्णवाच्यास्ता वर्णास्ताराणर्भेदिताः ॥ ५ ॥

॥ त. क. ॥ चकारोऽनुमानान्तरसमुच्चायकः । विश्वादयः अष्टौ मूर्तयो वाच्याः सन्तीति हेतुर्नासिद्धो यथा, तथा तदपराः पञ्चाशन्मूर्तयो मम यतः सन्ति ताश्च यथाक्रमं पञ्चाशद्वर्णवाच्या अङ्गीक्रियन्ते अतोऽयमपि हेतुर्नासिद्ध इत्यर्थः ।

ननु पञ्चाशद्वर्णान्तर्गत एव प्रणवावयवाकारादिः । ततश्च पञ्चाशद्वर्णवाच्यत्वं सर्वशब्दवाच्यतायां प्रथमं हेतुः कर्तव्यः । प्रणववाच्यत्वं तु तदनन्तरमेव हेतूकर्तुमुचितम् । एवं मूर्तिष्वपि सः कुतो विनियम आश्रित इत्यतः तद्रूपभेदा इति, ताराणर्भेदिता इति चोक्तम् । प्रथममभिव्यक्तिरेव प्राथमिकत्वे निमित्तम् । नोत्पत्त्यादिः । वर्णानां मूर्तीनां च नित्यत्वात् । यद्वक्ष्यति—

"वर्णानां देवतानां च नित्यत्वान्न क्रमः स्वतः ।
व्यक्तिक्रमं ब्रह्मबुद्धावपेक्ष्य क्रम उच्यते ॥" इति ।

तथा च—

"........ प्रथमं द्वौ विनिःसृतौ ।
ओंकारश्चाथशब्दश्च तस्मात्प्राथमिकौ क्रमात् ॥"

इत्युक्तत्वेन ओंकारस्य प्रथममभिव्यक्तत्वं शब्दजातिषु । तदनन्तरमितरेषाम् । एवं प्रणववाच्येभ्यः विश्वादिभ्यः पञ्चाशद्वर्णवाच्यानां वक्ष्यमाणानामजादीनामभिव्यक्तत्वं च अवगम्यत इति युक्त एवानयोर्हेत्वोः पौर्वापरीभाव इति भावः ॥ ५ ॥

ननु 'वर्णास्तारार्णभेदिताः' इत्युक्तमयुक्तम् । तारार्णानां उक्तरीत्याऽष्टसङ्ख्यत्वात् तदभिव्यक्तानां वर्णानां पञ्चाशत्त्वेनासमसङ्ख्यत्वात्, अवान्तरविभाजकोपाध्यदर्शनाच्चेत्यतः तेष्वपि अवान्तरविभाजकोपाधिदर्शनेन समसङ्ख्यत्वं सम्पादयति ॥ द्विरष्टेति ॥

॥ तं. सा. ॥ द्विरष्टपञ्चकचतुःपञ्चेत्येवाष्टवर्गगाः ।
अज आनन्द इन्द्रेशावुग्र ऊर्ज ऋतम्भरः ॥ ६ ॥
ऋघलशौ लृजिरेकात्मैर ओजोभृदौरसः ।
अन्तोऽर्धगर्भः कपिलः खपतिर्गरुडात्मनः ॥ ७ ॥
घर्मो ङसारश्चार्वङ्गश्छन्दोगम्यो जनार्दनः ।
झाटितारिर्ञमष्टङ्की ठलको डरको ढरी ॥ ८ ॥
णात्मा तारस्थभो दण्डी धन्वी नम्यः परः फली ।
बली भगो मनुर्यज्ञो रामो लक्ष्मीपतिर्वरः ॥ ९ ॥
शान्तसंवित् षड्गुणश्च सारात्मा हंसळाळुकौ ।
पञ्चाशन्मूर्तयस्त्वेता ममाऽकारादिलक्षकाः ॥ १० ॥

॥ त. क. ॥ अष्टवर्गगा वर्णस्तारार्णभेदिता इति सम्बन्धः । द्विरष्टेति षोडशत्वमेक उपाधिः । अनेन अकारादिः अः इत्यन्तं षोडशवर्णा एको वर्गः प्रणवावयवादकारादभिव्यक्तः । पञ्चकेत्यावर्तते । पञ्चकपञ्चकेत्यनेन पञ्चोपाधयः उक्ताः कवर्गत्वादयः । तेन ककारादयो मकारान्ताः स्पर्शा गृह्यन्ते । प्रणवावय-

वादुकारात् कवर्गगाः पञ्चवर्णा ङकारान्ताः, प्रणवावयवात् मकारात् चवर्गगाः चकारादयो ञकारान्ताः, प्रणवावयवात् नादात् टवर्गगाः टकारादयो णकारान्ताः पञ्चवर्णाः, प्रणवावयवात् बिन्दोः तकारादयो नकारान्तास्तवर्गगा वर्णाः, प्रणवावयवात् घोषात् पकारादयो मकारान्ताः पवर्गगाः वर्णा अभिव्यक्ताः। एवं चतुर्णां एक उपाधिः। यकारादयो वकारान्ता अन्तस्था वर्णाः प्रणवावयवात् शान्तात्, एवं शकारादयो लकारान्ताः पञ्चोष्मवर्णाः अतिशान्तादभिव्यक्ताः। तथाच अच्त्व-कवर्गत्व-चवर्गत्व-टवर्गत्व-तवर्गत्व पवर्गत्वान्तस्थत्वोष्मत्वाख्य-विभाजकधर्मावच्छिन्नानां समसङ्ख्यत्वात् प्रणवाक्षरैरभिव्यक्तिर्युक्तेति भावः।

यद्यपि "एकपञ्चाशद्वर्णानां" इत्यादौ क्षकारेण सह एकपञ्चाशत्त्वं वर्णानामुक्तम्। तथापि कषयोर्योगे क्ष इति सन्ध्यक्षरत्वेनेह न विवक्ष्यते। अन्यथा जञयोर्योगे ज्ञः, तसयोर्योगे त्सः, शचयोर्योगे श्च इत्यादिना वर्णान्तराणामपि परिगणनप्रसङ्गः। 'एकपञ्चाशद्वर्णानां' इत्यत्र तु "शतं कलाः कलशनामकाः" इति शतत्वघटनाय क्षकारदेवता नृसिंहोऽपि परिगणितः।

पञ्चाशन्मूर्तयः पञ्चाषद्वर्णवाच्या इत्युक्तम्। ताः क्रमेण संगृह्णाति॥ अज इत्यादिना॥ अकारवाच्योऽजः। आकारवाच्य आनन्द इत्यादयो योजना द्रष्टव्याः। मूर्तिशब्दः प्रतिमायामपि प्रसिद्ध इत्यत आह॥ पञ्चाशन्मूर्तयस्त्वेता-ममाऽकारादिलक्षका इति॥ ज्ञानबलैश्वर्यादिराद्यर्थः। लक्षकं लक्षणम्। बहुव्रीहिः। न हि द्वात्रिंशल्लक्षणोपेताकृतिज्ञानादिगुणवतां भेदो युक्त इति भावः। अकारादिवर्णो ज्ञापको येषामिति वा। तुशब्द एवार्थे। एता एव पञ्चाशन्मूर्तयः, न त्वन्या इति सम्बध्यते। अनेन

"केशवकीर्ती नारायणकान्ती माधवस्तथा तुष्टिः।
गोविन्दः पुष्टियुतो विष्णुधृती सूदनश्च मध्वाद्यः॥
शान्तिस्त्रिविक्रमश्च क्रियया युतो वामनो दयायुक्तः।
श्रीधरयुता च मेधा हृषीकनाथश्च हर्षया युक्तः॥
अम्बुजनाभश्रद्धे दामोदरसंयुता पुनर्लज्जा।
लक्ष्मीः सवासुदेवा सङ्कर्षणकः सरस्वतीयुक्तः॥

प्राद्यो द्युम्नः प्रीतिसमेतोऽनिरुद्धको रतिरिमाः स्वरोपेताः ।
चक्रिजये गदिदुर्गे शार्ङ्गी प्रभयान्वितस्तथा खड्गी ।
सत्या शङ्खी चण्डा हरिवाण्यौ ॥ ”

इत्यादिना षोडशानामचां वर्णानां केशवादयोऽनिरुद्धान्ताः कीर्त्यादिषोडश-शक्तिसहिता मूर्तयो वाच्याः, कादीनां क्षान्तानां चक्री गदीत्यादयो नृसिंहान्ता जयादुर्गादिविद्युतान्तशक्तिसहिता हल्वाच्या इति क्रमदीपिका-द्युक्तिर्निरस्ता, मूलप्रमाणाभावादिति ध्येयः । तस्माद् युक्तमुक्तं प्रणववाच्य-त्वात् पञ्चाशद्वर्णवाच्यत्वाच्च सर्वशब्दवाच्यो हरिरिति ॥ ९-१० ॥

नन्वथाप्ययुक्तमुक्तम् । प्रणववाच्यत्वे हि वर्णाष्टकवाच्यत्वमेव सेत्स्यति । न तु सर्वशब्दवाच्यत्वम् । तत एव न पूर्णगुणत्वमिति । न च पूर्णगुणत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रणवस्येत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्तच्छब्दवाच्यतायां हि तत्तदसाधारणधर्म एव निमित्तम् । न तु सकलगुणसमाहारो मत्वर्थाल्लक्ष्यः । एवं पञ्चाशद्वर्णवाच्यत्वस्य अप्रयोजकतेत्याशङ्क्याऽद्यस्य हेतोरप्रयोजकतां परि-हर्तुमाह ॥ नारायणाष्टाक्षरश्चेति ॥

॥ तं. सा. ॥ नारायणाष्टाक्षरश्च ताराष्टाक्षरभेदवान् ।
आद्यैस्तारचतुर्वर्णैर्भिन्ना व्याहृतयः क्रमात् ॥ ११ ॥

॥ त. क. ॥ न केवलं पञ्चाशद्वर्णास्ताराणर्भेदिताः । नारायणाष्टाक्षरमन्त्रगतो-ङ्कारादिः यकारान्तोऽक्षरसमुदायोऽपि ताराक्षरप्रभेदवानित्यर्थः । भेदः उत्पत्तिः । तारावयवादकारात् ओंकारः । उकारान्नकार इत्याद्यभिव्यक्तिक्रमो ज्ञातव्यः । यद्वा, भिद्यत इति भेदो भगवान् । स विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयात्मान्तरात्मनां परमात्मज्ञानात्मयुजां प्रणववाच्यविश्वादिभ्योऽभिव्यक्तानां वाचकश्चेति यावत् । ततः किमित्यत आह ॥ आद्यैरिति ॥ अकारोकारमकारनादाख्यैस्तारान्तर्गत-चतुर्वर्णैः भूर्भुवस्सुवरित्याख्या व्याहृतयः आद्यादाद्या, द्वितीयाद् द्वितीया इत्यादिक्रमादभिव्यक्तेत्यर्थः । बिन्द्वाद्युत्तरचतुष्कव्यावृत्त्यर्थं आद्यैरिति ॥ ११ ॥

अष्टाक्षरवर्णवाच्यमूर्तीनां तारवाच्यमूर्तीनां च संज्ञैक्यवत् व्याहृतिवाच्यानामपि किमित्यतो विकल्पेन संज्ञाभेदानाह ॥ अनिरुद्धादिका इति ॥

॥ तं. सा. ॥ अनिरुद्धादिकास्तासां देवता व्युत्क्रमेण वा ।
ताश्च तन्मूर्तयस्त्वेव द्वादशार्णपदोदिताः ॥ १२ ॥

॥ त. क. ॥ अनिरुद्धादिका वासुदेवान्ताः, वासुदेवादिका अनिरुद्धान्ता वा चतस्रो मूर्तयः चतसृणां व्याहृतीनां दिवु क्रीडेत्यादिधातुव्याख्यानाद्वाच्य इत्यर्थः । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ ताश्च तन्मूर्तय इति ॥ तुशब्दः चशब्दार्थः । पद्यत इति पदमक्षरम् । ता अष्टाक्षरमूर्तयः अष्टौ, व्याहृतिमूर्तयः चतस्रश्चेत्येवं द्वादशमूर्तयो वासुदेवद्वादशाक्षरगतवर्णवाच्याः क्रमेणेत्यर्थः ॥१२॥

कुत एतत् ? द्वादशमूर्तीनां प्रकारान्तरेणापि सम्पादनसम्भवात् । अत आह ॥ नारायणाष्टाक्षरादिति ॥

॥ तं. सा. ॥ नारायणाष्टाक्षराच्च व्याहृतिभ्यस्तथैव च ।
विभेदो द्वादशार्णानां केशवाद्याश्च देवताः ॥ १३ ॥

॥ त. क. ॥ नारायणाष्टाक्षरात् व्याहृतिभ्यश्च वासुदेवद्वादशाक्षरगतानां वर्णानां विभेदतोऽभिव्यक्तिर्यतः शास्त्रे प्रसिद्धा अत एवमेवेति योज्यम् । एवेत्यन्यस्मादभिव्यक्तिप्रतिषेधः । चौ परस्परसमुच्चायकौ[1] । पक्षान्तरमाह ॥ केशवाद्याश्च देवता इति ॥ केशवादिदामोदरान्ता द्वादशमूर्तयो वासुदेवमन्त्रवर्णदेवता इत्यर्थः । यद्वा वासुदेवमन्त्रान्तर्गतपदचतुष्टयदेवता आह ॥ ताश्च तन्मूर्तय इति ॥ यस्य पददेवता उक्ता स कथमभिव्यज्यत इत्यत आह ॥ नारायणेति ॥ तद्गतद्वादशाक्षराणां देवता आह ॥ केशवाद्या इति ॥ १३ ॥

तथापि किं सम्पन्नमित्यत आह ॥ नारायणेति ॥

॥ तं. सा. ॥ नारायणाष्टाक्षराच्च व्याहृतित्रिगुणात्पुनः ।
वेदमाता तु गायत्री द्विगुणा द्वादशाक्षरात् ॥ १४ ॥

1. रस्परसमुच्चये-क

॥ त. क. ॥ मन्त्रान्तरोत्पत्तिसमुच्चये चशब्दः । नारायणाष्टाक्षरमन्त्रगताद्वर्णात् वासुदेवात्[1] वासुदेवद्वादशाक्षरात् द्विगुणा चतुर्विंशत्यक्षरा वेदमाता गायत्री चाभिव्यक्तेति योज्यम् । चतुर्विंशत्यक्षरात्मिकाया गायत्र्या अष्टाक्षरेभ्योऽभिव्यक्तिर्दुर्घटेत्यतस्तां घटयति ॥ व्याहृतीति ॥ पुनः पुनः त्रिगुणव्याहृतेः त्रिवारमष्टाक्षरस्योच्चारणादिति यावत् । प्रथममुच्चरितेभ्यः ओंकारादियकारान्तेभ्यः प्रथमपादस्य, पुनरुच्चरितेभ्य एव द्वितीयपादस्य, तृतीयमुच्चरितेभ्य एव तृतीयपादस्येति विवेकः । अनेन विशेषार्थस्तुशब्दो व्याख्यातो भवति ।

यद्वा व्याहृतीनां चतसृणां त्रिवारमुच्चारणात् द्वादशाक्षरत्वं, पुनरित्यनेन वारान्तरम् । तेन चतुर्वारमुच्चारणात् षोडशत्वं सम्पद्यते । तथाच नारायणाष्टाक्षरगताष्टभ्यो व्याहृतिचतुष्टयात् चतुर्वारम् उच्चरितात् षोडशव्याहृतिजाताच्च गायत्र्या उत्पत्तिरिति योज्यम् । द्विगुणादिति पञ्चम्यन्तपाठो दृश्यते चेत् द्विवारमुच्चरितात् द्वादशाक्षराच्चोत्पत्तिरुच्यत इति ध्येयम् ॥ १४ ॥

गायत्र्या वर्णदेवता आह ॥ चतुर्विंशतिमूर्तय इति ॥

॥ तं सा. ॥ चतुर्विंशतिमूर्तयोऽस्याः कथिता वर्णदेवताः ।
तद्भेदः पौरुषं सूक्तं वेदाः पुरुषसूक्तगाः ॥ १५ ॥

॥ त. क. ॥ केशवाद्याः कृष्णान्ता इत्यर्थः । तच्चोक्तं पञ्चरात्रे—

"मूर्तिभ्यश्च चतुर्भ्यश्च चतुर्विंशतिमूर्तयः ।
जायन्ते क्रमशो ब्रह्मन् दीपाद्दीपान्तरं यथा ॥
सर्वे शितुर्भुजाः पद्मशङ्खचक्रगदाधराः ।
वासुदेवादिदेवात्प्रथमः केशवस्तथा ॥
नारायणो माधवश्च जज्ञिरे भूसुरोत्तम ।
सङ्कर्षणश्च गोविन्दो विष्णुश्च मधुसूदनः ॥
त्रयस्ते समजायन्त प्रद्युम्नश्च त्रिविक्रमः ।
वामनः श्रीधरश्चैते जज्ञिरे मुनिसत्तम ॥

1. इदमधिकं भाति ।

अनिरुद्धाद्धृषीकेशः पद्मनाभश्च सुव्रत ।
दामोदरश्च तैरित्थं द्वादशांशाः प्रजज्ञिरे ॥
वासुदेवश्च तन्नामा तथा सङ्कर्षणादपि ।
प्रद्युम्नादपि तन्नामा तन्नामैवानिरुद्धकात् ॥
अभूवन् क्रमशस्तेभ्यश्चतुर्भ्यः पुरुषोत्तमः ।
अधोक्षजो नृसिंहश्च चतुर्थश्चाच्युतो मतः ॥
चत्वार एव तेभ्योऽमी जज्ञिरे च यथाक्रमम् ।
जनार्दनस्तथोपेन्द्रो हरिः कृष्णः समाख्यया ॥" इति ।

इदमेवाह मूर्तिभ्यश्च चतुर्भ्यश्चेत्यादिना । चतुर्विंशतिमूर्तयः पञ्चरात्रे कथिता इति । अत्र 'व्याहृतित्रिगुणात् पुनः' इत्यनेन वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्येषु व्याहृतिदेवेषु मध्ये वासुदेवात् केशवनारायणमाधवानां, सङ्कर्षणात् गोविन्दविष्णुमधुसूदनानां, प्रद्युम्नात् त्रिविक्रमवामनश्रीधराणाम्, अनिरुद्धात् हृषीकेशपद्मनाभदामोदराणां, वासुदेवात् वासुदेवस्य, सङ्कर्षणात् सङ्कर्षणस्य, प्रद्युम्नात् प्रद्युम्नस्य, अनिरुद्धादनिरुद्धस्य, वासुदेवात् पुरुषोत्तमस्य, सङ्कर्षणादधोक्षजस्य, प्रद्युम्नान्नारसिंहस्य, अनिरुद्धादच्युतस्य, वासुदेवाज्जनार्दनस्य, सङ्कर्षणादुपेन्द्रस्य, प्रद्युम्नाद्धरेः, अनिरुद्धात् कृष्णस्य,—एवं चतुर्वारम् आवृत्तेभ्यः केशवाद्याः चतुर्विंशतिमूर्तयो दीपाद्दीपान्तरमिवाभिव्यक्ता इति सूचितम् ।

ततोऽपि किं सम्पादितमित्यत आह ॥ तद्भेद इति ॥ तस्या गायत्र्याः प्रभेदः पौरुषं सूक्तम् । ततोऽभिव्यक्तम् । एवमपि किं सम्पन्नमित्यत आह ॥ वेदा इति ॥ ऋगाद्याश्चत्वारो वेदास्तद्गताः सर्वे शब्दाः पुरुषसूक्तेभ्योऽभिव्यक्ता इत्यर्थः । अयं भावः—यो वर्णसमुदायो यस्माद्वर्णसमुदायादभिव्यक्तः स तद्व्याख्यानरूपस्सन् तदर्थपर एवेत्यस्ति तावन्नियमः । अंशत्रयोपेतभावनापदव्याख्यानरूपसमिधादिवाक्ये तत्परत्वदर्शनात् । प्रणवव्याख्यानरूपाश्चोक्तरीत्या सर्वे वैदिकाश्शब्दाः । ततः प्रणवशब्दवाच्यत्वं सर्वशब्दवाच्यतायां कथमप्रयोजकमिति ॥ १५ ॥

पञ्चाशद्वर्णवाच्यत्वरूपद्वितीयहेतोरप्रयोजकतां निराचष्टे ॥ पञ्चाशद्वर्णेति ॥

॥ त. सा. ॥ वैदिकाः सर्वशब्दाश्च तस्मात्सर्वाभिधोऽस्म्यहम् ।
पञ्चाशद्वर्णभिन्नाश्च सर्वशब्दा अतोऽपि च ॥ १६ ॥

॥ त. क. ॥ तुः[1] यस्मादित्यर्थः । यस्माल्लौकिकवैदिकाः सर्वेऽपि शब्दाः पञ्चाशद्वर्णेष्वन्यतरवर्णमिश्रा एव व्यवह्रियन्ते अतस्तेन सर्वशब्दा अपि तत्परा एवेति युक्तमेवेति योज्यम् । अत एव हेतुद्वयकथनं व्यर्थमिति निरस्तम् । प्रणववाच्यत्वस्य सर्ववैदिकशब्दवाच्यत्वसाधकत्वेऽपि लौकिकवैदिकसर्वशब्द-वाच्यत्वसाधकत्वाभावात् । तस्मात् सर्वशब्दवाच्यत्वस्यैवं प्रमितत्वाल्लक्ष्म्यादि-मन्त्रान्तर्गतवर्णवाच्यो भगवानेव । ततस्तैस्तैर्मन्त्रैस्तदन्तर्गतहरिस्मरणसम्भवेन युक्तमेतन्मन्त्रोद्धरणमिति स्थितम् ।

तत्र मननत्राणकर्तृत्वं मन्त्रसामान्यलक्षणं, गोपनीयत्वं वा । तदुक्तम्—

"मननं सर्वसत्त्वानां त्राणं संसारसागरात् ।
मननत्राणसंयोगान्मन्त्र इत्युच्यते बुधैः ।
अथवा गोपनीयत्वाद्धातोर्मन्त्रयतेः परः ॥"

इत्यादि । मन्त्रास्तावद् द्विविधाः । विष्णुमन्त्रा अन्यमन्त्राश्चेति । विष्णुमन्त्रा अपि द्विविधाः । महामन्त्रास्तद्भिन्नाश्चेति । ये तु आनुगुण्यनिमित्तपरीक्षणफल-कामनाद्यनपेक्ष्या यदकरणे प्रत्यवायश्च भवति, ये विजयस्तम्भनादौ प्रायेण न विनियोज्यन्ते ते महामन्त्राः । यथोक्तं पञ्चरात्रे—

"चतुर्षु मूलमन्त्रेषु नानुगुण्यं परीक्षयेत् ।
तारमष्टाक्षरञ्चैव द्वादशाक्षरमेव च ।
विष्णुगायत्र्यपि तथा चत्वारः प्रथमे मताः ॥" इति ।

उपलक्षणमेतत्—

"प्रणवो मातृकाष्टार्णौ व्याहृतिर्द्वादशाक्षरम् ।
गायत्री पौरुषं विष्णुरष्टौ मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥"

इति वचनात् । अनेवंभूता द्वितीयाः । यथा नारसिंहादयः । यद्वक्ष्यति—

---

1. 'पञ्चाशद्वर्णभिन्नास्तु' इति पाठस्तत्त्वकणिकाभिप्रेत इति भाति ।

"विजयस्तम्भनादीनि नारसिंहैर्विशेषतः ।
जामदग्न्यैश्च कार्याणि राघवैर्यादवैरपि ॥" इत्यादि ।

ननु—"सर्वे मन्त्रास्सर्वकला गुरुवक्त्राद्यदि श्रुताः ।
यदृच्छया श्रुतो मन्त्रश्छन्देनाथ च्छलेन वा ॥
पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्यात् प्रत्युतानर्थकः स्मृतः ।
एकः सुसाधितो मन्त्रो जपहोमादितर्पणैः ॥
स साधकस्य सर्वार्थं प्रसूते नात्र संशयः ।
सम्यक् सिद्धैकमन्त्रस्य नासाध्यमिह किञ्चन ।
किं पुनर्बहवो यस्य का कथा हरिरेव सः ॥"

इत्यादिना सर्वसाधारण्येन सर्वफलोक्तेः कथमिदं द्वैविध्यमिति चेन्न । तत्तदधिकारिभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । नारसिंहादीनां फलान्तरविधानात्[1] । तारादीनामन्यत्र विनियोगविधानाभावाच्च ।

ये त्वन्तस्थहरिध्यानेनैव क्वचिद्विनियुज्यमानाः सफला, नान्यथा ते अन्यमन्त्राः । यथा लक्ष्म्यादीनाम् । ते पुनस्त्रिविधाः— स्त्रीमन्त्राः, पुंमन्त्राः, नपुंसकमन्त्राश्चेति । ते च यथाक्रमं स्वाहान्ताः, फडाद्यन्ताः, नमोऽन्ताश्चेति ज्ञातव्याः ।

यथोक्तं—"स्त्रीपुंनपुंसकमिति भजन्ते मन्त्रजातयः ।
संस्त्यानमन्त्राः स्वाहान्ता नमोन्तास्तु नपुंसकाः ॥
शेषाः पुरुषमन्त्राः स्युरिति त्रिविधमीरितम् ।
उच्चाटने च वश्ये च विद्वेषक्षुद्रकर्मसु ॥
स्त्रियश्शस्ता न पुल्लिङ्गाः कर्मस्वन्यत्र पूजिताः ।
पुल्लिङ्गेषु तु मन्त्रेषु दिङ्मात्रं किञ्चिदुच्यते ॥
फडन्ता मरणाद्यर्थे शस्ता भूताद्युपाद्रवे ।
हुंकारान्ताः प्रशस्यन्ते वौषडन्तास्तु ते पुनः ॥" इत्यादि ॥

1. विधानवत्-क

तत्र लिङ्गत्रयसाधारण्येन मन्त्रा उद्धरणीयाः । स्वाहाफडादिशब्द-साहित्येन त्रैविध्येऽपि प्रधानमन्त्रे विशेषाभावः । ते च गुरुमुखादेव श्रुताः सफला इति चोक्तम् । अत एव "श्रुत्वा भागवतं शुद्धमाचार्यं शरणं व्रजेत्" इति प्रणवकल्पेऽभिहितम् । आचार्यलक्षणं च अग्रे दर्शयिष्यति । ततः आचार्यानुज्ञया जपं समारभेत् ।

"गुरुं प्रणम्य प्रथमं प्रणवप्रमुखं जपेत्" इत्यादेः ।

गुरूंश्च स्वयमेवानुक्रमिष्यति[1] ।

शौचस्नानादिनियमाश्च सदाचारसंग्रहे प्रतिपादिताः ।

"धृतोर्ध्वपुण्ड्ररचनो नान्य[2] वाचमुदीरयेत् ।
जपकालेऽथवा चक्रं शङ्खाकृति यथा तथा ॥
शार्ङ्गखड्गगदाकारं लाञ्छनं लाञ्छयेत्सुधीः ।
शरीरावयवे बाह्वोर्वक्षोभुवि चतुर्मुख ॥
चक्रादिपञ्चाभिज्ञानलक्षिताङ्गपरिष्कृतम् ।
पुरुषं दूरतो दृष्ट्वा भूताद्या भयविह्वलाः ।
विद्रवन्ति तथा घोरा पापा वीक्षणमात्रतः ॥" इत्यादेश्चोर्ध्वपुण्ड्रा-

दिधारणं[3] कार्यम् ।

"देवतायतने नद्यां शैले सागररोधसि ।
वने वा तीर्थदेशे वा न्यग्रोधाश्वत्थयोरधः ।
अन्यत्रापि शुचौ देशे कुटीं कृत्वाऽरभेत सः ॥"

इत्यादिनोक्तदेशविशेषोऽपेक्षणीयः ।

"कुशेषु कृष्णत्वचि वा बृश्यामेकान्तभूमिषु ।
उपविष्टो जपेन्मन्त्रं सपवित्रकरश्शुचिः ॥" इति स्वस्तिकाद्यासन-

नियमश्च स्वयमेव वक्ष्यति ।

---

1. स्वयमेवानुत्क्रमिष्यति-क 2. नान्यां-क 3. धारणं च-क

"बुधैस्तैस्समनुज्ञातः करन्यासं समारभेत् ।
बाह्वोरन्तर्बहिः पार्श्वकनिष्ठाद्यङ्गुलीषु च ।
न्यसेत्ताराग्निबीजेन करन्यासोऽयमीरितः ॥"

इत्यादिवचनात् करन्यासोऽपि कर्तव्यः ।

तथा—"आकुञ्चितशिराः किञ्चिन्निबध्नन् योगमायया ।
हस्तौ यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत् ॥
रेचनं पूरणं वायो रोधनं रेचनं तथा ।
पातनं सेचनं वायोः प्राणायाम उदीरितः ॥
हस्तेन दक्षिणेनैव पीडयन्नासिकापुटम् ।
शनैश्शनैरथ बहिः क्षिपेत्पिङ्गलयाऽनिलम् ॥
द्वात्रिंशन्मात्रया कुक्षौ पूरयेदिडयाऽनिलम् ।
भूयः षोडशमात्राभिश्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥
सम्पूर्य कुम्भवद्देहं कुम्भयेन्मातरिश्वना ।
एवं कृते सति ब्रह्मन् चरन्ति दश वायवः ।
हृदयाम्भोरुहं चापि व्याकोचं भवति स्फुटम् ॥" इत्यादि । वक्ष्यति च स्वयमेवाचार्यः—

"रेचयित्वा दक्षिणतः पूरयित्वा च वामतः ।"

इत्यादिना । तथाऽन्यत्र 'तत्त्वाद्यङ्गादिकं न्यसेत्' इति, तथा—'सताराश्च लिपीर्न्यसेत्', अपि च – 'परितो मुखम्' इत्यादिवचनबलेन तत्त्वन्यासादिकं च कार्यम् ।

एवमाद्यङ्गजातं शिष्य एव वक्ष्यमाणरीत्या ग्रन्थान्तरपर्यालोचनेन चादौ कर्तव्यतया ज्ञास्यतीति मन्वानः—

"ऐहिकामुष्मिकं सर्वं प्रणवाल्लभ्यते फलम् ।
प्रणवान्न परो मन्त्रः कश्चिदस्ति चतुर्मुख ॥
शान्तिपुष्ट्यभिचारेषु किमन्यैः सिद्धवर्णनैः ।

यावत्प्राणविनिर्मोकमभ्यसेत् प्रणवाक्षरम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो याति ब्रह्म सनातनम् ॥"

इत्यादिना प्रणवस्य सर्वोत्कर्षोक्तेः बीजं वदन् प्रणवमन्त्राभिव्यक्तिं भगवद्वचनोद्धारेणाऽह ॥ अहमेकोऽखिलगुण इति ॥ प्रणवस्याभिव्यञ्जक इति शेषः ।

"सिसृक्षोः परमाद्विष्णोः प्रथमं द्वौ विनिःसृतौ" इत्यादेः ।

अतः प्रणवमन्त्रस्य प्रथममभिव्यक्तत्वात् सर्वातिशयित्वं युक्तमिति भावः । अत्र प्रणवमन्त्रोद्धारप्रकारः पञ्चरात्रे उक्तः—

"अप्रमेयादिमुदयमध्यमन्दरपश्चिमम् ।
समाहृत्यावयवं त्रिवर्णान् वाचकान् हरेः ॥
प्लुतोदात्तं परं ब्रह्म चक्रमध्ये प्रतिष्ठितम् ।
उद्धरेद्बीजमस्याऽद्यं प्रतीकं दण्डशेखरम् ॥
श्रीधरं दण्डयेदेषा शक्तिः सर्वत्र कीर्तिता ।
बीजशक्त्यङ्गहीना ये मन्त्राः स्युस्ते निरर्थकाः ।
तस्मात्साङ्गं शक्तियुक्तं बीजयुक्तं फलप्रदम् ॥" इति ।

अस्यार्थः—अप्रमेयशब्देनाकार उच्यते । "अकारो विष्णुरुच्यते । ओंकारादिश्चाप्रमेयः" इति तन्नामसु पाठात् । अप्रमेयः आदौ निवेश्यो यस्य सोऽप्रमेयादिः । उदयशब्देन उकार उच्यते । "उकारो भुवनोत्थानः[1] श्रीधरश्चोदयस्तथा" इति तन्नामसु पाठात् । उदयो मध्ये निवेश्यो यस्य स उदयमध्यः । मन्दरशब्देन मकार उच्यते । "मकारो मन्दरो दक्षो माधवी पाटलप्रियः" इति तन्नामसु पाठात् । मन्दरः पश्चिमेऽन्ते निवेश्यो यस्य स मन्दरपश्चिमः । अकारमादौ निवेश्य तत उकारं ततो मकारञ्चोद्धरेत् । ततो गुणे[2] ॐ इति प्रणव उद्धृतो भवति । ततश्च प्लुतस्वरेणोदात्तं परब्रह्मवाचकं वर्णचक्रमध्ये प्रतिष्ठितम् । तत्रस्थमक्षरत्रयमुद्धरेत् । अस्य प्रणवस्य बीजमुच्यते । आद्यं प्रतीकमाद्यक्षरं दण्डशेखरम् । "अनुस्वारो भ्रुवो बिन्दुर्यष्टिश्चन्द्रार्ध उच्यते"

---

1. भुवनाह्वानः-क 2. गुणे इति कपुस्तके नास्ति ।

इत्यनुस्वारनामसु यष्टिशब्दस्य पाठात् तत्पर्यायो दण्डशब्दोऽनुस्वारपरः । स एव शेखरः उपरि स्थापनीयो यस्याकारस्य तं बीजं कुर्यात् ।

अमित्येतत् बीजाक्षरम् । तस्य शक्तिरुच्यते । श्रीधरशब्देनोकार उच्यते । "उकारो भुवनाह्वानः श्रीधरश्चोदयः स्मृतः" इति तन्नामसु पाठात् । तमुकारं दण्डयेत् । अनुस्वारेण संयुज्यात् । उमिति शक्तिरित्युक्तं भवति । अतिशये द्वारान्तरमाऽह[1] ।। वाचक इति ।। साक्षान्मम वाचक इति योज्यम् । तत्सम्भावनयाऽखिलगुण इति पदमनुवर्तनीयम् । व्याख्यानं तु पूर्ववत् । प्रणवः प्रथममभिव्यक्तः साक्षात् भगवद्वाचकश्चेति युक्तं सर्वमन्त्रेषु तस्य श्रैष्ठ्यमिति 'यावत्प्राणविनिर्मोकमभ्यसेत् प्रणवाक्षरम्' इति युक्तमुक्तमितिशेषः । ऋषिदेवतादिकन्त्वष्टानां महामन्त्राणां युगपदेवोच्यत इति भावः ।

भवतु प्रणव आदौ जपनीयः । तदनन्तरं किमवश्यं जप्यमिति विचिकित्सायां तदनन्तरमभिव्यक्तत्वात् तद्वर्णैरेवाभिव्यक्तत्वाच्च मातृका एवेत्याशयवान् तदभिव्यक्तिप्रकारं दर्शयति ।। तद्रूपभेदा इत्यादिना ममाऽकारादिलक्षका इत्यन्तेन । निगदव्याख्यातमेतत् ।

तदनन्तरं किं जप्यमिति शङ्कायाम्—

"बहवोऽपि महात्मानो मुनयस्सनकादयः ।
अष्टाक्षरं समाश्रित्य निर्जग्मुर्वैष्णवं पदम् ॥
एकोऽष्टाक्षर एवायमलमात्मविशुद्धये ।
अष्टाक्षरजपादन्यत् केवलं कालयापनम् ॥
भूतवेतालरक्षांसि तथा वेतालमृत्यवः ।
अष्टाक्षरस्य संस्मृत्या प्रद्रवन्ति दिशो दश ॥
देवदानवगन्धर्वसिद्धविद्याधरादयः ।
प्रणमन्ति महात्मानमष्टाक्षरविदं नरम् ॥
गुरु वाऽप्यल्पकं पापं जन्मान्तरमथापि वा ।
अष्टाक्षरजपेनैव क्षीयते नात्र संशयः ॥

1. कारणान्तरमाह-क

ह्यर्क हि भगवानेव साक्षान्नारायणः स्वयम् ।
अष्टाक्षरस्वरूपेण मुखेषु परिवर्तते ॥

यथा सर्वेषु देवेषु नास्ति नारायणात्परम् ।
तथा सर्वेषु मन्त्रेषु नास्ति चाष्टाक्षरात्परम् ॥" इति ॥

तथा—"अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य फलानि न हि शक्यते ।
वक्तुं वर्षशतेनापि तेषां दिङ्मात्रमुच्यते ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणामेकान्तफलदं शुभम् ।
सिद्धयो बहुधा जन्तुर्मन्त्रं चोदितसंख्यया ।
अचिन्तनीयो महिमा देवस्यैव मधुद्विषः ॥"

इत्यादिनारदीयकल्पपञ्चरात्रादिभिः श्रैष्ठ्यावगमादष्टाक्षरमन्त्र एवेति भावेन तदभिव्यक्तिप्रकारमाह ॥ नारायणेति ॥ व्याख्यातमेतत् ।

नारायणाष्टाक्षरमन्त्राकारस्तु—

"उद्गीथमादौ विघ्नेशः प्रयोज्यस्तदनन्तरम् ।
ब्रह्मसाधनसंयुक्तो मन्दरस्तदनन्तरम् ॥

आदिदेवावृतो भद्रबाहुः पश्चादुदीरितः ।
वह्निगोपनसंवीतश्श्वसनो विष्णुशीर्षकः ॥

वनमाली ततो योज्यो मधुसूदनसंयुतः ।
प्रणवादिशिरा वायुरिति वर्णक्रमो मतः ।
बीजं विष्णुरनुस्वारः सामर्थ्यं कथितं पुनः ॥"

इति पञ्चरात्रेऽभिहितः । तस्यायमर्थः—उद्गीथमादौ संयुज्यादिति शेषः । उद्गीथशब्दश्चोङ्कारवाचकः ।

"उद्गीथश्छन्दसामादिः प्रणवस्तारकस्तथा ।
ब्रह्म च ब्रह्मकोशश्च व्यापी चोङ्कार इत्यपि ॥
नामानि प्रथितान्यष्टौ'

इति तन्नामसु पाठात् । विघ्नेश इति नकार उच्यते ।

'नकारो भद्रपाणिः स्याद्विघ्नेशो मानुषेश्वरः ।'

इति तन्नामसु पाठात् । ब्रह्मसाधनशब्देन ओकार उच्यते ।

'स्यादोकारश्चतुर्मुख ।[1]

अन्तर्देहो वासुदेवो ब्रह्मसाधन इत्यपि ॥' इति तन्नामसु पाठात् ।

मन्दरशब्देन मकार उच्यते ।

'मकारो मन्दरो दक्षो माधवी पाटलप्रियः'

इति तन्नामसु पाठात् । ओकारान्तो मकारस्तृतीयो वर्णः । भद्रबाहुशब्देन नकार उच्यते । 'नकारो भद्रपाणिः स्यात्' इति तन्नामसु पाठात् । आदिदेवशब्देनाकार उच्यते ।

आकारो मधुसूदनः आदिदेवो गोपनश्च'

इति तन्नामसु पाठात् । आकारयुक्तो नकारस्तदनन्तरो वर्णः । वह्निशब्देन रेफ उच्यते ।

'रेफोऽनलो महाज्वालो विश्वात्मा सर्वदाहकः ।'

इति तन्नामसु पाठात् । गोपनशब्देन आकार उच्यते । 'आदिदेवो गोपनश्च' इत्युक्तत्वात् । गोपनसंयुक्तो[2] वह्निराकारयुक्तो रेफस्तदनन्तरवर्णः । श्वसनशब्देन यकार उच्यते ।

'यकारः पुरुषात्मा स्याद्वायुश्शङ्खश्चतुर्गतिः'

इति तन्नामसु पाठात् । विष्णुशब्देनाकार उच्यते । 'अकारो विष्णुरुच्यते । ओंकारादिश्चाप्रमेयः' इति तन्नामसु पाठात् । विष्णुशीर्षकः अकार एवोपरि प्रयुज्यमानः श्वसनो यकारः । तदनन्तरवर्णो वनमालिशब्देनोच्यते ।

'णकारो वनमाली स्यात् प्रचण्डः सुमुखः स्मृतः ।'

इत्युक्तत्वात् । मधुसूदनशब्देनाऽकारः । 'आकारो मधुसूदनः' इत्यादेः । आकारशीर्षको णकारस्तदनन्तरवर्णः । वायुरिति यकारः । वायुश्शङ्खश्चतुर्गतिः' इत्यादेः । प्रणवादिरित्यकार उच्यते । प्रणवादिशिरा वायुरकारशीर्षको यकारस्तदनन्तरवर्णः । 'अ' इति बीजम् । 'अम्' इत्येव शक्तिः । ततश्चोङ्कारः

1. चतुर्मुखः-क 2. संवीतो-क

प्रथमो वर्णः। अकारशीर्षको नकारो द्वितीयः। ओकारशीर्षको मकारस्तृतीयः। अकारशीर्षको नकारश्चतुर्थः। आकारशीर्षको रेफः पञ्चमः। अकारशीर्षको यकारः षष्ठः। आकारशीर्षको णकारः सप्तमः। अकारशीर्षको यकारोऽष्टमः। एवं क्रमेण वर्णानां लेखने 'ॐ नमो नारायणाय' इति मन्त्रः सम्पद्यते।

ननु मातृका अपि 'वर्णास्ताराणभेदिता' इति प्रणवाभिव्यक्ता इत्युक्तम्। अष्टाक्षरोऽपि तथेत्यविशेषात् कुतो मातृकाणां प्रथममभिव्यक्तत्वोक्तिः। न च मातृकाव्यतिरेकेण कस्यचित् वर्णसन्दर्भस्यायोगेन मातृकाणां प्राधान्यमिति वाच्यम्। प्रणवापेक्षया[1] प्रथममुक्तिप्रसङ्गात्। अकारोकारमकारसन्दर्भात्मकस्यापि तस्य मातृकाव्यतिरेकेणानुपपत्तेरिति चेन्न। प्रणवस्य तद्ब्रह्मणः[2] प्रथममभिव्यक्तत्वेन तत्कृतप्राबल्यस्याधिक्यात्। प्रणवस्य प्रथमानिरूपणेऽपि सर्वत्रानुस्यूतिलक्षणप्राबल्योत्सृष्टस्य प्राथम्यहेतोस्त्यागायोगात्।

तदनन्तरं जप्यानां व्याहृतीनामुत्पत्तिमाह ॥ आद्यैरिति ॥ ननु प्रणवादीनामुत्तमत्वं युक्तम्। तद्गताक्षराणां भगवन्मूर्तिविशेषवाचकत्वात्। व्याहृतीनां तु कथमित्यतस्तद्गताक्षराणामपि भगवन्मूर्तिविशेषवाचकत्वं तु मतभेदेनाऽह ॥ अनिरुद्धेति ॥ तेन 'ऋषिश्च देवतैकोऽहं तारादीनां विशेषतः' इत्यनेन न पुनरुक्तिः।

ततः किं जप्यमिति जिज्ञासायां, तथाहि[3]—

"द्वादशाक्षरवाच्यो यो तस्य माहात्म्यमाश्रितः।
ब्रह्मभूयं गतोऽब्रह्मा देवभूयन्त्वदेवताः॥

ऋषयश्च मरीच्याद्या मुनयस्सनकादयः।
मन्त्रमाहात्म्यमाश्रित्य जग्मुः पदमनुत्तमम्॥

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यग्रहादयः।
न कदापि निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः[4]॥

---

1. प्रणवापेक्षयाऽपि-क 2. साक्षाद्ब्रह्मणः-क 3. 'तथाहि' इति कपुस्तके नास्ति
4. मन्त्रकाः-क

किं तस्य यज्ञैः किं तीर्थैः किं विश्राणनकर्मभिः ।
किं व्रतैर्यस्य मन्त्रोऽसौ द्वादशाक्षरलक्षणः ॥
सर्वयत्नेन पुरुषस्तन्मन्त्रनिरतो भवेत् ।
संसारभयभीरूणां मोक्षैकफलकामिनाम् ॥
मुक्तये परमोपायो मन्त्रोऽयं द्वादशाक्षरः ।
देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरादयः ॥
प्रणमन्ति महात्मानं द्वादशाक्षरचिन्तकम् ।
यस्य[1] राष्ट्रे महीपस्य मन्त्री वसति निर्भयः ।
तद्राष्ट्रे धनधान्यादिसमृद्धं वर्धतेऽधिकम् ॥
भूतानि च पलायन्ते ग्रहाश्चैव भयङ्कराः ।
राष्ट्राद्राजपुराद्राज्ञः सकाशाच्च निपीडिताः ॥
न फलं शक्यते वक्तुं कार्त्स्न्येन कमलासन ।
चतुर्मुखमुखैस्सर्वैर्दिव्यैर्वर्षशतैरपि ॥"

इत्यादिनाऽवगतमाहात्म्यो द्वादशाक्षरमन्त्र एवेति वक्तुमाह ॥ ताश्चतुर्मूर्तयस्त्वेव द्वादशार्णपदोदिता इति ॥

मन्त्रोद्धारप्रकारस्तु[2]—

"मातृकाचक्रमभ्यर्च्य द्वादशार्णं समुद्धरेत् ।
प्रणवं परमात्मानं भद्रपाणिमनन्तरम् ॥
विष्णुदक्षं चोतदेहं सुभद्रं गदिनं सुधाम् ।
विष्णुशीर्षत्रयं पश्चाद्विजयं सम्प्रसारणम् ॥
वरुणं चादिदेवान्तं शुक्रं भुवनशीर्षकम् ।
अत्रिं माधवनामानं पीयूषं मधुसूदनम् ॥
वायुं तथाऽप्रमेयान्तमेवमुद्धरणे विधिः ।
बीजमस्य द्वादशात्मा दण्डशीर्षं उदाहृतः ॥"

इति पञ्चरात्रे निरूपितम् ।

---

1. 'तस्य' इति पाठः समुचित इति भाति । 2. तन्मन्त्रोद्धारप्रकारस्तु-क

तद्व्याख्यायते—प्रणवपरमात्मपदाभ्यां ओंकार उच्यते । भद्रपाणिः नकारः। 'नकारो भद्रपाणिः स्यात्' इत्युक्तेः। विष्णुरकारः। 'अकारो विष्णुरुच्यते' इत्युक्तेः। दक्षो मकारः। 'मकारो मन्दरो दक्षः' इत्युक्तेः। ओतदेह ओकारः। 'ओतदेहो वासुदेवो ब्रह्मसाधन इत्यपि' इत्युक्तेः। सुभद्रो भकारः। 'भल्लायुधो भकारश्च सुभद्रः सूक्ष्मलोचनः' इति तन्नामसु पाठात्। गदी गकारः। 'गकारश्च गदी पञ्चान्तकः स्मृतः पद्मपाणिः' इति तन्नामसु पाठात्। सुधा वकारः। 'वकारो वरुणः कुम्भपीयूषात्मा सुधारसः' इति तन्नामसु पाठात्। भकारगकारवकाराख्यं वर्णत्रयं विष्णुशीर्षमकारशिरस्कं समुद्धरेत्। विजयस्तकारः। 'तकारः स्याद्वैराजो विजयः स्मृतः' इति तन्नामसु पाठात्। सम्प्रसारणमेकारः। 'सम्प्रसारणनामा स्यादेकारो माधवाह्वयः। देवदत्तो मृगेशस्स्यात्' इति तन्नामसु पाठात्। वरुणो वकारः। 'वकारो वरुणः कुम्भः' इत्यादेः। आदिदेव आकारः। 'आकारो गोपनश्च' इति वचनात्। स एवान्ते निवेश्यो यस्य स आदिदेवान्तः। शुक्रं सकारः। 'पूर्णचन्द्रः कलात्मा स्यात्सकारः शुक्रसंज्ञितः' इति तन्नामसु पाठात्। भुवनमुकारः। 'उकारो भुवनाह्वानः' इत्युक्तेः। तदेवोपरि[1] वक्तव्यो यस्य तद्भुवनशीर्षकं शुक्रमुद्धरेदिति सम्बन्धः। अग्निर्दकारः। 'दकारो वै धरो दृष्टिरग्निः सर्वपुरान्तकः' इति तन्नामसु पाठात्। माधव एकारः। 'एकारो माधवः स्यात्' इत्युक्तेः। पीयूषं वकारः। 'पीयूषात्मा सुधारसः' इत्युक्तेः। मधुसूदन आकारः। वायुर्यकारः। 'वायुश्शाङ्गश्चतुर्गतिः' इत्युक्तेः। अप्रमेयः अकारः। 'ओंकारादिश्चाप्रमेयः' इत्युक्तेः। प्रथमो वर्ण ओंकारः। अकारशीर्षो नकारो द्वितीयः। ओकारशीर्षो मकारस्तृतीयः। अकारशीर्षो भकारश्चतुर्थः। अकारशीर्षो गकारः पञ्चमः। अकारशीर्षो वकारः षष्ठः। एकारशीर्षस्तकारः सप्तमः। अकारशीर्षो वकारोऽष्टमः। उकारशीर्षस्सकारो नवमः। एकारशीर्षो दकारो दशमः। आकारशीर्षो वकार एकादशः। अकारशीर्षो यकारो द्वादशः। इत्येवं क्रमेण लेखने 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' इति द्वादशाक्षरमन्त्रः सम्पद्यते। 'अस्य बीज-

1. स एवोपरि-क

मुच्यते।[1] 'द्वादशात्मा हकारः स्याद्दीप्तिमान् भास्करः स्मृतः' इति तन्नामसु पाठात्। दण्ड अनुस्वारः। 'अनुस्वारो ध्रुवो बिन्दुः यष्टिश्चन्द्रार्ध उच्यते' इति वचनात्। 'हं' इत्यैतदस्य बीजमिति।

व्याहृत्यन्तर्गतानां चतुर्णां पदानाम् अनिरुद्धादिमूर्तिचतुष्टयवाचकत्वप्रसङ्गाद् द्वादशाक्षरपदचतुष्टयस्याप्यनिरुद्धादिवाचकत्वमतिदिशति ॥ ताश्चतुर्मूर्तय इति ॥ एव एवम्। एवं द्वादशार्णपदोदिताः। एवाहीत्यादिवत् द्वादशाक्षरगतपदचतुष्टयप्रतिपाद्या न क्लेशेन गवेषणीयाः। यतोऽव्यवधानेन उक्ता व्याहृतिपदवाच्याश्चतुर्मूर्तय एव सन्तीति वा। तर्हि नारायणाष्टाक्षरगतानां यावतां वर्णानां भगवद्वाचित्वस्येव द्वादशाक्षरगतानां वर्णानां तदभावस्य प्राप्त्याऽनादरणीयत्वम्? नेत्याह ॥ द्वादशार्णानां केशवाद्याश्च देवता इति ॥ यथा अष्टाक्षरगतानामष्टानामपि वर्णानां विश्वाद्या ज्ञानात्मान्ता अष्टौ मूर्तयो वाच्यास्सन्त्येवं द्वादशाक्षरगतानां द्वादशानामपि वर्णानां वाच्याः केशवाद्या द्वादशमूर्तयस्सन्ति। द्वादशाक्षरात्मकमन्त्रस्य पदचतुष्टयात्मकत्वात् अनिरुद्धादयश्चतुस्रो मूर्तयः पदवाच्या एव। तेन न विरोधः।

नन्वेवं नारायणाष्टाक्षरमन्त्रस्य पदत्रयात्मकत्वेऽपि तत्प्रतिपाद्यमूर्तित्रयाभावान्न्यूनत्वम्। तथा व्याहृत्यन्तर्गतयावद्वर्णानां वाच्यभगवन्मूर्तित्रयाभावान्न्यूनत्वम्। वासुदेवद्वादशाक्षरवत् यावत्पदैर्यावद्वर्णैश्च भगवद्वाचित्वाभावादिति चेत्। कथमष्टाक्षरव्याहृत्योस्तदभावस्त्वयाऽवबुद्धः। अनुक्तत्वादिति चेत्। न हि वक्तव्यं सर्वमत्रैवोच्यते[2]। "यावतो ह्यननुष्ठाने कर्मपूर्तिर्न विद्यते" इत्यादिनाऽस्य ग्रन्थस्य संक्षिप्तत्वस्य स्वयमेव वर्णनात्। अस्य संक्षेपशास्त्रत्वान्न विस्तरविरोधितेति वक्ष्यति च। तर्हि त्वयाऽपि कथमवबुद्धं पदवाच्यं[3] मूर्त्यन्तरमस्तीति चेत्। 'एतेषां सर्वमन्त्राणां मूलमन्त्राविशेषतः' इत्यादिना स्वयमेव न्यूनाधिकभावस्य निराकरणादिति ब्रूमः।

---

1. 'द्वादशात्मा हकारः' इति वाक्यमत्र त्रुटितं भाति।
2. अत्रोच्यते-क 3. पदादिवाच्यं-क

ननु तर्हि—

"......................वर्णास्ताराणंभेदिताः ।
नारायणाष्टाक्षराच्च व्याहृतिभ्यस्तथैव च ।
विभेदो द्वादशार्णानाम्...................... ॥"

इत्यादिना पूर्वपूर्वमन्त्राणामुत्तरोत्तरमन्त्रोत्पादकत्वेनातिशयः कथं प्रतिपादित इति चेत्। वक्ष्यति स्वयमेवाचार्योऽस्य समाधानं "व्यक्तिक्रमं ब्रह्मबुद्धौ" इति। अत्र नारायणाष्टाक्षरगतेभ्योऽष्टभ्यो वर्णेभ्यः द्वादशाक्षरगता वाकारान्ता वर्णा उत्पन्नाः। भूरिति प्रथमव्याहृतेः सुकारः। भुव इति द्वितीयव्याहृतेर्देकारः। सुव इति तृतीयव्याहृतेर्वाकारः। भूर्भुवस्सुव इति चतुर्थव्याहृतेर्यकार इति विवेक्तव्यम्। ब्रह्मगायत्र्युत्पत्तिमाह—'नारायणाष्टाक्षराच्च' इत्यादिना 'कथिता वर्णदेवताः' इत्यन्तेन। पुरुषसूक्तोत्पत्तिमाह ॥ तद्भेद इति ॥ "सूक्तं दीर्घतमोदृष्टं विष्णोर्नुकमिति प्रभोः" इत्यादिना सूक्तानामुद्धरणात्। ऋगादिवेदोत्पत्तिमाह ॥ वेदा इति ॥ अनेन मन्त्रोत्पत्तिक्रमकथनेन प्रमेयान्तरं सिद्धमाह ॥ तस्मादिति ॥

ननु विष्णुषडक्षरमन्त्रः अष्टमहामन्त्रान्तर्गतत्वात् कुतो नात्र निरूपित इति चेन्न। "वैदिकास्सर्वशब्दाश्च" इत्यनेनैव विष्णुषडक्षरस्याप्युत्पत्तिसूचनात्। साक्षादनुक्तिस्तु पञ्चाङ्गन्यासषडङ्गन्यासभेदेन मन्त्रेष्वप्यवान्तरभेदोऽस्तीति ज्ञापनार्थम्। न तु महामन्त्राः सप्तैवेति व्याख्यातव्यम्[1]। उक्तवचनविरोधात्। "वर्णा एव षडङ्गानि षणयोर्भेदयोगतः" इति वक्ष्यमाणत्वात् पुरुषसूक्तान्तानां मन्त्राणां सप्तानामपि पञ्चाङ्गन्यासः, विष्णुषडक्षरस्य तु षडङ्गन्यास इति हि स्पष्टो भेदः। मन्त्राणा[2]मुद्धारप्रकारानुक्तिस्तु ग्रन्थान्तरे स्पष्टत्वात्। 'अष्टमस्तु युतोऽन्तेन' इत्यादिना चतुर्थे वक्ष्यमाणेन मन्त्रोद्धारेण[3] इहाप्युद्धारप्रकारसम्भवात्[4]। एषां चातिप्रसिद्ध्या मन्त्राकारे विवादाभावाच्चेति सर्वमनवद्यम् ॥ १६ ॥

---

1. ज्ञातव्यम्–क 2. पुरुषसूक्तान्तानां मन्त्राणां–क 3. मन्त्रोद्धारप्रकारेण–क
4. प्रकारोहसम्भवात्–क

"आदौ स्मृत्वा ऋषिच्छन्दोदेवता बीजशक्तिषु ।
कृत्वा न्यासं सदिग्बन्धं जपं कुर्याद्वरैस्सह ॥"

इति वचनादुक्तानां वक्ष्यमाणानां मन्त्राणाम् ऋषिदेवताज्ञानपूर्वकं जपविधानात् ऋषिदेवतादिप्रतिपादनायोत्तरो ग्रन्थसन्दर्भः । तत्र ऋषिर्नाम प्रथमद्रष्टा, प्रथमप्रतिपत्तेति यावत् । यद्वा मन्त्रफलस्य प्रथमद्रष्टा । 'दर्शनादृषिरुच्यते । दर्शनं च फलस्याहुर्न पुनर्मन्त्रदर्शनात्' इति वचनात् । देवतात्वं तु मन्त्रफलदातृत्वे सति तत्प्रतिपाद्यत्वम् । तदुक्तम्—

"देवता मन्त्रफलदा मन्त्रेण प्रतिपादिता" इति ।

तत्र उक्तवक्ष्यमाणानां सर्वेषामपि मन्त्राणां प्रत्यायनायेह ऋषिदेवते आह ॥ ऋषिश्चेति ॥

॥ तं. सा. ॥ ऋषिश्च देवतैकोऽहं तारादीनां विशेषतः ।
छन्दो मदीया गायत्री ताराष्टाक्षरयोर्मता ॥ १७ ॥

॥ त. क. ॥ ऋषिर्देवता च तारादीनां सर्वेषां मन्त्राणामहमिति सम्बन्धः । मन्त्रस्वरूपकालादिद्रष्टृत्वस्य तत्प्रतिपाद्यत्वतत्फलदातृत्वादेश्च मय्येव पुष्कलत्वादिति भावः । ननु 'वैष्णवानां मुनिर्ब्रह्मा' इत्यादिवचनात् कथमेतदित्यत आह—एको मुख्य इति । ब्रह्मा च[1] तदधीनोऽत्र देवतेति भावः । तर्हीहोद्धृतानां सप्तानां मन्त्राणां ब्रह्मादिः विशेषतो मन्त्रान्तराणामिव विशेषतो ऋष्यादित्वेन प्रतिपत्तव्यः किम् ? नेत्याह ॥ विशेषत इति ॥ विशेषतोऽपि तारादीनां सप्तानाम् अहमेक एव ऋष्यादिः । न तु मन्त्रान्तराणामिव सामान्यतः । छन्दश्च 'छन्दो मन्त्राक्षरायत्तः' इति वचनात् मन्त्राक्षरसङ्ख्यैव । तत्तु सर्वमन्त्रसाधारण्येन वक्तुमशक्यमिति ताराष्टाक्षरयोः समसङ्ख्यत्वात् तयोश्छन्दो दर्शयति ॥ छन्द इति ॥ मदीया लक्ष्म्या अभिमन्यमाना गायत्री चछन्द इत्यनेन गायत्रीछन्दोबद्धत्वमप्यनयोरतिशयनिमित्तमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

1. तु–क

"मनःप्रहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः ॥"

"यो ह वा अविदितार्षेच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण" इत्यादौ ब्राह्मणशब्दोक्तार्थ-ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वात्तत्सिद्ध्यर्थम् अष्टानामपि मन्त्राणां ध्यानप्रकारमाह ॥ उद्यदित्यादिना ॥

॥ तं.सा. ॥ उद्यद्भास्वत्समाभासश्चिदानन्दैकदेहवान् ।
चक्रशङ्खगदापद्मधरो ध्येयोऽहमीश्वरः ॥ १८ ॥
लक्ष्मीधराभ्यामाश्लिष्टः स्वमूर्तिगणमध्यगः ॥ १९ ॥
ब्रह्मवायुशिवाहीशविपैः शक्रादिकैरपि ।
सेव्यमानोऽधिकं भक्त्या नित्यनिःशेषशक्तिमान् ॥ २० ॥
मूर्तयोऽष्टावपि ध्येयाश्चक्रशङ्खवराभयैः ।
युक्ताः प्रदीपवर्णाश्च सर्वाभरणभूषिताः ॥ २१ ॥

॥ त.क. ॥ अत्र विश्वतैजसादिस्वमूर्तिगणमध्यग इत्यनेन देहे नाडी-नामवस्थानप्रकारः, हृत्कमलम् , तद्दलेषु भगवन्मूर्तयः, कमलमध्ये कर्णिका, तत्र सूर्यचन्द्रवह्नीनां मण्डलानि, तत्र मध्ये पुरुषरूपी भगवान्, तत्परितो विश्वादयः,कृष्णरामनृसिंहवराहविष्णुपरंज्योतिःपरंब्रह्मवासुदेवान्ताश्च । एतत्सर्वम्

"अष्टपत्रे तु हृत्पद्मे मध्ये सूर्येन्दुवह्निनाम्[1] ।
पीठं तन्मध्यपद्मस्थं नारायणमनामयम् ॥"

इत्यादिना प्रणवकल्पोक्तप्रकारेण ध्यातव्यमिति सूचयति ।

"मूलाधारं समारभ्य त्वामूर्धानमृजु स्थिता ।"

इत्यादिनाऽत्रैव च स्वयमेव चतुर्थे वक्ष्यति । तत्तत्प्रकारविशेषास्तु स्वस्वस्थाने वक्ष्यन्ते ।

यद्यपि गुरुनमस्कारः, पापपुरुषदहनशोषणादिः, रेचकादिप्राणायामश्च[2] अत्रैव वक्तव्यः । तथापि सङ्गतिविशेषलाभात् तत्रैवाभिहितः । यद्वक्ष्यति द्वितीये—

---

1. वह्निगम्–क 2. रेचकादिप्रभिन्नप्राणायामादिश्च–क

*

"आदावेव जपे कुर्यात् शोषणं दहनं प्लुतिम् ।" इति ।

यथा चैतत् तथोपपादयिष्यति ।

अत्र भगवद्रूपाणामविशेषेऽपि अकाराद्यष्टाक्षरसमुदायात्मकोंकारवाच्यः प्रधानो हरिः । अकारादिप्रातिस्विकवर्णवाच्यविश्वादयोऽष्टावप्रधाना इति द्वैविध्यमाश्रित्य प्रधानध्यानमाह—उद्यदिति सार्धश्लोकद्वयेन । उद्यंश्चासौ भास्वांश्च, तद्वदाभासत इत्याभासः प्रकाशो यस्य । उद्यद्भास्वानिव आभासः प्रकाशो यस्येति वा । सूर्यादुत्तमेष्विदमतिव्याप्तमित्यतः समित्याह । तेन प्रकाशस्य निरतिशयत्वं सिद्ध्यति ।

यद्वा, उद्यद्भास्वत्समाभासः आभासयति इत्याभासो बिम्बो यस्य स तथोक्तः । तेन सूर्यं प्रति बिम्बभूतस्य स्वहृदयस्थेनैक्यं चिन्तनीयमिति सिद्ध्यति ।

॥ चिदानन्देति ॥ गुणसर्वस्वोपलक्षणम् । चिदानन्दयोर्वृत्तिगुणेषु प्रधानत्वात्साक्षाद्ग्रहणम् । इतरव्यावृत्तिसिद्ध्यर्थम् एकेति । संसारदशायां प्राकृतदेहस्यापि सद्भावेन केवलचिदानन्दात्मकदेहाभावात् भवतीतरेषां व्यावृत्तिः । चिदानन्ददेहत्वं धनत्वादिकमिव नोपास्यताप्रयोजकमिति मतुपः प्रयोगः । तत्साधुत्वं च विशेषबलादेव । अनेन दुःखित्वादिप्राप्त्या भगवतो देहाभावेन सौन्दर्याद्यभावादुपासनानुपपत्तिरिति चोद्यं निरसनीयम् ।

यथाक्रमं दक्षोच्चकरमारभ्य दक्षाधःकरपर्यन्तं चक्राद्यायुधचतुष्टयधर इत्यनेन स्वभक्तसन्तापदुरिष्टहन्तृत्वं भक्तिप्रयोजकमुपकर्तृत्वमुक्तम् । अहमिति चतुर्मुखं प्रति भगवतो वचनम् । न त्वहंशब्दाभिधेयोपासकजीवाभिन्नः । तेन न भृत्यवत् त्वामुपासिष्ये, किन्तु प्रेमास्पदस्वरूपत्वादिति व्याख्यानं न युक्तम् । निरसिष्यमाणत्वात् । लक्ष्मीधराभ्यामाश्लिष्ट इत्यनेन रमासमेतत्वेनैवोपासनं विशिष्टफलमिति सूचयति ।

विश्वाद्यात्मक एव किमेवं[1] ध्येयः ? नेत्याह ॥ स्वमूर्तीति ॥ तर्हि स्वमूर्तिभिरेव सेव्यो, नान्योऽस्य सेवकोऽस्तीत्यत उक्तम् ॥ ब्रह्मेति ॥ इदं च

1. किमप्येवं—क

प्राप्तसमस्तैश्वर्यैरेवंविधैरपि भक्त्योपास्यो भगवान् कथं मद्विधैरनुपास्य इति सूचयितुं, जीवब्रह्मभेद एव मन्त्राणां सर्वेषामर्थः, न कस्यापि तदभेद इति दर्शयितुं च। तत्प्रकारश्च वक्ष्यते। नन्वेवं प्रधानस्य ध्यातव्यत्वेऽपि विश्वादीनामष्टानां[1] तदभावादकारादिवर्णवाच्यतोक्तिर्व्यर्थेत्यतो 'मूर्तयोऽष्टावपि ध्येयाः' इति समग्रेण श्लोकेनातिदिशति। यथाऽऽह प्रणवकल्पेऽपि "विश्वादींश्चैव कृष्णादीन्" इत्यादि।

नन्वयमतिदेशो व्यर्थः। वर्णदेवतात्वोक्त्यैव ध्यातव्यत्वसिद्धेरत आह॥ चक्रशङ्खवराभयैः युक्ताः प्रदीपवर्णाश्चेति॥ तेनानतिदेशे गदापद्मयोः सूर्यवर्णस्य च प्राप्तिरत्र वराभययोर्दीपवर्णस्य चोपसंग्रहार्थं न व्यर्थ इति सूचयति। चशब्दोऽनपोदितानां चिदानन्दैकदेहत्वादीनामविरुद्धानां विशेषणानां समुच्चायकः। सर्वाभरणभूषिता इति विशेषणं प्रदीपवर्णेत्यादिवन्नापवादकं, प्रधानगणमूर्तीनां प्रापकमेव। पूर्वत्राभरणविशेषस्यानुक्त्याऽपवादकत्वायोगात् ॥ १८, १९, २०, २१ ॥

यद्यपि ताराष्टाक्षरयोरङ्गन्यासादिकमत्र वक्तव्यमस्ति। तथापि ध्यानकथनप्रसङ्गाविच्छेदाय तदनन्तरोद्धृतमातृकाध्यानप्रकारं सामान्यतः सप्तमन्त्रसाधारण्येनोक्तमप्यावापोद्वापाभ्यां दर्शयति॥ तादृग्रूपाश्चेति॥

॥ तं.सा.॥ तादृग्रूपाश्च पञ्चाशज्ज्ञानमुद्राऽभयोद्यताः।
टङ्की दण्डी च धन्वी च तत्तद्युक्तास्तु वामतः॥ २२॥

॥ त. क.॥ चशब्दः ब्रह्मवायुशिवाहीशेत्युक्तस्य, तथा निःशेषशक्तिमानित्युक्तस्य, तथा सर्वाभरणभूषिता इत्युक्तस्य समुच्चायकः। तादृग्रूपाः मूलवर्णसवर्णाः, प्रदीपवर्णा इति वा। पञ्चाशन्मूर्तयोऽपि तादृग्रूपा इत्यर्थो वा चशब्दः। चक्रशङ्खगदापद्मधर इत्यनेन प्राप्तचतुर्भुजत्वमपवदति॥ ज्ञानमुद्राऽभयोद्यता इति॥ ज्ञानमुद्रा अभयमुद्रा चेति पञ्चाशन्मूर्तीनां मुद्राद्वयोक्त्या द्विभुजत्वमित्यवगमात्। टकार-दकार-धकारवाच्यानां मूर्तीनां विषये उक्तस्यापवादमाह॥ टङ्कीति॥ यद्यपि पञ्चाशन्मूर्तयो ज्ञानमुद्रया अभयमुद्रया च

1. कपुस्तके अष्टानामिति नास्ति।

युक्ता इति सामान्यत उक्तम् । तथापि टकारादिवाच्यानां तिसृणां मूर्तीनां यथाक्रमं वामहस्ते टङ्कदण्डधनूंषि, दक्षहस्ते तु अभयमुद्रैवेति ज्ञानमुद्राया उद्वापष्टङ्कादीनाम् आवापश्चेति ज्ञातव्यम् । वामहस्ते अभयमुद्रेति पक्षे तस्या उद्वाप इति ध्येयम् । पञ्चाशन्मूर्तयोऽपि चतुर्भुजा एव । चक्रशङ्खयोरुद्वापेन[1] ज्ञानाभययोरावापेन च विशेषो ज्ञातव्यः । तत्रापि टङ्क्यादिमूर्तित्रये ज्ञानमुद्राया उद्वापष्टङ्कादीनामावापश्चेति केचित् । तथा च सामान्यापवादशास्त्राभ्यां, पञ्चाशन्मूर्तीनामुद्यदादित्यवर्णत्वं, चिदानन्दैकदेहत्वं, ब्रह्मादिसेव्यत्वं, नित्यनिश्शेषशक्तिमत्त्वं, सर्वाभरणभूषितत्वं, ज्ञानाभयमुद्रायुतदोर्द्वयत्वं, टङ्कादियुतवामहस्तत्वं च ध्येयमिति सिद्ध्यति ॥ २२ ॥

अष्टाक्षरमन्त्रस्य ध्यानप्रकारेऽपवदनीयप्रमेयाभावान्निरपवादं सामान्यशास्त्रेणैव तावत् ध्येयनिष्कर्षे सिद्धे व्याहृतिमन्त्रे प्रवृत्तस्य सामान्यशास्त्रस्यापि मूलमूर्तावपवादाभावं सिद्धवत्कृत्य अङ्गमूर्तिष्वपवदनीयमंशमाह ॥ वासुदेवादिका इति ॥

॥ तं.सा. ॥ वासुदेवादिकाः शुक्लरक्तपीतासितोज्ज्वलाः ।
चक्रशङ्खगदाब्जेतः प्रथमो मुसली हली ॥ २३ ॥
सशङ्खचक्रस्त्वपरस्तृतीयः शार्ङ्गबाणवान् ।
सचक्रशङ्खस्तुर्यस्तु चक्रशङ्खासिचर्मवान् ॥ २४ ॥

॥ त.क. ॥ वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्या भगवद्रूपविशेषाश्चत्वारः शुक्लरक्तपीतकृष्णवर्णोपेता ध्येया इति शेषः । तेन 'प्रदीपवर्णाश्च' इत्युक्तस्यापवादः कृतो वेदितव्यः । चतुर्ष्वपि चक्रशङ्खवराभयैरित्यस्यापवादं वक्तुमाद्ये वासुदेवे तावदपवादमाह ॥ शङ्खचक्रगदाब्जेतः प्रथम इति ॥ तेन वराभययोरुद्वापो गदापद्मयोरावापश्च कर्तव्यः । द्वितीये सङ्कर्षणेऽपवादमाह ॥ मुसली हली सशङ्खचक्रस्त्वपर इति ॥ तेन दक्षवामोच्चकरयोश्चक्रशङ्खोद्वापेन यथाक्रमं मुसलहलयोरावापः । दक्षवामाधःकरयोर्वराभययोरुद्वापेन यथाक्रमं शङ्खचक्रयोरावापः । तृतीयस्य प्रद्युम्नस्याप्याह ॥ तृतीयः शार्ङ्गबाणवान् । सचक्रशङ्ख इति ॥

1. तत्रेत्यधिकम्—क

तेन दक्षवामोच्चकरयोश्चक्रशङ्खोद्वापेन यथाक्रमं शार्ङ्गबाणयोरावापः । दक्षवामाधःकरयोर्वराभययोरुद्वापेन यथाक्रमं चक्रशङ्खयोरावापः । अनिरुद्धे चतुर्थे त्वाह ॥ तुर्यस्तु चक्रशङ्खासिचर्मवानिति ॥ तेन वामदक्षोच्चकरयोश्चक्रशङ्खयोर्व्युत्क्रमः । दक्षवामाधःकरयोस्तु वराभययोरुद्वापेन यथाक्रममसिचर्मणोरावापः । तथा च व्यस्तव्याहृतिप्रतिपाद्या गणमूर्तयो वासुदेवाद्या यथाक्रमं शुक्लरक्तपीतकृष्णवर्णा न पुनः प्रदीपवर्णाः । चतुर्भुजा अप्युक्तविधया अनेकविधायुधधारिणः सर्वाभरणभूषिताश्चेत्यादि सर्वं समानम् । व्याहृतिचतुष्टयसमुदायात्मिकायां वर्णमालायां प्रतिपाद्यः [1]प्रधानस्तूद्यद्धास्वदित्यादिनित्यनिःशेषशक्तिमानित्यन्तोक्तगुणैः समान एवेति निष्कृष्टोऽर्थः । "अनिरुद्धादिकास्तासां देवता व्युत्क्रमेण वा" इत्युक्तपक्षयोर्नोत्तमाधमभावोऽस्ति । किन्तु पक्षद्वयमपि सङ्ग्राह्यमेवेति सूचनाय, अप्रमेयभेदाभावप्रतिपादनाय वा[2] अन्त्यपदस्येदं विवरणमकरोदाचार्यः ॥ २३, २४ ॥

वासुदेवद्वादशाक्षरब्रह्मगायत्रीमन्त्रयोर्ध्येयस्वरूपं सामान्यशास्त्रापवादपुरस्सरमाह— केशव इत्यादिना ।

॥ तं. सा. ॥ केशवो मधुसूदनः सङ्कर्षणदामोदरौ ।
स वासुदेवः प्रद्युम्नो दक्षोच्चकरशङ्खिनः ॥ २५ ॥

विष्णुमाधवानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजाः ।
जनार्दनश्च वामोच्चकरस्थितदरा मताः ॥ २६ ॥

गोविन्दश्च त्रिविक्रमः सश्रीधरहृषीकपः ।
नृसिंहश्चाच्युतश्चैव वामाधःकरशङ्खिनः ॥ २७ ॥

वामनः सनारायणः पद्मनाभ उपेन्द्रकः ।
हरिः कृष्णश्च दक्षाधःकरशङ्खधरा मताः ॥ २८ ॥

शङ्खचक्रगदापद्मधराश्चैते हि सर्वशः ।
क्रमव्युत्क्रमपद्मादिगदादिव्युत्क्रमस्तथा ॥ २९ ॥

1. प्रधानो हरिस्तु-क 2. च-क

अर्धक्रमः सान्तरश्च षट्सु षट्स्वरिपूर्विणाम् ।
वर्णानां देवतानां च नित्यत्वान्न क्रमः स्वतः ॥ ३० ॥
व्यक्तिक्रमं ब्रह्मबुद्धावपेक्ष्य क्रम उच्यते ।
समासव्यासयोगेन व्याहृतीनां चतुष्टयम् ॥ ३१ ॥

॥ त.क. ॥ गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षरात्मकत्वात्तद्वाच्या मूर्तयोऽपि तावत्य एव । "चतुर्विंशन्मूर्तयोऽस्याः कथिता वर्णदेवताः" इत्युक्तत्वात् । अत्र—

"चतुर्विंशतिमूर्तीनां लक्षणं कथ्यतेऽधुना ।
केशवस्याम्बुजं चक्रं शङ्खो दण्डस्तथाऽयुधम् ॥
प्रादक्षिण्येन बाहूनामन्येषामुच्यते क्रमात् ।
नारायणश्शङ्खपद्मगदाचक्रधरः स्मृतः ॥
माधवो गदया सार्धं चक्रशङ्खाम्बुजायुधः ।
गोविन्दश्चक्रदण्डाब्जशङ्खायुधधरो भवेत् ॥
विष्णुर्गदाब्जशङ्खारिधरः स्यान्मधुसूदनः ।
चक्रशङ्खाब्जदण्डास्त्रधरः कार्यस्त्रिविक्रमः ॥
पद्मदण्डारिशङ्खास्त्रो वामनः शङ्खचक्रधृत् ।
गदाब्जपाणिश्च तथा श्रीधरो धृतवारिजः ॥
सार्धं चक्रगदाशङ्खैर्हृषीकेशमतः शृणु ।
गदाचक्राब्जशङ्खास्त्रधरः पङ्कजनाभिकः ॥
शङ्खचक्राब्जदण्डास्त्रधरो दामोदरः स्मृतः ।
अब्जशङ्खगदाचक्रधरो द्वादशमूर्तयः ॥
एताः कौमोदकीशङ्खगदाचक्रधराः[1] स्मृताः ।
वासुदेवो जगद्योनिः संकर्षणमतः शृणु ॥
गदाशङ्खाब्जचक्राणि धारयन्तं चतुर्भुजम् ।
प्रद्युम्नश्चक्रशङ्खाभ्यां सह दण्डसरोजवान् ॥

1. कौमोदकीशङ्खचक्राम्भोजधराः-क

अनिरुद्धोऽरिदण्डाब्ज[1]शङ्खपाणिश्चतुर्भुजः ।
चक्रपद्मधरः शङ्खगदावान् पुरुषोत्तमः ॥
अधोक्षजः पद्मदण्डचक्रशङ्खधरः स्मृतः ।
नृसिंहश्चारिजलजगदाशङ्खधरः स्मृतः ॥
अच्युतः पद्मदण्डारिशङ्खहस्तश्चतुर्भुजः ।
जनार्दनः पद्मचक्रशङ्खदण्डश्चतुर्भुजः ॥
उपेन्द्रः शङ्खदण्डारिपद्मायुधविभूषितः ।
शङ्खचक्राब्जदण्डाऽस्त्रो हरिः स्यात्कमलासनः ॥
कृष्णः शङ्खगदापद्मचक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
दक्षिणं हस्तमारभ्य प्रादक्षिण्येन कारयेत् ।
मूर्तिचिह्नानि शङ्खादीन्यायुधानि विचक्षण ॥"

इति पञ्चरात्रे क्रमेण लक्षणान्यभिहितानि ।

तत्र संक्षेपसिद्धये युक्तिसौकर्याय च मूर्तिषट्कमेकं समुदायं विधायैवं षट्कचतुष्टयं सम्पाद्याद्यषट्कस्य लक्षणं सङ्गृह्णाति 'दक्षोच्चकरशङ्खिनः' इत्यन्तेन । द्वितीयषट्कस्य लक्षणं सङ्गृह्णाति 'वामोच्चकरस्थितदरा मताः' इत्यन्तेन । तृतीयषट्कस्य लक्षणं सङ्गृह्णाति 'वामाधःकरशङ्खिनः' इत्यन्तेन । चतुर्थषट्कस्य लक्षणं सङ्गृह्णाति 'दक्षाधःकरशङ्खधरा मताः' इत्यन्तेन । न केवलं शङ्खधरा एव । किन्तु शङ्खचक्रगदापद्मधराश्चेत्यर्थः । प्रातिस्विकमायुध-चतुष्टयमपि सर्वास्वपि प्रतिपत्तव्यमित्याह ॥ सर्वश इति ॥ हिशब्देनोक्त-वचनप्रसिद्धिं सूचयति । यद्यप्यासां मूर्तीनां शङ्खघटितलक्षणोक्त्या शङ्खस्य सिद्धत्वाच्चक्रगदापद्मधरा इत्येव वक्तव्यम् । अरिपूर्विणामिति च सुगमं भविष्यति । तथापि 'अर्धक्रमः सान्तरश्च' इति वक्ष्यमाणार्धक्रमादेस्त्रिष्वसम्भवा-द्वक्ष्यमाणक्रमव्युत्क्रमादावपि यथोपदिष्टस्थान एव केशवादीनां शङ्खो ध्यातव्यः । न कदाचिदपि दक्षोच्चकरचक्रित्वादिकमिति ज्ञापनाय वा तथोक्तम् ।

1. अनिरुद्धोऽरिगदाब्ज-क

नन्वनतिव्याप्तान्येव लक्षणानि। तत्कथं दक्षोच्चकरशङ्खित्वादीनि केशवादीनां लक्षणानि स्युः। मधुसूदनादावतिव्याप्तेरित्यत आह ॥ क्रमेति ॥ निर्दिष्टानामानुपूर्वीविशेषः क्रमः। तद्विपर्ययो व्युत्क्रमः। स एव पद्मादिश्चेत् पद्मादिव्युत्क्रमः। स एव गदादिश्चेत् गदादिव्युत्क्रमः। अर्धं क्रमेण अर्धं व्युत्क्रमेण योज्यते चेदर्धक्रमः। आद्यन्तयोर्वैपरीत्यं मध्ये क्रमश्चेत् सोऽन्तरक्रमः। शङ्खचक्रगदापद्मेति क्रमः। शङ्खपद्मगदाचक्रेति व्युत्क्रमः। शङ्खपद्मचक्रगदेति वा शङ्खपद्मगदाचक्रेति वा पद्मादिव्युत्क्रमः। शङ्खगदाचक्रपद्मेति वा शङ्खगदापद्मचक्रेति वा गदाव्युत्क्रमः। अयं च पक्षभेदे मूर्तिविशेषेषूक्तवचनानुसारेण योज्यः। शङ्खचक्रपद्मगदेत्यर्धक्रमः। शङ्खगदापद्मचक्रेति सान्तरक्रम इति निष्कर्षः।

तथा च षण्णामेवं व्यावर्तकधर्माणामाश्रयणान्नातिव्याप्तिः। तथा हि केशवस्य दक्षोच्चकरे शङ्खं, वामोच्चकरे चक्रम्। वामाधःकरे गदा, दक्षाधःकरे पद्मम्। 'केशवस्याम्बुजं शङ्खं चक्रं दण्डस्तथाऽयुधम्' इत्युक्तेः। दण्डो गदा, दक्षाधःकरमारभ्य वामाधःकरपर्यन्तमम्बुजादिदण्डान्तानामायुधानां क्रमेण योजनयैकवाक्यता सम्पाद्यते। एवमग्रेऽपि। मधुसूदनस्य दक्षोच्चकरे शङ्खम्। वामोच्चकरे पद्मम्। वामाधःकरे गदा। दक्षाधःकरे चक्रम्। 'मधुसूदनः। चक्रशङ्खाब्जदण्डास्त्रधरः कार्यः' इत्युक्तेः। अस्त्रमायुधम्। सङ्कर्षणस्य दक्षोच्चकरे शङ्खम्। वामोच्चकरे पद्मम्। वामाधःकरे चक्रम्। दक्षाधःकरे गदा। "सङ्कर्षणमतः शृणु। गदाशङ्खाब्जचक्राणि धारयन्तं चतुर्भुजम्" इत्युक्तेः। दामोदरस्य दक्षोच्चकरे शङ्खम्। वामोच्चकरे गदा। वामाधःकरे चक्रम्। दक्षाधःकरे पद्मम्। "दामोदरः स्मृतः। अब्जशङ्खगदाचक्रधरः" इत्युक्तेः। वासुदेवस्य दक्षोच्चकरे शङ्खम्। वामोच्चकरे चक्रम्। वामाधःकरे पद्मम्। दक्षाधःकरे गदा। "कौमोदकीशङ्खचक्राम्भोजधरः स्मृतः। वासुदेवो जगद्योनिः" इत्युक्तेः। प्रद्युम्नस्य दक्षोच्चकरे शङ्खम्। वामोच्चकरे गदा। वामाधःकरे पद्मम्। दक्षाधःकरे चक्रम्। "प्रद्युम्नश्चक्रशङ्खाभ्यां सह दण्डसरोजवान्" इत्युक्तेः। एतेषु षट्सु दक्षोच्चकरशङ्खित्वमनुगतं वेदितव्यम्। विष्णो-

वामोच्चकरे शङ्खः। वामाधःकरे चक्रम् । दक्षाधःकरे गदा। दक्षोच्चकरे पद्मम् । "विष्णुर्गदाब्जशङ्खारिधरः स्यात्" इत्युक्तेः। अत्रापि दक्षाधःकरमारभ्य वामाधःकरपर्यन्तं गदापद्मशङ्खचक्राणां यथाक्रमं योजने एकार्थता सम्पद्यते। वामोच्चकरमारभ्य दक्षोच्चकरपर्यन्तं शङ्खचक्रगदापद्मानां क्रमेण योजने च तत्रैव पर्यवसानसम्भवात्। माधवस्य वामोच्चकरे शङ्खः। वामाधःकरे पद्मम्। दक्षाधःकरे गदा। दक्षोच्चकरे चक्रम्। "माधवो गदया सार्धं चक्रशङ्खाम्बुजायुधः" इत्युक्तेः। अनिरुद्धस्य वामोच्चकरे शङ्खः। वामाधःकरे पद्मम्। दक्षाधःकरे चक्रम्। दक्षोच्चकरे गदा। "अनिरुद्धोऽरिदण्डाब्जपद्मपाणिश्चतुर्मुखः" इत्युक्तेः। अब्जं शङ्खः। पुरुषोत्तमस्य वामोच्चकरे शङ्खः। वामाधःकरे गदा। दक्षाधःकरे चक्रम्। दक्षोच्चकरे पद्मम्। "चक्रपद्मधरः शङ्खगदावान् पुरुषोत्तमः" इत्युक्तेः अधोक्षजस्य वामोच्चकरे शङ्खः। वामाधःकरे चक्रम्। दक्षाधःकरे पद्मम्। दक्षोच्चकरे गदा। 'अधोक्षजः पद्मदण्डशङ्खचक्रधरः स्मृतः' इत्युक्तेः। जनार्दनस्य वामोच्चकरे शङ्खः। वामाधःकरे गदा। दक्षाधःकरे पद्मम्। दक्षोच्चकरे चक्रम्। 'जनार्दनः पद्मचक्रशङ्खदण्डश्चतुर्भुजः' इत्युक्तेः। गोविन्दस्य वामाधःकरे शङ्खः। दक्षाधःकरे चक्रम्। दक्षोच्चकरे गदा। वामोच्चकरे पद्मम्। 'गोविन्दश्चक्रदण्डाब्जशङ्खायुधधरो भवेत्' इत्युक्तेः। अनेन दक्षाधःकरमारभ्य वामाधःकरपर्यन्तं चक्रगदापद्मशङ्खानामन्वये एकार्थता सम्पन्नेति क्रम उपपादितो भवति। त्रिविक्रमस्य वामाधःकरे शङ्खः। दक्षाधःकरे पद्मम्। दक्षोच्चकरे गदा। वामोच्चकरे चक्रम्। 'त्रिविक्रमः पद्मदण्डारिशङ्खास्त्रयुक्' इत्युक्तेः। अनेन शङ्खपद्मगदाचक्रेति व्युत्क्रमः प्रतिपत्तव्यः। श्रीधरस्य वामाधःकरे शङ्खः। दक्षाधःकरे पद्मम्। दक्षोच्चकरे चक्रम्। वामोच्चकरे गदा। 'श्रीधरो धृतवारिजः। सार्धं चक्रगदाशङ्खैः' इत्युक्तेः। शङ्खपद्मचक्रगदेति[1] पद्मादिव्युत्क्रम उक्तो भवति। हृषीकेशस्य वामाधःकरे शङ्खः। दक्षाधःकरे गदा। दक्षोच्चकरे चक्रम्। वामोच्चकरे पद्मम्। "हृषीकेशमतः शृणु। गदाचक्राब्जशङ्खास्त्रधरः" इत्युक्तेः। अनेन शङ्खगदाचक्रपद्मेति गदादिव्युत्क्रमः सूचितः। नृसिंहस्य वामाधःकरे शङ्खः। दक्षाधःकरे

---

1. शङ्खचक्रपद्मगदेति-क

चक्रम् । दक्षोच्चकरे पद्मम् । वामोच्चकरे गदा । "नृसिंहश्चारिजलजगदाशङ्खधरः स्मृतः" इत्युक्तेः । अनेन शङ्खचक्रपद्मगदेत्यर्धक्रमः । अच्युतस्य वामाधःकरे शङ्खः । दक्षाधःकरे गदा । दक्षोच्चकरे पद्मम् । वामोच्चकरे चक्रम् । 'अच्युतो दण्डपद्मारिशङ्खहस्तश्चतुर्भुजः' इत्युक्तेः । अनेन शङ्खगदापद्मचक्रेति सान्तरक्रमः । वामनस्य दक्षाधःकरे शङ्खः । दक्षोच्चकरे चक्रम् । वामोच्चकरे गदा । वामाधःकरे पद्मम् । 'वामनः शङ्खचक्रधृत् । गदाब्जपाणिश्च तथा' इत्युक्तेः । अत्र ग्रन्थद्वयेऽपि दक्षाधःकरमारभ्य वामाधःकरपर्यन्तं योजनादेकवाक्यता स्फुटैव । अनेन क्रमः। नारायणस्य दक्षाधःकरे शङ्खः । दक्षोच्चकरे पद्मम् । वामोच्चकरे गदा । वामाधःकरे चक्रम् । 'नारायणः शङ्खपद्मगदाचक्रधरः स्मृतः' इत्युक्तेः । अनेन व्युत्क्रमः । पद्मनाभस्य दक्षाधःकरे शङ्खः । दक्षोच्चकरे पद्मम् । वामोच्चकरे चक्रम् । वामाधःकरे गदा । 'पङ्कजनाभिकः । शङ्खचक्राब्जदण्डास्त्रधरः' इत्युक्तेः । अत्र चक्रशब्दः पद्मपरः । अब्जशब्दः चक्रपरः । तेन शङ्खपद्मचक्रगदेति पद्मादिव्युत्क्रम उक्तो वेदितव्यः । शङ्खपद्मारिदण्डास्त्रधरः" इति पाठः साधुः । उपेन्द्रस्य दक्षाधःकरे शङ्खः । दक्षोच्चकरे गदा । वामोच्चकरे चक्रम् । वामाधःकरे पद्मम् । 'उपेन्द्रः शङ्खदण्डारिपद्मायुधविभूषितः' इत्युक्तेः । अनेन गदादिव्युत्क्रमः । हरेः दक्षाधःकरे शङ्खः दक्षोच्चकरे चक्रम् । वामोच्चकरे पद्मम् । वामाधःकरे गदा । "शङ्खचक्राब्जदण्डास्त्रो हरिः स्यात्कमलासनः' इत्युक्तेः । अनेनार्धक्रम उक्तः । कृष्णस्य दक्षाधःकरे शङ्खः । दक्षोच्चकरे गदा । वामोच्चकरे पद्मम् । वामाधःकरे चक्रम् । 'कृष्णः शङ्खगदापद्मचक्रपाणिश्चतुर्भुजः' इत्युक्तेः । अनेन सान्तरक्रम उक्तो वेदितव्यः । चतुर्विंशतिमूर्तिगणप्रविष्टानां मूर्तीनामेवेदं लक्षणम् । तेन 'चक्रशङ्खगदाब्जेतः प्रथमो मुसली'[1] इत्यादिना वासुदेवादिमूर्तीनामन्यथा लक्षणकथनं न विरुद्ध्यते ।

तदेवं द्वादशाक्षरगायत्र्योरक्षरदेवतानां ध्यानं 'मूर्तयोऽष्टावपि ध्येयाः' इति समग्रश्लोकोक्तानामष्टत्व[2]वराभयानामपवादेन चतुर्विंशतिसङ्ख्याप्रदीपवर्णगदापद्मानां स्वीकारेण[3] कर्तव्यम् । प्रधानमूर्तीनां तु उद्यद्भास्वदित्यादि-

1. मुसली हली-क 2. अष्टत्वसंख्या-क 3. स्वीकारेण गणमूर्तीनां-क

सार्धश्लोकोक्तगुणैः सर्वाभरणैश्च ध्यानं कर्तव्यमिति सिद्धम् । साक्षादनुक्तिस्तूत्सर्गापवादन्यायो लोकप्रसिद्ध इत्येव । अत एव 'शरमयं बर्हिर्भवति', 'आलवालप्रस्तर ऐक्षवीविधृती' इत्याद्यागमा वैशेषिकाङ्गोपदर्शनमात्रेण कृतार्थाः । क्वचित् समानमित्यनेनेत्याद्यतिदेशोक्तिस्तु प्रकृत्यन्तरसम्भावनायामेव । न चात्र प्रकृत्यन्तरसम्भावनाऽस्ति । सर्वेषां मन्त्राणां तारमूलकत्वाभिधानेन मन्त्राणां तत्प्रकृतिकत्वनिश्चयेन प्रकृत्यन्तरसम्भावनायोगात् । वक्ष्यति च—'अन्यत्तारवत्स्मृतम्', तारवन्निखिलं स्मृतम्' इति च ।

स्यादेतत् । मन्त्रो नाम वर्णसमुदाय एव । वर्णास्तु नित्या व्याप्ताश्च । तत्कथमितरमन्त्रस्य तारविकृतित्वम् । तारस्य वा प्रकृतित्वम् । यद्यपि मन्त्राणां तारमूलत्वमभिहितम् । तथापि तद्दुर्घटमेव । स्यादपीदं तार्किकादिमते सुघटम् । मूलमूलिभावनियामकस्य जन्यजनकभावस्याङ्गीकारात् । अत एव च 'वर्णास्ताराणभेदिताः' इति चायुक्तम् । यच्चोक्तं हृदयकर्णिकागतं रूपं प्रधानं, विश्वादिरूपं त्वप्रधानम् । तारमन्त्रे प्रधान उक्ता गुणाः मन्त्रान्तरप्रधानरूपे, ताराप्रधानरूपेषूक्ता गुणा मन्त्रान्तराप्रधानरूपेषु ध्यातव्या इति तदपि न युज्यते । भगवन्मूर्तीनां स्वतो नित्यत्वाज्जन्यजनकभावादिगर्भस्य गुणप्रधानभावस्यायोगात् ।

किञ्च 'सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः' इत्यादिना नानारूपाणां नानाऽयुधानां च अङ्गीकृतत्वान्मूलरूप्युद्यदादित्यवर्णः, गुणास्तु केचित् प्रदीपवर्णाः, केचित् शुक्लरक्तनीलपीतादिवर्णाः । एवं मूलरूपी चक्रशङ्खगदापद्मधर एव । गुणास्तु केचित् मुसलहलशार्ङ्गबाणासिचर्मधराः । केचित् क्रमेण शङ्खचक्रगदापद्मधराः । केचित् व्युत्क्रमेण । केचित् अर्धक्रमेण, केचित् सान्तरक्रमेण, इत्यादिविशेषः कथं युज्यते ? परस्परं भेदापत्तिश्च दोषः । न ह्येवं बहुवैलक्षण्येऽपि भेदो न प्राप्नोति । तर्हि जीवब्रह्मणोरपि स न स्यादित्यत आह ॥ वर्णानां देवतानां चेति ॥

यद्यपि वर्णानां देवतानां च नित्यत्वाज्जन्यजनकभावनिबन्धनः क्रमः पूर्वापरभावो नास्ति । येन वर्णानां देवतानां च प्रकृतिविकृतिभावकल्पनं स्यात् ।

तथापि परमेश्वरबुद्धौ व्यक्तिक्रममपेक्ष्य वर्णानां क्रम उच्यते। परमेश्वरो यं वर्णं प्रथमं प्रतीतवान् स आदिम इत्यादिपौर्वापरभाव उच्यते। ननु परमेश्वरप्रतीतेरपि नित्यत्वाद् यं वर्णं प्रथमं प्रतीतवानित्येवायुक्तमिति चेन्न। मतेः शक्त्यात्मना नित्यत्वेऽपि व्यक्तिविवक्षयैवमुक्त्युपपत्तेः। न च व्यक्तेरपि मत्यात्मकत्वतदतिरिक्तत्वादिविकल्पनेन[1] कण्ठकोलाहलः कर्तव्यः। व्यक्तेरवस्थाविशेषत्वाङ्गीकारात्। विस्तरस्तु सुधायां द्रष्टव्यः।

किञ्च चतुर्मुखब्रह्मबुद्धौ भगवदुच्चारणाद् यः प्रथममारूढः स आदिमो वर्णः। एतेन तारादिप्रतिपाद्यरूपस्य वर्णादिविशेषनैयत्याभावेऽपि यद्रूपवत्तया यद्वर्णवत्तया यद्व्यूहगततया यावन्मन्त्रवाच्यतया यत्क्रमविशिष्टतया च चतुर्मुखबुद्धावभिव्यज्यते तद्रूपादिमत्तया प्रतिपत्तव्यमित्यङ्गीकारेण प्रमाणविरोधोऽपि निरस्तः। विशेषमग्रे निरसिष्यति।

नन्वष्टानां महामन्त्रत्वमुपेत्य तत्तदभिव्यक्तिक्रमेण पुरुषसूक्तान्तान् सप्तमन्त्रानुद्धृत्य मन्त्रदेवताध्यानप्रकारं प्रक्रम्य गायत्र्यन्तानां षण्णामेव मन्त्राणां क्रमेण सामान्यापवादाभ्यां प्रधानदेवताध्यानमक्षरदेवताध्यानं चोक्त्वा पुरुषसूक्तस्य तदुभयध्यानप्रकारः कुतो नाभिहितः। न च पुरुषसूक्ते तदुभयध्यानमनावश्यकमिति वाच्यम्।

"मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम्।
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः॥" इति

सामान्यवचनविरोधादिति चेत्। तत्र प्रधानध्यानं तावत् सार्धश्लोकद्वयेनोक्तमेव। तस्य सामान्यशास्त्रत्वात्। अक्षरदेवताध्यानं त्वस्य संक्षेपशास्त्रत्वेन तस्य बहुत्वाच्च[2] नोक्तम्। यद्वक्ष्यत्याचार्यः—

"रूपाणां लक्षणं तेषां रहस्यत्वान्न कथ्यते।
विष्णुना ब्रह्मणे प्रोक्तं ग्रन्थसङ्कोचतस्तथा॥" इति।

अथ निरूपितेषु सप्तसु मन्त्रेषु ताराष्टाक्षरयोः ऋषिदेवते ध्यानं चोक्तम्। अवशिष्टानां ध्यानमात्रमुक्तम्। ऋषिदेवते वक्तव्ये। न्यासश्च सर्वेषां मन्त्राणां

1. मत्यात्मकत्वादिविकल्पनेन-क 2. बहुत्वाद्रहस्यत्वाच्च-क

वक्तव्यः । स चायं न्यासो बहुविधः । करन्यासो देहन्यासोऽङ्गन्यासोऽक्षरन्यास इत्यादिभेदात् । स सर्वोऽप्यावश्यक एव ।

"करन्यासं पुरा कृत्वा देहन्यासमतः परम् ।
अङ्गन्यासं ततः पश्चादेष साधारणो विधिः ॥"

इत्युक्तेः । स चायं सर्वोऽपि न्यासः सृष्टिस्थितिसंहारभेदेन त्रिविधः—

"शिरःप्रभृतिपादान्तो न्यास उत्पत्तिरुच्यते ।
अथ चेद्विपरीतं स्यात्सोऽपि संहरणो भवेत् ।
उदरोपक्रमन्यासो हृदयान्तः स्थितिर्भवेत् ॥"

इति तल्लक्षणं द्रष्टव्यम् । सोऽप्यधिकारिभेदेनादरणीयः ।
यथोक्तम्—

"न्यासस्तु स्थितिसंज्ञो वा इहामुत्रफलप्रदः ।
सृष्टिस्त्वैहिकभूयिष्ठा संहारो मोक्षसाधकः ॥
स्थितिन्यासो गृहस्थानां उद्दिष्टस्सर्वसिद्धिदः ।
प्रथमाश्रमिणां न्यास उत्पत्तिस्समुदाहृतः ॥
यतीनां च वनस्थानां संहारस्समुदाहृतः ।
विरक्तस्य गृहस्थस्य संहारोऽपि विधीयते ।
सपत्नीकवनस्थानां स्थितिन्यासो विधीयते[1] ॥ इति ।

एवं बीजं शक्तिश्चावश्यं वक्तव्ये—

"बीजशक्त्यङ्गहीना ये मन्त्रास्स्युस्ते निरर्थकाः ।
तस्मात्साङ्गं शक्तियुक्तं बीजयुक्तं फलप्रदम् ॥" इत्युक्तेः ।

तदेतन्मन्त्रोपयुक्ताङ्गन्यासादिप्रपञ्चनाय 'विष्णुशब्दश्चतुर्थ्यन्तः' इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः । तत्रादौ तारस्य प्राधान्यात् तदङ्गन्यासे मन्त्रानाह ॥ समासेति ॥
॥ २५-३१ ॥

॥ तं.सा. ॥ सत्यं चाङ्गानि तारस्य प्रोच्यन्तेऽष्टाक्षरस्य च ।
क्रुद्धमहावीरद्युसहस्रसहितोल्ककाः ॥ ३२ ॥

---

1. इतःपरं 'विद्यार्थिनामथैतेषां सृष्ट्यन्तोऽपि विधीयते' इति कपुस्तकेऽधिकम् ।

चतुर्थ्यन्ता हृदादीनि पृथग्रूपाणि तानि च ।
विष्णोरेवात्यभेदेऽपि तदैश्वर्यात्तदन्यवत् ॥ ३३ ॥

॥ त.क. ॥

हृदादीनीति वक्ष्यमाणमन्त्रा अपि सम्बद्ध्यन्ते । व्याहृतीनां चतुष्टयं सत्यं चेति मन्त्राः । हृदयशिरश्शिखाकवचास्त्रेति पञ्चपदानि हृदयाद्यङ्गवाचकानि । तारस्य अङ्गन्यासे मन्त्राः प्रोच्यन्ते ।

शास्त्रेष्विति सम्बन्धः । ननु "भूर्भुवस्सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः" इत्यादेस्तिस्र एव व्याहृतयः । तत्कथं 'व्याहृतीनां चतुष्टयम्' इत्युक्तमित्यत उपपादयति ॥ समास इति ॥ संक्षेपविस्तरावेव चतुष्टयत्व-घटनायां योग उपायः । तेन व्याहृतीनां चतुष्टयत्वं घटनीयामिति भावः । अत्र चतुर्थ्यन्ता इत्येतल्लिङ्गव्यत्ययेन वक्ष्यमाणमाकर्षणीयम् ।

एतेन—ननु न्यासस्थानान्यङ्गानि पञ्चैव । मन्त्रास्तु भूरादयः सत्यान्ताः पञ्च । हृदयादयोऽस्त्रान्ताः पञ्च । आहत्य दशमन्त्राः सम्पद्यन्ते । तत्कथं घटनीयम् । कथं च मन्त्राकारः । काश्च तत्प्रतिपाद्यमूर्तयः । व्याहृति-वाच्यानां मूर्तिपरिवारत्वेन ध्येयतोक्तिरिति चोद्यं निरस्तम् । भूरादयः पञ्चमन्त्राः प्राक् प्रयोक्तव्याः । हृदयादयस्तु पञ्चमन्त्रा यथाक्रममनन्तरं प्राक् प्रयोक्तव्याः । ते च चतुर्थ्यन्ताः, नमःस्वाहावषट्हुंफडन्ताश्च कर्तव्याः । तेन 'भूः हृदयाय नमः' इत्येको मन्त्रः । 'भुवः शिरसे स्वाहा' इत्यपरः । 'सुवः शिखायै वषट्' इत्यन्यः । 'भूर्भुवःस्वः कवचाय हुम्' इत्यपरः । 'सत्यम् अस्त्राय फट्' इत्यन्य इत्येवं पञ्चमन्त्राः सम्पद्यन्त इति सूचनात् ।

यथोक्तम्—

"अङ्गन्यासोऽङ्गमन्त्रेभ्यः परमङ्गानि निर्दिशेत् ।
हृदयं शिरोऽपि तु शिखाकवचास्त्राणि तानि च ।
सोद्देशानि नमःस्वाहावषट्हुंफट्पराणि च ॥

इति योगदीपिकायाम् । अस्यायमर्थः—हृदयाद्यङ्गेषु पञ्चसु न्यासे कर्तव्ये भूरादिभ्यः पञ्चभ्यः अङ्गमन्त्रेभ्योऽनन्तरं चतुर्थ्यन्तानि, नमआदिपञ्चपराणि च

हृदयादिवाचकपदानि । हृदयादीन्यङ्गान्याह ॥ ॥ हृदयं शिरोऽपीति ॥
नारदीयेऽप्यङ्गन्यासस्थानानि तत्तदङ्गस्पर्शे हस्तादिनियमश्चोक्तः—

"हृदि मूर्ध्नि शिखास्थाने शरीरे हस्तपार्श्वयोः ।
पञ्चानामङ्गमन्त्राणां न्यासं पञ्चसु कल्पयेत् ॥

त्रयाणां हृदयादीनां न्यासो दक्षिणपाणिना ।
द्वयोरुत्तरयोर्द्वाभ्यां हस्तक्लृप्तिरिहोच्यते ॥" इति ।

अष्टाक्षरस्याङ्गन्यासमन्त्रानाह ॥ अष्टाक्षरस्य चेति ॥ चशब्दः 'प्रोच्यन्तेऽङ्गानि' इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अत्र क्रुद्धादिशब्दाः शब्दपराः । चतुर्थ्यन्ता इति विशेषणात् । क्रुद्धश्च महांश्च वीरश्च द्युश्च सहस्रश्च क्रुद्धमहावीरद्युसहस्राः । तत्सहिता उल्का इति समासः । अत्र द्युल्केति वक्तव्येऽपि द्युल्केत्युकारलोपेन वचनं मंत्राणां च्छन्दस्तुल्यत्वज्ञापनाय । सहस्रशब्दसहितश्चासावुल्कशब्दश्च सहस्रसहितोल्कः । क्रुद्धमहावीरद्युसहस्रशब्दिताश्च ते उल्काश्चेति विग्रहः । ततः स्वार्थे कप्रत्ययः । 'विष्णोरेवात्यभेदेऽपि' इति वक्ष्यमाणत्वात् क्रुद्धोल्कादिशब्दवाच्यानां भगवद्रूपाणां भेदनिन्दने वा । तथा च चतुर्थ्यन्ताः क्रुद्धोल्कमहोल्कवीरोल्कद्युल्कसहस्रोल्कशब्दाः अष्टाक्षरमन्त्रस्याङ्गानि । अङ्गन्यासमन्त्राः प्रोच्यन्त इति सम्बन्धः । उक्तं चान्यत्र—

"शब्दैः क्रुद्धमहावीरद्युसहस्रेति पञ्चभिः ।
प्रत्येकमेभिर्न्यस्तव्यमुल्कमित्युत्तरं पदम् ॥

एषां विभक्तियुक्तानां स्वाहाशब्दोऽन्ततो भवेत् ।
मन्त्राः पञ्चैवमस्योक्ता हृदयाद्यङ्गमूर्तयः ॥

इत्यङ्गमन्त्रैः पञ्चैतैर्भवन्ति हृदयं शिरः ।
शिखाकवचमस्त्रं च पञ्चाङ्गानि यथाक्रमम् ॥" इत्यादि ।

ननु तारस्याष्टाक्षरस्य चाङ्गन्यासमन्त्रे प्रविष्टानां व्याहृतीनां हृदयशिरशिखाकवचास्त्रशब्दानां क्रुद्धोल्कादिशब्दानां च वाच्यमूर्तिविशेषाः सन्ति न

वा ? नेति पक्षे 'मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनं' इत्युक्तजपसम्पत्ति-लोपप्रसङ्गः। न ह्येषां शब्दानां वाच्यमूर्तिविशेषाभावे तदर्थचिन्तनं सम्भवति। आद्येऽपि पूर्वोक्तप्रधानगणमूर्तिभ्यो भिन्ना न वा। नेति पक्षे प्रधानमन्त्रार्थतया चिन्तनीयत्वेनाङ्गमन्त्रार्थतया चिन्तनानुपपत्तिः। आद्ये तु "एकमेव" इत्यादि-श्रुतिविरोध इत्यत आह ॥ हृदादीनीति ॥ तारमन्त्राङ्गहृदयादिशब्दवाच्यानि विष्णो रूपाणि प्रधानमन्त्रवाच्येभ्यो रूपेभ्यः पृथगेव। तानि अष्टाक्षराङ्गमन्त्र-वाच्यानि क्रुद्धोल्कादिरूपाणि च प्रधानमन्त्रवाच्येभ्यो रूपेभ्यः पृथगेवेति सम्बन्धः। तेनान्यत्र विनियुक्तानामन्यत्र विनियोगो नोपपन्न इति निरस्तम्।

नन्वथापि 'एकमेव' इत्यादिश्रुतिविरोधो दूषणमस्तीति चेन्न। अत्यन्ता-भेदाङ्गीकारात्। कथं तर्हि पृथग्रूपाणीत्युक्तिर्न व्याहतेत्यत आह ॥ अत्यभेदे-ऽपीति ॥ अत्यभेदे विद्यमानेऽपि पृथग्रूपाणीत्युक्तिरपि युज्यत एव। यतः तदन्यवद्रूपाणि व्यवह्रियन्ते। तर्हि व्यवहारो भ्रममूलः स्यादिति चेत् राहोश्शिर इत्यादिव्यवहारवदुपपत्तेः। तत्र भेदप्रतिनिधिना तदुपपत्तिरिति चेदिहापि तत एव किं न स्यात्। विशेषो हि सामर्थ्यपर्यायः। सामर्थ्यं चैश्वर्यमेव। तच्च पुष्कलमेव भगवति प्रमितम्। न च मूलरूपैश्वर्यप्रमितावपि तद्रूपाणां कथं भेदव्यवहार इति वाच्यम्। अचिन्त्याद्भुतैश्वर्यादेवोपपत्तेः। तदिदमाह ॥ तदैश्वर्यादिति ॥ ३३ ॥

ननु हृदयाद्यात्मकानां क्रुद्धोल्कादीनां रूपाणां[1] कान्यायुधानीति जिज्ञासायां ताराष्टाक्षरयोः प्रधानरूपस्य आयुधादीन्येव मन्त्रान्तरप्रधानस्यापि, गणमूर्त्यायुधादीन्येव मन्त्रान्तरगणरूपस्यापीत्युक्तन्यायं स्मरति[2] ॥ चक्रशङ्खेति ॥

॥ तं. सा. ॥ चक्रशङ्खवराभीतिहस्तान्येतानि सर्वशः।
मूलरूपसवर्णानि कृष्णवर्णा शिखोच्यते ॥ ३४ ॥

॥ त.क. ॥ एतानि रूपाणि[3] यतोऽङ्गमन्त्रप्रतिपाद्यान्यतः सर्वशोऽपि रूपाणि[4] चक्रशङ्खवराभयहस्तानीति सिद्धमेवेति सम्बन्धः। तर्ह्येषामुक्तन्यायेन प्रदीप-

1. हृदयादीनां क्रुद्धोल्कादीनां चेति दशानां रूपाणां—क 2. स्मारयति—क
3. दशरूपाणि—क 4. सर्वतो दशरूपाणि—क

वर्णत्वं प्राप्तमतस्तदंशमपवदति ॥ मूलरूपेति ॥ एषामङ्गरूपत्वेऽप्युद्यदादित्य-वर्णत्वमेव न तु प्रदीपवर्णत्वम् । तत्राप्यपवादमाह ॥ कृष्णवर्णेति ॥ शिखायां न्यसनीया वीरोल्कमूर्तिः कृष्णवर्णेत्यर्थः । ननु न्यायप्राप्तं कथं त्यक्तुं शक्य-मिति चेन्न । दत्तोत्तरत्वात् । न हि वचनस्यातिभारोऽस्तीति । तदिदमुक्तम् ॥ उच्यत इति ॥

इदमत्राकूतम्—व्याहृतिप्रतिपाद्यानि वासुदेवाद्यनिरुद्धान्तानि रूपाणि व्याहृतिवाच्यरूपविशेषव्यूहे प्रविष्टानि शुक्लरक्तपीतकृष्णवर्णान्येव । पञ्चाङ्ग-न्यासमन्त्रवाच्यं रूपं व्यूहान्तरम् । तत्र प्रविष्टान्यनिरुद्धादिनारायणान्तानि उद्य-दादित्यवर्णानि । तत्रानिरुद्धाख्यं रूपं भूरिति प्रथमव्याहृतिप्रतिपाद्यं हृद्ययनाद्धृदयशब्दवाच्यम् । नम्यत्वान्नमश्शब्दवाच्यं च । प्रद्युम्नाख्यं द्वितीयं रूपं भुव इति व्याहृतिप्रतिपाद्यम् । सुखादिरूपत्वात् शिरश्शब्दवाच्यम् । त्यक्तदोषगन्धत्वात् स्वाहाशब्दवाच्यं च । सङ्कर्षणाख्यं रूपं सुवरिति व्याहृति-प्रतिपाद्यम् । सुखात्मकज्ञानरूपत्वात् शिखाशब्दवाच्यम् । बलादिषड्गुणपूर्णत्वा-द्वषट्शब्दवाच्यम् । कृष्णवर्णं च । भूर्भुवःसुवरिति समस्तव्याहृतिप्रतिपाद्यं वासुदेवाख्यं रूपम् । रक्षकत्वात् कवचशब्दवाच्यम् । शत्रून् हुंकरोतीति हुंशब्दवाच्यं च । सत्यशब्दवाच्यं नारायणाख्यं रूपम् । आस्तरणरहितत्वात् अस्त्रशब्दवाच्यम् । शत्रून् फट्करोति तिरस्करोतीति फट्शब्दवाच्यं च । उद्यदादित्यवर्णमिति समम् ।

एवं क्रुद्धानां तामसानामुल्कवत्तिष्ठतीति क्रुद्धोल्कशब्दवाच्यं हृदयनम-श्शब्दाभ्यां वाच्यं चोद्यदादित्यवर्णं रूपान्तरम् । एवं महात्मनां सात्त्विकाना-मुरुसुखप्रदातृत्वान्महोल्कशब्दवाच्यं शिरःस्वाहाशब्दाभ्यां वाच्यमुद्यदादित्य-वर्णं रूपान्तरम् । एवं वीरान् नित्यसंसारिणः उल्कवदावर्तयतीति वीरोल्क-शब्दवाच्यं शिखावषट्शब्दाभ्यां च वाच्यं कृष्णवर्णं रूपान्तरम् । एवं प्रकाश-रूपत्वाद् द्युशब्दोक्तं, मुक्तानां कुत्सितप्राकृतशरीरादुद्गमत्वात् द्युल्कशब्दवाच्यं, कवचहुंशब्दाभ्यां च वाच्यमुद्यदादित्यवर्णं रूपान्तरम् । एवं सहस्रशब्दोप-लक्षितमुक्तामुक्तप्रपञ्चस्योत्कृष्टकर्तृत्वात् सहस्रोल्कशब्दवाच्यमस्त्रफट्शब्दाभ्यां

*

च वाच्यमुद्यदादित्यवर्णं रूपान्तरमस्ति। तानि च यथाक्रमं हृदयाद्यङ्गेषु सन्निहितानि सन्त्वित्यभिसन्धिनाऽङ्गुलिविशेषेण तत्तन्मन्त्रेण तत्तदङ्गानि स्पृशेत्। अंगन्यासाङ्गुलिन्यासस्तु ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः। 'चक्रशङ्खवराभीति-हस्तान्येतानि सर्वशः' इत्यादि क्रुद्धोल्कादिरूपमात्रविषयमित्यप्याहुः ॥ ३४ ॥

वासुदेवद्वादशाक्षररूपाणां गायत्र्यक्षररूपाणां च केशवादीनां तर्हि न्यायप्राप्तमेव प्रदीपवर्णत्वं मन्तव्यं किमित्यतोऽपवादप्रसङ्गात्तत्राप्यपवादमाह ॥ चतुर्विंशन्मूर्तयश्चेति ॥

॥ तं. सा. ॥ चतुर्विंशन्मूर्तयश्च मूलरूपसवर्णकाः।
आदिवर्णत्रयं नाभिहृच्छिरस्सु यथाक्रमम् ॥ ३५ ॥
न्यसनीयं च तद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकम् ॥
पञ्चानुनाभिहृदयवाङ्नासानेत्रकेषु च ॥ ३६ ॥
अष्टाक्षराणां न्यासः स्याद्व्याहृतीनां प्रजापतिः।
मुनिश्छन्दस्तु गायत्री देवता भगवान् हरिः ॥ ३७ ॥

॥ त. क. ॥ न केवलमेतान्येव। व्यूहान्तरप्रविष्टचतुर्विंशन्मूर्तयश्च मूलरूपसवर्णका इत्यर्थः।

एवं ताराष्टाक्षरयोरङ्गन्यासमभिधाय अक्षरन्यासं मुमुक्षूणां संन्यासिनां चाधिकारिषु प्राधान्यात्तद्विवक्षया संहारक्रमेण तारस्य तावदाह ॥ आदिवर्ण-त्रयमिति ॥ चशब्दोऽङ्गान्यासेन समुच्चयार्थः। अकारः आदिः यस्येति विग्रहः। अकारोकारमकारान् नाभौ हृदि शिरसि यथाक्रमं न्यसेदित्यर्थः। 'मूर्तयोऽष्टावपि ध्येयाः' इत्यादिना अकारवाच्यविश्वादीनां जपकाले ध्यान-स्योक्तत्वादक्षरन्यासकालेऽपि तदावश्यकमिति 'तद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकम्' इति पुनर्वचनेनाचष्टे। जप एव प्रधानमिति न भ्रमितव्यम्। किन्तु तद्वाच्य-देवताध्यानमेव। तत्प्रसादेनैव फलोपलम्भादिति दर्शयितुं वा पुनर्वचनम्। तच्छब्दः प्रकृताकारादिमकारान्तस्य परामर्शकः। तथाच अकारोकारमकार-वाच्यानां विश्वतैजसप्राज्ञानां ध्यानं कर्तव्यमित्यर्थः।

तथाच— "न्यासे नमोऽन्तः स्वाहान्तो जपपूजाहुतिष्वपि ।
वश्ये चाकर्षणविधौ उच्चाटे हुङ्कृतिर्भवेत् ॥
मरणे फट्कृतिर्ज्ञेया स्तम्भविद्वेषमोहने ।
नतिं विनाऽङ्गमन्यत्स्यात् धर्मादौ नतिरेव सा ॥"

इत्यादिना न्यासे नमोऽन्तमन्त्रस्य प्रयोक्तव्यतयोक्तेरकारादिवर्णानां न्यासे बिन्द्वन्तत्वोक्तेः अं नमः उं नमः मं नमः इति मन्त्राकारो द्रष्टव्यः । विश्वाय नमः, तैजसाय नमः, प्राज्ञाय नमः इति मन्त्रत्रयस्यापि क्रमेणार्थो बोद्धव्यः ।

नन्वत्र प्रणवकल्पे—

"विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्यश्चाक्षरदेवताः ।
कृष्णो रामो नृसिंहश्च वराहो विष्णुरेव च ॥
परंज्योतिः परंब्रह्म वासुदेव इति क्रमात् ।
अकारादेस्तथा शान्तातिशान्तस्य देवताः ॥"

इत्यत्र चशब्देन आत्मादिमूर्तिचतुष्टयस्यापि सङ्ग्रहेण विश्वाद्यष्टकं कृष्णाद्यष्टकं वा[1] अक्षरदेवतोच्यते । अक्षरदेवतानुसारेण मन्त्रान्तरेष्विव स्थानाष्टकमेव वक्तव्यम् । तत्कथं नाभ्यादिस्थानमेवोच्यते[2] । न च गृहस्थानामकारादिवर्णत्रयवाच्यमूर्तित्रयं नाभ्यादित्रिष्वेव स्थानेषु न्यसनीयम् । संन्यासिनां त्वष्टसु स्थानेषु वर्णाष्टकवाच्यरूपाष्टकं न्यसनीयमिति व्यवस्था भविष्यतीति वाच्यम् । प्रणवकल्पे न्याससामान्यस्यैवानुक्तेः । इहापि 'अकाराद्यतिशान्तान्तः' इत्यादिनाऽष्टानामक्षराणां तद्वाच्यरूपाणां च प्रतीतेश्च । संहारक्रमेणैवेहाक्षरन्यासस्याऽरब्धत्वाच्च । न हि गृहस्थानां संहारक्रमेणाक्षरन्यासः । प्रागुक्तवचनविरोधात् । पञ्चानुनाभिहृदयेत्यादिनाऽष्टाक्षरन्यासस्य संन्यासिविवक्षयैव वक्ष्यमाणत्वाच्चेति ।

तत्रोच्यते । यद्यपि वर्णास्तद्देवताश्च तारेऽप्यष्टौ सन्तीति, विमतं ताराक्षरन्यासस्थानम्, अष्टत्वसंख्योपेतं, तत्समसंख्याक्षरन्यासस्थानत्वात्, अष्टाक्षरमन्त्राक्षरन्यासस्थानवदित्यनुमानं प्रयोक्तुं शक्यम् । तथापि वचनान्न्यास-

1. च–क 2. स्थानत्रयमेवोच्यते–क

स्थानस्य त्रित्वोपपत्तिः। न च वचनैकशरणानामस्माकमनुमाने गौरवमस्ति। न च प्रणवकल्पे न्यासस्थानसंख्याऽन्यथोच्यते। येन दोषो दुष्परिहारः स्यात्। तर्हि तत्रात्र च वर्णानां देवतानां चाष्टत्वसंख्योक्तिर्व्यर्थेति चेन्न। तथा ध्यानस्याऽवश्यकत्वे वैयर्थ्याभावात्। अत एव 'मूर्तयोऽष्टावपि ध्येयाः' इत्येवोक्तम्। न तु न्यसनीया इत्यवधेयम्।

मातृकामन्त्राणां प्रत्येकमेकैकाक्षरत्वादक्षरन्यासो नास्तीत्यभिप्रेत्याष्टाक्षरस्य तमाह ॥ पज्जानुनाभीति ॥ तद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकमिति वर्तते। विश्वादिज्ञानात्मान्तध्यानपूर्वकमोङ्कारादीन्यक्षराणि पादजानुनाभिहृदयमुखनासिकानेत्रशिरस्सु यथाक्रमं बिन्दुशिरस्कानि नमोन्तानि च न्यसनीयानी त्यर्थः। एवं ताराष्टाक्षरयोरङ्गन्यासवर्णन्यासावभिधाय मातृकाणाम् ऋषिच्छन्दोऽङ्गन्यासान् वक्ष्याम इति भावेन व्याहृतीनां वर्णदेवतोक्तावपि प्रधानदेवताऽनुक्तेः ऋषिच्छन्दोदेवता अङ्गन्यासं[1] च दर्शयति ॥ व्याहृतीनामिति ॥ चतुर्मुख ऋषिः, भगवान् हरिर्व्याहृतीनां देवतेति सम्बन्धः। न च "ऋषिश्च देवतैकोऽहम्" इत्युक्तिविरोधः। 'तारादीनां विशेषतः' इत्युक्तेः। व्याहृत्यादीनां तदनुक्तेश्च। न चाऽदिपदेन तद्ग्रहणं शङ्कनीयम्। वक्ष्यमाणद्वादशाक्षरादीनामेव ग्रहणोपपत्तेः। अवान्तरऋषित्वोपपत्तेः ॥ ३५-३७ ॥

अत्र प्रधानदेवतायां हरावुत्सर्गशास्त्रत्वादुद्यदादित्यवर्णप्राप्तौ च चक्रशङ्खगदापद्मानामापि प्राप्तिः स्यादित्यत आह ॥ उद्यदादित्येति ॥

॥ तं. सा. ॥ उद्यदादित्यवर्णश्च ज्ञानमुद्राभयोद्यतः।
तारेण व्याहृतीभिश्च ज्ञेयान्यङ्गानि पञ्च च ॥ ३८ ॥

॥ त.क. ॥ चोऽप्यर्थः। उत्सर्गशास्त्रादुद्यदादित्यवर्णो, न चक्रशङ्खगदापद्मधरो ध्येयः। किन्तु गदापद्मयोः स्थाने ज्ञानमुद्राऽभये ध्यातव्ये। वचनादेव क्वचिदुत्सर्गशास्त्रानुसरणं क्वचिन्नेत्युपपत्तेरिति भावः। व्याहृतीनामङ्गन्यासे मन्त्रानाह ॥ तारेणेति ॥ व्याहृतीनामित्यनुवर्तते। चशब्दस्तत्सूचनार्थो

---

1. अङ्गन्यासादिकं च—क

द्वितीयव्याहृतीनां पञ्चमानि हृदयाद्यस्त्रान्तान्योङ्कारेण समासव्यासयोगेन तिसृभिः व्याहृतिभिश्च न्यसनीयानीति सम्बध्यते । प्रयोगस्तु प्राग्वत्

॥ ३८ ॥

व्याहृतीनामक्षरन्यासमाह ॥ नाभीति ॥

॥ तं. सा. ॥ नाभिहृत्केषु सर्वेषु चतस्रो व्याहृतीर्न्यसेत् ।
द्वादशार्णस्य जगतीच्छन्दोऽन्यत्तारवत्स्मृतम् ॥ ३९ ॥

॥ त.क. ॥ तद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकमित्यनुवर्तते । तथा च भूः अनिरुद्धाय नमः । भुवः प्रद्युम्नाय नमः । सुवः सङ्कर्षणाय नमः । भूर्भुवस्सुवः वासुदेवाय नम इति चतुर्भिर्मन्त्रैर्नाभिहृदयशिरःसर्वाङ्गाख्यचतुर्षु स्थानेष्वङ्गुलीभिः स्पृशेदित्यर्थः । यद्यप्यक्षराणि[1] बहूनि सन्ति । तथापि क्षकारादिष्विवैक्यविवक्षया न दोषः । इदानीं क्रमप्राप्तस्य द्वादशाक्षरस्य च्छन्द आह ॥ द्वादशार्णस्येति ॥ 'द्वादशाक्षरा जगती' इत्युक्तेरिति भावः । ऋषिदेवते कुतो नोक्ते इत्यतो न्यायं स्मारयति ॥ अन्यत्तारवत्स्मृतमिति ॥ तारो हि सर्वमन्त्राणां प्रकृतिः । तस्य बह्वङ्गाम्नानात् । प्रथमोत्पन्नत्वाच्च । 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इति न्यायश्च प्रसिद्धः । यत्र वैशेषिकाङ्गमुच्यते तत्र तन्मात्रस्यैव बाध इति पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

ध्यानमाह ॥ अच्छवर्णेति ॥

॥ तं. सा. ॥ अच्छवर्णोऽभयवरकरो ध्येयोऽमितद्युतिः ।
पदैर्व्यस्तैः समस्तैश्च ज्ञेयान्यङ्गानि पञ्च च ॥ ४० ॥

अष्टाक्षराणां स्थानेषु बाह्वोरूर्वोश्च विन्यसेत् ।
विश्वामित्रस्तु सन्ध्यार्थे तदन्यत्र प्रजापतिः ।
मुनिर्देवस्तु सवितृनामा स्रष्टृत्वतो हरिः ॥ ४१ ॥

॥ त.क. ॥ उद्यद्भास्वत्समाभास इत्यस्य अपवादोऽच्छवर्ण इति ॥ गदापद्मयोरपवादोऽभयवरकर इति ॥ अमितद्युतिरिति स्वरूपकथनम् । अच्छवर्ण

1. इदं वाक्यद्वयं कपुस्तके नास्ति ।

इत्यस्य विवरणं वा। अङ्गन्यासमाह ॥ पदैरिति ॥ वासुदेवमन्त्रान्तर्गतैर्व्यस्तैश्चतुर्भिः पदैः समस्तैर्मिलितैश्च पदैः पञ्चाङ्गानि न्यसेत्। अयमर्थः—ॐ इति प्रथमो मन्त्रः। नम इति द्वितीयमन्त्रः। भगवत इति तृतीयः। वासुदेवाय इति चतुर्थः। समस्तोऽपि मन्त्रः पञ्चमः। एवमेते पञ्चापि मन्त्राश्चतुर्थ्यन्तहृदयादिशब्दोत्तरा नमआदिशब्दान्ता हृदयादिषु पञ्चसु स्थानेषु न्यसनीया इति। अक्षरन्यासमाह ॥ अष्टाक्षराणामिति ॥ पज्जानुनाभिहृदयवाङ्नासानेत्राणि ओंकारादिवाकारान्तानां न्यासस्थानानि। सुकारादिमकारान्तानां चतुर्णां वर्णानां बाहुद्वयं ऊरुद्वयं चेति चत्वारि न्यासस्थानानीत्यर्थः।

गायत्रीमन्त्रो द्विविधः। विश्वामित्रगायत्री, ब्रह्मगायत्री चेति। व्याहृतित्रयोपक्रमा आद्या। तद्रहिता तु द्वितीया। तत्राऽद्या सन्ध्यार्थे विनियुक्तेति सर्वसाधारणी। अतस्तस्यास्तावदादौ ऋषिमाह ॥ विश्वामित्र इति ॥ सन्ध्यार्थे विनियुक्ताया गायत्र्या विश्वामित्रो मुनिरिति सम्बन्धः। द्वितीयाया ऋषिमाह ॥ तदन्यत्रेति ॥ सन्ध्याकार्यादन्यत्र विनियुक्ताया ब्रह्मगायत्र्याः प्रजापतिश्चतुर्मुखो मुनिरित्यर्थः। अक्षरदेवताश्चतुर्विंशतिमूर्तयः प्रागुक्ताः। प्रधानदेवतां गायत्रीद्वयस्यापि युगपदाह ॥ देवस्त्विति ॥ षूङ् प्राणिप्रसव इत्यस्मात् स्रष्टृत्वरूपसवितृपदप्रवृत्तिनिमित्तात् सवितृनामा हरिरेव देवः। न तु सूर्य इति तुशब्दार्थः। अज्ञरूढेर्निरवकाशयोगस्य प्रबलत्वादिति भावः॥ ४०, ४१ ॥

युगपदेव ध्यानमाह ॥ प्रोद्यदादित्य इति ॥

॥ तं. सा. ॥ प्रोद्यदादित्यवर्णश्च सूर्यमण्डलमध्यगः।
चक्रशङ्खधरोऽङ्कस्थदोर्द्वयो ध्येय एव च ॥ ४२ ॥

॥ त. क. ॥ यद्यप्युद्यद्भास्वत्समाभास इत्येव सिद्धम्। तथापि तदंशमनूद्य सूर्यमण्डलेत्यादि विधानाददोषः। चोऽप्यर्थः। पूर्ववत् प्रोद्यदादित्यवर्णोऽपि सूर्यमण्डलमध्यग एव। न तु तारादिध्येयवत् 'अष्टपत्रे तु हृत्पद्मे' इत्यादिनोक्तहृदयमण्डलमध्यगः। तथा पूर्ववच्चक्रशङ्खगदापद्मधरः। किन्तु चक्रशङ्खधरोऽपि स्वाङ्कस्थदोर्द्वययुक्त एव ध्येय इत्यर्थः॥ ४२ ॥

युगपदङ्गन्यासमाह ॥ सताराश्चेति ॥

॥ तं. सा. ॥ सताराश्च व्याहृतयो गायत्र्यङ्गानि पञ्च च ।
दोःपत्सन्धिषु साग्रेषु नाभिहृन्मुखकेषु च ॥ ४३ ॥
वर्णन्यासश्च कर्तव्यस्तारवन्निखिलं स्मृतम् ।
पञ्चाशदक्षराणां च पुंसूक्तस्यापि सर्वशः ॥ ४४ ॥
अनुष्टुभश्च त्रिष्टुप् च च्छन्दोऽस्य त्रिष्टुभोऽपि वा ।
विष्णुशब्दश्चतुर्थ्यन्तो हृदयेतः षडक्षरः ॥ ४५ ॥
तारवत्सर्वमस्यापि श्यामो ध्येयो हरिः स्वयम् ।
वर्णा एव षडङ्गानि षणयोर्भेदयोगतः ॥ ४६ ॥
पञ्चानुनाभिहृन्नासाकेषु न्यासश्च वर्णशः ।
एते तु सर्वमन्त्राणां मूलमन्त्रा विशेषतः ॥ ४७ ॥

॥ त.क. ॥ समासव्यासयोगेन व्याहृतयश्चतस्रः, प्रणवश्चैकः । सतारा व्याहृतयः पञ्चमन्त्राः हृदयादिपञ्चसु स्थानेषु न्यसनीया इत्यर्थः । चतुर्विंशत्यक्षराणां न्यासस्थानान्याह ॥ दोःपत्सन्धीति ॥ दोषौ च पादौ च तेषां सन्धयः साग्राः । दक्षभुजसन्धयश्चत्वारः । तदग्रं सर्वाङ्गुलिसमुदाय एकं स्थानम् । तथा च दक्षभुजसम्बन्धिस्थानानि पञ्च । एवं वामभुजसम्बन्धीन्यपि पञ्च । आहत्य विंशतिस्थानानि सम्पन्नानि । नाभिहृदयमुखशिरांसि चत्वारि गायत्र्या अक्षरन्यासस्थानानीत्यर्थः । च्छन्दोविचिकित्सायामाह ॥ तारवन्निखिलं स्मृतमिति ॥ च्छन्द इत्यर्थः । यद्यपि विशेषानुक्तौ सामान्यशास्त्रं प्रवर्तत इति सिद्धमेवेति पुनर्न वक्तव्यमेतत् । तथापि तस्यैव स्मरणं विस्मरणशीलं प्रति क्रियत इत्यदोषः । तदिदमुक्तम् ॥ स्मृतमिति ॥ अन्यथा ज्ञेयमित्यवक्ष्यत् ।

तारादिगायत्र्यन्तानां द्वादशाक्षरवर्जं गायत्रीच्छन्द उक्तम् । तन्मध्यनिविष्टमातृकामन्त्राणामुक्तिसौकर्याय ध्यानमात्रमुक्तम् । अङ्गन्यासोऽक्षरन्यासश्च द्वितीयादौ वक्ष्यते । अथ ऋषिच्छन्दसी वक्तव्ये इत्यत आह ॥ पञ्चाशदक्षराणां चेति ॥ तारवन्निखिलं स्मृतमित्यस्यानुकर्षणार्थश्चशब्दः । न

केवलं च्छन्दो गायत्र्या एव तावत्, किन्तु पञ्चाशदक्षराणां च निखिलमृषिच्छन्दश्चेति वा। अथ क्रमप्राप्तस्य पुरुषसूक्तस्य कानि ऋष्यादीनीत्यत उक्तन्यायं स्मारयति ॥ पुंसूक्तस्यापीति ॥ अत्रापि निखिलं स्मृतमित्यनुवर्तते। च्छन्दस्यपवादमाह ॥ सर्वेश इति ॥ सर्वेशः पुरुषसूक्तस्य समग्रस्यापि अनुष्टुभादिच्छन्दः ज्ञातव्यमित्यर्थः। अनुष्टुभशब्दः अकारान्तोऽस्तीति ज्ञायते।

एवं पञ्चाङ्गन्यासवतां मन्त्राणामुत्पत्तिक्रम[1]मभिधाय षडङ्गमन्त्रेषु विष्णुमन्त्रस्य प्राधान्यात् महामन्त्रप्रविष्टत्वाच्च तदुद्धारम् ऋष्यादिकं चाऽऽह ॥ विष्णुशब्द इति ॥ हृदयशब्दो नमःशब्दपरः। तथा च विष्णुशब्दोत्तरं चतुर्थी, तदुत्तरं च नमःशब्दः प्रयुक्तश्चेत् षडक्षरो विष्णुमन्त्रो निष्पन्न इत्यर्थः। अस्यापि मन्त्रस्य ऋष्यादिकं तावदेव द्रष्टव्यम्। न तद्गवेषणे प्रयासः कर्तव्यः। तर्हि प्रधाने उद्यदादित्यवर्णो ध्येयः किमित्यतस्तदंशेऽपवादमाह ॥ श्याम इति ॥ प्रधानो नोद्यदादित्यवर्णः। किन्तु श्यामवर्णः। वर्णदेवतास्तु प्रदीपवर्णा एवेति सिद्ध्यति। विष्णुमन्त्रान्तर्गतवर्णदेवतास्तु ग्रन्थान्तरादवगन्तव्याः। साक्षादनुक्तेस्तु प्रयोजनं वक्ष्यति। ननु श्यामो ध्येयो हरिरित्ययुक्तम्। हरिमन्त्रे तदनुपपत्तेरित्यत आह ॥ स्वयमिति ॥ विष्णुरेवेत्यर्थः। हरिशब्दस्तु विष्णुशब्दस्यानेकार्थत्वात्सन्देहनिरासायेति बोध्यम्।

अङ्गन्यासमन्त्रानाह ॥ वर्णा एवेति ॥ षडङ्गन्याससाधनानि मन्त्रवर्णा एव। के ते वर्णा इत्यतः स्वयमित्यत्रापि सम्बन्धनीयम्। एतन्मन्त्रगता वर्णा इत्यर्थः। एवशब्देन मन्त्रान्तरेष्विवाङ्गन्यासे मन्त्रान्तरं न गवेषणीयमिति सूचयति। ननु 'विष्णुशब्दश्चतुर्थ्यन्तः' इत्यादिमन्त्रोद्धारशास्त्रपर्यालोचनया पञ्चैव वर्णाः सम्पद्यन्ते। न्यसनीयानि स्थानानि षट्। अतः कथमित्यत आह ॥ षणयोर्भेदयोगत इति ॥ षकारणकारयोः विश्लिष्टोच्चारणलक्षणभेद एव वर्णानां षट्त्वघटनायामुपायः। तस्मादित्यर्थः। यद्यपि श्लिष्टानां क्षकारादीनामेकैकत्वेन परिगणनमस्ति। तथापि गायत्रीप्रविष्टण्यवर्णस्य विश्लेषमङ्गीकृत्य यथा चतुर्विंशत्यक्षरत्वमेवमिहापीति भावः। अक्षरन्यासमाह ॥ पदिति ॥

1. मन्त्रानुत्पत्तिक्रमात्-क

पादजानुनाभिहृदयनासिकाशिरस्सु यथाक्रमं विकारादिमकारान्तान् न्यसे-दित्यर्थः। अत्र सर्वत्र अक्षरन्यासे गृहस्थादीनां व्युत्क्रमो ज्ञातव्यः। वचनं पूर्वमुदाहृतम्। नन्वस्तु तारादीनां विष्णुमन्त्रान्तानामुत्पत्तिक्रमः, अङ्गन्यास-वर्णन्यासादिक्रमः, ऋषिदेवताच्छन्दश्च। ततः किं विधेयमित्यतो रात्रिसत्र-न्यायेनाऽर्थवादिको जपविधिरुन्नेय इत्यभिप्रायेण मन्त्रान् स्तौति ॥ एते त्विति ॥ तुशब्दश्चतुर्थे वक्ष्यमाणमन्त्रगणाद्वैशिष्ट्यमाह। तत्र हेतुः सूच्यते ॥ मूलमन्त्रा इति ॥ एते पूर्वोक्ता मन्त्रा वक्ष्यमाणसर्वमन्त्राणां विशिष्टाः, मूलमन्त्रत्वादिति प्रयोगोऽत्राभिप्रेतः।

ननु मूलमन्त्रत्वं हरिनारायणाष्टाक्षरे प्रसिद्धम्। साक्षान्मूलरूपविशेष-त्वात्। तत्कथं सर्वेषां मूलमन्त्रत्वमिति चेन्न। भूम्यादौ कालविशेषे देवक्यादिमानुषदेहादिकं निमित्तीकृत्याभिव्यक्तानि महाप्रलयादर्वागेव तिरो-हितानि यानि रूपाणि तान्यवताररूपाणि। यान्यादिसृष्टिमारभ्य महाप्रलयपर्यन्त-मतिरोहितान्येव तानि मूलरूपाणीति व्यवस्थामाश्रित्याजादिमूर्तीनां मूलमूर्ति-त्वाङ्गीकारे बाधकाभावात्। यद्वा, नारायणाष्टाक्षरस्य साक्षान्मूलमूर्तिविषयत्वं तावत् सिद्धम्। "आह देवो रमोत्सङ्गविलसत्पादपल्लवः" इति प्रकृतस्य साक्षान्नारायणस्यैव "ध्येयोऽहमीश्वरः" इत्यादिना ध्येयत्वोक्तेः। तथा चैवं ध्यानस्यैव विष्णुमन्त्रेष्वतिदिश्यमानत्वात् तेषामपि मूलमन्त्रत्वमर्थात्सिद्धम्। न च अजादिमूलमूर्तीनां तत्तन्मन्त्रेषु ध्येयत्वमस्ति। अन्यथा तल्लक्षणा-द्युक्तिरसङ्गता स्यात्। तत् कथं नारायणमूर्तिध्यानमेव अतिदिश्यत इति वाच्यम्। तेषामक्षरदेवतात्वेन ध्येयत्वेऽपि प्रधानमूर्तित्वेन तदभावात्। अष्टाक्षर-स्यैव मूलमन्त्रत्वेन प्रसिद्धिस्तु आपाततोऽपि भगवत्प्रत्यायकत्वात्। न हि तथा तारादौ भगवान् प्रतीयते। नन्वथापि वक्ष्यमाणमन्त्राणामपि मूलमन्त्रत्वं स्यात्। न हि मूलरूपान्नारायणाद्भिन्नो वराहादिमन्त्रे ध्येय इति। तत्राऽह ॥ विशेषत इति ॥ विशेषबलात् व्यवस्था पूर्वोक्तेति भावः ॥ ४३-४७ ॥

तुशब्दसूचितवैशिष्ट्यमेव हेत्वन्तरेण साधयति ॥ एतज्ज्ञानादिति ॥

॥ तं. सा. ॥ एतज्ज्ञानात्समस्तं च ज्ञातं स्याच्छब्दगोचरम् ।
एतज्जपात्समस्तानां मन्त्राणां जापको भवेत् ॥ ४८ ॥

॥ त.क. ॥ शब्दैकसमधिगम्यं प्रमेयं समस्तमपि एतज्ज्ञानात् ज्ञातफलं स्यात् । यत इति शेषः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ॥ एतदिति ॥ जपादेतन्मन्त्राणामावर्तनात् सर्वफलानि प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाच एतन्मन्त्रार्थान् जानीयादेतान् मन्त्रान् जपेदिति च विध्यध्याहारेण सर्वं सङ्गमयितव्यम् ।

अत्र जपे इतिकर्तव्यताविशेषस्तु—

"पद्माक्षमालं ग्रीवायां लम्बयेत्साधकः शुचिः ।
धारयेद्धैमयं चक्रं सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

जपकालेऽथवा चक्रशङ्खाकृति यथा तथा ।
शार्ङ्गखड्गं गदाकारं लाञ्छनं लाञ्छयेत्सुधीः ॥

शरीरावयवे बाह्वोर्वक्षोभुवि चतुर्मुख ।
चक्रारिपञ्चाभिज्ञानलक्षिताङ्गपरिष्कृतम् ॥

पुरुषं दूरतो दृष्ट्वा भूताद्या भयविह्वलाः ।
विद्रवन्ति तथा घोराः पापा वीक्षणमात्रतः ॥

विनश्यन्ति तथा पुण्यपुञ्जानि प्रविशन्ति च ।
प्रणमन्ति तथा देवाः देवर्षिप्रवरास्तथा ।
अकृत्यमपि कुर्वाणो भुञ्जानो वा यतस्ततः ।
पापैर्न लिप्यते देही चक्राद्यायुधलाञ्छितः ॥"

इत्यादिना पञ्चरात्रादौ प्रपञ्चितोऽनुसन्धेयः । तथाऽन्यत्रापि—

"जपस्तु सर्वकर्मभ्यः परमो धर्म इष्यते ।
अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते ॥

जपः स्यादक्षरावृत्तिः स उच्चोपांशुमानसः ।
उच्चादुपांशुरुत्कृष्ट उपांशोरपि मानसः ॥

सर्वैः स प्रणवो जप्यो जपादप्रणवादपि ।
सहस्र इति विज्ञेयः प्रणवो ह्यक्षरं परम् ॥
असंख्याताच्च संख्यातः सहस्रगुण उच्यते ।
संख्यातादपि साहस्रमूर्ध्वपुण्ड्रधरो जपेत् ॥
सूर्यस्य प्रतिमायां वा जातवेदस एव वा ।
जपकर्मणि चैतेषामाभिमुख्यं प्रशस्यते ॥
पञ्चविंशतिकृत्वोऽतः[1] प्राणानायम्य मानसः ।
अभ्यासोऽष्टाक्षरस्यैकः प्राणायामोऽयमुच्यते ॥
अजप्त्वाऽष्टाक्षरं मन्त्रं नाहमश्नामि किञ्चन ।
इत्येवमभिसन्धाय पश्चादहरहर्जपेत् ॥" इत्यादि ।

जपगणने मालाविशेष उक्तो नारदीये वर्णभेदेन—

"कुशस्तम्बैर्जपेद्विप्रः सुवर्णमणिभिर्नृपः ।
पत्रदीपफलैर्वैश्यः पद्माक्षैस्सर्व एव वा ॥
जपस्य गणनं प्राहुः पद्माक्षैर्भक्तिवर्धनम् ।
अथाङ्गुलिभिरेवापि जपमन्वहमाचरेत् ॥
तीर्थमन्त्रोपसंवेशः श्रद्धा च जपकर्मणि ।
फलतीति च विश्वासः त्रीणि सिद्धेस्तु कारणम् ॥
श्रेयसामीक्षमाणानां सन्निधौ सत्यनुज्ञया ।
आरभेत जपं विद्वानन्यत्र प्रतिकूलतः ॥"

स्वोत्तमानां प्रातिकूल्यं विनेत्यर्थः ।

"अष्टाक्षरजपं कुर्वन्नशुचिं यदि पश्यति ।
प्राणायामं सकृत्कृत्वा जपशेषं समाचरेत् ॥
अपवित्रकरो नग्नः शिरसि प्रावृतोऽपि वा ।
प्रलपन् वा जपेद्यावत् तावन्निष्फलमुच्यते ॥

---

1. पञ्चविंशतिकृत्वोऽन्तः—क

आदावष्टाक्षरस्य स्यात्प्रणवः सर्वकामिकः ।
आद्यन्तयोस्तु यद्येषो भवति ज्ञानवृद्धये ॥
उदात्तस्वर ओंकार उभयत्रापि सर्वशः ।
आदितस्संहितां कुर्यादन्ततस्तु न संहिताम् ॥" इत्यादि ॥

जपसंख्या च प्रणवकल्पे—

"......................जपश्च त्रिसहस्रकः ।
मध्यमः प्रणवस्योक्तो योऽवरस्स सहस्रकः ।
त्रिसहस्रात्परो यस्तु स उत्तमजपः स्मृतः ॥" इति ॥

नन्वत्र,

"ध्यानं वक्ष्यामि सर्वाघनाशनं कमलासन ।
चतुर्भुजमुदाराङ्गं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशमयुतेन्दुसमप्रभम् ।
चारुहासं सुताम्रोष्ठं कर्णान्तायतलोचनम् ॥
निर्धूतपद्मरागाभं दन्तच्छविसुशोभितम् ।
महोरस्कं महाबाहुं प्रसन्नेन्दुनिभाननम् ॥
सुभ्रूललाटं सुभुजं घनकुञ्चितमूर्धजम् ।
तटिच्छतसहस्राभं पीतनिर्मलवाससम् ॥
पाणिपादतलाम्भोजं पुण्डरीकायतेक्षणम् ।
श्रीवत्साङ्कं किरीटादिसर्वाभरणभूषितम् ॥
पद्मचक्रगदाशङ्खधारिणं कौस्तुभोरसम् ।
दिव्यगन्धविलिप्ताङ्गं दिव्यमालाविभूषितम् ॥
शेषाहिभोगे विपुले सुखासीनं चतुर्मुख ।
श्रीभूमिसहितं देवं ललाटे श्वेतमृत्स्नया ॥
कृतोर्ध्वपुण्ड्रतिलकमण्डनं चण्डभानुभिः ।
नियुतैरयुतैश्चन्द्रैः विद्युत्कालाग्निकोटिभिः ।
समवेतमिवैकत्र तेजःपुञ्जैर्विसर्पिभिः ॥"

इत्यादि पञ्चरात्रे अन्यथा ध्यानमुक्तम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशमिति उद्यदादित्य-वर्णान्यवर्णोक्तेः । पद्मचक्रगदाशङ्खधारिणमिति चक्रशङ्खगदापद्मेत्यस्य वैपरी-त्योक्तेः । श्रीभूमिसहितमिति लक्ष्मीधराभ्यामित्यस्य वैपरीत्योक्तेश्च ।

"प्रत्यक्षरमृषिश्छन्दो दैवतं प्रवदाम्यहम् ।
तथा क्षेत्राणि तत्त्वानि वर्णानपि विशेषतः ॥

गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्र ऋषिस्तथा ।
जमदग्निर्वसिष्ठश्च कश्यपश्चात्रिरेव च ।
अगस्त्य इति निर्दिष्टाः ऋषयोऽष्टौ यथाक्रमम् ॥"

इति नारदीयाष्टाक्षरकल्पे ओंकारादियकारान्तमष्टानामक्षराणां प्रत्यक्षरं यथाक्रमं गौतमाद्यगस्त्यान्ता अष्टौ ऋषय उच्यन्ते । तथा छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्त तानि, अष्टमो विराट् इत्योङ्कारस्य गायत्री च्छन्दः, नकारस्यानुष्टुप् च्छन्दः, यकारस्य विराट् च्छन्द इति प्रत्यक्षरमष्टच्छन्दांस्युच्यन्ते । तथा—

"यमो ध्रुवस्तथा सोम आपोऽग्निर्वायुरेव च ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च विज्ञेया देवता इमाः ।"

इति यमादयोऽष्टौ प्रत्यक्षरं देवता उच्यन्ते । तथा—

"क्षेत्राणि प्रवदाम्येषां भूर्भुवःस्वर्महर्जनः ।
तपस्सत्यमितीमानि परं धामाष्टमं मतम् ।"

इति प्रत्यक्षरं भूरादिक्षेत्रमुच्यते । एवं—

"अग्निर्भूर्वायुराकाशः सूर्यो द्यौश्चन्द्रमास्तथा ।
नक्षत्राणीति तत्त्वानि देवता इति केचन ॥"

इत्योङ्कारादीनां यथाक्रममग्न्याद्यष्टतत्त्वान्युच्यन्ते । तथा—

"शुक्लं हिरण्मयं कृष्णं रक्तं कुंकुमसन्निभम् ।
पद्मकिञ्जल्कनीलं च सर्ववर्णकमष्टकम् ।"

इति प्रत्यक्षरं वर्णभेद उच्यते । तथा प्रणवस्यापि,

"बीजशक्त्यङ्गहीना ये मन्त्राः स्युस्ते निरर्थकाः ।
तस्मात् साङ्गं बीजयुक्तं शक्तियुक्तं फलप्रदम् ॥"

इति बीजशक्त्यादीनामावश्यकत्वमुक्त्वा अनुस्वारशीर्ष अकारो बीजम् । अनुस्वारशीर्षक उकारः शक्तिरिति,

"उद्धरेद्बीजमस्याद्यं प्रतीकं दण्डशेखरम् ।
श्रीधरं दण्डयेदेषा शक्तिः सर्वत्र कीर्तिता ॥" इत्युक्तम् ।

तथा—

"बीजं शक्तिश्च कथिता श्रूयतामङ्गजातयः ।"

इत्यङ्गमात्रानुपक्रम्य—

"ज्ञानं बलं तथा वीर्यमैश्वर्यं तेजसा सह ।
शक्तिरेते चतुर्थ्यन्ता नमः स्वाहा वषट् तथा ॥
हुंफट्वौषट् क्रमादेतदवसानाः शुभावहाः ।
अङ्गानि हृदयाद्येषु षट्सु स्थानेषु मन्त्रिणा ।
प्रयोज्यानि प्रयुक्तेषु मन्त्रः साङ्गः कृतो भवेत् ॥"

इत्यादिना ज्ञानाय हृदयाय नमः, बलाय शिरसे स्वाहा, वीर्याय शिखायै वषट्, ऐश्वर्याय कवचाय हुम्, तेजसे नेत्राभ्यां वौषट्, शक्तये अस्त्राय फट् इत्येवं प्रकारेण प्रणवस्य षडङ्गन्यास उक्तः ।

"बुद्धिस्तत्त्वं परं व्योम क्षेत्रं वर्णस्सितच्छविः ।"

इति तत्र क्षेत्रवर्णाश्च निरूपिताः । तथा—

"शाकपावकभैक्षाशी जपेल्लक्षत्रयं शुचिः ।
तदर्धं तर्पणे सङ्ख्या तदर्धं होमकर्मणि ॥"

इति प्रणवजपे लक्षत्रयसङ्ख्या पञ्चाशत्सहस्रतर्पणं पञ्चविंशतिसहस्रहोमश्चोच्यते । एवं द्वादशाक्षरमन्त्रस्यापि "बीजमस्य द्वादशात्मा दण्डशीर्ष उदाहृतः" इति हुमिति बीजाक्षरमुक्तम् । "दीप्तिमानूर्ध्वलोकान्तो बीजदण्डशिरः स्मृतम्" इति विवरिष्यमाणत्वात् । तथा—

"क्रुद्धो महांश्च वीरश्च द्युसहस्रश्च तेजसा ।
उल्कान्ता षडिमे शब्दाश्चतुर्थ्यन्ता ठठान्तकाः ॥

स्वाहाकारो हुतान्तश्च ठठेति परिकीर्तितः ।
अङ्गानि हृदयादौ स्युः स्थाने.......... ।"

इत्यनेन क्रुद्धोल्काय स्वाहा हृदयाय नमः, महोल्काय स्वाहा शिरसे स्वाहा, वीरोल्काय स्वाहा शिखायै वषट्, द्युल्काय स्वाहा कवचाय हुम्, तेजसे स्वाहा नेत्राभ्यां वौषट्, सहस्रोल्काय स्वाहा अस्त्राय फट् इत्येवं प्रकारेण षडङ्गन्यास उक्तः । बीजाक्षराणि वा—

"परस्य वासुदेवस्य बीजाङ्गं समुदाहृतम् ।
दीप्तिमानूर्ध्वलोकान्तो बीजं दण्डशिरः स्मृतम् ॥

दीप्तिमान् कुम्भसंयोगो मधुसूदनमस्तकः ।
स एव वामनशिराः हृषीकेशशिरस्तथा ॥

वीरसेनशिरश्चापि कार्यं तोयमनन्तरम् ।
षष्ठमौर्वशिरः प्रोक्तमङ्गानि क्रमशः पुनः ॥

नत्यन्तं दण्डशिरसः सर्वे विभवपूर्वकाः ।
वासुदेवः प्रयोक्तव्यः हृदयादिषु षट्स्वपि ॥"

इत्यनेन ह्वां नमः हृदयाय नमः । ह्वीं नमः शिरसे स्वाहा । ह्वुं नमः शिखायै वषट् । ह्वें नमः कवचाय हुम् । ह्वैं नमः नेत्राभ्यां वौषट् । ह्वः नमः अस्त्राय फट् इति वासुदेवमन्त्रस्य वैकल्पिकोऽङ्गन्यास उक्तः। दीप्तिमान् हकारः । कुम्भो वकारः । ताभ्यां संयोगो यस्य स तथा । मधुसूदन आकारः। स एव मस्तके अन्त्ये उच्चार्यो यस्य स तथा । वामन ईकारः । विग्रहः पूर्ववत् । स एव हकार एवेति सम्बन्धः । हृषीकेश ऊकारः । वीरसेन एकारः । तोयमैकारः । और्वो विसर्गः । नतिर्नमःशब्दः । दण्डोऽनुस्वारः । एतदन्ताः शब्दाः षट्सु स्थानेषु वासुदेवमन्त्रस्य प्रयोक्तव्या इति व्याख्यानात् ।

तथा—

"यद्वा द्वादशवर्णाद्याः पूर्वेषां हृदयादयः ।
षण्णामर्णास्त उपरि तुन्दगुह्यभुजोरवः ।
जङ्घा पादमिति स्थानेष्वेते योज्याः क्रमाद्बुधैः ॥"

इत्यनेन ॐ हृदयाय नमः । नं शिरसे स्वाहा । मों शिखायै वषट् । भं कवचाय हुम्[1] । गं नेत्राभ्यां वौषट्[2] । वं अस्त्राय फट् । तें तुन्दाय नमः । वां गुह्याय स्वाहा । सुं भुजाभ्यां वषट् । दें ऊरुभ्यां हुम्[3] । वां जङ्घायै वौषट्[4] । यं पादाभ्यां फडित्येवं क्रमेण द्वादशाङ्गन्यासो द्वादशवर्णैः कर्तव्य इति पक्षान्तरमुक्तम् । पूर्वेषां[5] वर्णानां ओंकारादिवकारान्तानामङ्गानि अङ्गमात्राणीति सम्बन्धः । तेषां षण्णामर्णानां हृदयादयः षट् स्थानानीति सम्बद्ध्यते । अपरे षड्वर्णास्तेकारादियकारान्तास्तुन्दादिषट्सु स्थानेषु प्रयोक्तव्या इति व्याख्यानात् ।

तथा—

"ऋषिश्च देवता चोभे वासुदेवः स्मृतस्त्रिषु ।
छन्दश्च दैवी गायत्री वर्णः श्वेतश्चतुर्मुख ।
तत्त्वं बुद्धिः परं व्योम क्षेत्रं मन्त्रस्य शब्दितम् ।"

इति द्वादशवर्णसमुदायात्मकमन्त्रस्य ऋषिदेवताछन्दांस्युक्त्वा, बुद्धिरस्य तत्त्वं परं व्योम वैकण्ठः[6] अस्य मन्त्रस्य क्षेत्रमिति समुदायस्य तत्त्वं क्षेत्रं च निर्दिश्य,

"प्रत्यक्षरमृषिश्छन्दो देवता वर्णविस्तरः ।
तत्त्वं क्षेत्रं क्रमात्सर्वमुच्यते द्वादशस्वपि ।"

इति प्रतिज्ञाय, ओंकारस्य परमेष्ठी ऋषिः । नकारस्य सनन्दः । मोकारस्य सनक इत्यादिक्रमेण,

---

1. नेत्राभ्यां वौषट्—क। 2. कवचाय हुम्—क। 3. वौषट्—क। 4. हुम्—क।
5. पूर्वे वर्णा ओङ्कारादिवकारान्ता अङ्गं अङ्गमन्त्रा इति सम्बन्धः—क।
6. वैकुण्ठादि—क।

"परमेष्ठी सनन्दश्च सनकश्च प्रजापतिः ।
भृगुः सनत्कुमारश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसः कथिता ऋषयः क्रमात् ।
छंदांसि दैवी गायत्रं बस्तः क्षेत्रं प्रजापतिः ॥
त्रिष्टुप्पङ्क्तिश्च बृहती विराड्वषट्स्त्रिवत्सकः ।
उष्णिक् च श्रीरिति ब्रह्मन् वर्णेषु द्वादशस्वपि ॥
जीवप्रकृतिबुद्धिश्च मनःसत्त्वादयो गुणाः ।
व्योमाग्निर्मरुतश्चापो वर्णानां तत्त्वमीरितम् ॥
क्षेत्राणि परमं व्योम वायुरग्निर्जलं तथा ।
सत्यं तपो जनश्चैव महः स्वर्गो भुवस्तथा ।
भूमिः पातालमेतानि क्रमेण कथितानि ते ॥"

इत्यनेन प्रत्यक्षरम् ऋषिच्छन्दोदेवतातत्त्वक्षेत्राण्युच्यन्ते ।

तथाऽष्टाक्षरस्यापि—

"बीजं विष्णुरनुस्वारः सामर्थ्यं कथितं पुनः ।
अङ्गानि षट् द्विषट्कस्य मन्त्रस्येव विदुर्बुधाः ।
छन्दश्च दैवी गायत्रमन्तर्यामी मुनिः स्मृतः ॥
देवो नारायणः साक्षाद्दैवतं समुदीरितम् ।
परमं व्योम बुद्धिः स्यात्तत्त्वं वर्णः सितस्तथा ॥
प्रत्यक्षरमृषिर्ब्रह्मन् गौतमः प्रथमः स्मृतः ।
भरद्वाजो विश्वामित्रो जमदग्निरनन्तरम् ॥
वसिष्ठः कश्यपः पश्चादत्रिः कुम्भसमुद्भवः ।
छन्दांसि गायत्र्यादीनि विराडवसितानि च ॥
यमो ध्रुवश्च सोमश्चापश्चाग्निर्जलाधिपः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च देवाः प्रत्यक्षरं तथा ॥

*

आकाशं परमं क्षेत्रमक्षरस्यावसानतः ।
सत्यादिलोकाः सप्त स्युः प्रातिलोम्येन भूमयः ॥"

इत्यादिना ऋषिदेवताच्छन्दःक्षेत्रतत्त्ववर्णाः प्रत्यक्षरं चोक्ताः ।

तथा—

"अशनीयानि मेध्यानि वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ।"

इत्युपक्रम्य—

"पयो यावकशाकाम्बुफलमूलानि सक्तवः ।
आद्यं कुशोदकं मेध्यं दधिमिश्रान्नमेव च ॥"

इत्यादिनाऽऽहारनियमः,

"साधने मन्त्रजापस्य रूपं[1] कालं यथोदितम् ।"

इत्युपक्रम्य—

"मार्गशीर्षे शुभे मासि द्वादश्यां चन्द्रवर्धने ।
आराध्य परया भक्त्या नारायणमनन्यधीः ॥"

इत्यादिना कालविशेषः,

"चक्राब्जमण्डले देवं ध्यायेद्देवं समाहितः ।
चतुर्भुजमुदाराङ्गं चक्राद्यायुधसेवितम् ॥
कालमेघप्रतीकाशं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
पीताम्बरधरं सौम्यं प्रसन्नेन्दुनिभाननम् ॥
चारुहासं सुताम्रोष्ठं रत्नोज्ज्वलितकुण्डलम् ।
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गं दिव्यमालाविभूषितम् ॥
श्रीभूमिभ्यां सुखासीनं स्वर्णसिंहासने शुभे ।
ध्यात्वैवं देवदेवेशं मन्त्रजापपरो भव ॥"

इत्यादिना ध्यानविशेषश्चोच्यते । न च पञ्चरात्रादिकमप्रमाणमेवेत्युपेक्षितमिति युक्तम् ।

---

1. शृणु–क ।

"पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।
सर्वेष्वेतेषु राजेन्द्र ज्ञानेष्वेतद्विशिष्यते ।"

इति सर्वातिशयितप्रामाण्योक्तेश्च । "वेदपञ्चरात्रयोरैक्याभिप्रायेणेतरेषां भिन्नमतत्वं प्रदर्श्य मोक्षधर्मेष्वपि" इत्यादिना भाष्ये स्पष्टमेव प्रामाण्यसाधनाच्च तथापि तदुक्तप्रकारेण मन्त्रजपाङ्गजपानुक्तौ किमपि नियामकं वाच्यम् । न च तेषाम् अनावश्यकत्वम् । तत्त्वक्षेत्रादीनां पञ्चरात्रादावनुक्तिप्रसङ्गात् । न च प्रमाणमनुपयुक्तं ब्रूते ।

अत्रोच्यते । मन्त्रो हि द्विविधः । काम्यो नित्यश्चेति । काम्यप्रयोगे विशेषाङ्गकलापेन नित्यस्य पञ्चदशस्य सात्तद्वयेनैव बाध उपपन्नः । न च तावताऽन्यतराप्रामाण्यम् । प्रयोगभेदेनोभयोपपत्तेः । तेन कृद्धोल्कादिमन्त्राणां न्यासस्थानानां च षट्त्वमाश्रित्य काम्यप्रयोगोऽभिहितस्तत्र । इह तु नित्य-प्रयोगोऽभिधीयत इति कथमनयोर्विरोधः ? एवं द्वादशार्णस्य नित्यप्रयोगे जगतीच्छन्दः । काम्यप्रयोगे तु गायत्रीच्छन्द इत्यादिप्रकारेण अन्यत्रापि विरोधपरिहार ऊह्यः ।

अत एव—

"अष्टाक्षरस्य वक्ष्यामि विनियोगमतः परम् ।
यं विद्वांस्त्रिषु लोकेषु चरत्यमरवत्सुखम् ॥"

इत्युपक्रम्य,

"आयुष्कामो द्विलक्षं तु जप्त्वा दूर्वाङ्कुराणि च ।
हुत्वा दशसहस्राणि दीर्घमायुश्च गच्छति ॥
तिलानां दशसाहस्रं होममायुर्विवर्धनम् ।
प्रतीकारश्च सर्वेषां वृजिनव्याधिरक्षसाम् ॥
दधिमध्वाज्यसंयुक्ताश्चतुरङ्गुलसंमिताः ।
गुलूचीर्युतं हुत्वा मृत्युमेवातिवर्तते ॥
शनैश्चरदिनेऽश्वत्थं जपेदालभ्य पाणिना ।
अष्टोत्तरशतं शुद्धो म्रियते नाऽपमृत्युभिः ॥

जपेद् द्विलक्षं रोगार्तो नित्यमष्टशतेन च ।
उपतिष्ठेत पूर्वाह्णे भानुमन्तं कृताञ्जलिः ॥

पञ्चविंशतिकृत्वश्च जपशुद्धाः पिबेदपः ।
पुष्पाणि समिधश्चापि जुहुयादगदो भवेत् ॥

उदकुम्भं नवं पूर्णमुपस्पृश्यायुतं जपेत् ।
तेनाभिषिक्तस्तोयेन व्याधिभिः परिमुच्यते ॥

चरुलाजादिभिर्होमं तिलसिक्तैः पुनर्नवैः ।
कृत्वा व्याधिविनिर्मुक्तो दृढीभवति वै पुनः ॥

अश्नीयादन्वहं विद्वानन्नं सप्ताभिमन्त्रितम् ।
आरोग्यं महदाप्नोति बलं तेजश्च विन्दति ॥

भक्षयेत्सर्वभक्ष्यांश्च कृत्वैवमभिमन्त्रणम् ।
तत्सर्वं जीर्यते सम्यगपि हालाहलं विषम् ॥

त्रिरात्रोपोषितः पूर्वं चन्द्रमस्युपराजिते ।
शुभैर्गन्धादिभिर्भक्त्या पूजितः स हरेः पुरः ॥

प्रक्षिप्योदुम्बरे पात्रे कपिलाज्यं चतुष्पलम् ।
फलं श्वेतवजाच्चूर्णं जपेदालभ्य पाणिना ॥

ततस्तन्मन्त्रसम्पूतं पीत्वा चूर्णयुतं घृतम् ।
स सर्वसुभगोऽरोगस्तेजस्वी च भविष्यति ॥

चन्द्रसूर्योपरागेषु विषुवेष्वयनेषु वा ।
त्रिरात्रमेकरात्रं वा समुपोष्य यथाविधि ॥

स्पृशन्नष्टसहस्रं तु जप्त्वा ब्राह्मीघृतं शुचिः ।
त्रिः पिबेल्लभते मेधां श्रुतवांश्चोपजायते ॥

शतमष्टोत्तरं जप्त्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
अहन्यहनि षण्मासात्ततो मेधा विवर्धते ॥

पौर्णमासी मघायुक्ता माघी सन्धीयुता च सा ।
सरस्वतीति तां प्राहुर्बुधाः परमपावनीम् ॥

पौर्णमास्यां सरस्वत्यामुपरागेऽथवा पुनः ।
केवलोऽम्भस्यदग्धो[1] वा निराहारस्सदा जपेत् ॥

प्रभातेषु सहस्रेण भस्माज्यमभिमन्त्रितम् ।
पञ्चगव्यानि वा पीत्वा सम्यक् श्रुतधरो भवेत् ॥

य उत्थाय जपेद्ब्राह्मे मुहूर्ते लक्षयोर्द्वयम् ।
तस्य संस्कारकल्याणी जायते वाक् सरस्वती ॥

उपस्पृश्याष्टसाहस्रमुदकुम्भचतुष्टयम् ।
ततोऽभिषेकमात्मानमलक्ष्मीस्तेन नश्यति ॥

श्वेतपद्मायुतैर्होमं श्वेतस्रक्चन्दनाम्बरः ।
गव्यक्षीराशनः कृत्वा महतीं श्रियमश्नुते ॥

अष्टकृत्वोऽष्टकृत्वस्तु जप्त्वाऽञ्जलिभिरष्टभिः ।
स्नात्वा सूर्योदये सिञ्चेन्मूर्धनि श्रियमश्नुते ॥

अन्नमष्टशतं नित्यमन्नकामस्य जुह्वतः ।
भूमौ भूयिष्ठमेवान्नमन्वयेऽपि महीपते[2] ॥

स गवादिषु यामिच्छेत्क्षीरं शकृदथापि वा ।
तदीयमेव हुत्वाऽग्नौ पशून् विन्देत् पयस्विनः ॥

दधिमध्वाज्यसंयुक्तैरलक्ष्मीनाशनैः फलैः ।
बिल्वैरयुतहोमेन महाधनपतिर्भवेत् ॥

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु तिस्रो रात्रीरुपोषितः ।
भगवन्तं प्रतिष्ठाप्य पूजयित्वा तदन्तिके ॥

दध्याद्यंचितपद्मानि जुहुयाल्लक्षसंख्यया ।
ततो महानिधिं दिव्यमकस्मादेव पश्यति ॥

1. केवलो भस्मनिर्दग्धो–क । 2. महीयते–क ।

बाहुद्वयं समुद्धृत्य लक्षमेकमिमं जपेत् ।
सोऽचिरेणैव कालेन धनवान् स्यात्कुबेरवत् ॥

नित्यं बिल्वफलान्नाशी बिल्वच्छायामुपेत्य च ।
फलान्यष्टशतं हुत्वा लभतेऽद्धा नृपश्रियः ॥

हुत्वाऽयुतमपामार्गान् संसिक्तान्मधुरैस्त्रिभिः ।
अश्वत्थकाष्ठैर्दीप्ताग्नौ राजानमनुरञ्जयेत् ॥

किमत्र बहुनोक्तेन मूलमन्त्रस्तु होमतः[1] ।
अष्टाक्षरजपं कुर्वन् निष्कामोऽप्यन्वहं शुचिः ॥

साक्षाद्देव इव ह्येष जनैस्सर्वैरुपास्यते ।
विद्वेषणं संहननं स्तम्भनं परिमोहनम् ॥

उच्चाटनं च शत्रूणां ततोत्सादनमारणे ।
एवमादीनि सिद्ध्यन्ति सप्तभिः सप्तभिर्दिनैः ॥"

इत्यादिना नारदीयाष्टाक्षरकल्पादौ काम्यप्रयोगोऽप्यभिहितः । अत एव च यावकाद्याहारनियमविशेषानुक्तिर्युक्तैव । नित्यप्रयोगे तेषामनपेक्षितत्वात् ।

तदुक्तम्—

"नास्ति नक्षत्रसम्बन्धो न निमित्तपरीक्षणम् ।
श्रद्धैव कारणं नृणामष्टाक्षरपरिग्रहे ॥" इत्यादि ।

यद्यपि च प्रत्यक्षरम् ऋषिदेवताच्छन्दःक्षेत्रतत्त्वानि मन्त्रशास्त्रे प्रतिपादितानि । तथापि काम्यप्रयोगापेक्षया तदुक्तिर्न नित्यप्रयोगापेक्षयेति वा, तथात्वेऽपि अत्यावश्यकत्वाभावापेक्षया वा न तान्याचार्यः सञ्जग्राह ।

यद्वक्ष्यति—

"यावतो ह्यननुष्ठाने कर्मपूर्तिर्न विद्यते ।
तावत्समस्तं कथितं ....॥" इत्यादि ।

---

1. मोहनः—क ।

तस्मात् केषाञ्चिदङ्गानां काम्यप्रयोगनिष्ठत्वात्, केषाञ्चिदनावश्यकत्वात्, केषाञ्चिदावश्यकत्वेऽपि मुमुक्षून् प्रत्यावश्यकत्वाभावान्न तेषामत्र सङ्ग्रहणमिति मुमुक्षुणेह सङ्गृहीताङ्गकलापेन ग्रन्थान्तरोक्ताविरुद्धाङ्गकलापेन च प्रणवादिमन्त्रा जप्या इति सिद्धम्। तच्चोत्तरत्र वक्ष्यति— "अस्य संक्षेपशास्त्रत्वान्न विस्तरविरोधिता" इति।

अथ यदुक्तमष्टौ मन्त्रा यस्मात्प्रशस्तास्ततस्तान् भजेदिति तत्र विधानसामार्थ्यादेव तत्प्राप्तिरर्थात् सिद्धा। अप्राप्तानां मन्त्राणां जपानुष्ठानानुपपत्तेः। तत्प्राप्तिश्च गुरुमुखादेव।

"सर्वे मन्त्राः सर्वफला गुरुवक्त्राद्यदि श्रुताः।
यदृच्छया श्रुतो मन्त्रः छन्देनाथ छलेन वा॥
पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्यात्प्रत्युतानर्थकः स्मृतः।
आचार्यादनभिप्राप्तः प्राप्तश्चादत्तदक्षिणः।
अभ्यस्तोऽपि सदा मन्त्रः श्रेयसे नावकल्पते॥" इत्यादेः।

अत एव चाचार्यान्मन्त्रप्राप्त्यनुसारेण फलतारतम्यम् आचार्यप्रभेदकथनपूर्वकं

"प्रतिमालक्षणैर्यावद्युक्त आचार्य उत्तमः।
सर्ववित्तपसायुक्त आज्ञाशक्ति युतो हरेः॥
यावद्भक्तो यथालब्धैर्गुणैर्युक्तोऽथ वैष्णवः।
गुरुः सत्सम्प्रदायज्ञः तारतम्येन सिद्धिदः।
उत्तमादुत्तमा सिद्धिः धर्ममोक्षादिषु स्फुटा॥"

इत्यादिना चतुर्थे वक्ष्यति। तथा च यस्माद्गुरूपदेश एवावश्यकस्ततस्तत्सिद्ध्यर्थं 'श्रुत्वा भागवतं शुद्धमाचार्यम् अधीहि भगवो ब्रह्मेति शरणं व्रजेत्' इति वाक्यशेषोऽत्र ग्राह्यः। 'तं भागवतमाचार्यं प्रथमं वरयेत् सुधीः' इति वचनात्। 'अस्मै ब्रूयाद्गुरुः परम्' इति च॥ ४८॥

नन्वयमुपदेशविधिरितिकर्तव्यतासहित एव। विधेरंशत्रयवत्त्वनैयत्यात्। यद्यपि ग्रन्थान्तरे—

'नास्तिकान् भिन्नमर्यादान् कृतघ्नान् वेदनिन्दकान् ।
अष्टाक्षरोपदेशेषु दूरतः परिवर्जयेत् ॥
यस्य देवे च मन्त्रे च गुरौ च त्रिषु निश्चला ।
न व्यवच्छिद्यते भक्तिस्तस्य सिद्धिर्न दूरतः ।'

इत्यादिनिन्दास्तुत्यर्थवादाभ्यां शिष्यपरीक्षणमेकमङ्गमवगतम् । तथापि न तावता पूर्यते । याजनादिसाधारण्यप्राप्तेरित्यतः "ततोऽनन्तगुणा हरेः पूजा" इति वक्ष्यमाणरीत्या हरिपूजनं सर्वातिशयितमवगतम् ।

किञ्च—

'ह्रस्वदीर्घविभागेन भिन्नाः पद्मज मन्मुखात् ।
अकाराद्याः स्वरा जाताः क्रमादन्येऽर्धमात्रकाः ॥
ककाराद्याश्च चक्रे ते न्यस्य पूज्याः परिष्कृते ।
प्रशस्ते निर्जने गुप्ते भूभागे शोभने समे ॥
हस्तद्वयेन विस्तीर्णं स्थण्डिलं चतुरस्रकम् ।
दर्पणोदारसङ्काशमुन्नतं चतुरङ्गुलैः ॥
मृद्भिर्विधाय सुषिरं गोमयेनोपलिप्य च ।
प्रोक्ष्य चक्रं विधातव्यं षोडशारपरिष्कृतम् ॥
तन्मध्ये छन्दसामादिररभूषु स्वरास्तथा ।
स्पर्शाक्षरं नाभिमध्ये नेमिमध्ये च यादवः ॥
एवं न्यस्तेषु वर्णेषु द्वादशाक्षरविद्यया ।
अर्घ्याद्यैः सकलैर्भोगैर्वर्णात्मानं समर्चयेत् ।' इति,

तथा—

'मातृकाचक्रमभ्यर्च्य द्वादशार्णं समुद्धरेत् ॥' इति,

तथा—

'शुचौ विविक्ते विजने सर्वदोषविवर्जिते ।

वर्णक्रमं समालिख्य भूमावर्घ्यादिसाधनैः ।
अभ्यर्च्य च यथान्यायं ततो वर्णान् समुद्धरेत् ।' इति

चक्रादिस्थभगवत्पूजाया मन्त्रोद्धारादिद्वारोपदेशविध्यङ्गत्वं प्रसिद्धम् । अतस्त-देवादौ दर्शयितुं 'पूज्यश्च भगवान्नित्यम्' इत्यादिरध्यायान्तरुत्तरोत्तरो ग्रन्थ-सन्दर्भः । यद्वा—

'निरन्तरजपस्यापि विनियोगमजानतः ।
मन्त्रः प्रच्यवते वीर्यात् तस्मात्तमवधारयेत् ।'

इत्यादिना विनियोगस्यापि अवश्यवक्तव्यतया उद्धृतानां प्रणवादीनां मन्त्राणां 'एतज्जपात् समस्तानां मन्त्राणां जापको भवेत्' इत्यार्थवादिकविध्युन्नयनेन जपे विनियोग उक्तः । अधुनोक्तरीत्या पूजाया अतिशयितत्वात् विनियोगकथन-प्रसङ्गाविच्छेदायैषां मन्त्राणां पूजायां विनियोगं दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थः । तत्र पीठपूजावरणपूजादिक्रमेण पूजाविधाने वक्तव्ये तावद्विलम्बमसहमानं प्रधान-पूजाशुश्रूषोज्जृम्भितमानसं शिष्यमनुजिघृक्षुर्वैकल्पिकाधिष्ठानपूर्वकं प्रधानपूजा-मेवादावाह ॥ पूज्यश्च भगवानिति ॥

॥ तं. सा. ॥ पूज्यश्च भगवान्नित्यं चक्राब्जादिकमण्डले ।
हृदये वाऽचले वाऽपि जले वा केवलस्थले ॥ ४९ ॥

॥ त. क. ॥ न केवलं गुरुणा शिष्यपरीक्षैव कर्तव्या, किन्तु मन्त्रो-द्धाराद्यङ्गतया वर्णचक्रस्थभगवत्पूजापि कर्तव्येति चार्थः । यद्वा, न केवलं गुरूणा मन्त्रोपदेशसमये मन्त्रोद्धारार्थं वर्णचक्रस्थभगवान् पूज्यः । किन्तु नित्यं च पूज्य इति चशब्दसम्बन्धः । 'अनर्च्य सर्वपापकृत्' इत्युक्तेः । तेन नित्य-नैमित्तिकप्रयोगसाधारण्येनायं पूजाविधिरुच्यत इति सूच्यते । ननु नित्यं च पूज्य इत्यनुपपन्नम् । वर्णचक्रस्य मन्त्रोद्धारसमय एव लेखनीयतयाऽनित्य-वर्णचक्रसम्बन्धात् पूजा कथं नित्या स्यादित्यतो वैकल्पिकाधिष्ठानानि बहून्याह ॥ चक्राब्जादिकमण्डल इति ॥ आदिशब्देन भद्रकं गृह्यते । चक्राब्जमण्डले वा भद्रकमण्डले वा पूज्य इति सम्बन्धः । तेषां लक्षणानि पञ्चरात्रे स्पष्टानि ।

ननूक्तमण्डललेखने सामर्थ्यविधुरस्य कथं पूजा नित्या स्यादित्यतः सर्वसाधारण्येन अधिष्ठानविकल्पमाह ॥ हृदये वेति ॥ अचलं वृक्षादि । केवलस्थल इत्यनेन लेखनासमर्थस्याप्यधिकारं सूचयति । तदर्थमेव केवलपदं बुद्ध्या विवेकेन त्रिष्वपि सम्बन्धनीयम् । न हि हृदयाद्यधिष्ठानचतुष्टयं कृतिसाध्यम् । येन तदनिष्पत्तिसमये पूजा विच्छिद्येतेति भावः । अचलपदं स्वयंव्यक्तप्रतिमादिपरं वा व्याख्येयम् । न तु नवीनप्रतिमापरम् । येन तन्निर्माणविलम्बात् पूजाविलम्बः शंक्येत । तमिमं विशेषं दर्शयितुमेव हृदयादीनां स्वशब्देन ग्रहणम् । एतेन—वर्णचक्रे उपदेशसमये गुरूणां पूजा युक्ता । न तु स्वहृदयादौ । उपयोगादर्शनादिति निरस्तम् । नित्यनैमित्तिकयोः पूजयोरुपक्रान्तत्वात् । ततो मन्त्रानुद्धृत्य प्रपन्नाय अस्मै शिष्याय ब्रूयात् इति वाक्यशेषः ॥ ४९ ॥

का भगवत्पूजाया इतिकर्तव्यतेति शङ्कायां पीठपूजां तावदाह ॥ अष्टाक्षरेणेत्यादिना ॥

॥ तं. सा. ॥ अष्टाक्षरेण सम्पूज्य प्रथमं देवतां पराम् ।
मध्ये सव्ये गुरूंश्चैव दक्षिणे सर्वदेवताः ॥ ५० ॥

पुनः सव्ये सर्वगुरूनाग्नेयादिषु च क्रमात् ।
गरुडं व्यासदेवं च दुर्गां चैव सरस्वतीम् ॥ ५१ ॥

धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं चैव कोणगान् ।
तदन्तः पूर्वदिक्पूर्वमधर्मादींश्च पूजयेत् ॥ ५२ ॥

॥ त. क. ॥ यद्यपि कलशपूजादिकं ततः पूर्वाङ्गजातमस्ति । तथाऽप्यवरोहणक्रमेण पीठस्य पूजैवादावुच्यते । ननु तर्ह्यावरणपूजैव वक्तव्या । सत्यम् । साक्षाद्भगवदावाहनस्थानत्वेन अभ्यर्हितत्वादस्यैव प्राथम्यम् । केवलहृदयादौ भगवतः पूज्यस्यावाहनं नोचितमिति शङ्कानिराकरणाय तत्तद्देवतापूजापूर्वकं प्रार्थनया तत्तद्देवतासन्निधानादिना मांसाद्यात्मकस्य हृदयादेः पूतत्वादिसम्भवात् तत्रावाह्य पूजा कर्तुमुचितैवेति भावेन पीठपूजायाः

प्रथममुक्तिः। तेन शक्त्यादिकमारभ्य मण्टपपर्यन्तं भगवतः पीठत्वात्तदारभ्यैव पूजायां वक्तव्यायां गरुडादिमण्टपपाददेवतापूजावचनमयुक्तमिति चोद्यं निरस्तम्। उक्तशङ्कानिवारणाय व्यत्ययोपपत्तेः। वस्तुतस्तु इहोच्यमानप्रमेयानामतिरहस्यत्वसिद्ध्यर्थं दुर्विज्ञेयत्वसिद्धये व्यत्यासोक्तिरित्यवधेयम्। एवमन्यत्रापि। तत्रापि प्रधानपद्देवतापूजायां न प्रमदितव्यमिति भावेन सामान्यतस्तत्पूजामादावाह ॥ अष्टाक्षरेणेति ॥ कप्रत्ययान्तस्य अधर्मादींश्च पूजयेदित्यनेन सम्बन्धः ॥ ५०-५२ ॥

पीठमध्ये अष्टाक्षरेण मन्त्रेण परां देवतां प्रथमं, तत्सव्यभागे गुरून्, दक्षिणभागे सर्वदेवताश्च, पुनः सव्ये सर्वगुरूंश्च सम्पूज्य, आग्नेयादिषु कोणेष्वाग्नेयकोणे गरुडं, नैर्ऋतकोणे वासुदेवं, वायव्यकोणे दुर्गाम्, ईशान्यकोणे सरस्वतीं चेति क्रमात् सम्पूज्य, एवमेव धर्मज्ञानवैराग्याभिमानिनः यमादीन् आग्नेयादिकोणगान् सम्पूज्य तदन्तर्विद्यमानफलके पूर्वादिदिक्ष्वधर्मादीन् पूजयेदित्यर्थः। अत्र सप्तस्वपि स्थानेषु चशब्दः परस्य पूजासमुच्चयार्थः। 'परदेवतां प्रथमं सम्पूज्यैव' इत्याद्यस्यैवकारस्य सम्बन्धः। गरुडादीन् आग्नेयादिष्वेव पूजयेत्। ग्रन्थान्तररीत्या प्रधानदिक्ष्वेवेति वा, आग्नेयादिषु क्रमादेव पूजयेन्न त्वन्यथेति वा द्वितीयस्य सम्बन्धः। कोणगानेव न त्वधर्मादीनिव दिग्गतानिति तृतीयस्य संबन्धः।

ननु धर्मज्ञानादीनामभिमानिनो देवाः। ततस्तदनुग्रहसम्पादनाय तत्पूजनं युक्तम्। अधर्माद्यभिमानिनस्त्वसुरा एव। ततस्तत्पूजनं कथं विधीयत इति चेन्न। अधर्मादिशब्दैर्देवानामेव वाच्यत्वेन तत्पूजाविधानोपपत्तेः। न चाधर्मादिशब्दानामधर्माद्यभिमान्यसुरेष्वभिमन्यमानशब्दानामभिमानिषु बहुलप्रयोगदर्शनेन उपपत्तावपि तदभिमानशून्येषु देवेषु कथं वृत्तिरिति वाच्यम्। 'नादैवं किञ्चिदिष्यते' इति वचनेन देवेष्वपि अधर्माद्यभिमानसम्भवात्। न चैवमप्यनिर्णय एवेति वाच्यम्। 'तदधीनत्वादर्थवत्' इति न्यायेन पदप्रवृत्तिनिमित्तस्वामित्वस्य मुख्यवाच्यतानिमित्तत्वेन निर्णयोपपत्तेरित्याह ॥ अपूजिता इति ॥

॥ तं. सा. ॥ अपूजिता अधर्मादिदातारस्ते तथाऽभिधाः ।
निर्ऋतिश्चैव दुर्गा च कामो रुद्रश्च देवताः ॥ ५३ ॥

॥ त.क. ॥ एवेत्यनुवर्तते । त एव अधर्माद्यभिधावंतः, न त्वसुराः । यतस्त एवाधर्मादिदातारः । असुरास्तु निषिद्धाचरणे प्रेरयन्तो न तत्कृतफलादाने समर्थाः । अतस्तेषामधर्मादिस्वामित्वाभावान्न ते मुख्यवाच्या इत्यर्थः । ननु देवा अधर्मादिदातारश्चेत् धर्मादीनामवान्तरकर्तृसापेक्षत्वादसुरा एव तथेति प्राप्तम् । अत आह ॥ अपूजिता इति ॥ देवानामेव दशाविशेषादुभयदातृत्वोपपत्तेर्नासुराणां तद्दातृत्वं कल्प्यमिति भावः । ननु धर्मादयोऽपि देवा अधर्मादयोऽपि देवाश्चेत्तर्हि त एवैते उत ततोऽन्ये केचनेति विचिकित्सायामाह ॥ निर्ऋतिश्चैवेति ॥ अधर्मादीनामिति शेषः । अत्र चाः परस्परसमुच्चये । एवकारोऽसुरव्यावृत्त्यर्थः ॥ ५३ ॥

देवताकथनप्रसङ्गाद्धर्मादीनामप्येत एव देवताश्चेत्पुनरुक्तदोषानतिवृत्तिरित्यतो धर्मादीनां देवता आह ॥ यमेति ॥

॥ तं. सा. ॥ यमवायुशिवेन्द्राश्च ज्ञेया धर्मादिदेवताः ।
परमः पुरुषो मध्ये शक्तिराधाररूपिणी ॥ ५४ ॥

कूर्मोऽनन्तश्च पृथिवी क्षीरसागर एव च ।
श्वेतद्वीपो मण्टपश्च दिव्यरत्नमयो महान् ॥ ५५ ॥

पद्ममेतत्त्रयं देवी रमैव बहुरूपिणी ।
सूर्यसोमहुताशाश्च पद्मे श्रीस्त्रिगुणात्मिका ॥ ५६ ॥

॥ त.क. ॥ एवं मण्टपस्य पीठदेवता उक्त्वा मध्यफलकदेवतामाह ॥ परम इति ॥ मध्यफलके परमः पुरुषो ज्ञेय इत्यर्थः । नन्वयं मण्डपः कुत्रत्यः ? यत्पादपीठदेवतायामाद्या निर्ऋत्याद्याश्च पूज्या इत्यतो ब्रह्माण्डस्याधःप्रदेशमारभ्य श्वेतद्वीपपर्यन्तमाधारभूतान् दर्शयति ॥ शक्तीति ॥ ब्रह्माण्डाद्

बहिस्था आधाररूपिणी शक्तिः । तदधः आदौ पूज्येति शेषः । शक्ति-रित्यनेन शक्तिराधारशक्तिश्च, चिच्छक्तिश्चेत्युक्तशक्तित्रयं ग्राह्यम् । कूर्म-शब्देन—

"बिभर्त्यण्डं हरिः कूर्मः अण्डे चाप्युदकं महत् ।
उदके कूर्मरूपस्थो वायुः पुच्छं समाश्रितः ॥"

इत्यस्य कूर्मरूपस्य ग्रहणम् । अनन्तशब्देन—

"वायोः पुच्छं समाश्रित्य शेषस्तु पृथिवीमिमाम् ।
बिभर्ति .... ॥"

इत्युक्तशेषो गृह्यते । पृथिवीशब्देन पातालमारभ्य सप्तलोका गृह्यन्ते । क्षीर-सागरशब्देन षष्ठः समुद्र उच्यते । सर्वत्र 'पूज्यः' इति पदाध्याहारसूचको द्वितीयश्चशब्दः । किं शक्त्यादयः समदेशस्थाः पूज्या इत्यतो नेत्याचष्टे एवशब्देन। उपर्युपरि स्थिता एवेत्यर्थः । श्वेतद्वीपेत्यनेन क्षीरसागरमारभ्य स्वर्गलोकपर्यन्तमुन्मुत्तककुसुमवद्विस्तीर्णोपरिप्रदेशयुक्त देशविशेष उच्यते । ततो 'गरुडं व्यासदेवं च' इत्युक्तदिशा मण्टपोऽपि पूज्यः । 'दिव्यरत्नमयो महान्' इति मण्टपविशेषणद्वयेन तत्प्रकारकध्यानं मण्टपपूजायामितिकर्तव्यतेति सूचयति । ततोऽष्टदलात्मकं पद्मं च पूज्यमिति सम्बन्धः । श्वेतद्वीपमण्टप-पद्मानां पूजने इतिकर्तव्यतां सूचयन् तत्त्रयं विशिनष्टि ॥ एतत्त्रयं देवी रमैवेति ॥ एतत्त्रयाभिमानिनीत्यर्थः । कथमेकस्या युगपत् त्रयाभिमानित्व-मित्यतस्तद्धटयति ॥ बहुरूपिणीति ॥ बहुरूपप्रसङ्गाद्रमायाः पूज्यं रूपत्रयमाह ॥ श्रीस्त्रिगुणात्मिकेति ॥ सत्वरजस्तमोगुणनियामिकेत्यर्थः । श्रीभूदुर्गेति रूपत्रयं श्वेतद्वीपे पूज्यमिति योज्यम् । अनेन श्वेतद्वीपस्य भूभागः पुरस्तात्, दुर्गाभागः परस्तात्, मध्ये श्रीभागः सर्वोन्नतोऽस्तीत्यादि ग्रन्थान्तरोक्तप्रमेयं सूचितम् । यद्यपीदं श्वेतद्वीपोक्त्यनन्तरमेव वक्तव्यम् । तथापि बहुरूपकथन-प्रसङ्गादिहोक्तमिति ज्ञातव्यम् । अत्र पद्मस्य मध्ये कर्णिकाऽपि पूज्या । तत्र मण्डलत्रयं च पूज्यमित्यध्याहरणीयम् । तत्र कानि मण्डलानीत्यतस्तत्तद्देवतोक्ति-पूर्वमाह ॥ सूर्येति ॥ पद्मस्थकर्णिकायां सूर्यचन्द्रवह्नयश्च पूज्या इति सम्बन्धः ।

तेन सूर्यमण्डलमाद्यं, चन्द्रमण्डलं द्वितीयं, वह्निमण्डलं तृतीयम् । अष्टपत्रे हृत्पद्मे मध्ये सूर्येन्दुवह्नीनां पीठमित्युक्तदिशा पूज्यमिति सूचयति ॥ ५४-५६ ॥

पद्मे मण्डलत्रयं च पूज्यमित्युक्तम् । तत्र किं लक्ष्मीसूर्यादय एव पूज्या इत्यतः पद्मादिचतुर्षु पूज्यं भगवतो मूर्तिचतुष्टयमाह ॥ आत्मेति ॥

॥ तं. सा. ॥ आत्मान्तरात्मपरमज्ञानात्मानश्च मूर्तयः ।
विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च ॥ ५७ ॥

प्रह्वी सत्या तथेशानाऽनुग्रहा चेति शक्तयः ।
अष्टदिक्षु च मध्ये च स्वरूपाण्येव ता हरेः ॥ ५८ ॥

॥ त.क. ॥ अनो बहुव्रीहौ ङीन्निषेधः । न केवलं लक्ष्म्यादय एव, आत्मान्तरात्मादयश्चतुर्मूर्तयश्च पूज्या इति चशब्दसम्बन्धः । पीठे भगवन्मूर्तिपूजाप्रसङ्गादष्टदलात्मके पद्मे पूज्या भगवन्मूर्तीर्दर्शयति ॥ विमलेति ॥ ज्ञानयोगसत्यशब्दानां नियतलिङ्गत्वं न विवक्षितम् ॥ अनुग्रहा चेति ॥ भगवन्मूर्तयो नवापि पूज्या इति सम्बन्धः । ननु ग्रन्थान्तरे पद्मदलेषु शक्तिपूजोच्यते । तत् कथमित्यत उक्तम् ॥ शक्तय इति ॥ एता मूर्तयः शक्तयश्चेति सम्बन्धः । शक्ऌ शक्ताविति धातोः क्तिन्प्रत्ययान्तस्य शक्तिशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वादिति भावः । ननु विमलादयः शक्तयो नव । पद्मदलानि चाष्टौ । तत्कथमित्यतो घटयति ॥ अष्टेति ॥ ईशानान्ता अष्टदिग्गतदलेषु पूज्याः । अनुग्रहा तु मध्ये कर्णिकायां पूज्येत्यर्थः । अत्र कोणेष्वपि दिक्शब्दो योगवृत्त्या ग्राह्यः । ननु विमलादयो नवापि भगवत्सेवकजीवविशेषा इत्यन्यत्रोक्तम् । तत्कथमात्मादिभगवत्पूजाप्रसङ्गे तासां वचनमित्यत आह ॥ स्वरूपाणीति ॥ यद्यपि विमलादयो जीवविशेषाः सन्ति । तथापीह विमलाद्या याः पूज्यत्वेन विवक्षितास्ता हरेः स्वरूपाण्येव । अतो न प्रसङ्गवैगुण्यमिति भावः ॥ ५७, ५८ ॥

वह्निमण्डलादुपरि पूज्यं पीठमाह ॥ तत इति ॥

॥ तं. सा. ॥ ततोऽनन्तं योगपीठस्वरूपं पूजयेद्धरेः ।
तत्रावाह्य हरिं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् ॥ ५९ ॥

मधुपर्कं पुनश्चाचां स्नानं वासो विभूषणम् ।
उपवीतासने दत्त्वा गन्धपुष्पे तथैव च ॥ ६० ॥

॥ त.क. ॥ योगपीठरूपेण स्थितं पूजयेदित्यर्थः । तदन्तर्वायुं तदन्तर्लक्ष्मीं च पूजयेदित्यध्याहार्यम् । यदर्थं पीठपूजाप्रकार उक्तस्तदेव भगवत्पूजनमुद्दिशति ॥ तत्रेति ॥ पूर्वोक्ते पीठे सूर्यमण्डलस्थितं स्वहृदयस्थितं वा हरिं दीपाद्दीपान्तरन्यायेन उद्धृत्य आवाहनमुद्रयाऽऽवाह्यार्घ्यं पाद्यं चेत्यादि पुष्पान्तं दत्त्वा तत्र लक्ष्मीधरे यजेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तदुक्तम्—

'आत्मार्थे हृद्गतं विष्णुं परार्थे सूर्यगं हरिम् ।
तथा देवालये सूर्यमण्डलान्तर्गतं हरिम् ॥

सालग्रामे विशेषोऽस्ति स्वयं व्यक्ते तथैव च ।
बिम्बमूर्त्या सहैक्येन तत्रस्थं भावयेद्धरिम् ॥' इति ।

अत्र—

'आवाहनादिषण्मुद्रा दर्शयन् वै हरेर्हृदि ।
हस्तं निक्षिप्य सञ्जप्य तत्तन्मन्त्रं ततः परम् ॥' इति ।

तथा—

'आवाहनं स्थापनं च सान्निध्यं सन्निरोधनम् ।
सम्मुखीकरणं चैवावकुण्ठनमेव च ॥

उत्तानौ तु करौ कृत्वा किञ्चित्सङ्कुचिताङ्गुलिः ।
आवाहनी समुद्दिष्टा काश्यप द्विजसत्तम ॥

अधोमुखीकृता सैव प्रोक्ता स्थापनकर्मणि ।
[1]अश्लिष्टमुष्टियुगलं प्रोन्नताङ्गुष्ठयुग्मिका ॥

सन्निधाने समुद्दिष्टा मुद्रेयं तत्त्ववेदिभिः ।
अङ्गुष्ठगर्भिणी सैव सन्निरोधे समीरिता ॥

1. आश्लिष्ट—क

सम्मुखी सुमुखा विष्णोः स्पृष्ट्या च परस्परम् ।
अञ्जली नाम सम्प्रोक्ता सम्मुखीकरणं स्मृतम् ॥

सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाऽधोमुखतर्जनी[1] ।
अवकुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता[2] मता ॥

यथाऽऽत्मनि तथा देवे तत्र न्यासं समाचरेत् ।
कृत्वा तु मातृकान्यासं दद्यादर्घ्यादिकानपि ॥

वायव्यमर्घ्यपात्रं स्यात्पाद्यं निर्ऋतिकोणके ।
आचापात्रं रुद्रकोणे आग्नेय्यां स्नानपात्रकम् ॥

मधुपर्कं तथा मध्ये पात्राण्येतानि पञ्च च ।
अर्घ्ये तु दानमुद्रां च पाद्ये चाञ्जलिमुद्रिकाम् ॥

गोकर्णमुद्रां चाचामे मधुपर्के तु सौकरीम् ।
हंसमुद्रां तथा स्नाने लक्षणन्तु निशामय ॥

निक्षिप्य करदलेऽङ्गुष्ठं किञ्चिदाकुञ्चिताङ्गुलिः ।
दानमुद्रा बुधैः प्रोक्ता कनिष्ठाङ्गुलयोस्तथा ॥

मूलेऽङ्गुष्ठे तु निक्षिप्य सम्बद्ध्याच्छिद्रमङ्गुलीः ।
आकुञ्च्य [3]सम्पुटाकारं मण्डलीमुद्रिकाऽह्वयम् ॥' इत्यादि ।

तथा—

'एलालवङ्गतक्कोलं कोष्ठं जाजिफलं तथा ।
"उशीरं तुळसीपत्रं कौशेयं चन्दनं तथा ॥

पुष्पाणि च सुगन्धीनि निक्षिपेत् कलशोदके ।
मन्त्रेणैवाभिमन्त्र्याथ निक्षिपेत् कलशोदकम् ॥

पाद्यार्घ्याचमनस्नानपात्रेषु च तथैव तु ।
द्रव्याणि विन्यसेत्तेषु यथोक्तानि क्रमाद् बुधः ॥

1. तर्जना–क 2. वामिता–क 3. सम्पुटाकारमण्डले–क ।

पद्मकं चन्दनं कोष्ठं पाद्यपात्रे विनिक्षिपेत् ।
कुशं दूर्वाङ्कुरं पुष्पं कुङ्कुमं तिलसर्षपम् ॥

तुलसीमञ्जरीश्चैव न्यसेदर्घ्यजले शुभे ।
तथैवाचमने दद्यात् कर्पूरागरुचन्दनम् ॥

धात्रीं च तुलसीश्चैव सुपुष्पं सुफलं तथा ।
एलालवङ्गकस्तूरीन् पाद्यपात्रे विनिक्षिपेत् ॥

शर्करादधिमध्वाज्यं मधुपर्के समर्पयेत् ।
ततः सर्वाणि पात्राणि मन्त्रेणैवाभिमन्त्रयेत् ॥

द्रव्याणामप्यभावे तु विन्यसेत्तुलसीदलम् ।
मन्त्ररत्नेन वै दद्यात् पाद्यार्घ्याचमनीयकम् ।
अभिषेकं ततः कुर्यात् सूक्तैर्विष्णुप्रकाशकैः ॥'

इत्यादिनोक्तेतिकर्तव्यताविशेषं चशब्देन सूचयति ।

ननूक्तं पीठं क्षीरसागरोपरि श्वेतद्वीपस्थमण्टपे स्वर्गसमानोच्छ्रये वर्तते। पूजकश्च देशिको मनुष्यो भूम्यादिस्थितः । तत्र कथं हरिमावाहयेत् ? किञ्च चक्राब्जादिकमण्डले हृदयादौ भगवत्पूजोपक्रान्ता । तेन तत्रावाहनस्य युक्तत्वेऽपि कथमुक्तपीठे आवाहनमुच्यते ? सत्यम् । यत्र चक्राब्जादिकमण्डलं लिख्यते, स्वतःसिद्धं हृदयादिकं वा पूजाधिष्ठानमङ्गीकरोति तदधस्तात् पृथिवीपर्यन्तं देवताः सन्निहिताः सन्तीत्यत्र न विवादः । क्षीरसागरादिशेषान्ता अपि देवताः पद्माद्याकारेण लिखितमण्डलविशेषे हृदयादौ सन्निहिताः सन्तीत्यङ्गीकारे न किञ्चिद्बाधकम् । अत एव 'दृश्यते च तासां महत्सामर्थ्यम्' इत्युक्तमभिमान्यधिकरणे ।

गन्धपुष्पान्तं दत्त्वा पूजयेदिति सम्बन्धः । तत्रेत्यतः परं 'मूलमन्त्रतः' इति वक्ष्यमाणमत्राप्यनुकर्षणीयम् । तेनोद्धृतानां मन्त्राणां भगवत्पूजायां च विनियोगो दर्शितः । यथोक्तम्—

*

'एवमष्टाक्षरेणैव [1]सर्वत्रार्चनकर्मणि ।
उपचारान् क्रमात् कुर्याद्भक्तिपूतेन चेतसा ॥' इति ।

यद्वा, चशब्दो यजेदिति वक्ष्यमाणानुकर्षणार्थः । तेन भगवत्पूजाख्ये यागे इन्द्रियाभिमानिनो देवा ऋत्विजः । मनुष्यो जीवो यजमानः । श्रद्धा पत्नी । इत्यादिकमूह्यम् । तेन, देवपूजायां न मानुषस्याल्पज्ञस्य सामर्थ्यमस्ति । तत्र तत्र स्थितभगवन्मूर्तिविशेषतदर्चाप्रकारादेरल्पैर्ज्ञातुमशक्यत्वात् । किन्तु देवानामेव । तथा च देवा इन्द्रियादिषु स्थित्वा पूजयन्तीत्यवश्यं वक्तव्यम् । 'स्वामीह फलमश्नुते' इति न्यायात्तेषामेव फलं न मानुषस्येति शङ्का निरस्ता । यागे साक्षादाहुतिप्रदानादौ यजमानेन वृता अध्वर्य्वादयो ऋत्विज एव यद्यपि यागं निर्वर्तयन्ति । यजमानस्तु साक्षादाहुतिप्रदानादावुदास्ते । तथापि यजमानस्तत्फलं प्राप्नोति । दक्षिणादानादिना ऋत्विजां तदानतत्वात् । दक्षिणाद्यानतपाचकसम्पादितौदनादेः प्रयोजकपुरुषनिष्ठत्वदर्शनात् । तथेहाप्याराधनप्रसन्ना भक्तानुग्रहकातराः पूजायामाराधकेन वृता इति मानुषस्तत्फलं प्राप्नोतीति युक्तिसूचनाय पूजयेदिति प्रसिद्धत्यागेन यजेदित्युक्तमिति ध्येयम् ॥ ५९, ६० ॥

ननु 'अर्चयेत् सपरिवारं नारायणमनामयम् ।
भक्त्या षोडशभिस्सम्यगुपचारैर्यथोदितम् ॥' इत्यन्यत्र,
'अपूजिता अधर्मादिदातारस्ते तथाविधाः ॥'

इतीह च देवतान्तरपूजाऽप्यावश्यकीति विज्ञायते । तत्र यदा या देवता पूज्यते ब्रह्मा विष्णुः शिव इन्द्रादिर्वा तदा सैव प्रधानमितरा त्वप्रधानम् । न हि प्राधान्यं क्वचिन्नियतमस्ति । चैतन्यैक्याङ्गीकारात् । यथा वासुदेवादीनां चैतन्यैक्येऽप्यङ्गप्रधानभावेन क्रीडामात्रं तथैव देवतान्तरेष्वपीत्युपपत्तेरिति परेषां पन्थाः । तत्र किं तत्त्वमिति जिज्ञासायाम् अन्यदेवतापूजायामितिकर्तव्यतां प्रदर्श्य, तत्तत्स्थानप्रकारं परापरतत्त्वसाधारण्येन यथाशास्त्रमावरणदेवतापूजां विधत्ते ॥ लक्ष्मीति ॥

1. तत्रैवार्चनकर्मणि–क ।

॥ तं. सा. ॥ लक्ष्मीधरे यजेत्तत्र पार्श्वयोरुभयोर्हरेः ।
हृदयादींस्तथेन्द्रादिदिक्ष्वस्त्रं कोणकेषु च ॥ ६१ ॥

वासुदेवादिकान् दिक्षु केशवादींस्ततः परम् ।
मत्स्यकूर्मवराहांश्च नारसिंहं च वामनम् ॥ ६२ ॥

भार्गवं राघवं कृष्णं बुद्धं कल्किनमेव च ।
अनन्तं विश्वरूपं च तद्बहिः पूजयेत् क्रमात् ॥ ६३ ॥

अनन्तब्रह्मवाग्वीशान् वीशं चाग्रे प्रपूजयेत् ।
वारुणीं चैव गायत्रीं भारतीं गिरिजामपि ॥ ६४ ॥

कोणेषु वीन्द्रवामे च सौपर्णीं पूजयेदपि ।
इन्द्रादीन् शेषविध्यन्तान् सभार्यान् सपरिग्रहान् ॥ ६५ ॥

॥ त.क. ॥ यत्राधिष्ठाने भगवदावाहनादिपुष्पान्तत्रयोदशोपचाराः कर्तव्या इत्युक्तं तत्रैवाधिष्ठाने स्थितस्य भगवतो दक्षिणोत्तरपार्श्वयोरुभयोर्लक्ष्मीशब्दितश्रीरूपं धराशब्दितभूरूपं च पूजयेदिति सम्बन्धः । 'ततः परम्' इति वक्ष्यमाणमनुकर्षणीयम् । श्रीभूमिपूजानन्तरम् ऐन्द्रयाम्यवारुणसौम्याख्यासु चतसृषु दिक्षु हृदयशिरश्शिखाकवचदेवान् क्रुद्धोल्कमहोल्कवीरोल्कद्युल्कान् भगवद्रूपविशेषान् पूजयेदिति सर्वत्र सम्बध्यते । ततः परम् आग्नेयनैर्ऋतवायव्येशानेषु कोणेषु अस्त्रदेवं सहस्रोल्कमेकमेव पूजयेत् । "न्यासे नमोऽन्तस्तु स्वाहान्तो होमकर्मणि" इत्युक्तेः 'क्रुद्धोल्काय नमः' इत्यादिमन्त्राकारोच्चारणपुरस्सरं पञ्चमन्त्राणां, कोणैः सह अष्टदिक्षु, पञ्चममन्त्रस्य चतुर्वारम् उच्चारणेनाष्टमन्त्रत्वं सम्पाद्य पूजयेदिति तात्पर्यम् । ततः परमावरणान्तरे प्राच्यादिचतुर्दिक्षु वासुदेवाद्यनिरुद्धान्तान् 'वासुदेवाय नमः' इत्यादिमन्त्रानुच्चार्य पूजयेत् । ततस्तत्कोणेषु मायाजयाकृतिशान्त्याख्यान् लक्ष्मीमूर्तिविशेषान् पूजयेदिति च ग्राह्यम् । ततः परमैन्द्रादिचतुर्दिक्षु केशवादिवामनान्तान् मूर्तिविशेषानष्टावेकैकस्यां दिशि मूर्तिद्वयमित्येवं प्रकारेण पूजयेत् ।

ततः परं तद्बहिश्चतुर्थावरणे मत्स्यादिकृष्णान्तानष्टावैन्द्रादिचतुर्दिक्षु पूर्ववदेकैकस्यां द्वन्द्वं पूजयेत् । ततस्तत्कोणेष्वाग्नेयादिषु बुद्धादिविश्वरूपान्तान् पूजयेत् । क्रमादित्यनेन मत्स्यकूर्मवराहांश्चेत्यादिनिर्देशक्रमेणैव पूजनम् । न त्वस्य कल्पस्य वाराहत्वाद्वराहस्य प्रथमं पूजनं कर्तव्यमिति सूचयति । पञ्चमावरणपूजाप्रकारमाह ॥ अनन्तेति ॥ 'तद्बहिः पूजयेत् क्रमात्' इति वर्तते । पञ्चमावरणे ऐन्द्रादिचतुर्दिक्षु शेषादीशान्तांश्चतुरो निर्देशक्रमेण पूजयेत् । ततो देवस्याभितः वीशं पक्षिश्रेष्ठं गरुडं पूजयेत् । कोणेषु पूज्यानाह ॥ वारुणीति ॥ पञ्चमावरणान्तर्गताग्नेयादिकोणेषु वारुणीसरस्वतीभारतीपार्वत्याख्यानुक्तनिर्देशक्रमेणैव पूजयेत् । एवेत्यनेन प्राधान्येन पूजनं निवर्तयति । पार्वतीसमायाः सौपर्ण्याः पूजा कुत्र विधातव्येत्यत आह ॥ वीन्द्रेति ॥ गरुडस्य वामभागे सौपर्णीं पूजयेदित्यर्थः ।[1] चशब्द एवार्थे । तथापीति ग्राह्यम् । यद्यपि वारुण्यादयः शेषादीनां दक्षिणभागे पूजनीयाः । तथापीह वचनबलाद्गरुडस्य वामभागे । षष्ठावरणपूजामाह ॥ इन्द्रादीनिति ॥ इन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरेशानशेषचतुर्मुखान्तान् दश देवान् ऐन्द्रादिचतुर्दिक्षु आग्नेयादिचतुर्षु कोणेषु च क्रमात् पूजयेत् । यद्यप्यत्र शेषविध्योः पूजाप्रदेशो नोक्तः । तथापीशानकोणे शेषं निर्ऋते च विधिं पूजयेदिति साम्प्रदायिकग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम् । अत्र श्रीभूम्योः प्रथमावरणत्वमेवोपेत्य इन्द्रादीनां सप्तमावरणत्वमुपयन्ति केचित् ।

ननु—

"ब्रह्मान्ता गुरवश्चैव सम्प्रदायप्रवर्तकाः ।
तत्तद्गुणानुसारेण पूज्या मान्याश्च सर्वशः ॥"

इति सर्वदेवानां पूजा विधास्यते । अत एव चतुर्थे गणपत्यादिमन्त्रा उद्धरिष्यन्ते । तथा च ते सर्वेऽपि पूज्याः । एवं सत्यपि लक्ष्म्यादिनिर्ऋत्यन्तदेवतापूजैवोक्ता । न तु गणपत्यादिपूजा । न च सा न कर्तव्यैव । उक्तवचनविरोधात् । अन्यथा 'पूजयेन्नान्यदेवताः' इति विशेषवचनात् लक्ष्म्यादीनामपि पूजा न कार्या स्यात् । न च गणपत्यादयः प्राधान्येन पूज्याः । 'अपि हेयाः

1. एतदारभ्य 'गरुडस्य वामभागे' इत्यन्तो भागः क पुस्तके न दृश्यते ।

प्रधानतः' इति वचनविरोधात् । तथा च आवरणत्वेनैवेषां पूजा विधातव्या । आवरणानि च पञ्चषाणि । तत्रोक्ताश्च कतिपया एव देवाः पूज्याः । तत्कथं न विरोध इत्यत आह ॥ सभार्यान् सपरिग्रहानिति ॥ यद्यपि सर्वा अपि देवताः पूज्याः। नापि प्राधान्येन । आवरणानि च परिमितानि । तत्रोक्ता देवाश्च परिमिताः । तथाप्युक्तदेवतानां पूजा न तन्मात्रस्य । किन्तु भार्यापरिवारसमेतस्यैव । तथाच शचीस्वाहादीनां केषाञ्चिद्भार्यात्वेन । गणपत्यादीनां केषाञ्चित् पुत्रत्वेन । केषाञ्चिद्गन्धर्वादीनां भृत्यादित्वेन । एवं च सर्वदेवतानां पूजनं प्राप्तमेवेति भावः ॥ ६१-६५ ॥

आवरणदेवतापूजां सङ्कोचेनोक्त्वा प्रस्तुतभगवत्पूजायामवशिष्टमुपचारत्रयमाह ॥ धूपदीपाविति ॥

॥ तं. सा. ॥ धूपदीपौ ततो दत्त्वा नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।
अनेन क्रमयोगेन जुहुयात् संस्कृतेऽनले ॥ ६६ ॥

॥ त. क. ॥ ततः आवरणपूजानन्तरं धूपदीपौ दत्त्वा नैवेद्यं दद्यादिति शेषः । नैवेद्यमानं तत्र नियमविशेषाश्च गृहदेवालयपूजाभेदमाश्रित्याग्रे स्पष्टयिष्यन्ते ।

'नैवेद्यसमकाले त्वनुयागो विधीयते ।'

इत्यनुयागस्याऽवश्यकतोक्तिस्तत्प्रकारं सङ्गृह्णाति ॥ अनेनेति ॥ तस्यायमर्थः—प्रमाणान्तरप्रमितोऽत्रैवोक्तो वक्ष्यमाणश्च प्रक्रियाविशेषः इदंशब्देन परामृश्यते । तथा च द्वितीये वक्ष्यति—

'कृत्वा त्रिमेखलं कुण्डं चतुर्विंशाङ्गुलोच्छ्रितम् ' इत्यादि ।

तथा पञ्चरात्रेऽप्यायतनपरिमाणाद्युक्तम्—

"तन्मध्ये कल्पयेत् कुण्डमाहुत्यनुगुणं शुभम् ।
वृत्तं वा चतुरस्रं वा मेखलात्रयसंयुतम् ॥
योनिं सन्मृत्स्नया ब्रह्मन् मानं कुण्डस्य कथ्यते ।
अयुताहुतिपर्यन्ते होमे हस्तप्रमाणकम् ॥

द्विहस्तं नियुते कुण्डं त्रिहस्तं प्रयुते तथा ।
शङ्कुहोमे चतुर्हस्तं महाशङ्कौ चतुष्करम् ॥

वृन्दाहुतौ सप्तहस्तं महावृन्देऽष्टहस्तकम् ।
अर्बुदे नवहस्तं स्यान्न्यर्बुदे दशहस्तकम् ॥

एकादशकरं खर्वे परार्धे द्वादशायतम् ।
त्रयोदशकरं मध्ये अन्तके तु चतुर्दश ॥

पद्मे कराः पञ्चदश महापद्मे तु षोडश ।
समुद्रे विंशतिकरमोघे द्वाविंशति स्मृतम् ॥

इतोऽधिकाहुतिविधौ चतुर्विंशतिहस्तकम् ।
लक्षस्य नियुतं संज्ञा कोटिः प्रयुतमुच्यते ॥

समिद्भिर्याज्ञिकैर्बीजैर्घृतैर्दिव्यैस्तथा दलैः ।
सुमनोभिः समिद्धेऽग्नौ जुहुयादग्निमारभेत्[1] ॥

आरणं[2] मणिजं लोहं कुण्डमध्ये परिष्कृते ।
योगासनं चाग्निमध्ये कल्पयित्वा हरिं पुनः ॥

आवाहयेत्तत्र देवं होमान्तं तस्य सन्निधिम् ।
प्रार्थयीत समाराध्य होमं कुर्याद्दिने दिने ॥"

इत्यादि । तथा चायुतहोमपर्यन्तम् एकहस्तमात्रपरिमाणम् । ततो नियुतहोमपर्यन्तं द्विहस्तादिचतुर्विंशतिहस्तप्रमाणं कुण्डमानमित्युक्तेरिहाष्टोत्तरशतसङ्ख्याहोमस्य वक्ष्यमाणत्वात् अयुताहुतेरधस्तात् हस्तमात्रपरिमाणत्वोक्तेरिहापि हस्तमात्रं कुण्डं कृत्वा तत्र वक्ष्यमाणन्यायेन कुण्डे श्रियं ध्यात्वा विष्णुवीर्यजातम् अरण्याद्युद्भवं वह्निं प्रणवमन्त्रेण निक्षिप्य जातकर्मादिषोडशक्रियाश्च कृत्वा व्याहृतिभिर्हुत्वा ततो गरुडादियोगपीठान्तपीठदेवतास्तत्तन्मन्त्रैर्हुत्वा

---

1. आहरेत्–क 2. आरजं–क ।

लक्ष्मीधरादिशेषविध्यन्तान् अवरदेवांश्च तत्तन्मन्त्रैर्जुहुयात्। ततोऽनेन क्रमयोगेन जातकर्मादिसंस्कारविशेषविशिष्टेऽनले मूलमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं जुहुयादिति ॥ ६६ ॥

कार्यान्तरमाह ॥ पुष्पाञ्जलिश्चेति ॥

॥ तं. सा. ॥ पुष्पाञ्जलिश्च होमश्च मूलेनाष्टोत्तरं शतम्।
सकृत्सकृत्पुष्पमन्यैर्होमस्तस्य चतुर्गुणः ॥ ६७ ॥

॥ त. क. ॥ न केवलमुक्तरीत्या होम एव कर्तव्यः, किन्तु पुष्पाञ्जलिश्च होमश्च कर्तव्य इत्यर्थः। यदुक्तं पूर्वं पीठावरणदेवताहोमः कर्तव्य इति तत्राहुतिसङ्ख्याविचिकित्सायामाह ॥ सकृदिति ॥ द्विर्वचनं वीप्सार्थे। सकृत् सकृदेव तत्तद्देवताभ्योऽन्यैर्मन्त्रैः पुष्पं दद्यात्। होमस्तु तस्य चतुर्गुणः कर्तव्यः। एकैकदेवतायै चतुर्वारं होम इत्यर्थः। ननु मूलमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं होम इत्युक्तम्। मूलमन्त्रव्यतिरिक्तप्रणवादिभिर्होमे का आहुतिसङ्ख्येति विचिकित्सायां चोच्यते ॥ अन्यैरिति ॥ मूलमन्त्रव्यतिरिक्तैः प्रणवादिभिरित्यर्थः। अनेन, उद्धृतानामष्टमहामन्त्राणामुद्धरिष्यमाणानां वराहादिविष्णुमन्त्राणां लक्ष्म्याद्यन्यमन्त्राणां च न केवले जपे, विष्णुपूजायामावरणपूजायां च विनियोगः किन्तु होमेऽपि विनियोग इति सूचितम्। तेन 'विनियोगं च दिग्बन्धम्' इत्यादिवचनादावश्यकवक्तव्यविनियोगानुक्तिरिति निरस्तम्।

अत्र—

'उपविश्याऽऽत्मनः पार्श्वे दक्षिणे पुष्पभाजनम्।
अन्यानि होमद्रव्याणि वामपार्श्वे तु निक्षिपेत् ॥

आज्यपात्रचरुस्थालीं प्रोक्षणीं समिधः कुशान्।
प्रणीतांस्तण्डुलांस्तोयं परिधीं स्रुक्स्रुवं तथा ॥

दर्वीमग्नेर्वितरणं व्यजनानि च मेक्षणम्।
शुष्कं च काष्ठं घण्टां च गन्धद्रव्यं च साक्षतम् ॥

द्वन्द्वानि च प्रयोज्यानि क्वचित् सव्येन सम्भवे ।
कुण्डमध्ये ततस्तिस्रो रेखाः प्रागायताः पृथक् ॥
तथोदगायतास्तिस्रो लिखित्वा मूलविद्यया ।
दर्भस्तम्भद्वयेनाद्भिरभ्युक्ष्यादाय पावकम् ॥
मथितं लौकिकं यद्वा निधाय च विहृत्य च ।
अद्भिः परिसमूह्याग्निं परिस्तीर्य त्रिभिस्त्रिभिः ॥
प्रागग्रैरुदगग्रैर्वा दर्भैः पञ्चभिरेव वा ।
तत्रापि मध्येऽपां पूर्णां प्रणीतामक्षतार्चिताम् ॥
निधाय दर्भयुग्मेन कूर्चं प्रादेशसम्मितम् ।
निर्मायाच्छादनं तस्य त्रिभिर्दर्भैः पवित्रितैः ॥
कूर्चेन तेन प्रोक्षण्यां प्रणीताजलमावपेत् ।
प्रोक्षणीमात्मनश्चाग्रे सकूर्चां न्यस्य मन्त्रवित् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु कूर्चं तत्करयोर्द्वयोः ।
पुनराधारमुत्पूर्य प्रोक्षयेत्तेन वारिणा ॥
स्पृशेच्च तानि द्रव्याणि नानादेशं यथायथम् ।
चरुश्चाज्येन संसिच्य पार्श्वे तमन्वरोपयेत् ॥
केवलान्नं तथा मौद्गं पायसान्नं गुडोदनम् ।
चतुर्विधश्चरुर्ज्ञेयः पाकश्चुल्यामपीष्यते ॥
यादृङ् निवेद्यते बिम्बे होतव्यश्चापि तादृशः ।
एकतोऽग्रान् समित्पञ्चदश तान् मुष्टिमुद्रया ॥
आदध्यादाज्यपात्रं च कुशकूर्चेन वेष्टितम् ।
वामे करे निधायार्धं[1]माघाराहुतिमाचरेत् ॥
प्राजापत्यं तथा चैन्द्रीमाज्यभागं तथा चरेत् ।
आग्नेयं दक्षिणे भागे सौम्यं भागं तथोत्तरे ॥

1. निधायार्थ–क

मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा स्मरेदग्निमनन्तरम् ।
द्विशीर्षकं सप्तहस्तं त्रिपादं सप्तजिह्विकम् ॥

वरदं शक्तिपाणिं च बिभ्राणं स्रुक्स्रुवं तथा ।
अभीतिदं चर्मधरं वामे चान्यधरं करे ॥

परिषिञ्चेज्जलेनाग्निं तन्मध्ये योगपीठिकाम् ।
कल्पयित्वा च तन्मन्त्रैर्जुहुयात् सर्पिषा सकृत् ॥

अत्रावतार्य हृदयाच्चिद्रूपं परमेश्वरम् ।
संकलीकृत्य मन्त्रस्य न्यासं कुर्याद्यथाविधि ॥

अर्घ्यं पूर्वं निवेद्यान्तं सर्पिषा जुहुयात्सकृत् ।
जपार्थं च सकृन्मन्त्रैर्जुहुयात्सर्पिषा ततः ॥

समिद्भिर्वा दलैः पुष्पैर्बीजैर्वाऽप्यथवा फलैः ।
परिवारार्थमप्येवं सर्पिषा जुहुयात्सकृत् ॥

आराधनं हरेरेतत् सप्तार्चिषि चतुर्मुख ।
आज्यावसिक्तं च चरुं प्रचरे[1] क्रोडमुद्रया ॥

नृसूक्तेन च होतव्यं मूलमन्त्रेण सर्पिषा ।
स्रुवेन जुहुयादाज्यं हस्तेन समिधः पुनः ॥
चरुं पलाशपत्रेण यद्वा हस्तादिना भवेत् ।
पूर्णाहुत्यवसानेषु ध्यात्वा ज्वलनमर्चयेत् ॥'

इत्यादिना अनुयागप्रकारः पञ्चरात्रे प्रपञ्चितो वेदितव्यः ॥ ६७ ॥

अनुयागानन्तरं कर्तव्यमाह ॥ विसर्जयित्वेति ॥

॥ तं. सा. ॥ विसर्जयित्वा नैवेद्यं मूलेन त्रिः समर्च्य च ।
धूपदीपौ पुनर्दत्त्वा पुनर्मूलेन पूर्ववत् ॥ ६८ ॥

---

1. प्रत्यृचं—क

अर्चयित्वा हरिं ध्यात्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
पुनर्ध्यायेद्धरिं सर्वदेवदेवेश्वरं प्रभुम् ॥ ६९ ॥

॥ त. क. ॥ मूलमन्त्रेण त्रिवारमुच्चरितेन नैवेद्यं समर्प्य विसर्जयित्वा च धूपदीपौ दद्यादिति योजनीयम् । 'समर्च्य च' इति पाठे नैवेद्यं विसर्जयित्वा मूलमन्त्रेण त्रिवारं पुष्पैः समर्च्य धूपदीपौ दद्यादिति योजनीयम् । अत्र दीपशब्देन पञ्चार्तिकपुष्पाञ्जलिच्छत्रचामरादिशङ्खभ्रमणान्तमुपलक्ष्यते । धूपदीपदानानन्तरं पुनर्हृदयावासं विज्ञापयितुमर्घ्यपाद्याद्युपचारान् मूलमन्त्रेण पीठपूजादिपूर्वकं पुनः कुर्यात् । ततः अष्टोत्तरशतं हरिं ध्यात्वा मूलमन्त्रं जपेदिति योज्यम् । ततो 'याचेऽहं त्वां हृषीकेश' इत्यादिना स्वहृदये भगवन्तमावाहयेदिति शेषः ।

नन्वत्र बह्वय इतिकर्तव्यता उक्ता जपहोमध्यानाद्याः । तत्र किमवश्यकर्तव्यमित्यपेक्षायां ध्यानमेवेति वदन् पुनर्ध्यानं विधत्ते ॥ पुनर्ध्यायेदिति ॥ ॥ सर्वदेवेति ॥ देवेश्वरत्वं ब्रह्मरुद्रादीनामप्यस्तीति 'देवदेवेश्वरम्' इत्युक्तम् । तत्सम्भावकम् ॥ प्रभुमिति[1] ॥ अनेन देवदेवैरपि न स्वात्मैक्येन ध्यातव्यः । किमु मानुषैरिति सूचयति । अनेन प्रणवादिमन्त्राणां जीवब्रह्मैक्यमर्थ इत्यापाततः सनत्कुमारसंहितादिवाक्यजनितभ्रान्त्या वदन्तो निरस्ताः । अत एव च पुनः पुनर्ध्यानविधानं नानर्थकम् । प्रकारेऽवहितैः शिष्यैर्भवितव्यमिति सूचनात् ॥ ६८, ६९ ॥

एवं भगवत्पूजाविधानेन वर्णचक्रेभ्यो मन्त्रानुद्धृत्य गुरुः शिष्याय उपदिशेदित्युक्तं प्रमेयं फलकथनेनावधारयति ॥ जपध्यानेति ॥

॥ तं. सा. ॥ जपध्यानहुतार्चादीनेवं यः कुरुते सदा ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां भाजनं स्यात् स एव हि ॥ ७० ॥

यो गुरुः शिष्योपदेशार्थं पूर्वोक्तविधानेन जपध्यानहोमभगवत्पूजादीन् करोति स एव हि गुरुर्धर्मार्थकाममोक्षाणां भाजनम् आश्रयो भवति । स्वोप-

1. उपासकैक्येन ध्यानं सर्वथा हेयमिति वदंस्तत्प्रकारमाह ॥ प्रभुमिति ॥–क

दिष्टशिष्यार्जितधर्मार्थादीनां भोक्ता भवति । 'शिष्यादष्टगुणं मुक्तौ गुरुराप्नोति शोभनम्' इत्याद्युक्तेः । स्वशिष्यं धर्मादिभाजनं करोतीति वा । यद्वा 'सप्तसु प्रथमा' इति सूत्रात् यं शिष्यमुद्दिश्य, तदुपदेशार्थम् इति यावत्, एवं जपादीन् करोति गुरुः स एव शिष्यो धर्मादिभाजनं स्यात् । यद्वा, सत्स्वपि बहुषु साधनेषु जपादय एव किमिति पौनःपुन्येन विधीयन्त इति शङ्कां निवारयति ॥ जपेति ॥ स एव उक्तसाधनसम्पन्न एव । नान्य इति योजनीयम् ॥ ७० ॥

ननु तर्हि गुरुणा शिष्योपदेशसमय एव भगवान् पूज्य इति प्राप्तम् । तथा च 'पूज्यश्च भगवान् नित्यम्' इत्युक्तविरोध इत्यतः पूर्वोक्तनित्यपूजामपि स्तौति ॥ सर्वोत्तममिति ॥ यद्वा, गुरूपदिष्टः शिष्यो मन्त्रप्राप्त्यैव किं कृती स्यादित्याशङ्क्य, नैवम्, किन्तु स्वगुरुर्जपध्यानहुतार्चादीन् नित्यमेव यथा करोत्येवं स्वयमपि भक्तिपूर्वकं जपध्यानादीन् कुर्यादिति विधातुं तथाकारिणं स्तौति ॥ सर्वोत्तममिति ॥

॥ तं. सा. ॥ सर्वोत्तमं हरिं ज्ञात्वा य एवं भक्तिपूर्वकम् ।
जपध्यानादिभिर्नित्यं पूजयेन्नास्य दुर्लभम् ॥ ७१ ॥

॥ त. क. ॥ औदुम्बराधिकरणन्यायेनार्थवादिको विधिरुन्नेय इति भावः । नित्यपूजायां प्रकारभेदो नास्तीत्याह ॥ एवमिति ॥ नित्यं च पूजयेदिति योज्यम् । ननु नित्यं पूजयेदित्ययुक्तम् । वक्ष्यमाणरीत्या नैवेद्यादेर्वित्तव्यय-साध्यत्वावगमात् । तथाच वित्तहीनानां संन्यासादीनां पूजा नित्यं कथं कर्तव्या स्यादित्यत्रोक्तम् ॥ जपध्यानादिभिरिति ॥ इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । जप-ध्यानादिरेव पूजा । न ततोऽन्याऽऽस्तीति भावः । सर्वत्र सर्वदा हरिध्यान-मावश्यकमित्युक्तं 'हरिं ध्यात्वा' इति । ध्यानं च 'देवदेवेश्वरम्' इत्युक्तप्रकारेणैव । नात्र प्रमदितव्यमिति भावेन पुनः स्मारयति ॥ सर्वोत्तममिति ॥ 'भक्तिर्मोक्षाय केवला' इत्युक्तेः,

'परमस्नेहसंयुक्तयथार्थज्ञानतो भवेत् ।
सा भक्तिरिति विज्ञेया साधनं भोगमोक्षयोः ।
मुख्यमेवैषा नान्या स्यात्सर्वं व्यर्थं तया विना ॥'

इति वक्ष्यमाणत्वाच्च भक्तिरत्यावश्यकीत्याह ॥ भक्तिपूर्वकमिति ॥ ७१ ॥

ननु 'सर्वदेवदेवेश्वरम्' इति पूर्वश्लोके 'सर्वोत्तमं हरिम्' इत्यत्र च सर्वोत्कृष्टत्वप्रकारकध्यानमेवावश्यकमित्ययुक्तम् । यथाकथञ्चिद् देवताध्यानस्यैवाभीष्टसाधनत्वोपपत्तेः । न च विष्णुप्रसादसिद्ध्यर्थं तदावश्यकमिति वाच्यम् । तत्तन्मन्त्रदेवताध्यानजपादिकाले तत्तद्देवतोत्कर्षज्ञानादिना प्रसन्नाभ्यस्तत्तद्देवताभ्य एव फलोपपत्तेरित्याशङ्क्य नैवं ज्ञातानां देवतानां प्रसादो भवति । प्रत्युत कोप एव । स्वस्वाम्यवमानात् । ततश्च तम एव भवति । तथा च का प्रत्याशा तत्प्रसादे ? का च ततः फलप्राप्तावित्याह ॥ भक्तिं कृत्वेति ॥

॥ तं.सा. ॥ भक्तिं कृत्वाऽन्यदेवेषु ब्रह्मरुद्रादिकेष्वपि ।
सर्वोत्कर्षमविज्ञाय विष्णोर्याति तमो ध्रुवम् ॥ ७२ ॥

॥ त.क. ॥ ननु विष्णोः सर्वोत्कर्षाविज्ञानेन ब्रह्मरुद्रादीनां कोपो भवति, ततः तमःप्राप्तिश्च भवतीत्येतत् पाक्षिकमेव । यस्मिन् पक्षे ब्रह्मरुद्रादीनां कोपो न जायते, प्रत्युत स्वोत्कर्षज्ञानेन प्रसाद एव तस्मिन् पक्षे मोक्ष एव । 'न देवतोषणं वृथा' इति न्यायात् । किं च यज्ञतीर्थस्नानोपवासव्रतानि च वेदेषु श्रेयःसाधनतयोपदिष्टानि । तद्बलान्मोक्षो भविष्यति । किमुत्कर्षज्ञानेन ? अन्यथा वेदाप्रामाण्यापत्तिरित्यत आह ॥ न यज्ञा इति ॥

॥ तं.सा. ॥ न यज्ञा न च तीर्थानि नोपवासव्रतानि च ।
दैवतानि च सर्वाणि त्रातुं तं शक्नुयुः क्वचित् ॥ ७३ ॥

॥ त.क. ॥ ब्रह्मरुद्रादिकेष्वेव भक्तिं कृत्वा तदुत्कृष्टतामेव ज्ञात्वा यो वर्तते तमेतं पापिनं यज्ञादयः क्वचिदपि त्रातुं न शक्नुयुरिति सम्बन्धः ।

यद्यपि चतुर्मुखव्यतिरिक्तानां रुद्रादीनां कथञ्चित् प्रसादो भवति । तथापि न ते कार्यकारिणः । अशक्तत्वात् । न हि प्रसन्न इत्येतावता स्वासाध्यं कार्यं कर्तुं शक्नोति । अन्यथा प्रसन्नोऽप्यन्धो मार्गं दर्शयेत् । एतेन वेदाप्रामाण्यं परिहृतम् । यतः सर्वेऽपि वेदा यद्ययं महापातकी तदाऽस्य यज्ञादिभिर्निःश्रेयसं भवतीत्येव प्रतिपादयन्ति न पुनर्निराबाधमिति भावः ॥ ७३ ॥

नन्वेवं बाधकान्तरमापतितम् । विष्णोः सर्वोत्कर्षज्ञाने देवतान्तरावमत्या तत्कोपस्यैव प्राप्तेः । न चायमकिञ्चित्करः । 'हयशीर्षो मां पथि देवहेलनात्' इत्यादौ तत्परिहारप्रार्थनाविरोधादित्यत आह ॥ हरिर्हीति ॥

॥ तं.सा. ॥ हरिर्हि सर्वदेवानां परमः पूर्णशक्तिमान् ।
स्वतन्त्रोऽन्ये तद्वशा हि सर्वेऽतः स जगद्गुरुः ॥ ७४ ॥

॥ त.क. ॥ यतो हरिरेव स्वतन्त्रस्तदन्ये तद्वशा एवातस्तेषां कोपो न जायत इति शेषः । स्वातन्त्र्यस्योपपादनं ॥ परमः पूर्णशक्तिमानिति ॥ कैमुतिकन्यायेनापि स्वातन्त्र्यं साधयति ॥ सर्वेऽत इति ॥ यतो ब्रह्मादयोऽपि भगवद्भक्त्या सर्वतो मोक्षभोगयोर्भागिनो जाताः स्वातन्त्र्योपदेशद्वाराऽतः स जगद्गुरुरेव । अतोऽस्य स्वातन्त्र्ये किं वक्तव्यमित्यर्थः । तेन विष्णूत्कर्षज्ञातरि देवानां कोपो न जायते । विष्णोः स्वतः सर्वोत्कृष्टत्वात् । न हि यथा वस्तु तथा ज्ञानिषु विवेकिनां कोप उद्भवति । कथञ्चित्तदुद्भवेऽपि सोऽयमकिञ्चित्कर एव । भगवतः पूर्णशक्तित्वादिनाऽभीष्टदानेनास्य कृतार्थत्वात् । स्वाधमादप्यधमत्वज्ञानमेव देवहेलनमिति सूचितम् ॥ ७४ ॥

ननु तथापि जपध्यानादिभिर्नित्यं पूजयेदित्ययुक्तम् ।

'श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ ।
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम् ॥'

इत्यादिवचनेनाज्ञानसंशयविपर्ययपरिहारानन्तरं हि ध्यानेऽधिकारः । न चायं सर्वसुसम्पाद इत्यत उक्तं विवृण्वन्नुपसंहरति॥ ब्रह्मादयश्चेति ॥

॥ तं. सा. ॥ ब्रह्मादयश्च तद्भक्त्या भागिनो भोगमोक्षयोः ।
तस्माज्ज्ञेयश्च पूज्यश्च वन्द्यो ध्येयः सदा हरिः ॥ ७५ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे
प्रथमोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ त.क. ॥ अत्र चशब्दौ विकल्पार्थौ । ज्ञेयो वा पूज्यो वा वन्द्यो वा ध्येयो वा हरिरिति यस्माद्व्याख्यायते तस्मात् हरिर्ध्यानादिभिः सदा पूज्य एवेत्युक्तमित्यर्थः । न हि वयं सर्वदा सर्वैर्ध्यानाख्यपूजैव कार्येति वदामः । किन्तु यो यस्मिन् ज्ञाने वन्दने ध्याने वाऽधिकारी स तत्कुर्यादेव । भगवद्विषयकायकरणवृत्तिः सर्वदा भवेदित्यस्मदाशय इति 'जपध्यानादिभिर्नित्यं पूजयेत्' इत्येतद्विवृतं ज्ञातव्यम् ।

ननु— 'विलेखनार्थात् कृषतेः कृष्णशब्दस्य सम्भवः ।
विलेखनं च नासत्त्वे नाकृतार्थत्वमात्मनः ॥
कृष्णशब्दस्तदर्थोऽतो णश्चानन्दात्मको मतः ।
सदानन्दात्मकं ब्रह्म कृष्णशब्देन शब्दयते ॥
गावश्शब्दास्तेन सम्यग्ज्ञाता एवार्थबोधकाः ।
अतो गोशब्दतो ज्ञानं लाभो विन्दतिनोच्यते ।
गवा ज्ञानात्मना स्वात्मन्युपलभ्यो भवेदतः ।
गोविन्दः स्वाश्रया माया गोपीशब्देन गीयते ॥
गोपयन्ती परं तेजो गोपयन्ती जगत्त्रयम् ।
महदादि पृथिव्यन्तं तस्यां यज्जनाज्जगत् ॥
सदानन्दचिदाकारः परमात्मेह वल्लभः ।
स्वाहाशब्दादिसम्बन्धाच्चतुर्थी नान्यथाऽर्थतः ॥
स्वाहाशब्दो विरुद्धयेत ह्यन्यथा सोऽहमर्थकः ।
स्वशब्दादिह तन्त्रेण परो जीवश्च गृह्यते ॥
आत्मन्यस्य प्रसिद्धत्वाद्धाशब्दो गतिवाचकः ।
ओहाङ् गताविति गिरो ज्ञानं च गतिरिष्यते ॥

सोऽहमस्मीत्यवस्थानमतः स्वाहागिरः पदे ।
अखण्डसच्चिदानन्दः स्वमायावैभवैर्जगत् ॥

स्वात्मन्येव सृजन् रक्षन् संहरंश्चाहमास्थितः ।
परमात्माहमस्मीति तस्मान्मन्त्रार्थसङ्ग्रहः ॥'

इत्यादिना सोहमस्मीत्यादिज्ञानस्य 'कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा' इति कृष्णमन्त्रार्थत्वेन सनत्कुमारसंहितायामभिधानात् तन्न्यायेन सर्वमन्त्राणामपि जीवब्रह्मैक्यमेवार्थ इति कथं 'स्वतन्त्रोऽन्ये तद्वशा हि' इत्युच्यत इति चेन्न ।

"निरुक्तिमस्य मन्त्रस्य कथयामि यथातथम् ।
आपिः क्विबन्तो व्याप्त्यर्थः स्मर्यते कर्तृसाधनः ॥

ओकारो वर्णव्यत्यासात् स्यादाकारस्य पद्मज ।
मकारो वर्णव्यत्यासः पकारस्याप्ययं मतः ॥

अन्तर्बहिश्च यत्सर्वं व्याप्नोतीति तदीर्यते ।
अथवा तन्तुसन्तानवृत्तेर्वेञो मनिष्यते ॥

टेश्च लोपो वकारस्य प्रसारणमतः परम् ।
पूर्वत्वं चोपसर्गेण स्यादन्तश्चाद्गुणः कृतः ॥

यस्मिन्नोतमिदं सर्वं तदेवमभिधीयते ।
अवते रक्षणार्थाद्वा मन् टिलोपश्चात्र वर्तते ॥

वकारस्योपधायाश्च द्वयोरूठागमस्ततः ।
गुणे च रूपं यत्सर्वं त्रायते तत्परं पदम् ॥

अभिधेयमिति प्रोक्ता निरुक्तिः प्रणवस्य सा ।
नम्यते देव एवैकस्तेषामेवं परायणम् ॥

नरो देवः परः श्रेष्ठः सर्गादौ पाथसामथ ।
तस्मान्नाराणि पाथांसि तान्येवायनमुच्यते ॥

देवस्य हेतोश्चामुष्मान्नारायणसमाह्वयः ।
नरा वाऽयनमावासः पुरुषस्य मधुद्विषः ॥

अणप्रत्ययः प्रकृत्यर्थे ततो वा स समाह्वयः ।
एवं मन्त्रमिदं लब्ध्वा सम्यग्गुरुमुखात्ततः ।
गुरुशुश्रूषणपरः सर्वमन्त्राणि साधयेत् ॥"

इत्यादिना पञ्चरात्रे अष्टाक्षरमन्त्रस्य जीवब्रह्मभेदपरत्वेनैव व्याख्यातत्वात् । अत्र हि 'आप्लृ व्याप्तौ' इत्यस्मात् अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे कर्तरि क्विपि तस्य सर्वस्यापि लोपे धात्वादेराकारस्य निरुक्तत्वात् वर्णव्यत्यासेनौकारादेशे धात्वन्तस्य पकारस्य निरुक्तत्वादेव मकारादेशे 'ॐ' इति सिद्ध्यतीत्येकं व्याख्यानम् । 'तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्त । अकार उकार मकार इति । त एकधा समभवन् तदेतत् ओम् इति' इत्यादिश्रुतिषु यद्यप्यन्यथा व्याख्यायते । तथापि तदपरित्यागेनैव व्याख्यानान्तरमिदमारभ्यत इति न दोषः । एवमग्रेऽपि ।

आङ्पूर्वात् वेञ् तन्तुसन्ताने इत्यस्मात् यस्मिन्नोतमिदं सर्वमित्यस्मिन्नर्थेऽधिकरणे मन्प्रत्यये प्रत्ययस्य टिलोपे मकारमात्रावशेषे 'नेड्वशिकृति' इति इट्प्रतिषेधे 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्येकारस्याऽत्वे धात्वादेर्वकारस्य सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे उपसर्गभूतस्याऽकारस्य च 'आद्गुणः' इति गुणे कृते 'ॐ' इति रूपं भवतीति द्वितीयव्याख्यानम् । 'अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्तिव्याप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु' इत्यस्माद्धातोः सर्वं जगत्त्रयं रक्षतीत्यस्मिन्नर्थे रक्षणार्थात् कर्तरि मन्प्रत्यये पूर्ववदेव प्रत्ययटिलोपे 'अवम्' इति स्थिते 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' ज्वर, त्वर, स्रिवि, अवि, मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्योपधायाश्च स्थाने अनुनासिके परतः ऊठ् इत्ययमादेशो भवतीत्यकारवकारयोरूठि कृते ठकारलोपे 'ऊम्' इति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणेन ओकारादेशे 'ॐ' इति रूपं भवतीति प्रणवस्त्रेधा व्याख्यायते ।

नम्यते इति नमः इति नमःपदं च व्याख्यातम् । न रीयते न क्षीयत इति नरो विष्णुः । तस्मात् 'तस्येदम्' इत्यणि कृते तत्सृष्टत्वान्नाराणि जलानि । तान्येव अयनं यस्य सः 'नारायणः' इत्येकं व्याख्यानम् । नरा मनुष्याः । तेषाम् अयनं नरायणः । ततः स्वार्थे अण्प्रत्ययः । नरायण एव नारायणः । अतः पूर्वो वाशब्दः अमुष्माद्धेतोर्वेति पूर्वेण सम्बध्यते । न हि व्याप्य-व्यापकयोराधाराधेययोः पाल्यपालकयोर्नमस्कार्यनमस्कर्त्रोः स्रष्टृसृज्ययोश्चाभेदो दृष्टचरः । सनत्कुमारसंहितावाक्येऽपि कृष विलेखन इत्यस्माद्धातोः 'नक्' प्रत्यये कित्वात् गुणाभावे णत्वे कृते कृष्णशब्दो निष्पन्नः । विलेखनं च स्वस्यासत्त्वे न सम्भवति । अतः आत्मनः परमात्मनः अकृतार्थत्वमसत्त्वं न सम्भवति । णकारश्चाऽनन्दार्थको मतः । तथा च कृष्णशब्दः सदात्मक-मानन्दात्मकं च ब्रह्म वक्तीऽत्येवोच्यते । न तु जीवब्रह्मैक्यम् । प्रत्युत विलेखनस्य विलेख्यजगत्सापेक्षत्वात् विलेख्यजगद्ब्रह्मणोर्भेद एवोच्यते ।

एवं गोशब्दो वेदादिशब्दपरः । विद्लृ लाभे । तैः लभ्यत इति गोविन्दः । कोऽर्थः ? यतः उपक्रमोपसंहारादिना सम्यग्ज्ञाततात्पर्या एव शब्दा अर्थबोधका अतो गवा ज्ञानात्मना स्वात्मनि स्वशरीरे उपलभ्यो भवति । अतः भगवान् गोविन्द इत्युच्यत इति गोविन्दशब्दोऽपि भेदपर एव व्याख्यायते । न हि कर्तृकर्मकरणानामभेदः । एवं जगत्त्रयं परं तेजश्च स्वस्य परस्य वा आच्छादयतीति गोविन्दाश्रया जीवाश्रया वा माया परं तेजो जगत्त्रयं च गोपयन्ती सती गोपीशब्देनोच्यते । गोप्या जायत इति महदादि-पृथिव्यन्तं तत्त्वं 'गोपीजनम्' इत्युच्यते । गोपीजनस्य वल्लभः सदानन्द-चिदाकारः परमात्मा गोपीजनवल्लभशब्देनोच्यत इत्येवं भेदपरो व्याख्यायते ।

ननु यया कयाचिद्विभक्त्या निर्देशसम्भवात् किं चतुर्थ्या इत्यत आह ॥ स्वाहाशब्देति ॥ आदिशब्देन नमःशब्दः । 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं-वषड्योगाच्च' इति चतुर्थीविधानादित्यर्थः । न केवलं शब्दसाधुत्वार्थमेव चतुर्थी । अर्थविशेषोऽप्यस्तीत्याह ॥ नान्यथेति ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः । जीवानामन्यथा स्वातन्त्र्यं नास्तीति चतुर्थ्यर्थ इत्यर्थः । अन्यो राजा इत्यादौ

*

स्वातन्त्र्ये प्रयोगदर्शनात् चतुर्थ्याः स्वातन्त्र्याभाव एवार्थ इति कुत इत्यत आह ॥ स्वाहेति ॥ स्वाहाशब्दो हि सोऽहमित्यर्थकः अस्वातन्त्र्यमाह। तथा च तद्विरोध इत्यर्थः । ननु स्यादेवं यदि स्वाहाशब्दस्यास्वातन्त्र्यपरत्वं स्यात् । तदेव कुत इत्यतः स्वाहाशब्दं तावत् निर्वक्ति ॥ स्वशब्दादिति ॥ स्वशब्दो ह्यात्मवाचकः । तस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् । तथाचेह स्वशब्देन जीवपरौ तन्त्रेण गृह्येते । ओहाङ् गताविति धातोर्भावे क्विपि निष्पन्नत्वात् 'हा' शब्दो गतिवाचकः । गतिश्च ज्ञानमेवेष्यते । अतो यो जीवः सोऽहमेवंविधोऽस्मि, यः परः स एवंविध इत्यवस्थानं ज्ञानमेव स्वाहापदस्य प्रतिपाद्यम् । तदेव स्पष्टं विवृणोति ॥ अखण्डेति ॥ अखण्डसच्चिदानन्दो भगवान् स्वमाया-विभवैः प्रकृतिविस्तारैः सत्त्वादिभिः स्वात्मनि जगत् सृजन् रक्षन् संहरंश्च अहमित्यहङ्कारोपलक्षितचतुर्विंशतितत्त्वात्मके जीवशरीरे स्थित इति 'सोहम्' इति शब्देनोच्यते । अतो जीवस्यास्वातन्त्र्यं स्फुटमेव वक्ति ।

विशिष्टमन्त्रार्थं सङ्गृह्णाति ॥ परमात्मेति ॥ यस्मात् तत्तज्जीवशरीरान्त-र्गताहमादितत्त्वेषु परमात्मा तिष्ठति तस्मात् परमात्मा अहमिति ज्ञानं मोक्षसाधनम् । शरीरान्तर्गताहंतत्त्वे स्थितस्य भगवतो वाचकस्याहंत्वमादि-शब्दस्य प्रयोगे 'अस्मि', 'असि' इत्यादिपदप्रयोगः शब्दसाधुत्वार्थः । असना-न्मननाच्चास्मीति सुबन्तं वा पदम् । तथा च परमात्मा मयि स्थित्वा यथा-योग्यं सृष्ट्यादिकं करोतीति निश्चयरूपं ज्ञानं स्वाहाशब्देन विवक्षितम् । तादृशशब्दप्रयोगे प्राप्तायाश्चतुर्थ्याः जीवस्वातन्त्र्याभाव एव अर्थ इति भावः । अन्यथा अखण्डसच्चिदानन्देत्यादिना, उदाहृतपञ्चरात्रवचनेन च विरोधात् । तस्माद्भेद एव सर्वमन्त्राणामर्थो न त्वभेद इति प्रत्येतव्यम् । तदेतदाह— 'सर्वोत्तमं हरिं', 'सर्वोत्कर्षमविज्ञाय', 'स्वतन्त्रोऽन्ये तद्वशा हि' इत्यादि ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां लक्ष्मीनारायणतीर्थ-पूज्यपादानां शिष्येण रघुनाथयतिना कृतायां तन्त्रसारसंग्रहटीकायां तत्त्वकणिकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ त.क. ॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ पूर्वाध्याये शिष्योपदेशे प्रवृत्तस्य गुरोर्जपहोमार्चनाद्याः मन्त्रोद्धरणाङ्गत्वेनेतिकर्तव्यता विहिताः । मन्त्रोद्धरणानन्तरभाविनमितिकर्तव्यतासमूहं वक्तुं द्वितीयाध्याय आरभ्यते । नन्वेवमध्यायभेदः किं निबन्धनः ? अस्यापीतिकर्तव्यतासमूहस्य पूर्वाध्याय एव निवेशासंभवात् । मैवम् । द्विविधा हीतिकर्तव्यता । योग्यतासम्पादिका एका । अन्या तु वीर्यप्रदा । योग्यताप्रदात्रीणामितिकर्तव्यतानां पूर्वत्र निवेशः । इह तु वीर्यप्रदानामित्यवान्तरविषयविजिज्ञापयिषया तदुपपत्तेः । वीर्यप्रदत्वं च यदनुष्ठाने सति मन्त्राणां बलवत्तरप्रतिबन्धकोपनिपातेऽपि स्वकार्यक्षमत्वं तत्त्वमिह विवक्षितम् । अत एव सहस्रायुतहोमा अप्यत्रैव निवेशिताः । अत एवात्रापि पञ्चाशदक्षरैर्न्यासो मन्त्रस्य वीर्यद इत्युपक्रमः । अत एव पूर्वत्रोक्तो होम एवात्रापि 'जुहुयात् सहस्रमयुतं लक्षं कोटिमथापि वा' इति पुनः कुत उच्यत इति चोद्यमनुपपन्नम् । तत्र योग्यताप्रदानां होमानां कथनेऽपीह प्रतिबन्धकनिरासकत्वेन वीर्यप्रदानां कथनात् । अत एव वक्ष्यति 'उपसर्गेषु जातेषु' इत्यादि । यद्यपीतिकर्तव्यतात्वात् 'पूज्यश्च भगवान्नित्यम्' इत्यादिना उक्तेतिकर्तव्यताऽप्यत्रैव निवेशमर्हति । तथाप्युक्तभेदो दुर्विज्ञेयः स्यादित्यतोऽध्यायभेदः। तत्रादौ गुरुः शिष्यशरीरे सक्षकारान् वर्णानङ्गविशेषेषु न्यसेदिति मातृकान्यासेतिकर्तव्यतां विधातुं मातृकान्यासं स्तौति ॥ यस्य कस्यापीति ॥

॥ हरिः ॐ ॥

॥ तं.सा. ॥ यस्य कस्यापि मन्त्रस्य न्यासः पञ्चाशदक्षरैः ।
वीर्यदः केऽभितोवक्त्रमक्षिकर्णेषु नासयोः ॥ १ ॥

गण्डयोरोष्ठयोर्दन्तपङ्क्त्योर्मूर्ध्नि च वाचि च ।
दोःपत्सन्धिषु साग्रेषु पार्श्वयोः पृष्ठगुह्ययोः ॥ २ ॥

तुन्दे च हृदि धातूनां सप्तके प्राणजीवयोः ।
सक्षकारान् न्यसेद्वर्णान् नृसिंहः क्षस्य देवता ॥ ३ ॥

॥ त.क. ॥ अष्टमहामन्त्रस्येति सम्बन्धः। वराहादिमन्त्रस्य वा लक्ष्म्यादिमन्त्रस्य वा पञ्चाशदक्षरैस्तत्तदक्षरप्रतिपाद्याजादीनां[1] शिर आद्यङ्गेषु न्यासः अवस्थितिप्रार्थनं वीर्यदः प्रतिबन्धकसहस्राणामपि निवर्तनं, न फलदानौन्मुख्यसम्पादको यतोऽतो वर्णान्न्यसेदिति शेषः। पञ्चाशदक्षरात्मकैर्मन्त्रैर्न्यसनीयानामजादिमूर्तीनां तावन्ति स्थानान्याह ॥ केऽभितोवक्त्रमित्यादि ॥ कं शिरः। अभितोवक्त्रम् इत्यस्य अव्ययीभावसमासेन सर्वस्मिन् वक्त्र इत्यर्थः। अक्षिणी च कर्णौ च तेष्विति विग्रहः। गोलकानां चतुष्ट्वाद्बहुवचनम्। एवमग्रेऽपि। दोषोः पदोः सन्धय इति विग्रहः। दोषोः पदोः सन्धिषु चाग्रसहितेष्वित्यनेन विंशतिस्थानानि निर्दिष्टानि। धातूनां सप्तकम्। 'त्वक्चर्ममांस' इत्युक्तं सप्तकं ग्राह्यम्। ननु शिरआदिवाक्पर्यन्तेषु षोडशस्थानेष्वकारादिविसर्गान्तैः षोडशभिर्वर्णैर्न्यासः। साग्रेषु दोःपत्सन्धिषु विंशतिस्थानेषु ककारादिनकारान्तैर्विंशत्यक्षरैर्न्यासः। पार्श्वादिगुदान्तेषु[2] पञ्चसु स्थानेषु पकारादिमकारान्तैः पञ्चभिर्न्यासः। हृदयादिष्वष्टसु[3] स्थानेषु यकारादिहकारान्तैर्न्यासः। प्राणे लकारेण न्यास इति यद्यप्यवगन्तुं शक्यते। तथापि जीवे न्यासः केनाक्षरेण? पञ्चाशतां वर्णानां समाप्तत्वादित्याशङ्क्य कषयोर्योगे क्ष इति न्यायेन समाधत्ते ॥ सक्षकारानिति ॥ वर्णान् वर्णदेवानजादीन्न्यसेदित्यर्थः। क्षकारस्य देवतानुक्तेः तामाह ॥ नृसिंह इति ॥ १-३ ॥

ननु क्षकारो जीवे न्यसनीय इति कुतः? आद्ये शिरसि स्थाने कस्मान्न न्यसनीयः? ककारषकारयोरनन्तरं[4] वा न्यास उचित इत्यत आह ॥ जप इति ॥

॥ तं.सा. ॥ जपे न्यासे च विहितः क्षोऽक्षराणां सदाऽन्ततः ।
प्राणायामो रेचयित्वा पूरयित्वा च कुम्भके ॥ ४ ॥

---

1. अजादिमूर्तीनां—क 2. पार्श्वाद्युदरान्तेषु—क
3. धातुसप्तकसहितहृदयादिष्वष्टसु—क 4. ककारषकारस्थानयोरनन्तरं—क

॥ त.क. ॥ यस्मादक्षराणामन्ततः सदा शास्त्रे विहितः, अन्तत एवोच्चार्य इति यावत्, अतो जपे न्यासे च कार्ये अन्तत एव न्यसनीय इत्यर्थः ।

जपाङ्गतया प्रसिद्धेष्वङ्गेषु प्राक् अङ्गन्यासाक्षरन्यासध्यानादीन्युक्तानि । अधुना सिंहावलोकनन्यायेनावशिष्टानि[1] प्राणायामपापपुरुषध्यानादीन्यङ्गान्युपदिशति ॥ प्राणायाम इति ॥ यद्यपि प्राणायामादीनि मातृकान्यासात् पूर्वमेव वक्तव्यानि । यद्वक्ष्यति 'आदावेव जपे कुर्यात्' इति । तथापि अङ्गन्यासादेरन्तरङ्गत्वेन तस्य[2] शिष्यस्योत्कटाकाङ्क्षावशाद्रहस्यत्वेन क्रमस्याविवक्षणाद्व्यत्यये-नोक्तिः । अत एव तत्त्वन्यासस्य मातृकान्यासापेक्षया पूर्वभावित्वेऽपि तृतीये निरूपणम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

नन्वाचार्यस्येतिकर्तव्यतान्तरमस्मिन्नुच्यत इत्युक्तेस्तत्कथं प्राणायामपापपुरुषदाहनाद्यत्र निरूप्यते । उपदेष्टुराचार्यस्य इतिकर्तव्यातात्वाभावादिति चेत् । सत्यम् । सर्वमन्त्रसाधारण्येन वीर्यप्रदत्वादिनोपकारकस्य वर्णन्यासस्य कथनप्रसङ्गात् प्राणायामादेरपि सर्वमन्त्रसाधारण्यादत्र कथनं न विरुद्धम् । न हि प्राणायामादयोऽक्षरन्यासादिवत् प्रतिमन्त्रं भिद्यन्त इति । प्राणायामः आकारयितव्य इत्यन्तर्णीतण्यर्थत्वेन वा योजनीयम् । अत्र प्राणायामः कार्य इति सम्बन्धः ।

तत्रेत्थम्भावमाह ॥ रेचयित्वेति ॥ रेचनं बहिर्निस्सारणम् । पूरणं पुनर्ग्रहणम् । कुम्भनं क्वचिदवस्थापनम् । तथा च वायुं पिङ्गलया नाड्या बहिर्गमयित्वा पुनरिडानाड्या द्वात्रिंशन्मात्राकालेन कुक्षौ प्रपूर्य पुनरशीतिमात्राकालपर्यन्तं कुम्भवत् स्थिते देहे कुम्भयित्वा प्राणायामः कर्तव्य इति ग्राह्यम् । उक्तं च पञ्चरात्रे योगपादे प्रथमाध्याये—

"आकुञ्चितशिराः किञ्चिन्निबध्नन् योगमुद्रया ।
हस्तौ यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत् ॥

---

1. अप्रसिद्धानि–क 2. तत्र–क

रेचनं पूरणं वायो रोधनं रेचनं तथा ।
पातनं सेचनं वायोः प्राणायाम उदीरितः ॥

हस्तेन दक्षिणेनैव पीडयन् नासिकापुटम् ।
शनैश्शनैरथ बहिः क्षिपेत् पिङ्गलयाऽनिलम् ॥

द्वात्रिंशन्मात्रया कुक्षौ पूरयेदिडयाऽनिलम् ।
भूयः षोडशमात्राभिश्चतुःषष्ठ्या तु मात्रया ॥

सम्पूर्य कुम्भवद्देहं कुम्भयेन्मातरिश्वना ।
पूरयेन्नाडयः सर्वाः पूर्यते[1] मातरिश्वना ॥

एवं कृते सति ब्रह्मन् चरन्ति दशवायवः ।
हृदयाम्भोरुहं चापि व्याकोचं भवति स्फुटम् ॥"

इत्यादि । योगमुद्रया हस्तौ निबध्नन् रेचनं पूरणं यथा भवति तथा यथोक्तविधानेन प्राणायामं समाचरेदिति सम्बन्धः । तत्र वायोः पातनम् । कोऽर्थः ? रेचनं विसर्जनमिति यावत् । तत्सेचनं नाम यत्तु वायो रोधनम् अन्तः तत्पूरणमुच्यत इत्यर्थः । नाडय इति गुणश्छान्दसः ॥ ४ ॥

अथ प्राणायामे मन्त्रमाह ॥ तारैरिति ॥

॥ तं.सा. ॥ तारैस्त्रिद्विद्वादशावृत्तैर्व्येकद्वादशकेन वा ।
तत्तन्मन्त्रेण वा कार्यो गायत्र्या दशतारकैः ॥ ५ ॥

द्वादशसङ्ख्यायास्त्रिवारमावृत्तौ षट्त्रिंशदावृत्तिः सम्पद्यते । षट्त्रिंशद्वारं तारोच्चारणेन प्राणायामः कार्य इत्यर्थः । पक्षान्तरमाह ॥ व्येकद्वादशकेन वेति ॥ द्विद्वादशकेन द्विवारमावृत्तद्वादशसङ्ख्याविशिष्टेन चतुर्विंशतिवारमुच्चरितेन तारेणेति यावत् । एकद्वादशकेन द्वादशवारमुच्चरितेन तारेण वेत्यर्थः । यद्वा, तारमन्त्रजपाङ्गतया प्राणायाम उक्तवैकल्पिकसङ्ख्येन तारेण कर्तव्यः । मूलमन्त्रजपाङ्गतया कर्तव्यस्तु प्राणायामः मूलमन्त्रेणैव । व्याहृत्यङ्गन्तु व्याहृत्यैव । एवं तत्तदङ्गन्तु तत्तन्मन्त्रेणेत्याह ॥ तत्तन्मन्त्रेण वेति ॥ पक्षान्तरमाह ॥ गायत्र्या

1. पूर्तये—क

दशतारकैरिति ॥ दशोङ्कारघटितया गायत्र्या वेत्यर्थः । अयं च वनस्थानामेवाधिकारिविशेषाणामिति व्यवस्थितो विकल्पः । गायत्र्या दशतारकत्वं च व्याहृतित्रये ओङ्कारत्रयम् । महर्जनस्तपस्सत्यशब्देभ्यः पूर्वमोङ्कारचतुष्टयम् । गायत्र्याः प्रतिपादमोङ्कारत्रयमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु सत्स्वपि बहुषु प्रसाधनेषु[1] सिंहावलोकनन्यायेन प्राणायामं पुनः स्मृत्वा कुतोऽत्र वदत्याचार्यः ? न हि प्राणायामे कश्चिदतिशय उपलभ्यत इति चेदत्रोच्यते । मानुषाणां शरीरं तावत् षण्णवत्यङ्गुलोन्नतम् । द्वादशाङ्गुलोन्नतप्राणवायुवच्च ।

"देहमानं स्वाङ्गुलिभिः षण्णवत्यङ्गुलायतम् ।
प्राणः शरीरावधिको द्वादशाङ्गुलमानतः ।"

इत्युक्तेः । तत्र नाभिदेशः देहमध्यम् । तत्र त्रिकोणाकारम् अग्निमण्डलमस्ति यत्र स्थित्वा वैश्वानरनामको जाठराग्निर्बहुप्रकारमशितमन्नं पचति ।

"देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।
त्रिकोणं द्विपदामन्यच्चतुरस्रं चतुष्पदाम् ॥

वैश्वानरोऽग्निः पचति प्राणापानसमायुतः ।
चतुष्प्रकारमशितं[2]........................ ॥" इत्यादेः ।

ततः कन्दस्थानं नाम नवाङ्गुलायतं कालचक्राधारमस्ति । तच्च कालचक्रं द्वादशारं द्वादशमासनामकविष्ण्वाद्यधिष्ठिता यस्याराः सन्ति, यस्मिन्[3] अयं जीवः ऊर्णनाभिविततन्तुलग्नक्रिमिवद् बम्भ्रमीति ।

"कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यं नवाङ्गुलम् ।
तत्र चक्रं द्वादशारमाहुर्मासचराणि तु ॥

विष्ण्वादिमूर्तयस्तेषु द्वादश द्वादशस्वपि ।
अहं तत्र स्थितं चक्रं भ्रामयामि स्वमायया ॥

---

1. साधनेषु–क 2.समितं–क 3. एषु च–क

अरेषु भ्रमते जीवः क्रमेण कमलासन ।
तन्तुपञ्जरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ॥" इत्यादेः ।

नाभिस्थद्वादशारचक्रस्योपरि कुण्डलिस्थानमस्ति यस्मिन् सहस्र-शीर्षका सर्परूपा रज्जुर्नाभेस्तिर्यगूर्ध्वं वाऽऽवेष्ट्य महदहङ्कारादिभेदेन अष्टविध-प्रकृतिसचिवा वायुसञ्चारानुसारेण तत्रस्थाग्निमण्डलस्थज्वलनमुद्दीपयति । कन्दस्थानपार्श्वमारभ्योर्ध्वमुखतया मुखेन समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्राभिमुखा तिष्ठति । या च सर्परूपा रज्जुर्योगपरिपाककाले मरुता सहाग्निना विनश्यति । ततोऽयं जीवः सुषुम्नानाड्या वायुप्रदर्शितमार्गो गच्छति ।

"तस्योर्ध्वं कुण्डलिस्थानं नाभेस्तिर्यगधोर्ध्वतः ।
अष्टप्रकृतिरूपा या तयाऽसौ कुण्डलीकृता ॥
यथावद्वायुसञ्चारं ज्वलनादि च नित्यशः ।
परितः कन्दपार्श्वे तु निरुध्यैव सदा स्थिता ॥
मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं यथा ।
योगकाले च मरुता स्वाग्निना बोधिता सती ॥
स्फुरिता हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ।
वायुर्वायुमुखेनैव ततो याति सुषुम्नया ॥" इत्युपदेशात् ।

कन्दस्थानस्य मध्ये सुषुम्नानाडिः । तस्याः सव्यपार्श्वे इडानाम्नी नाडिका दक्षिणनासापुटपर्यन्तं व्याप्य तिष्ठति । सुषुम्नाया दक्षिणपार्श्वे पिङ्गलाख्या नाडिका दक्षिणनासापुटपर्यन्तं व्याप्य तिष्ठति । सुषुम्नायाः पुरोभागे गान्धारीनाम्नी नाडिका दक्षिणनेत्रपर्यन्तं[1] व्याप्य तिष्ठति । सुषुम्नायाः पृष्ठभागे हस्तिजिह्वानाम्नी नाडिका वामनेत्रपर्यन्तं[2] व्याप्य तिष्ठति । सुषुम्नाया-स्ततोऽपि सव्यपार्श्वे पूषानाम्नी नाडिका सव्यकर्णपर्यन्तं व्याप्य तिष्ठति । सुषुम्नाया दक्षिणभागे यशस्विनीनाम्नी नाडिका दक्षिणकर्णपर्यन्तं व्याप्य तिष्ठति ।

---

1. वामनेत्रपर्यन्तं–क 2. दक्षिणनेत्रपर्यन्तं–क

कन्दस्थानादधः पायुपर्यंतमधोगताऽलम्बुसानाम्नी नाडिका तिष्ठति। कन्दस्थानादधो मेढ्रपर्यन्तं गुह्यानाम्नी तिष्ठति। पादाङ्गुष्ठपर्यन्तं कौशिनीनाम्नी नाडिका तिष्ठति। आहत्य कन्दसम्भवा नाड्यः सुषुम्ना, इडा, पिङ्गला, गान्धारी, हस्तिजिह्वा, पूषा, यशस्विनी, अलम्बुसा, गुह्या कौशिनी चेतीमा दश प्रधानाः। एतत्सम्भवाश्चान्याः स्थूलसूक्ष्माः द्वासप्ततिसहस्राणि। तत्रामूषु सुषुम्नादिप्रधाननाडीषु दशसु प्राणादयो दश वायवः सञ्चरन्ति। तत्र प्राणस्यास्यनासिकयोर्मध्ये नतमिव स्थानं, हृदयं, नाभिमण्डलं, पादाङ्गुष्ठमिति स्थानचतुष्टयम्। अपानस्य तु पायुरुपस्थमूरू जानुश्चेति चतुष्टयं सञ्चारस्थानम्। समानस्य सर्वाणि गात्राणि। उदानस्य सर्वाः सन्धयः। व्यानस्य पादौ, श्रोत्रे, उदरः, कटिः, गुल्फः, स्कन्धौ, गलं, चेत्येतानि स्थानानि। नागस्य त्वक् स्थानम्। कूर्मस्य चर्म। कृकरस्य मांसम्। देवदत्तस्य रुधिरम्। धनञ्जयस्य मेदः। एवं प्राणादीनां चेष्टा अपि भिन्ना एव। तत्र प्राणवायुर्मध्यगतश्चिरभुक्तान्नपानादीन् वा समीकरोति। अपानः मूत्रादीन्निस्सारयति। व्यानस्तु श्वासोच्छ्वासादिसर्वप्राणनादिचेष्टां करोति। उदानस्तु शरीरस्वास्थ्यम्। समानः पुष्टिम्। नागस्तु भारवहनादिक्रियाम्। कूर्मो नेत्रनिमीलनम्। कृकरः क्षुधादिकमुत्पादयति। देवदत्तः निद्रादिकर्मकृत्। धनञ्जयस्तु मृतगात्रशोभादिप्रदः।

"कन्दमध्यस्थिता नाडी सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता।
पद्मसूत्रप्रतीकाशा ऋजुरूर्ध्वप्रवर्तिनी॥

ब्रह्मणो विवरं यावद्विद्युदाभासनालिका।
वैष्णवी ब्रह्मनाडी च निर्वाणप्राप्तपद्धतिः॥

शुद्धा च पिङ्गला चैव तस्यास्सव्येतरस्थिते।"

शुद्धेति इडायाः संज्ञा।

"शुद्धा समुत्थिता कन्दाद्वामनासापुटावधि॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च द्वे चान्ये नाडिके स्थिते।
पुरतः पृष्ठतस्तस्या वामेतरदृशौ प्रति॥

पूषा यशस्विनी नाड्यौ तस्मादेव समुत्थिते ।
सव्येतरश्रुत्यवधि वायुमूला त्वलम्बुसा ॥
अधोगता गुह्यनाडी मेढ्रान्तावधिरायता ।
पादाङ्गुष्ठावधिः कन्दादधो याता च कौशिनी ॥
दश प्रधानभूतास्ताः कथिताः कन्दसम्भवाः ।
तन्मूला बहवो नाड्यः स्थूलाः सूक्ष्माश्च नाडिकाः ॥
द्विसप्ततिसहस्राणि स्थूलास्सूक्ष्मास्तु पद्मज ।
सङ्ख्यातुं नैव शक्यन्ते स्थूलमूलाः पृथग्विधाः ॥
यथाश्वत्थदले सूक्ष्माः स्थूलाश्च विततास्तथा ।
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।
चरन्ति दशनाडीषु दशप्राणादिवायवः ॥
प्राणादिपञ्चकं तेषु प्रधानं तत्र च स्वयम् ।
प्राण एवाथवा श्रेष्ठो जीवात्मानं बिभर्ति यः ॥
आस्यनासिकयोर्मध्यं हृदयं नाभिमण्डलम् ।
पादाङ्गुष्ठमिति प्राणस्थानानि कमलासन ॥
अपानश्चरति ब्रह्मन् गुदमेढ्रोरुजानुषु ।
समानस्सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी व्यवस्थितः ॥
उदानस्सर्वसन्धिस्थः पादयोरुभयोरपि ।
व्यानः श्रोत्रोरुकट्यां च गुल्फस्कन्धगलेषु च ॥
नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।
तुन्दस्थश्चिरमन्नं च रसानि च समीकृतम् ॥
तुन्दमध्यगतः प्राणः स्थानीकुर्यात् पृथक् पृथक् ।"

समीकृतमिति क्रियाविशेषणम् ।

"इत्यादिचेष्टाः स प्राणः करोति वपुषि स्थितः ॥

अपानवायुर्मूत्रादेः करोति च विसर्जनम् ।
प्राणापानादिचेष्टा च क्रियते व्यानवायुना ॥
उदीर्यते शरीरस्य उदानेन च भास्वता ।
पोषणादि शरीरस्य समानः कुरुते सदा ॥
उद्गारादिक्रियां नागः कूर्मोऽक्षणादिनिमीलनम् ।
कृकरस्तु क्षुधाकर्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत् ।
मृतगात्रस्य शोभादौ धनञ्जय उदाहृतः ॥"

इत्यादिप्रमाणप्रमितत्वात् । ततश्च प्राणापानादिवायवो नाडीषु समधिकं वा सञ्चरन्ति । ततस्तदनुसारेण देहपीडा । तदनु निषिद्धादौ प्रवृत्तिश्च जायते । तत्परिहारः प्राणायामेन भवति । प्राणायामेन नाभिदेशस्थितवह्न्युद्बोधेन नष्ट-दर्पाणां वायूनां न्यूनता समता भवति । ततो नाड्यः शुद्धा भवन्ति । ततः पूरकप्राणायामाभ्यासेन हृदयकमलं कदलीपुष्पवत् अधोमुखमपि प्रबोध्यते । ततो निर्धूतपाप्मनः ब्रह्मदर्शनं च भवति । ऐहिकमप्यपमृत्युजयादिकं च । न ह्येवंभूतः प्राणायामः न अवश्यं निरूपणीयो भवति । वक्ष्यति चैतत्सर्वं चतुर्थे स्वयमेवाचार्यः । एतदप्युक्तं तत्रैव—

"नाडीभेदं मरुद्भेदं मरुतां स्थानमेव च ।
चेष्टाश्च विविधास्तेषां ज्ञात्वैवं कमलासन ॥
शुद्धौ यतेत नाडीनां वक्ष्यमाणेन वर्त्मना ।
पूरणेन तथा कुम्भीकरणादुन्मुखं स्थितम् ॥
गलरूपविरूढन्तु तदधोमुखमम्बुजम् ।
नालं तालमितं तस्य दलाष्टकसमन्वितम् ।
कदलीपुष्पसङ्काशं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ॥"

अधोमुखमप्यम्बुजं पूरणादिनोन्मुखं स्थितं भवति । ऊर्ध्वमुखीभवतीत्यर्थः ।

"किमन्यैर्बहुभिः प्रोक्तैः प्राणायामपरायणाः ।
निर्धूतसर्वपाप्मानो वत्सरत्रयपूरणे ॥

पश्यन्ति मामपि ब्रह्मन् हृदयाम्भोरुहे स्थितम् ।
संवत्सरत्रयादूर्ध्वं प्राणायामपरो नरः ।
अपमृत्युमतिक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥"

इत्यादि । एवं महाफलहेतुत्वात् प्राणायामः सातिशय इति परिहारे सत्येव स्वयम् अतिशयान्तरमाह ॥ आदावेवेति ॥

॥ तं.सा. ॥ आदावेव जपे कुर्याच्छोषणं दहनं प्लुतिम् ।
वाय्वग्निवारुणैर्बीजैर्ध्यात्वा तन्मण्डले हरिम् ॥ ६ ॥

॥ त.क. ॥ त्रिषु कार्येष्वपि क्रमेण मन्त्रानाह ॥ वाय्वग्निवारुणैर्बीजैरिति ॥ वायवीयं च आग्नेयं च वारुणं चेति विग्रहः । वाय्वग्निपदोत्तरतद्धितलोपः । तथा च 'यं' इति वायुबीजं, 'रं' इत्यग्निबीजं, 'वं' इति वरुणबीजं इत्येतेषु मन्त्रेषु वायुबीजेन शोषणम्, अग्निबीजेन दहनं, वरुणबीजेन आप्लवनं च जपस्यादावेव कृतेन प्राणायामेनाधिकारी कुर्यात् । जपस्यादौ कृतप्राणायामः शोषणादिकं कुर्याद्यतस्ततः प्राणायामः सर्वातिशयित इति शेषेण योज्यम् । जपस्यादावेव कर्तव्य इति पूर्वेणैव सम्बन्धः ।

हरिस्मरणादिना सहितमेव मन्त्रजातं कार्यकारि नान्यथेत्युक्तं प्रमेयं न विस्मरणार्हमिति पुनः स्मारयति ॥ ध्यात्वेति ॥ तेषां वाय्वग्निवरुणानां मण्डलेष्वित्यर्थः । नीलवर्णं षट्कोणं वायुमण्डलं, रक्तवर्णं त्रिकोणमग्निमण्डलं, श्वेतवर्णं वर्तुलं वरुणमण्डलमिति तेषां लक्षणं द्रष्टव्यम् । तदिदं स्पष्टमाह योगदीपिकायां पण्डिताचार्यः—

"प्राणायामं ततः कुर्याद्वायुबीजेन सोऽचलः ।
स त्र्यङ्गो रेचकश्चैव पूरकः कुम्भकस्त्विति ॥
असव्यसव्यनास्यौ तावाद्यावन्त्यो मरुद्गतिः ।
द्विगुणो रेचकात् पूरः कुम्भकस्त्रिगुणोऽथवा ॥
[1]पूरकात् स्खलितोद्बुद्धमूलशक्तिमुखोद्गलत् ।
आस्फालयति पाप्मानं वायुः कौम्भकसंयुतः ॥

1. 'पूरकास्फालनोद्बुद्धमूलशक्त्या मुखोद्गलत्'—इति मुद्रितयोगदीपिकायां पाठान्तरम् ।

स संशुष्यति च द्वेषांस्तत्र तत्र परिभ्रमन्[1] ।
जीवः सर्वशरीरान्तः स्थूलसूक्ष्मशरीरवान् ॥
वह्निना पवनायामैः वाय्वास्फालप्रसारिभिः ।
[2]हृदब्जगैर्नृसिंहाग्निज्वालैः पाप्माऽथ दह्यते ॥
वायुना सानुबन्धेऽस्मिन् भस्मरूपेण रेचिते ।
स्वर्णवन्निर्मलौ स्यातामदूनौ देहदेहिनौ ॥
स्विन्नादिन्दोः कपद्मस्थात् [3]करात् पातयते सुधा ।
संस्रुताऽऽप्लावयतेऽन्तःस्थितं सर्वशरीरिणम् ॥" इति ॥

तस्यायमर्थः—तादृग्देहेन्द्रियान्वितश्चाञ्चल्यरहितः सोऽधिकारी 'यं' इति वायुबीजेन प्राणायामं कुर्यात् ।

"प्राणः स्वदेहगो वायुरायामस्तन्निरोधनम्"

इत्युक्तेः स्वदेहगतवायुं निरुन्धीतेत्यर्थः । यद्यपि तारैस्त्रिर्द्वादशावृत्तैरिति ताराख्यो मन्त्र उक्तः । तथापि पापपुरुषशोषणादिकार्यान्तरे वैशेषिकोऽयं मन्त्रः । वैकल्पिको वा भवतीत्यदोषः । स प्राणायामोऽङ्गत्रयोपेतः । रेचकः पूरकः कुम्भक इत्यङ्गत्रयसूचनम् । रेचनं पूरणं कुम्भनं चेत्यङ्गत्रयमुक्तम् । तत्रावयवविशेषनियम उच्यते । तत्र त्रिषु मध्ये रेचकः पूरकश्चेत्युक्तावाद्यौ प्राणायामावसव्यसव्यनास्यौ दक्षिणनासापुटसव्यनासापुटभावौ । दक्षिणनासापुटेन रेचनं, सव्यनासापुटेन पूरणं कर्तव्यमित्यर्थः । अन्त्यकुम्भकाख्यप्राणायामो मरुद्धृतिः वायुधारणरूपः । वायोर्देहे कुम्भ इव स्थापनम् कुम्भकप्राणायाम इत्यर्थः । तेषां कालनियम उच्यते । रेचकप्राणायामाद् द्विगुणकालः पूरकः । त्रिगुणकालः कुम्भकः । पूरकादेव त्रिगुणकालो वेति पक्षान्तरम् ।

त्रिविधप्राणायामस्याप्युपयोग उच्यते । कौम्भकप्राणायामसंयुतो वायुर्देह एव सम्भृत इत्यर्थः । देहस्थं पाप्मानं पूरकात् प्राणायामात् स्खलितं स्वकार्याक्षमम् उद्गृद्धम् अभिवृद्धिरहितं मूलं यस्याः सा स्खलितोद्गृद्धमूला शक्तिः ।

1. 'स संशुद्धयति तद्योगात्तत्र तत्र परिभ्रमन्'—इति मुद्रितयोगदीपिकापाठः ।
2. हृदब्जस्थनृसिंहाग्निज्वालैः–क 3 'सुधा वातायते हृदि' इति मुद्रितयोगदीपिकापाठः ।

सैव मुखम् आद्या यस्य चलनादेस्तत्तथोक्तम् । तच्चलनादिकम् उद्गलत् विमुञ्चत् यथा भवति तथा आस्फालयति दहतीति योज्यम् । पूरकवायुना शोषे प्रसक्ते पापपुरुषस्य शक्तिर्मूलोच्छेदेनोच्छिद्यते । ततोऽस्य सञ्चलनादिक-मप्युद्गलितम् भवति । ततः कुम्भकवायुः पाप्मानं भस्मीकरोतीतीममर्थमेव स्पष्टयति ॥ स संशुष्यतीति ॥ द्वेष्टा पापपुरुषः पूरकवायुना संशुष्यति । शरीरान्तः स्थितः स्थूलसूक्ष्मशरीरवान् जीवस्तु स्वस्य यथा शोषो न भवति तथा तत्र तत्र नाडीविशेषे परिभ्रमन्नास्ते । तदा त्वयं पापपुरुषः प्राणायामेन वायुनिग्रहे सत्युद्बुद्धेन वह्निना वाय्वास्फालप्रसारिभिर्वायुसंघर्षणेन [1]विस्तृत-हृत्कमलस्थनृसिंहाख्याग्निज्वालावद्भिः देहस्थाग्निभिः दह्यत इत्यर्थः । अनेन द्वयोः प्रयोजनमुक्तम् । रेचकप्राणायामस्य प्रयोजनमुच्यते ॥ वायुनेति ॥ 'ब्रह्म-हत्याशिरस्कम्' इत्याद्युक्तप्रकारेण शिरोभुजाद्यङ्गसहितेऽस्मिन् पापपुरुषे वायुना भस्मसात्कृते रेचकवायुना तद्भस्म बहिः रेचयेद्विसर्जयेदिति शेषः ।

एवं त्रयाणामुपयोगे सिद्धे कस्ततोऽप्यधिकारिण उपकार इत्यतोऽनुरूप-दृष्टान्तकथनपूर्वं तं दर्शयति ॥ अस्मिन् भस्मरूपेणेति ॥ एवं प्राणायामत्रयेण पापपुरुषे देहाद्विसृष्टे सत्यधिकारी तद्देहश्चेत्युभावग्नितप्तस्वर्णवन्निर्मलौ भूत्वाऽदूनौ स्याताम् । अक्लिष्टौ भवत इत्यर्थः । नन्वेवं पापपुरुषदहनेन शरीरे व्याप्तोष्मणा अधिकार्यपि दूयत इत्यत आह ॥ खिन्नादिति ॥ कं शिरः । तत्र स्थितं पद्मं कपद्मम् । तत्स्थादिन्दोः मण्डलात् खिन्नादमृतबिन्दुयुक्तात् करात् सुधा पातयते । सुधा स्रवतीत्यर्थः । सा च संस्रुता सुधा अन्तःशरीरे स्थितं जीवं प्लावयति । अतोऽयं न दूयत इति युक्तमेवेति भावः ।

प्राणायामेन देहशुद्धिः सनत्कुमारसंहितायां पञ्चमपटले स्पष्टमभिहिता—

"विधायास्त्रेण शोधयेद्भौतिकीं तनुम् ।
आदाय बाह्यपवनं वामया नासयाऽग्रतः ॥
षोडशाभ्यस्य सततं गतिबीजेन मन्त्रयेत् [2]।
शोधयेत्कुम्भकं कुर्वन् द्वात्रिंशद्वारबीजतः ॥

1. विस्तृतैः—क 2. मन्त्रवित्—क

दक्षया संविसृज्याथ बह्निबीजेन सानलम् ।
अग्निं तयाऽन्तराधाय पूर्ववत् कुम्भकं चरेत् ॥

सन्दह्य देहं तद्भस्म विसृजेद्वामया बहिः ।
पृथिव्यादीनि तत्त्वानि प्रकृतौ तां च पुरुषे ॥

विलीनं भावयित्वाऽथ प्लावनेन सृजेत्तनुम् ।
अश्रुतांतरबीजेन प्रकृत्यादिक्रमेण तु ॥" इति ।

देहाद्बहिष्ठं वायुं प्रथमतो[1] वामनासिकया सततं गतिबीजेन षोडशवारमभ्यस्यान्तःप्रवेशलक्षणेन पूरणेन देहमादौ शोधयेत् । ततो द्वात्रिंशद्वारम् अग्निबीजतः कुम्भकं कुर्वन् बाह्याग्निप्रवेशेन देहं शोधयेत् । ततो दक्षिणनासापुटेनान्तःप्रविष्टं वायुमग्निं च विसृजेत् । अथ वह्निबीजेनाग्निं वायुं च वामनासया पुनरन्तः प्रवेशयित्वा कुम्भकं चरेत् । ततस्तत्स्थं पापपुरुषं सन्दह्य, तत्र विशेषणनाशेन विशिष्टनाशावश्यंभावाद्देहं सन्दह्येत्युक्तं, पृथिव्याद्यव्यक्तपर्यन्तं व्युत्क्रमेण शरीरावयवानां लयं चिन्तयित्वा पुरुषे लयं चिन्तयेत् । ततः परमपुरुषानुग्रहेण वरुणमण्डलस्थभगवताऽमृतप्लावनेन पुनः प्रकृत्यादिक्रमेण देहसृष्टिं भावयेदित्यर्थः । तथा चैवंभूतः प्राणायामः कथं विशिष्टो न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

एवमुपदेष्टुर्गुरोः शिष्यशरीरे कर्तव्यं मातृकान्यासमभिधाय प्रसङ्गादुपदेश्यस्वशिष्यस्य प्राणायामाख्यामितिकर्तव्यतामभिधायेदानीं शिष्यस्य स्वोपदेश्यत्वसिद्धये मन्त्रादिग्रहणयोग्यतापादकतया प्रसिद्धं कलशपूजाख्यमितिकर्तव्यतान्तरमादावाह ॥ एकपञ्चाशद्वर्णानामिति ॥

॥ तं.सा. ॥ एकपञ्चाशद्वर्णानां चतुर्विंशच्च मूर्तयः[2] ।
आत्माद्या वासुदेवाद्या विश्वाद्या मत्स्यकच्छपौ ॥ ७ ॥

कोलो नृसिंहः सवटुर्जामदग्न्यरघूद्वहौ ।
वासिष्ठयादवौ कृष्णावात्रेयो बुद्धकल्किनौ ॥ ८ ॥

1. क्रमतो–क । 2. 'चतुर्विंशति मूर्तयः' इति मुद्रितपाठः ।

शिंशुमारश्चेति शतं कलाः कलशनामकाः ।
एताभिः सहितां मूलमूर्तिं कुम्भोदके सुधीः ॥ ९ ॥

॥ त.क. ॥ मूर्तय इत्यत्रापि सम्बद्ध्यते । एकपञ्चाशद्वर्णानां वाच्या इत्यर्थः । वर्णानां पञ्चाशत्त्वेऽप्युक्तरीत्यैकपञ्चाशत्त्वं ज्ञेयम् । विंशतिशब्दपर्यायो विंशच्छब्दोऽस्ति । केशवाद्याश्चतुर्विंशतिमूर्तय इत्यर्थः । आत्माद्या ज्ञानात्मान्ताश्चतस्रो मूर्तयः । वासुदेवाद्यनिरुद्धान्ताश्चतस्रः । विश्वाद्यास्तुरीयान्ताश्चतस्रः* । मत्स्यद्याः शिंशुमारान्तास्त्रयोदश । आहत्य भगवतः कलामूर्तयः शतं कलशनामकाः कलशशब्दाभिधेयाः । यत्र कलशं पूरयेदिति विधीयते तत्र अजादयः शिंशुमारान्ताः शतं कलाः प्रतिपत्तव्याः । तथा च दीक्षाङ्गतया विहितकलशपूजायां कर्तव्यायां शिष्याभ्युदयकारणाभिज्ञः सुधीर्गुरुः शतं मूर्तीः कलशे आवाहयेदिति शेषः । कुम्भाभिषेकसिद्ध्यर्थमाह ॥ एताभिरिति ॥ अजादिशिंशुमारान्ताभिः कलाभिः सहितां मूलमूर्तिमुद्यद्भास्वदित्यादिना उक्तलक्षणं कुम्भोदके आवाहयेदित्यर्थः ॥ ७-९ ॥

ततः किं कार्यमित्यत आह ॥ पूर्वोक्तेति ॥

॥ तं.सा. ॥ पूर्वोक्तविधिनाऽभ्यर्च्य प्रतिमां शिष्यमेव वा[1] ।
स्नापयेत् पूर्वमर्चायां जपोऽनूनः सहस्रतः ॥ १० ॥
मूलमन्त्रस्य चाङ्गानां न्यासः स्नानादनन्तरम् ।
प्रतिमायां सन्निधिकृच्छिष्ये माहात्म्यकृद्भवेत् ॥ ११ ॥

॥ त.क. ॥ 'अष्टाक्षरेण सम्पूज्य प्रथमं देवतां परम्' इत्यादिना उक्तपीठपूजावरणपूजादिक्रमेण ताः कला अभ्यर्च्य हुत्वा च शिष्यं स्नापयेत् । नित्यपूजाया अपि प्रकृतत्वात् सङ्क्षेपशास्त्रेण ग्रन्थगौरवनिवारणाय नित्यपूजायां प्रतिमायामप्यधिष्ठानं विकल्प्यत इति स्नपने प्रतिमामपि संयोजयति ॥ प्रतिमामिति ॥ एतेन 'आग्नेयादिषु च क्रमात्' इत्यादिनोक्तपीठपूजाप्रथममेव कलशपूजा वक्तव्या । तत्कुतः क्रमभङ्गः? इति चोद्यं निरस्तम् । एवमन्यत्रापि क्रमभङ्गः समाधेयः । 'सर्वोत्तमं हरिं ध्यात्वा' इत्यव्यवधानेन नित्यपूजायाः प्रकृत-

*मातृकासु इदं वाक्यं न दृश्यते । किन्तु आवश्यकमिति भाति । 1. च–अ ।

त्वात् प्रतिमायाः प्रथमोद्देशेऽपि प्रसङ्गानुगुण्याय वाशब्दो भिन्नक्रमो व्याख्येयः। अयोग्यस्याभिषेकं निषेधति ॥ एवेति ॥ स्वशिक्षाविषयं सात्त्विकप्रकृतिमेवेत्यर्थः। पूर्वोक्तविधिना भगवन्मूर्तीरभ्यर्च्यैव स्नापयेन्न त्वर्चनां विनेति वा।

एवं सङ्कल्प्योक्तयोः प्रतिमाशिष्ययोरभिषेकविधौ प्रतिमाया विशेषाङ्गान्याह ॥ पूर्वमिति ॥ अर्चायामभिषेके कर्तव्ये मूलमन्त्रस्य सहस्रादन्यूनो जपः कर्तव्य इत्यर्थः। शिष्ये त्वभिषेकात् पूर्वं न जपोऽपेक्षितः। चशब्देन तत्तत्प्रतिमायां तत्तन्मन्त्रजपो वा कार्य इति सूचयति। 'वीर्यदः केऽभितो वक्त्रम्' इत्यादिनोक्ताङ्गानां न्यासोऽभिषेकानन्तरमिति तस्येदानीं कालो विधीयते। अयं च अभिषेको मातृकान्यासादिश्च प्रतिमाशिष्ययोरवश्यं कर्तव्य इति फलभेदोक्त्या स्तूयते ॥ प्रतिमायां सन्निधिकृदिति ॥ १०, ११ ॥

सन्निधिः फलदानोन्मुख्यमित्यवगतम्। शिष्ये माहात्म्यमित्येतत् किंरूपमित्यतो विवृणोति ॥ कलश इति ॥

॥ तं.सा. ॥ कलशः कीर्तिमायुष्यं[1] प्रज्ञां मेधां श्रियं बलम्[2]।
योग्यतां पापहानिं च पुण्यवृद्धिं च साधयेत् ॥ १२ ॥

॥ त.क. ॥ आयुष्याद्याधिक्यमेव माहात्म्यमिति भावः। यद्वा माहात्म्यं निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं प्रसिद्धमेव। फलान्तरमाह ॥ कलश इति ॥

नन्वत्र दीक्षाङ्गत्वेनाभिषेकात् पूर्वं पञ्चरात्रादौ शास्त्रे होमोऽभिहितः। स कुतो नोक्तः? इति चेत्, नैष दोषः। 'एवमेव तु दीक्षायामाज्येनैवाऽऽहुतिक्रिया' इत्यतिदेशेन वक्ष्यमाणत्वात्। 'अनेन क्रमयोगेन जुहुयात् संस्कृतेऽनले' इति प्रथम एव सूचितत्वाच्च। अध्यायादावेव कुतो नोच्यत इति चेत्। यद्ययं तत्रोच्येत तर्ह्यभिषेकाङ्गमेव विज्ञायेत। न चायं तथा। यत आध्यात्मिकादिसकलोपद्रवनाशकः, आयुरादिसकलाभ्युदयसाधकः, विष्णुप्रीतिहेतुतया मोक्षसाधकश्च। तस्मात् क्रमोल्लङ्घनं युक्तमेवेति भावेन होमस्य [3]नैमित्तिकप्रकारमाह ॥ उपसर्गेष्विति ॥

1. कीर्तिमायुश्च—अ 2. भगम्—अ।
3. नैमित्तिकत्वप्रकारानाह' इति पाठेन भाव्यमिति भाति।

*

॥ तं.सा. ॥ उपसर्गेषु जातेषु दैवभूतात्महेतुषु ।
आयुषे वाऽथ शान्त्यै वा श्रिये वा पुण्यवृद्धये ॥ १३ ॥
योग्यतायै मन्त्रसिद्ध्यै विष्णोः प्रीत्यर्थमेव वा ।
जुहुयात् सहस्रमयुतं लक्षं कोटिमथापि वा ॥ १४ ॥

॥ त.क. ॥ उपसर्गाः उपद्रवाः । दैवभूतात्मनो हेतवो येषां ते तथोक्ताः । आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकोपद्रवसूचकेषु जातेषु तच्छान्तिद्वाराऽयुराद्यभिवृद्ध्यर्थं ऐश्वर्याद्यर्थं तत्तत्कामनानुगुण्येन सहस्रमयुतं, लक्षं, कोटिं वा जुहुयादित्यर्थः । उक्तं च पञ्चरात्रे—

"...................दुःस्वप्नाश्चाशोभनाः ।
कथ्यन्ते मुण्डितैः सार्धं सम्भाषा सह वर्तनम् ॥

स्वयं मुण्डश्च बिभ्राणो जीर्णं नीलं तथाऽम्बरम् ।
कन्थां रक्तां तथा नीलां पुष्पमालां च मूर्धनि ॥

गर्दभारोहणं भग्नयानाधिष्ठानमञ्जज ।
छिन्नछत्रधरो वाऽपि महिषारोहणं तथा ॥

दक्षिणाभिमुखो गच्छन् उष्ट्रवाहादिरोहणम् ।
दष्टश्च कपिभिर्देहे सृगालैर्वा वृकैस्तथा ॥

कर्णपादशिरच्छेदो दन्तानां पातनं तथा ।
नववस्त्रधरः पीडाभटैः पाशेन बन्धनम् ॥

विधवालिङ्गनं नीचैः पाषण्डैः प्रतिलोमजैः ।
वर्तनं गोपुरादीनां पतनं शाखिनामपि ॥

तुरगारोहणं भुक्तिः बौद्धाद्यालयसेवनम् ।
मदिरापायिभिः पापरोगिभिः कितवैः सह ॥

वर्तनं दीपनिर्वापं देवानामुत्सवं तथा ।
ग्रामादिदाहो भक्ष्याणां फलादीनां च भक्षणम् ॥

मधूच्छिष्टं प्रतिच्छाया यात्रा युद्धोद्यमं भटैः ।
अभ्यङ्गं तैललाभं च मरीचं लवणं तथा ॥

लोकयन् एवमादीनि स्वप्ने शान्ति समाचरेत् ।
जपहोमादिभिर्विद्वान् .... ॥"

इत्यादि । अत्र प्रथमान्तानां पदानां 'दृष्टश्च' इत्यध्याहारेण योजना द्रष्टव्या ॥ १३, १४ ॥

प्रकृतस्य होमस्येतिकर्तव्यतामाह ॥ पूर्ववदित्यादिना ॥

॥ तं.सा. ॥ पूर्ववत् संस्कृते वह्नौ ध्यात्वा देवं जनार्दनम् ।
कृत्वा त्रिमेखलं कुण्डं चतुर्विंशाङ्गुलोच्छ्रितम् ॥ १५ ॥

॥ त.क. ॥ संस्कृते वह्नौ जनार्दनं देवं ध्यात्वा वह्निगतहरेः प्रीतिं कुर्वन् द्रव्यैर्यजेज्जुहुयादिति सम्बन्धः । संस्कारो नाम यथाशास्त्रं निर्मिते कुण्डे वह्निक्षेपः, प्रक्षिप्तस्य वह्नेः गर्भादानादिषोडशक्रियानुष्ठानमेवेति मत्वा कुण्डनिर्माणप्रकारं किञ्चिदाह ॥ कृत्वेति ॥ तिस्रो मेखला यस्य तदिति विग्रहः । मेखला नामोपर्युपरि विद्यमान वेदिकाविशेषः । मेखलात्रययुतस्य कुण्डलस्योच्छ्रयं विकल्पेनाऽऽह ॥ चतुर्विंशेति ॥ २५ ॥

अधस्तात् खननप्रमाणमाह ॥ तावत् खातमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ तावत्खातं चतुष्कोणमुच्छ्रितं द्वादशैव वा ।
द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वाऽपि चतुरङ्गुलमेव वा ॥ १६ ॥

विस्तारो मेखलानां स्यादन्त्या वा चतुरङ्गुला ।
चतुर्विंशाङ्गुला वा तद्विस्तारो द्वादशैव वा ॥ १७ ॥

॥ त.क. ॥ चतुर्विंशाङ्गुलप्रमाणखातमित्यर्थः । यद्यपि शास्त्रे वर्तुलमपि कुण्डमभिहितं, तथापि चतुरस्रं प्रशस्तमित्याह ॥ चतुष्कोणमिति ॥ द्वादशैवोच्छ्रितं कुण्डमित्यनेन चतुर्विंशाङ्गुलोच्छ्रयस्य पाक्षिकत्वमुक्तम् । तावत् खातमित्येतद् द्वादशाङ्गुलखातमित्यर्थं पदमत्रापि सम्बध्यते । अत्र 'कृत्वा' इत्यस्य

"तदात्मनि हरिं ध्यात्वा कुण्डदेवीं श्रियं तथा ।
विष्णुवीर्यात्मकं वह्निं प्रणवेन विनिक्षिपेत् ।"

इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । 'कृत्वा त्रिमेखलम्' इत्युक्तमेखलानां विस्तारं विकल्पेनाह ॥ द्व्यङ्गुलमिति ॥ 'अन्त्या वा चतुरङ्गुला' इति पक्षान्तरम् । आद्यद्वितीययोस्तु विकल्प इति भावः । कुण्डान्तरपरिमाणं पक्षान्तरेणाह ॥ चतुर्विंशाङ्गुलं वेति ॥ चतुर्विंशाङ्गुलोच्छ्रितत्वपक्षे कुण्डान्तरालप्रदेशस्तावानेव, पक्षान्तरे तु द्वादशाङ्गुलपरिमित इति योजनीयम् । 'चतुर्विंशाङ्गुलं वा' इत्यत्र वाशब्देन सहस्राहुतिष्वेव चतुर्विंशाङ्गुलपरिमितत्वम् । अयुताहुतौ तु द्विगुणप्रकारम् । नियुताहुतौ द्विहस्तम् । प्रयुताहुतौ त्रिहस्तम् । शङ्कुसङ्ख्याहुतौ चतुर्हस्तमित्यादिक्रमेणौघाहुतिपर्यन्तं चतुर्विंशतिहस्तपर्यन्तं परिमाणविकल्पं सूचयति ॥ १६, १७ ॥

योनिलक्षणमाह ॥ अश्वत्थपत्रेति ॥

॥ तं.सा. ॥ अश्वत्थपत्राकृतिः स्यान्मूलतो द्वादशाङ्गुला ।
योनिः खाते च विनता प्रविष्टा द्व्यङ्गुलं तथा ॥ १८ ॥

॥ त.क. ॥ मेखलामारभ्य द्वादशाङ्गुलमिता पूर्वपश्चिमतो [1]द्वादशाङ्गुलोदीर्णा किञ्चिन्निम्नयुता खाते कुण्डमध्ये द्व्यङ्गुलं प्रविष्टा मेखलोपरि दशाङ्गुलदीर्घा अश्वत्थदलाकारा योनिरित्यर्थः । सा तु मेखलोपरि घृतप्रक्षेपणप्रदेशे कर्तव्या । तदुक्तं—

"दैर्घ्यात् सूर्याङ्गुला योनिरंशोना विस्तरेण तु ।
एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाऽभ्यन्तरे तथा ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवन्मता ।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यधृतिस्तथा ॥" इति ॥ १८ ॥

वह्नेः जन्मसिद्ध्यर्थमाह ॥ तदात्मनीति ॥

1. द्वादशाङ्गुलदीर्घा—क ।

॥ तं.सा. ॥ तदात्मनि हरिं ध्यात्वा कुण्डे देवीं श्रियं तथा ।
विष्णुवीर्यात्मकं वह्निं निक्षिपेत् प्रणवेन तु[1] ॥ १९ ॥
कुर्यात् क्रियाः षोडश च व्याहृतीभिः पृथक् पृथक् ।
वह्नेस्तद्वद्धरेः प्रीतिं कुर्वन् द्रव्यैर्यजेत्ततः ॥ २० ॥

॥ त.क. ॥ एवमुक्तरूपे कुण्डे हरिं, देवीं श्रियं च मिथुनीभावेन ध्यात्वा विष्णुवीर्याज्जातं वह्निं च ध्यात्वा प्रणवेन वह्निं निक्षिपेत् । गर्भादानादिक्रियाङ्गहोमेषु मन्त्रानाह ॥ व्याहृतीभिरिति ॥ पृथक् पृथगित्यनेन षोडशस्वपि कर्मसु व्याहृतय एव मन्त्रा इति सूचयति । दीर्घश्छान्दसः । षोडशक्रियाश्च विष्णुतीर्थीयेऽभिहिताः ।

"गर्भादानं पुंसवनं सीमन्तो वैष्णवो बलिः ।
जातकर्मोपनिष्क्रामोऽन्नाशनं चौलकर्म च ॥
उपवीतिर्महानाम्नी महाव्रतमतः परम् ।
उपानिषच्च गोदानं समावर्तनमेव च ।
विवाहश्चैवमित्येतत् कुर्यात् षोडश च क्रियाः ॥" इति ॥

तदेतत्सर्वं पञ्चरात्रेऽप्युक्तम् ॥

"...................... होमशालां प्रकल्पयेत् ।
धूमनिर्गमनोपेतां चतुरस्रां मनोरमाम् ॥
तन्मध्ये कल्पयेत्कुण्डमाहुत्यनुगुणं शुभम् ।
वृत्तं वा चतुरस्रं वा मेखलात्रयसंयुतम् ॥
योनिवन्मृत्स्नया ब्रह्मन् मानं कुण्डस्य कथ्यते ।
अयुताहुतिपर्यन्ते होमे हस्तप्रमाणकम् ॥
द्विहस्तं नियुते कुण्डं त्रिहस्तं प्रयुते तथा ।
शङ्कुहोमे चतुर्हस्तं महाशङ्कौ तु षट्करम् ॥
वृन्दाहुतौ सप्तहस्तं महावृन्देऽष्टहस्तकम् ।
अर्बुदे नवहस्तं स्यान्न्यर्बुदे दशहस्तकम् ॥

1. ह–अ ।

एकादशकरं खर्वे परार्धे द्वादशायुतम् ।
त्रयोदशकरं मध्येऽन्तके च चतुर्दश ॥

पद्मे कराः पञ्चदश महापद्मे तु षोडश ।
समुद्रे विंशतिकरो मोघे द्वाविंशतिः स्मृतम् ।
इतोऽधिकाहुतिविधौ चतुर्विंशतिहस्तकम् ॥"

सहस्राऽयुतलक्षकोट्यादीनां लक्षणमुक्तं तत्रैव ।

"प्रसङ्गादुच्यते सङ्ख्या तां क्रमेणावधारय ।
एकमारभ्य गणयेत् प्रयुतान्तं यथाक्रमम् ॥

स्थानात्स्थानं दशगुणं वर्धयेत्प्रयुतावधि ।
लक्षस्य नियुतं संज्ञा कोटिः प्रयुतमिष्यते ॥

शङ्कुमारभ्य गणयेन्महौघान्तं क्रमाद्यथा ।
शतं कोटिसहस्राणां [1]शङ्कुः सम्यङ् निगद्यते ॥

तथैव स्यान्महाशङ्कुः[2] खे वृन्दं सम्प्रकीर्तितम् ।
तद्वदेव महावृन्दमेवमेवार्बुदं स्मृतम् ॥

इत्थं न्यर्बुदमाख्यातमेवं खर्वमुदाहृतम् ।
एवमेव परार्धं स्यान्मध्यमित्थं चतुर्मुख ॥

एवमन्तं तथा पद्मं महापद्मं तथैव च ।
सागरप्रलयावेवं नास्ति सङ्ख्या ततः परम् ॥" इत्यादि ॥१९,२०॥

ननु 'अनेन क्रमयोगेन जुहुयात् संस्कृतेऽनले' इत्यनुयागान्तत्वेन होमः कर्तव्य इत्युक्तम् । शिष्यविद्योपदेशाङ्गदीक्षाहोमोऽपि शास्त्रे प्रसिद्धः । यद्वक्ष्यति 'एवमेव तु दीक्षायां' इति। एवमुत्पातदर्शनादौ तच्छान्त्यर्थं होमोऽपि कर्तव्य इत्यव्यवधानेनोक्तम्—

---

1. शंखसंख्या—क। 2. महाशंखे—क

"वह्नेस्तद्वद्धरेः प्रीतिं कुर्वन् द्रव्यैर्यजेत्ततः" इति।
आयुराद्यभिवृद्ध्यर्थं च होमः कर्तव्यः। तदेवमेषु होमेषु द्रव्यं किमित्यतो विकल्पेन दर्शयति ॥ आज्येनेति ॥

॥ तं.सा. ॥ आज्येन वा पायसेन समिद्भिः क्षीरिणामथ ।
तिलैर्वा तण्डुलैर्वाऽपि[1] मधुरैस्त्रिभिरेव वा ॥ २१ ॥

[2]ब्रह्मवृक्षसमिद्भिर्वा समिद्भिर्वाऽमृतोद्भवैः ।
अमृताः समिधो ज्ञेयाः सर्वत्र चतुरङ्गुलाः ॥ २२ ॥

॥ त.क. ॥ पायसं क्षीरपक्वमन्नम्। क्षीरिणां क्षीरवताम् औदुम्बरादिवृक्षाणां समिद्भिः। मधुरैः मधुभिस्त्रिभिराज्यदधिमधुभिः। ब्रह्मवृक्षो ब्रह्मपत्रवृक्षः। अमृतोद्भवैरमृतवल्लीसमुद्भूताभिः समिद्भिः। लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। ततश्चाऽऽज्याद्यन्यतमद्रव्येण प्रणवाद्यैर्मन्त्रैः यथाशक्ति द्विलक्षाद्याहुतिसङ्ख्यया जुह्वत आयुराद्यभिवृद्धिर्भवतीति शेषः। यजेदिति पूर्वेण वा सम्बन्धः। उपलक्षणमेतद्दूर्वाकुशचरुलाजादीनाम्। अथशब्दो वा दूर्वादिद्रव्यसमुच्चायकः।

"आयुष्कामो द्विलक्षं तु जप्त्वा दूर्वाङ्कुराणि च ।
हुत्वा दशसहस्राणि दीर्घमायुर्हि गच्छति ॥

दधिमध्वाज्यसंयुक्ताश्चतुरङ्गुलिसंयुताः ।
गुलूचीरयुतं हुत्वा मृत्युमेवातिवर्तते ॥

चरुलाजादिभिर्होमं तिलैः सिक्तं पुनर्नवैः ।
कृत्वा व्याधिविनिर्मुक्तो दृढो भवति वै पुनः ॥

श्वेतपद्मायुतैर्होमं श्वेतस्रक्चन्दनाम्बरः ।
गव्यक्षीराशनः कृत्वा महतीं श्रियमश्नुते ॥

दधिमध्वाज्यसंयुक्तैरलक्ष्मीनाशनैः फलैः ।
बिल्वैरयुतहोमेन महाधनपतिर्भवेत् ॥

1. वाऽथ–अ। 2. ब्रह्मपत्रसमिद्भिर्वा–अ।

दध्याज्याञ्चितपद्मानि जुहुयाल्लक्षसङ्ख्यया ।
हुत्वाऽयुतमपामार्गां संसिक्तां मधुरैस्त्रिभिः ॥

अश्वत्थकाष्ठैर्दीप्ताग्नौ राजानमनुरञ्जयेत् ।
अन्नमष्टशतं नित्यमन्नकामस्य जुह्वतः ।
भूमौ भूयिष्ठमेवान्नमन्वयेऽपि महीयते ॥" इत्यादेः ।

एवं जुहुयात् सहस्रमयुतमित्येतत्,

"शनैश्चरदिनेऽश्वत्थं जपेदालभ्य पाणिना ।
पञ्चविंशतिकृत्वश्च जपशुद्धाः पिबेदपः ॥

उदकुम्भं नवं पूर्णमुपस्पृश्यायुतं जपेत् ।
तेनाभिषिक्तस्तोयेन व्याधिभिः परिमुच्यते ॥

अश्नीयादन्वहं विद्वानन्नं प्राप्याभिमन्त्रितम् ।
प्रक्षिप्यौदुम्बरे पात्रे कपिलाज्यं चतुष्पलम् ।

फलं श्वेतवजाच्चूर्णं जपेदालभ्य पाणिना ।
शतमष्टोत्तरं जप्त्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।"

इत्यादेरश्वत्थस्पर्शपूर्वकं तत्तन्मन्त्रजपः, मन्त्राभिमन्त्रितोदकपानं, स्नानमभिमन्त्रितान्नभक्षणम् अभिमन्त्रिताज्यपानमित्यादेरप्युपलक्षणम्। अत्रामृतसमिधां परिमाण जिज्ञासायामाह ॥ अमृता इति ॥ सर्वत्र आयुराद्यनेकफलोद्देश्येषु नानाप्रयोगेष्वपि चतुरङ्गुला एव कर्तव्या इति । अनेन औदुम्बरसमिधां तत्तत्काम्यप्रयोगेषु परिमाणभेदोऽस्तीति सूचितम् । स च पञ्चरात्रादौ व्यक्तः । ॥ २१, २२ ॥

नन्वत्राचार्योपदेशप्रकारमुपक्रम्योपसर्गशान्तिहोमप्रकार आरभ्यते । तथा च कथं नासङ्गतिरित्यत उपदेशाङ्गदीक्षाहोममेव वक्तुं प्रवृत्ता वयम्, उपसर्गशान्त्यादिहोमं तु प्रसंगादवोचाम इति कथमसङ्गतिरिति भावेनातिदिशति ॥ **एवमेवेति** ॥

॥ तं.सा. ॥ एवमेव च दीक्षायामाज्येनैवाहुतिक्रिया[1] ।
पूजा च कार्या विधिवत् पूर्वं सर्वहुतेष्वपि ॥ २३ ॥

॥ त.क. ॥ एवमेव सुधीराचार्यो दीक्षायां जुहुयादिति पूर्वाऽवृत्त्या अन्वयः । तर्हि द्रव्यविकल्पोऽपि स्यादित्यतोऽपवदति ॥ आज्येनैवेति ॥ कार्येऽति वक्ष्यमाणमत्राप्यनुकृष्यते । दीक्षायामाज्येनैवाहुतिक्रिया कार्या न शान्तिकादाविव पयआदिद्रव्यैर्विकल्प इति तुशब्दसूचितवैषम्यं विवृतम् । दीक्षाहोमप्रकारः पञ्चरात्रे अभिहितः ।

"समिच्चर्वाज्यकान् हुत्वा सम्यक् पुरुषसूक्ततः ।"

इति प्रणवकल्पे संगृहीतश्च । एवं मन्त्रोपदेशे प्रवृत्तस्य गुरोरितिकर्तव्यतान्तरमाह ॥ पूजा चेति ॥ सर्वहुतेष्वपीति ॥ सप्तमी पञ्चम्यर्थे । हुतशब्दो भावे निष्पन्नः । सर्वशब्दः पूर्णपरः । पूर्णाहुतेः पूर्वमेवाग्नेः पूजा च विधिवत्कार्या । यद्वा गुरूपदेशानन्तरं शिष्येतिकर्तव्यतामाह ॥ पूजा चेति ॥ गुरोर्दीक्षाभिषेकादिना संस्कारपूर्वं मन्त्रं प्राप्तवता शिष्येण पूर्वमादौ गुरुपूजा कार्या । न केवलं दीक्षाङ्गहोमसमाप्तौ । किन्तु सर्वहुतेष्वपि शान्त्याद्यर्थहोमसमाप्तावपि गुरुपूजा कार्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

गुरुपूजाप्रकारमेव दक्षिणादानस्य प्राधान्यात्सङ्ख्यापूर्वं दर्शयति ॥ गुरव इति ॥

॥ तं.सा. ॥ गुरवे दक्षिणां दद्याल्लक्षे लक्षे शतं सुधीः ।
आत्मनैव कृते होमे शक्तितो गुरुदक्षिणाम्[2] ॥ २४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसंग्रहे
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ त.क. ॥ लक्षे लक्षे प्रतिलक्षं शतं गाः दक्षिणां दद्यादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् तृतीये वक्ष्यमाणस्य वस्त्रादेः । ननु यदि गुरुः गृहस्थः स्यात्तदा दीक्षाहोमादौ तस्याधिकाराद्गुरुदक्षिणा युक्ता स्यात् । यदा तु न्यासी गुरुस्तदा

1. नैव हुतिक्रिया- अ । 2. गुरुदक्षिणा—अ ।

दीक्षाहोमादिः कथमिति चेत्तदा शिष्यः स्वयं यं कञ्चित् ऋत्विजं सम्पाद्य स्वयमेव होमं कुर्यात् । ततः न्यासिनो विवक्षितमन्त्रं प्राप्नुयात् ।

यदि शिष्यः स्वयमेव होमकर्ता तदाऽपि गुरुदक्षिणा न लुप्यत इत्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ गुरुदक्षिणां शक्तितः गोपञ्चकादिरूपेण दद्यादेव । न त्वात्यन्तिकलोपः । यद्वा, शतगवादिप्रदाने शक्तो यदि स्वयमेव होमकरणे कुशलस्तदा स्वयमेव होमं कृत्वा यथाशक्ति गुरुदक्षिणां दद्यात् । यदि सर्वथा निस्स्वः तदाऽपि भक्त्या क्षमापयेदिति वक्ष्यमाणं प्रार्थनं कार्यमित्यर्थः । 'यद्दद्यात् सुप्रसन्नधीः । शिष्याय सत्यं भवति' इति न्यायेन सर्वथा गुरुप्रसादः सम्पादनीय इति भावः ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां लक्ष्मीनारायणतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण रघुनाथयतिना विरचितायां तन्त्रसारसंग्रहव्याख्यायां तत्त्वकणिकायां द्वितीयोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

श्री हयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ "हृदये वाऽचले वापि" इति प्रतिमायां पूजा कर्तव्येत्युक्तं पूर्वाध्याये । सैव पूजा प्रतिमानिर्माणादिप्रकार-कथनेन विवरणीया । किं च—

"तत् स्थापयित्वा तु मां स्थाने शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना ।
यजस्व मां वक्ष्यमाणविधिना कमलासन ॥

कर्षणादिप्रतिष्ठान्तं क्रियाविधिमथ शृणु ।
वक्ष्यामि येन विधिना प्रसीदाम्यचिरादहम् ॥

अधीतिनो ये विद्यासु शास्त्राणि श्रुतपूर्विणः ।
ते मां भजन्ते पुरुषा ज्ञानयोगपरायणाः ॥

अन्येषामप्यविदुषां भक्तानां बहुसम्पदाम् ।
जायते सिद्धिरचिरात् स्थाने स्थापयतां च माम् ॥

ज्ञानं योगश्च तदिदं केवलं मुक्तिकारणम् ।
स्थापयित्वाऽच्युतं स्थाने पुरुषः सर्वमश्नुते ॥

यो मां संस्थाप्य सदने समाराधयति स्वयम् ।
न तस्य केवलं सिद्धिः स्थानाभ्यर्णजुषामपि ।
तस्मात् सर्वात्मना ब्रह्मन् स्थाने मां स्थापयेत् पुमान् ॥"

इत्यादिना,

'प्रतिष्ठायाः सार्वभौमः सद्मनां भुवनत्रयम् ।
पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्समतामियात् ।
भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयीत माम् ॥'

इत्यादिना च मन्त्रसिद्ध्याद्युपयुक्तपूजाङ्गत्वावगमेन प्रतिष्ठादेरावश्यकत्वात् प्रतिष्ठादिरवश्यं वक्तव्यः । प्रतिष्ठा च प्रतिमानिर्माणमपेक्षते ।

प्रतिमा च

'प्रतिमा कर्मार्चा चोत्सवार्चा च बल्यर्चा च तथैव च ।
स्थानतीर्थोभयार्चा च स्नापोत्थानार्चया सह ॥

प्रतिमाः षड् विधातव्यास्तत्पूजा चोत्तमा भवेत् ।
तिसृभिर्मध्यमा ज्ञेया आद्यया चाधमा भवेत् ॥'

इत्यादिना अनेकविधा । अङ्गुष्ठपरिमाणमारभ्य पुरुषप्रमाणपर्यन्तं तन्मानं चानेकविधम् । यथोक्तम्—

"ध्रुवबेरसमुच्छ्राये विभक्ते दशधा सति ।
एकांशेन प्रतिकृतेः कर्मार्चायाः समुच्छ्रयः ॥

द्वादशांशेन यदा स्यात् षोडशांशेन वा भवेत् ।
यदाऽष्टादशभागेन चतुर्विंशांशमेव वा[1] ॥

महाबेराङ्गुलापेक्षा यद्वा तस्याः समुन्नतिः ।
चतुर्विंशाङ्गुला यद्वा भवेदष्टादशाङ्गुला ॥

षोडशाङ्गुलमाना वा यद्वा स्याद् द्वादशाङ्गुला ।
अष्टाङ्गुलाऽथवा यद्वा षडङ्गुलसमुच्छ्रया ॥

चतुरङ्गुलमाना वा यद्वा मानाङ्गुलेन तु ।
पूर्वोक्ताङ्गुलमानानि कर्तव्यानि यथारुचि ॥" इत्यादि ।

तत्रास्य संक्षेपशास्त्रत्वादर्चाम् अधिकृत्य प्रतिमालक्षणाद्यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यते । तत्र मानमनेकविधम् । यथोक्तम्—

"मानं प्रमाणमुन्मानं परिमाणोपमानकम् ।
लम्बमानं षडेतानि मानानि कथयाम्यहम् ॥

मानमुत्सेधमानं स्यादुन्मानं नहनं भवेत् ।
मानं च तिर्यगूर्ध्वं यत् तत्प्रमाणमिहोच्यते ॥" इत्यादि ।

---

1. च—क ।

तथाचोत्सेधमानं प्रथमतो वक्तव्यम् । उत्सेधमानं चैकतालमारभ्य दशतालपर्यन्तमनेकविधम् । उक्तं च पाद्मे तन्त्रे—

'उत्तमाधममध्यानि तालानि कमलासन ।
एकादिदशपर्यन्तं सङ्ख्यया भेदवन्ति च ॥"

इत्यादि । 'ध्रुवायामुत्तमंतालम्' इत्युत्तम तालस्य ध्रुवायां विनियुक्तत्वात् 'अर्चायां मध्यमं भवेत्' इति वचनानुसारेण मध्यमतालमनुसृत्योत्सेधमानं वक्तव्यम् । तदप्यष्टतालमुत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधम् । शताङ्गुलमुत्तमम् । षण्णवत्यङ्गुलं मध्यमम् । द्विनवत्यङ्गुलमधमम् । एतदप्युक्तम् ।

'अष्टतालं शतं श्रेष्ठं मध्यमं षण्णवत्यपि ।
तच्चतुर्हीनमधममथ तालं प्रकीर्तितम् ॥' इति ।

अङ्गुलिमानं चानेकविधम् । प्रतिमामानमङ्गुलिमानं चेत्यादि ।

तत्राष्टतालमध्यमकल्पमनुसृत्य गृहार्चाप्रतिमादिसाधारण्येन तत्प्रकृतिद्रव्यकथनपूर्वकं साधारणलक्षणं सूचयन् प्रतिमानिर्माणं विधत्ते ॥ प्रतिष्ठां कारयन् विष्णोरित्यादिना ॥

॥ तं.सा. ॥ प्रतिष्ठां कारयन् विष्णोः कुर्यात् सुप्रतिमां बुधः ।
लोहैर्वा शिलया दार्वा मृदा वाऽपि यथाक्रमम् ॥ १ ॥

॥ त.क. ॥ गुरूपदेशान्मन्त्रं प्राप्तो बुधः यतो मन्त्राणां पूर्वोक्तरीत्या पूजायां विनियोगः, पूजा च 'अप्रतिष्ठितं बिम्बस्य पूजनं नैव शक्यते' इत्यादिवचनात् प्रतिष्ठामपेक्षते, सा च स्वकर्मीभूतबिम्बमपेक्षते ततो यथाक्रमं यथोपयोगं विष्णोः प्रतिमायां प्रतिष्ठां संनिधानं कारयन्, स्वार्थे णिच्, कुर्वन् बुधः सुप्रतिमां सुलक्षणां कुर्यात् कारयेदित्यर्थः । तत्र प्रकृतिद्रव्याण्याह ॥ लोहैर्वेति ॥ यथाक्रमं यथाशक्ति । लोहैः स्वर्णरजतताम्रादिभिः । तत्राशक्तौ शिलया । तदलाभे दारुणा । तदलाभे मृदा वाऽपि कारयेत् । अत्र दार्वेति यणादेशश्छान्दसः ॥ १ ॥

वैकल्पिकद्रव्यचतुष्टयसाधारण्येन सुप्रतिमामित्युक्तप्रतिमासौलक्षण्यं विवृणोति ॥ षण्णवत्यङ्गुलामिति ॥

॥ तं.सा. ॥ षण्णवत्यङ्गुलां योग आसीनामथवा स्थिताम् ॥
शयानां वा मुमुक्षूणां व्याचक्षाणां निजां स्थितिम् ॥ २ ॥

॥ त.क. ॥ योगे योगपीठे । योगपीठकरणप्रकारो वक्ष्यते । आसीना-मुत्थितां, स्थितामुपविष्टां शयनां शयाने विन्यस्तां वा षण्णवत्यङ्गुलपरिमाणोपेतां कुर्यादिति पूर्वेणान्वयः । पक्षत्रयसाधारण्येन लक्षणमाह ॥ मुमुक्षूणामिति ॥ निजां स्थितिं स्वस्वरूपं भगवत्स्वरूपं वा मुमुक्षून् प्रति व्याचक्षाणामासीनां वेत्यादिना सर्वत्र सम्बन्धः । यद्वा, शयाना प्रतिमा मुमुक्षूणामेव योग्या नेतरेषामित्याह ॥ मुमुक्षूणामिति ॥ अनेनेतरेषाम् आसीना स्थिता वा पूज्येति सिद्ध्यति ।

ननु 'दीर्घाश्च कलमास्तिस्रस्तिर्यगष्टयवोदराः ।
अङ्गुल्या मध्यरेखायाः समा लक्षणतः स्मृताः ॥'

इत्यादिना वक्ष्यमाणाङ्गुलिपरिमाणपर्यालोचनया प्रतिमायाः षण्णवत्यङ्गुलत्वे अङ्गुष्ठप्रादेशहस्तादिपरिमितप्रतिमानां षण्णवत्यङ्गुलत्वायोगेन कथमिदं षण्णव-त्यङ्गुलत्वं सौलक्षण्यं स्यात् । न च पुरुषप्रमाणप्रतिमाया एवेदं लक्षणमिति वाच्यम् । अषण्णवत्यङ्गुलपरिमाणप्रतिमाया निन्दनेनाङ्गुष्ठादिपरिमाणप्रतिमाया अपूज्यत्वप्राप्तेरिति चेन्न ।

"अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिमामानलक्षणम् ।" इत्युपक्रम्य,
"एकादिदशपर्यन्त[1]सङ्ख्यामानयुतां भिदाम् ।
तालानामुत्तमादीनां रूपाविष्कृतिपूर्वकम् ॥

यत्किञ्चित्प्रतिमामानं विभज्य दशधा पुनः ।
एकं द्वादशधा भङ्क्त्वा तस्यैवांशोऽङ्गुलिः स्मृतः ॥

1. संख्ययोपेयुषां–क ।

अङ्गुलिं चाष्टधा कृत्वा तस्यैकांशो यतः स्मृतः ।
तेनैवाङ्गुलिमानेन अङ्गप्रत्यङ्गकल्पना ॥
द्वादशाङ्गुलकं मानं तालाख्यमिह कथ्यते ।
द्वादशाङ्गुलकस्तालो मुखं चेति प्रकीर्तितम् ॥
द्व्यङ्गुलं गोलकं ज्ञेयं कलेति व्यपदिश्यते ।
एकाङ्गुलं भवेन्मात्रा भागो मात्राचतुष्टयम् ॥
उत्तमाधममध्यानि तालानि कमलासन ।
एकादिदशपर्यन्तं सङ्ख्याया भेदवन्ति च ॥
[1]मीयते दशतालेन वासुदेवः सनातनः ।
नवार्धतालौ ब्रह्मेशौ नवतालेन देवताः ॥
अष्टार्धताला द्वारस्थाः कुमुदादिगणस्तथा ।
अष्टतालांश्च मनुजान् पिशाचादींश्च सप्तकान् ॥
षट्तालान् कुब्जकान् विद्धि पञ्चतालांस्तु वामनान् ।
चतुस्तालानि भूतानि त्रितालाः किन्नरास्तथा ॥
मत्स्या द्विताला विज्ञेयास्तालेनैकेन पन्नगाः ।
दशतालं चतुर्विंशदङ्गुलिना शतं भवेत् ॥
उत्तमं मध्यमं विंशत्कनिष्ठं षोडशं स्मृतम् ।
नवतालं तु तच्छ्रेष्ठं मध्यमं षण्णवत्यपि ॥
तच्चतुर्हीनमधममष्टतालं प्रकीर्तितम् ।
उत्तमादिक्रमोऽन्येषु सप्ततालादिषूह्यते ॥
चतुश्चतुर्विहीनं चेत्क्रमादङ्गुलिभिर्भवेत् ।
पूर्वं पूर्वं यथोक्तं च त्रैविध्यमनुगम्यते ॥
ध्रुवायामुत्तमं तालमर्चायां मध्यमं भवेत् ।
अधमं परिवाराणां सर्वेषां कमलासन ॥"

1. गीयते—क

इत्यादिनाऽङ्गुलिमानस्य प्रकारान्तरेण कथनादङ्गुष्ठमात्रं प्रादेशमात्रं हस्तमात्रं वा स्वस्य चिकीर्षितं मनसि परिवर्तमानं प्रतिमामानं दशधा विभक्तं कृत्वा तस्य चैकस्य द्वादशधा विभागे तत्र एकांशपरिमाणात्मस्य अङ्गुलिपरिमाणस्य विवक्षया षण्णवत्यङ्गुलस्य सर्वप्रतिमासाधारण्येनोपपादयितुं शक्यत्वात्। तदिदं प्रतिमाङ्गुलमानम् उच्यते। तदेवम् अङ्गुलिमानस्य अनेकविधत्वात् सर्वप्रतिमासाधारणं षण्णवत्यङ्गुलत्वमिति स्थितम् ॥ २ ॥

अत एव सर्वसाधारण्येन षण्णवत्यङ्गुलत्वं विभज्य दर्शयति— मुखादूर्ध्वं द्व्यङ्गुलोच्चाम् इत्यादिना षडङ्गुलोच्चप्रपादाम् इत्यतः प्राक्तनेन सार्धश्लोकत्रयेण।

॥ तं.सा. ॥ मुखादूर्ध्वं द्व्यङ्गुलोच्चां नवाङ्गुललसन्मुखाम्।
सुवृत्तत्र्यङ्गुलग्रीवामा स्तनाच्च षडङ्गुलाम् ॥ ३ ॥

॥ त.क. ॥ तत्र शिर आरभ्य पादतलपर्यन्तं परिमाणमुच्यते। शिरोमध्यमारभ्य केशान्तं मुखादूर्ध्वं द्व्यङ्गुलम् उच्चं शिरो यस्यास्तां द्व्यङ्गुलोच्चां प्रतिमां कारयेदिति पूर्वेणान्वयः। एवमग्रेऽपि। केशान्तमारभ्य चुबुकान्तं मुखमुच्यते। नवाङ्गुलपरिमाणेन लसत् मुखं यस्याः। तत्राप्ययं विवेकः। केशान्तमारभ्य ललाटान्तं त्र्यङ्गुलम्। तदारभ्य नासिकान्तं त्र्यङ्गुलम्। नासिकादधश्चुबुकान्तं त्र्यङ्गुलमिति। एवमाहत्य मुखं नवाङ्गुलमित्यर्थः। चुबुकादधःप्रदेशो ग्रीवा इत्युच्यते। तस्याः परिमाणं त्र्यङ्गुलमित्यर्थः। "गलस्तु चतुरङ्गुलः" इति बृहदारण्यकभाष्यविरोधं परिहरति ॥ सुवृत्तेति ॥ पुरोभागे एकाङ्गुलपरिमाणाधिक्येऽपि न सर्वत्र तथेति भावः। त्र्यङ्गुलपरिमितग्रीवाधःप्रदेशपरिमाणमाह ॥ आस्तनाच्च षडङ्गुलमिति ॥ स्तनपर्यन्तं ग्रीवाधःप्रदेशः षडङ्गुलपरिमित इत्यर्थः। चशब्दस्तुशब्दार्थः। तेन विवक्षिताया अर्चाया इदं परिमाणमुच्यते। न ध्रुवादेः। तेन,

"उत्सेधमानं मूर्धादिपादान्तमनुपूर्वशः।
लब्धानां देहिनां तावदङ्गुलानां शतेन तु।
चतुर्विंशेन मानेन प्रतिमां परिकल्पयेत् ॥"

इति चतुर्विंशत्यधिकपरिमाणमुक्त्वा,

"उष्णीषमङ्गुलमितं केशान्तं त्र्यङ्गुलं ततः ।
उत्सूत्रान्तं तदारभ्य षट्त्रिंशद्यवसंमितम् ॥

तद्वन्नासापुटान्तं स्यात्तद्वच्च चुबुकावधि ।
तेन केशान्तमारभ्य मुखमानं चतुर्मुख ॥

अष्टोत्तरं यवशतं चुबुकावयवावधि ।
गलमर्धाङ्गुलं सार्धद्व्यङ्गुलं कर्णमिष्यते ॥"

इत्यादिपञ्चतन्त्रविरोधो नास्तीति सूचयति। दशतालनवतालाष्टतालसप्ततालषट्तालपञ्चतालादिक्रमेण एकतालपर्यन्तमुत्तमाधममध्यमभेदेन प्रत्येकं तालं विभज्य, उत्तमदशतालं चतुर्विंशत्यङ्गुलाधिकशतांगुलं, विंशत्यधिकशताङ्गुलं मध्यमदशतालं, षोडशाधिकशताङ्गुलम् अधमदशतालं, द्वादशाधिकशताङ्गुलम् उत्तमनवतालम्, अष्टाधिकशताङ्गुलं मध्यमनवतालं, चतुरधिकशताङ्गुलमधमनवतालम् । एवं शताङ्गुलमुत्तमाष्टतालम्। षण्णवत्यङ्गुलं मध्यमाष्टतालम्। द्विनवत्यङ्गुलमधमाष्टतालमित्यादिव्यवस्थामुक्त्वा,

"ध्रुवायामुत्तमं तालमर्चायां मध्यमं भवेत् ।
अधमं परिवाराणां सर्वेषां कमलासन ।"

इत्यादिवचनात् मध्यमाष्टतालविवक्षया अर्चालक्षणस्य उपक्रान्तत्वान्न विरोध इति भावः। यद्वक्ष्यति स्वयमेव—"अस्य संक्षेपशास्त्रत्वात् न विस्तरविरोधिता" इति ॥ ३ ॥

स्तनमण्डलमारभ्य नाभिपर्यन्तं परिमाणमाह ॥ पञ्चादशाङ्गुलां नाभेरिति ॥

॥ तं.सा. ॥ पञ्चादशाङ्गुलां नाभेरा सार्धदशकाङ्गुलाम् ।
वृषणादा मूलतश्च सार्धद्व्यङ्गुलमायताम् ॥ ४ ॥

॥ त.क. ॥ आङ् मर्यादार्थः । नाभेः आ नाभिपर्यन्तं पञ्चदशाङ्गुलं परिमाणमित्यर्थः। उपपददीर्घः छान्दसः। नाभिमारभ्य वृषणपर्यन्तं परिमाणमाह ॥ सार्धदशाङ्गुलं वृषणादिति ॥ वृषणपर्यन्तमर्धाङ्गुलसहितदशाङ्गुलमित्यर्थः।

*

वृषणावस्थितिप्रदेशपरिमाणमाह ॥ मूलतश्च सार्धद्व्यङ्गुलमायतामिति ॥ वृषणावस्थितिप्रदेशः अर्धाधिकाङ्गुलद्वयपरिमाण इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वृषणावस्थितिप्रदेशमारभ्यापानवायुद्वारपर्यन्तं परिमाणमाह ॥ तावदा गुदतो दीर्घामिति ॥

॥ तं.सा. ॥ तावदा गुदतो दीर्घां [1]चैत्यादष्टादशांगुलाम् ।
तथा द्व्यंगुलचैत्यां च द्वाविंशज्जङ्घया युताम् ॥ ५ ॥

॥ त.क. ॥ गुदपर्यन्तप्रदेशः अर्धाधिकांगुलद्वयपरिमाण एवेत्यर्थः । गुदमारभ्य जानुपर्यन्तप्रदेशस्य परिमाणमाह ॥ चैत्यादष्टादशांगुलामिति ॥ चैत्यं जानुः[2] । चैत्यपर्यन्तं प्रदेशः अष्टादशांगुलपरिमाण इत्यर्थः । जानुमण्डलपरिमाणमाह ॥ तथा द्व्यंगुलचैत्यां चेति ॥ जानुमण्डलं अंगुलिद्वयपरिमाणमित्यर्थः । तथाशब्दस्तथा प्रमाणादित्यर्थः[3] । चशब्द एवार्थः । षण्णवत्यंगुलविवक्षायामेवेत्यर्थः । तेन "चतुरंगुलमुत्सेधं जानुमण्डलमिष्यते" इति दशतालोत्तमकल्पविवक्षया प्रवृत्तवचनविरोधं परिहरति । जानुमण्डलादधःप्रदेशपरिमाणमाह ॥ द्वाविंशज्जङ्घया युतमिति ॥ जान्वधो गुल्फपर्यन्तं जङ्घेत्युच्यते । द्वाविंशत्यंगुलपरिमाणं जङ्घाया इत्यर्थः ॥ ५ ॥

गुल्फमारभ्य तदधः पादतलपर्यन्तं परिमाणमाह ॥ आरभ्य गुल्फमध्यं चेति ॥

॥ तं.सा. ॥ आरभ्य गुल्फमध्यं च[4] सहाधचतुरंगुलाम् ।
षडंगुलोच्चप्रपदां सार्धत्र्यंगुलमेव च ॥ ६ ॥

॥ त.क. ॥ गुल्फमध्यमारभ्य पादतलपर्यन्तोऽवयवः अर्धाधिकांगुलिचतुष्टयपरिमाण इत्यर्थः । एवमाहत्य षण्णवत्यंगुलां प्रतिमां कुर्यादिति शेषः । यद्यप्येवं परिमाणेन एकोऽङ्गुलिरधिको भवति । तथाऽपि "तावदा गुदतो दीर्घाम्" इत्यत्र एकोऽङ्गुलिरधिकः प्रसङ्गान्निक्षिप्तः । उत्सेधमानकथनावसरे

---

1. चैत्यादाऽष्टादशांगुलाम्–अ 2. चैत्यं जानुपर्यन्तप्रदेशः–क
3. तथा परिमाणात्–क 4. गुल्फमद्धैव–अ

तिर्यङ्मानस्याग्राह्यत्वात् । तथा च सर्वं सुस्थं भवति । एवं षण्णवत्यंगुलत्व-मुपपाद्य पादतलोपरिप्रदेशम् आदिमध्यान्तभेदेन त्रेधा विभज्य तदुत्सेध-परिमाणमाह ॥ षडंगुलोच्चप्रपदामिति ॥ अन्त इति वक्ष्यमाणत्वादत्रादाविति ग्राह्यम् । प्रपदस्य आदिभागे षडंगुलोन्नतत्वमित्यर्थः । मध्यमपरिमाणमाह ॥ सार्धत्र्यंगुलमेव चेति ॥ ६ ॥

॥ तं.सा. ॥ प्रपदोच्चयुतामन्ते द्व्यंगुलप्रपदोच्छ्रयाम् ।
त्र्यंगुलद्व्यंगुलामर्धहीनमध्यांगुलामपि ॥ ७ ॥

॥ त.क. ॥ प्रपदोच्चयुतामिति ॥ मध्य इति शेषः । प्रपदमध्यप्रदेशः अर्धाधिकांगुलित्रयपरिमाणोन्नत इत्यर्थः । अन्त्यप्रदेशपरिमाणमाह ॥ अन्ते द्व्यंगुलप्रपदोच्छ्रयामिति ॥ प्रपदान्तप्रदेशः अंगुलिद्वयपरिमाणोन्नत इत्यर्थः । अत्र चशब्दः पूर्ववत् ग्रन्थान्तरविरोधपरिहारसूचकः । पदांगुलिदैर्घ्यप्रमाण-मुच्यते । अंगुष्ठमारभ्य अंगुलिद्वयपरिमाणं युगपदाह ॥ त्र्यंगुलद्व्यंगुलमिति ॥ त्र्यंगुलपरिमाणोपेतांगुलिद्वययुक्तामित्यर्थः । पञ्चसु पादांगुलिषु अंगुष्ठाद्यंगुलि-द्वयम् अंगुलित्रयपरिमाणोपेतमिति भावः । तृतीयांगुलिपरिमाणमाह ॥ अर्धहीन मध्यांगुलामपीति ॥ अर्धहीनत्वम् अंगुलिविशेषणम् अंगुलिमित्यनेन सम्बद्ध्यते । अर्धहीनत्र्यंगुलपरिमाणोपेतो मध्यांगुलिः यस्या इति मध्यमपद-लोपगर्भबहुव्रीहिः । तृतीयः मध्यांगुलिरपि अधिकांगुलद्वयपरिमाण इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पादगतचतुर्थांगुलिपरिमाणमाह ॥ त्रिपदांगुलहीनान्यामिति ॥

॥ तं.सा. ॥ [1]त्रिपदांगुलहीनान्यां ततस्तादृशतत्पराम् ।
पादोनोच्चांगुष्ठनखां तदर्धतदनन्तराम् ॥ ८ ॥

॥ त.क. ॥ हीनेत्यतः परं त्र्यंगुलेति ग्राह्यम् । त्रयश्च ते पादाश्च त्रिपादाः । अंगुलस्य त्रिपादाः त्रिपादांगुलम् । कडारादित्वात् परनिपातः । अंगुलत्रिपाद-हीनाः त्रयः अंगुलयः यस्य सः त्रिपादांगुलिहीनत्र्यंगुलः अन्यः चतुर्थः अंगुलिः यस्याः सा त्रिपादांगुलहीनत्र्यंगुलान्या इति विग्रहः । त्रिष्वंगुलिषु एकस्यांगुलेः

1. तत्त्वकणिकायां त्रिपादांगुलेत्यादिपाठ एवादृतः ।

भागत्रयत्यागे एक एव भागोऽवशिष्टः। तथाच भागत्रयहीनत्र्यंगुलशब्देन अंगुलिचतुर्भागसहितद्व्यंगुलपरिमाणत्वप्राप्तेः चतुर्थांगुलिः सपादद्व्यंगुलपरिमितदीर्घ इत्यर्थः। पञ्चमांगुलिप्रमाणमाह ॥ तादृशतत्परामिति ॥ तादृशशब्देन त्रिपादहीनत्वमेवोच्यते। त्रिपादहीनत्र्यंगुलपरिमाणं त्रेधा विभज्य त्रिष्वेकं भागं परित्यज्य अवशिष्टभागद्वयोपेतम् अंगुलपरिमितं यस्य सः तादृशतत्परः पञ्चमांगुलिर्यस्या इति विग्रहः। पादपञ्चमांगुलिः सार्धैकांगुलिपरिमित इत्यर्थः। तथाच अंगुष्ठं त्र्यंगुलपरिमितदीर्घम्। तदनन्तरांगुलमपि त्र्यंगुलपरिमितमेव। तदनन्तरांगुलं सार्धद्व्यंगुलपरिमितम्। चतुर्थं तु सपादद्व्यंगुलपरिमितम्। तदन्तरांगुलं सार्धैकांगुलपरिमितमिति विवेक्तव्यम्।

प्रसंगात् पादांगुलिगतनखदैर्घ्यप्रमाणं क्रमेणोच्यते। तत्र अंगुष्ठनखपरिमाणमाह ॥ पादोनोच्चांगुष्ठनखामिति ॥ पादोनेत्यतः परम् एकांगुलेत्यध्याहार्यम्। पादात् चतुर्थांशात् ऊनः न्यूनः यस्य तत् पादोनम्। तच्च तदेकांगुलं च पादोनैकांगुलम्। उच्चम् अंगुष्ठं, तद्गतं नखम् उच्चांगुष्ठनखम्। पादोनैकांगुलपरिमाणम् उच्चांगुष्ठनखं यस्या इति विग्रहः। चतुर्थभागहीनांगुलपरिमाणम् अंगुष्ठनखस्येत्यर्थः। तदनन्तरांगुलिनखपरिमाणमाह ॥ तदर्धतदनन्तरामिति ॥ तच्छब्देन अंगुष्ठनखपरिमाणं परामृश्यते। द्वितीयेन तच्छब्देन अंगुष्ठम्। तदर्धप्रमाणं तदनन्तरांगुलिनखपरिमाणं यस्या इति विग्रहः। द्वितीयांगुलिनखम् अष्टभागसहितचतुर्थभागपरिमितम् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तदनन्तरांगुलित्रयनखपरिमाणानि युगपदाह ॥ क्रमशः पादहीनान्याम् इति ॥

॥ तं.सा. ॥ क्रमशः पादहीनान्यां रक्तपादनखां शुभाम्।
विस्तारः प्रपदस्यापि षडंगुल उदाहृतः ॥ ९ ॥

॥ त.क. ॥ द्वितीयांगुलिनखपरिमाणापेक्षया चतुर्थभागहीनपरिमाणं तृतीयांगुलिनखस्य। तच्चतुर्भागहीनपरिमाणं चतुर्थांगुलिनखस्य। तच्चतुर्भागहीनपरिमाणं पञ्चमांगुलिनखस्येति विवेक्तव्यम्। पादहीनपरिमाणानि अन्यानि

नखानि यस्या इति विग्रहः। एवं "सुप्रतिमाम्" इत्युक्तसौष्ठवं षण्णवत्यंगुलतया उपपाद्य प्रकारान्तरेणाप्युपपादयति ॥ रक्तपादनखां शुभामिति ॥ रक्तत्वं पादे नखे च अन्वेति। उपलक्षणमेतत्। रक्तपादाब्जनेत्राधरकरनखरसनाग्र इत्युक्तेः। एवमुत्सेधमानमभिधाय "मानं च तिर्यगूर्ध्वं यत्तत् प्रमाणमिहोच्यते" इत्युक्तप्रमाणमाह ॥ विस्तार इति ॥ अपिशब्दः प्रमाणमप्युच्यत इति संबध्यते। प्रपदस्य अग्रभागविस्तारः अंगुलिषट्कपरिमितः प्रामाणिकैरुदाहृत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उन्मानं नहनं भवेदित्युक्तमुन्मानपरिमाणमाह ॥ अंगुष्ठेति ॥

॥ तं.सा. ॥ अंगुष्ठपरिणाहस्तु चतुरंगुल ईरितः।
त्र्यंगुलस्तु तदन्यस्य[1] व्रीह्यर्धोनाः क्रमात्पराः ॥ १० ॥

॥ त.क. ॥ यद्यपि प्रमाणशब्दितं तिर्यक्परिमाणं समस्ताङ्गेष्वभिधायोन्मानमुपक्रमणीयम्। तथापि पादांगुलीनां बुद्धिस्थतया तद्गतोन्नहनाकाङ्क्षाया उत्कटत्वादत्रोक्तिः। तत्रादौ अंगुष्ठपरिणाहमाह ॥ त्र्यंगुलस्तु तदन्यस्येति ॥ त्रीणि अंगुलानि प्रमाणम् यस्य परिणाहस्य स तथा। तदन्यस्य अंगुष्ठात् भिन्नाया द्वितीयांगुलेरित्यर्थः। अंगुलिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति। अवशिष्टानां त्रयाणामंगुलीनां परिणाहं युगपदाह ॥ व्रीह्यर्धोनाः क्रमात् परा इति ॥ पराः तिस्रः अंगुलयः। व्रीहेरर्धं व्रीह्यर्धम्। व्रीह्यर्धेन ऊनत्र्यंगुलपरिणाहा इत्यर्थः। तृतीयांगुलिः अर्धव्रीह्यूनत्र्यंगुलपरिणाहः, चतुर्थांगुलिरर्धव्रीहिन्यूनपूर्वोक्तपरिणाहः। व्रीहिन्यूनत्र्यंगुलपरिणाह इति यावत्। पञ्चमांगुलिः व्रीह्यर्धोन त्र्यंगुलपरिणाह इति क्रमात् ज्ञातव्यम्। तदुपरि स्थितायाः जङ्घाया अधरमध्योर्ध्वभेदेन त्रेधा विभज्य क्रमेण परिणाह उच्यते ॥ १० ॥

तत्र जङ्घाधरभागस्य परिणाहमाह ॥ दशांगुलं जङ्घमूलमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ दशांगुलं जङ्घमूलं मध्यं च त्र्यंगुलाधिकम्।
सप्तादशांगुलं सूर्ध्वं जानुरष्टादशांगुलम्[2] ॥ ११ ॥

1. तदन्यः स्याद्–अ 2. दशांगुलः–अ

॥ त.क. ॥ ह्रस्वत्वं छान्दसम् । अकारान्तो जङ्घशब्दोऽस्तीत्येके । जङ्घाया मूलं गुल्फोपरिप्रदेशः दशांगुलं दशांगुलपरिणाहोपेतमित्यर्थः। तदुपरिभागपरिणाहमाह ॥ मध्यं च त्र्यंगुलाधिकमिति ॥ सन्निधानात् जङ्घाया इति लक्ष्यते । जङ्घामध्यप्रदेशस्तु त्रयोदशांगुलपरिणाह इत्यर्थः । तदूर्ध्वभागपरिणाहमाह ॥ सप्तादशांगुलं तूर्ध्वमिति ॥ दीर्घश्छान्दसः । जङ्घाया ऊर्ध्वप्रदेशः सप्तदशांगुलपरिणाह इत्यर्थः । अत्र तुशब्दः दशतालादिप्रतिमातः अष्टतालप्रतिमाया विशेषं सूचयति । एवमन्यत्रापि । तदुपरिप्रदेशपरिणाहमाह ॥ जानुरष्टादशांगुलमिति ॥ अष्टादशांगुलपरिमितसूत्रवेष्टनयोग्यजानुप्रदेश इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि ॥ ११ ॥

अथ ऊर्वोः परिणाहमधरमध्योर्ध्वभेदेन दर्शयति । तत्रादौ ऊर्वधरपरिणाहमाह ॥ ऊर्वन्तोऽपि तथा ज्ञेय इति ॥

॥ तं.सा. ॥ ऊर्वन्तोऽपि तथा ज्ञेयो मध्यं [1]द्विर्द्वादशांगुलः ।
चतुरंगुलाधिकं मूलं गुह्यं सार्धचतुष्टयम् ॥ १२ ॥

॥ त.क. ॥ जानोरुपरिप्रदेशः, ऊर्वधोभागोऽपि तथा ज्ञेयः, अष्टादशाङ्गुलपरिणाहतया ज्ञेय इत्यर्थः । तदुपरिप्रदेशपरिणाहमाह ॥ मध्यं द्विर्द्वादशाङ्गुलमिति ॥ ऊरुमध्यप्रदेशः द्विरावृत्तद्वादशाङ्गुलपरिणाहः । चतुर्विंशाङ्गुलपरिणाह इत्यर्थः । तदुपरिप्रदेशपरिणाहमाह ॥ चतुरंगुलाधिकं मूलमिति ॥ ऊरुमूलप्रदेशः चतुरङ्गुलाधिकद्विर्द्वादशाङ्गुलपरिणाह इत्यर्थः । प्रसङ्गात् तदुपरिस्थशिश्नदैर्घ्यप्रमाणमाह ॥ गुह्यं सार्धचतुष्टयमिति ॥ अर्धाधिकाङ्गुलिचतुष्टयदीर्घमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गुह्यपरिणाहप्रमाणमाह ॥ सार्धत्रयं परीणाहादिति ॥

॥ तं.सा. ॥ सार्धत्रयं परीणाहाद्वृषणं चतुरंगुलम् ।
सप्तांगुलं परीणाहाद्वृत्तं प्रोक्तं समस्तशः ॥ १३ ॥

॥ त.क. ॥ प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादिवत् पञ्चमी । परीणाहमपेक्ष्य सार्धत्रयम् अर्धाधिकाङ्गुलित्रयपरीणाहोपेतम् गुह्यमित्यर्थः । वृषणपरिणाहं

1. द्विद्वादशांगुलः–अ

वक्तुं तद्दैर्ध्यमाह ॥ वृषणं चतुरंगुलमिति ॥ चतुरङ्गुलपरिमितदीर्घमित्यर्थः । तत्परिणाहमाह ॥ सप्तांगुलं परीणाहादिति ॥ परिणाहमपेक्ष्य सप्ताङ्गुल-परिणाहोपेतं वृषणमित्यर्थः । अङ्गुष्ठमारभ्य एतदन्तानामेषां चतुरस्रपरिणाह एव ज्ञातव्यः किमित्यत आह ॥ वृत्तं प्रोक्तं समस्तश इति ॥ समस्तशः कात्स्न्र्येन प्रोक्तम् अङ्गुष्ठादिवृत्तमेव ज्ञातव्यं न चतुरस्रादीत्यर्थः ।

वृषणोपरिभागपरिमाणमाह ॥ अष्टात्रिंशांगुलः कट्या इति ॥

॥ तं.सा. ॥ अष्टात्रिंशांगुलः[1] कट्याः परीणाह उदाहृतः ।
सुवृत्तत्वं तथा श्रोण्योः पीनत्वं च समस्तशः ॥ १४ ॥

॥ त.क. ॥ पूर्ववत् अष्टात्रिंशाङ्गुलपरिमाणसूत्रवेष्टनयोग्यः कटिपरिणाह इत्यर्थः । पादमारभ्य कटिपर्यन्तभागेषु आवश्यकं धर्मजातमाह ॥ सुवृत्तत्व-मित्यादिना श्लोकेन ॥ तथाचशब्दौ परस्परसमुच्चये । श्रोण्योर्जघनयोः वर्तुलत्वं च पुष्टत्वमावश्यकमित्यर्थः । न केवलं श्रोण्योरेव किन्तु समस्तशः गुल्फमारभ्य काट्यन्तेषु समस्तेष्वङ्गेषु वर्तुलत्वं पीनत्वं चावश्यकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

कट्या अवश्यसम्पाद्यमाह ॥ विस्तारश्चेति ॥

॥ तं.सा. ॥ विस्तारश्च तथा कट्याः सुप्रतिष्ठितता पदोः ।
कट्याश्चैवांगुलाधिक्यं नाभेरध उदाहृतः[2] ॥ १५ ॥

॥ त.क. ॥ यथा श्रोण्यादौ वर्तुलत्वम् आवश्यकं कट्यादौ विस्तारश्च तथेत्यर्थः । पादयोरवश्यसम्पाद्यमाह ॥ सुप्रतिष्ठिततेति ॥ पादयोः सम्यक् पीठसम्बद्धत्वम् आवश्यकमित्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं समाप्य कट्या उपरि-प्रदेशपरिणाहमाह ॥ कट्याश्चैवाङ्गुलाधिक्यमिति ॥ नाभेरधःप्रदेशः कट्या उपरिप्रदेशः कन्दः कटिमपेक्ष्य अङ्गुलाधिक्यपरिणाहोपेतः । एकोनचत्वारिंश-दङ्गुलपरिणाह इत्यर्थः ॥ १५ ॥

नाभिविस्तारमाह ॥ नाभिः सार्धाङ्गुलश्चैवेति ॥

॥ तं.सा. ॥ नाभिः सार्धांगुलश्चैव गम्भीरोऽर्धांगुलोन्नतः[3] ।
वृत्तः प्रदक्षिणश्चैव द्विचत्वारिंशदंगुलम् ॥ १६ ॥

---

1. अष्टात्रिंशांगुलं–अ 2. उदाहृतम्–अ 3. अर्धांगुलोऽन्ततः–अ

॥ त.क. ॥ अर्धाधिकाङ्गुलविस्तारो नाभिरित्यर्थः । नाभिगाम्भीर्यप्रमाणमाह ॥ गम्भीरोऽर्धाङ्गुलोन्नत इति ॥ नाभेरन्ततः मध्ये अर्धाङ्गुलं गम्भीरत्वमित्यर्थः । नाभेर्लक्षणान्तरमाह ॥ वृत्तः प्रदक्षिणश्चैवेति ॥ नाभिः वर्तुलः प्रदक्षिणावर्तश्च कर्तव्य इत्यर्थः । तदुपरि स्तनपर्यन्तपरिणाहमाह ॥ द्विचत्वारिंशदङ्गुलमिति ॥ १६ ॥

॥ मध्यमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ मध्यं स्तने परीणाहः षडंगुलमतोऽधिकः ।
एकोनविंशांगुलं तदुरोविस्तारलक्षणम् ॥ १७ ॥

॥ त.क. ॥ नाभिस्तनयोरिति वक्तव्यम् । नाभिस्तनयोः मध्यमुदरं द्विचत्वारिंशदङ्गुलपरिणाहसूत्रवेष्टनयोग्यम् इत्यर्थः । तदुपरिप्रदेशपरिणाहमाह ॥ स्तने परीणाहः षडंगुलमतोऽधिक इति । अतः द्विचत्वारिंशदंगुलात् षडंगुलमधिकः अष्टचत्वारिंशदंगुलपरिणाहः स्तनप्रदेश इत्यर्थः । तन्मध्यगतवक्षोविस्तारपरिमाणमाह ॥ एकोनविंशाङ्गुलं तदुरोविस्तारलक्षणमिति ॥ १७ ॥

॥ पादोनमंगुलश्चैवेति ॥

॥ तं.सा. ॥ पादोनमंगुलश्चैव भुजाभ्यां सह सार्धकम् ।
अंसयोर्विस्तृतिश्चैव पृथगष्टांगुला मता ॥ १८ ॥

॥ त.क. ॥ तस्याः प्रतिमायाः उरोविस्तारपरिमाणं पादोनविंशांगुलमित्यर्थः । अत्र योगविभागः यत्र ग्रन्थे एकोनविंशांगुलपरिमितत्वोक्तिस्तत्र पादोनैकांगुलस्य अल्पत्वादाविवक्षेति ज्ञापनाय । भुजविशिष्टस्योरसो विस्तारमाह ॥ भुजाभ्यां सह सार्धकमिति ॥ भुजाभ्यां सहितमुरः अर्धसहितपूर्वोक्तपरिमाणवत् । पादार्धसहितपादोनत्रिंशदंगुलपरिमितमित्यर्थः । सन्निहितत्वात् स्कन्दयोः विस्तारमाह ॥ अंसयोर्विस्तृतिश्चैवेति ॥ प्रत्येकं प्रत्येकं स्कन्दयोः अष्टांगुला विस्तृतिरित्यर्थः । एवेति न्यूनाधिकसङ्ख्यां व्यवच्छिनत्ति । तत्र हेतुं प्रमितत्वं मता इत्यनेनाऽचष्टे । चशब्दः तुशब्दार्थः ॥ १८ ॥

स्कन्धयोरुन्मानमाह ॥ सप्तांगुलोच्छ्रय इति ॥

॥ तं.सा. ॥ सप्तांगुलोच्छ्रयः कक्षादुपरि स्कन्धयोर्मतः ।
[1]अष्टात्रिंशदंगुलं चैव हस्तयोर्मानमुच्यते ॥ १९ ॥

॥ त.क. ॥ कक्षादुपरि स्थितयोः स्कन्धयोः सप्तांगुलं मानमित्यर्थः । मानप्रसङ्गात् सन्निहितत्वात् हस्तयोः दैर्घ्यप्रमाणमाह ॥ अष्टात्रिंशादंगुलमिति ॥ चस्त्वर्थः । उन्मानन्त्वन्यदेवेति तस्यार्थः । एवशब्दः पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः । तत्रोपपत्तिस्तन्त्रसारादावुच्यत इति । हस्तयोरिति द्विवचनेन प्रत्येकम् अष्टात्रिंशदंगुलदैर्घ्यमुच्यते न तु मिलितयोरिति वा तुशब्दः ॥ १९ ॥

तयोरेवोन्मानमाह ॥ अष्टादशांगुल इति ॥

॥ तं.सा. ॥ अष्टादशांगुलो बाह्वोः परिणाह उदाहृतः ।
क्रमादूनं तदन्ते तु सार्धाष्टांगुलमीरितम् ॥ २० ॥

॥ त.क. ॥ अष्टादशांगुलपरिमितसूत्रवेष्टनयोग्यः हस्तमूलपरिणाह इत्यर्थः । तन्मध्यपरिणाहमाह ॥ क्रमादूनमिति ॥ मध्यभागे एकैकांगुलन्यूनमित्यर्थः । अन्त्यभागे परिणाहमाह ॥ तदन्ते त्विति ॥ मणिबन्धप्रदेशे अर्धसहिताष्टाङ्गुलपरिमितसूत्रवेष्टनपरिणाह इत्यर्थः ॥ २० ॥

एवमुन्मानमभिधाय अवशिष्टस्य हस्तस्य मानमाह ॥ सांगुल इति ॥

॥ तं.सा. ॥ सांगुलस्तु तलः सार्धनवांगुल उदाहृतः ।
समं तदुभयं ज्ञेयं तथैव तलविस्तृतिः ॥ २१ ॥

॥ त.क. ॥ पञ्चभिरंगुलिभिः सहितस्तलः प्रत्येकं प्रत्येकम् अर्धांगुलसहितनवांगुलमानवानित्यर्थः । "अष्टत्रिंशांगुलं चैव हस्तयोर्मानमुच्यते" इत्यनेन अस्य विरोधपरिहारं सूचयति । तुशब्देन मणिबन्धपर्यन्तमेव पूर्वोक्तं मानम् , इदं तु तलमारभ्य अंगुलिपर्यन्तमिति भावः । तयोरेव अवान्तरमानजिज्ञासायामाह ॥ सममिति ॥ अंगुलिपर्यन्तं तलः अंगुलिश्चेत्युभयं मानेन समम् । पादोनपञ्चांगुलः मणिबन्धमारभ्य तलो दीर्घः । अंगुलिरपि तावद्दीर्घ एवेत्यर्थः ।

1. अष्टत्रिंशांगुलं–अ

प्रत्येकं तलयोः तिर्यक् परिमाणाख्यप्रमाणजिज्ञासायां वाऽऽह ॥ तथैव तलविस्तृतिरिति ॥ तलयोः तिर्यक्प्रमाणमपि पादोनपञ्चांगुलमेवेत्यर्थः ॥२१॥

हस्तांगुलीनां मानमाह ॥ अर्धांगुलोन्नतेति ॥

॥ तं.सा. ॥ अर्धाङ्गुलोन्नता मध्या द्वयोः सार्धाङ्गुलोन्नता[1] ।
कनिष्ठिकायास्तस्यास्तु व्रीहिमात्राधिकः परः ॥ २२ ॥

॥ त.क. ॥ तर्जन्यनामिकयोर्मध्ये स्थिता अंगुलिः तर्जन्यनामिकापेक्षया अर्धांगुलोन्नता कनिष्ठिकापेक्षया अर्धसहितांगुलदीर्घा चेत्यर्थः। तस्या मध्यांगुलेः परोऽन्योऽङ्गुष्ठः व्रीहिमात्राधिकः। कनिष्ठिकाया व्रीह्यधिकदीर्घ इत्यर्थः। यद्यप्यत्र "समं तदुभयं ज्ञेयम्" इति पादोनपञ्चांगुलम् अंगुलिपरिमाणमुक्तम्। इह तु तद्विरुद्धमुच्यत इति प्रतिभाति। तथापि तलान्तरमारभ्य मध्यांगुलिदैर्घ्यमेवं पादोनपञ्चांगुलं "समं तदुभयं ज्ञेयम्" इत्यत्रोक्तम्। अत्र तु तदितरांगुलीनां तारतम्येन दैर्घ्यमुच्यत इत्यदोषः। तथा च तर्जन्यनामिकयोः अर्धांगुलन्यूनपादोनपञ्चांगुलदैर्घ्यम्। कनिष्ठिकायास्तु सार्धांगुलन्यूनपादोनपञ्चांगुलदैर्घ्यम्। अंगुष्ठस्य तु सार्धांगुलन्यूनपादोनपञ्चांगुलेन व्रीहिमात्राधिकेन दैर्घ्यमिति विवेक्तव्यम् ॥ २२ ॥

इदानीमंगुलीनाम् उन्मानमाह ॥ सार्धत्रयेति ॥

॥ तं.सा. ॥ सार्धत्रयपरीणाहौ मध्यज्येष्ठावुदाहृतौ ।
अन्यौ व्रीहितदर्धोनावन्या सार्धद्वयांगुला ॥ २३ ॥

॥ त.क. ॥ परीणाहः उन्मानम्। मध्यांगुलिः अंगुष्ठश्चेतीमौ द्वौ सार्धत्रयपरीणाहौ। सार्धांगुलित्रयसूत्रवेष्टनयोग्यावित्यर्थः। तर्जन्यनामिकयोः परिणाहमाह ॥ अन्याविति ॥ व्रीहिस्तदर्धश्च ताभ्याम् ऊनसार्धांगुलित्रयपरीणाहावित्यर्थः। कनिष्ठायास्तमाह ॥ अन्येति ॥ अर्धाधिकद्व्यंगुलपरिणाहेत्यर्थः। अत्र सर्वत्राप्युदाहृतेति सम्बद्ध्यते। तेनांगुलीनां पादोनपरिणाहत्वं ग्रन्थान्तरोक्तं न मन्तव्यमिति सूचयति ॥ २३ ॥

तर्हि तदुक्तेः का गतिरित्यत आह ॥ पादोनेति ॥

---

1. अर्धांगुलोनता मध्याद् द्वयोः सार्धांगुलोनता–अ

॥ तं.सा. ॥ पादोनान्तपरीणाहाः सर्वे ज्येष्ठां विना स्मृताः ।
वक्षोविस्तारसदृशः परिणाहो गलस्य च ॥ २४ ॥

॥ त.क. ॥ सर्वांगुलयः स्वस्वपरिमाणापेक्षया अंगुलिचतुर्भागेनान्त्यपरिणाहाः । सपादांगुलित्रयपरिणाहयुक्तान्त्यभागोपेता मध्यांगुलिः आदिभागे तु सार्धांगुलित्रयपरिणाहोपेता । एवं तर्जन्यनामिके अपि उपरिभागे अंगुलित्रयपरिणाहे अपि अन्त्यभागे पादोनांगुलित्रयपरिणाहे एव इत्यादि योज्यम् । इमं न्यायं ज्येष्ठायामपवदति ॥ ज्येष्ठां विनेति ॥ अंगुष्ठस्य आदिमध्यान्तभागेषु समपरिणाहत्वमेवेत्यर्थः । अंगुलिशब्दः पुलिङ्गोऽप्यस्तीति सर्वे इत्युक्तम् । तथा च सपादांगुलित्रयपरिणाहमध्येत्यादिग्रन्थान्तरोक्तिः अन्त्यभागपरिणाहविवक्षया प्रवृत्ता । अस्माभिस्तु आदिभागपरिणाह उक्त इति न विरोध इति भावः । अत्र "पादोनान्तः परीणाहः" इति क्वचित् पाठः । तत्र अन्तःप्रदेशपरीणाहवचनेन अन्तःपरीणाह एव उच्यत इति वा, विसर्गागमो वेति ध्येयम् । यद्यपि सुवृत्तत्र्यंगुलग्रीवमिति गलमानमुक्तम् । तथापि उन्मानं नोक्तम् । इह परीणाहप्रसङ्गात् गलपरिणाहजिज्ञासायामाह ॥ वक्ष इति ॥ पादोनविंशत्यंगुलसूत्रवेष्टनयोग्यो गल इत्यर्थः ॥ २४ ॥

सुलक्षणप्रतिमाया एव पूज्यत्वज्ञापनाय ललाटमारभ्य तत्तदवयवेषु क्रोडीकृत्य लक्षणान्याह ॥ ललाटेत्यादिना ॥

॥ तं.सा. ॥ ललाटकुक्षिकण्ठास्तु दीर्घरेखात्रयान्विताः ।
वृत्तो गलो बाहवश्च स्तनावंगुलयस्तथा ॥ २५ ॥

रक्तास्तलनखाश्चैव नेत्रान्तोऽधर एव च ।
उत्तरोष्ठश्च जिह्वा च नखौ पादोनकांगुलौ ॥ २६ ॥

अर्धांगुलौ तथा मध्यावन्येऽष्टांशक्रमोनकाः ।
नासिकाया अधस्ताच्च नासिका च खाटिका ॥ २७ ॥

समा मानेन नासाया उच्चत्वेनैव मापने ।
अर्धांगुलाधिकं सर्वमुखस्य तु भविष्यति ॥ २८ ॥

॥ त.क. ॥ क्रमोऽत्र न विवक्षितः । वस्तुनिर्देशेनैव चरितार्थत्वात् । ललाटकण्ठकुक्षिषु त्रिषु दीर्घरेखात्रययुक्तत्वं लक्षणम् । कण्ठबाहुस्तनांगुलिषु वर्तुलत्वं लक्षणम् । तलनखाश्चैवेति बहुवचनेन हस्ततलयोः, पादतलयोः, हस्तनखयोः, पादनखयोश्च ग्रहणम् । तलनखनेत्रान्ताधरोष्ठोत्तरोष्ठजिह्वासु रक्तत्वं लक्षणम् । एवं लक्षणाढ्यां प्रतिमां कुर्यादिति भावः । लोहैर्वा शिलया दार्वा इति प्रकृतिद्रव्याणां बहूनामुक्तत्वात् सौधादिप्रतिमायामन्तिमं लक्षणमपि सुशकमिति ज्ञातव्यम् ।

मानप्रमाणोन्मानेषु यथायोग्यं तत्तदङ्गसम्बन्धिषु कथितेषु हस्तनखमानमुर्वरितम् । तदाह ॥ नखावित्यादिना ॥ नखशब्दः हस्तद्वयांगुष्ठनिष्ठनखद्वयपरः । मध्यमनखादेः अग्रे परिमाणकथनात् । "पादोनोच्चांगुलनखम्" इत्यादिना पादनखपरिणामस्योक्तत्वाच्च । स्वार्थे कः । अंगुलशब्देन एकांगुलमुच्यते, योग्यतावशात् । चतुर्थभागेन एकांगुलपरिमितावित्यर्थः । मध्यांगुलिगतौ नखौ अर्धांगुलिपरिमितदीर्घावित्यर्थः । अन्ये तर्जन्यनामिकाकनिष्ठिकागतनखास्तु अष्टांशक्रमेणोनाः । मध्यांगुलिनखापेक्षया तर्जनीनखयोरष्टांशन्यूनत्वम् । तदपेक्षया अनामिकानखयोरष्टांशन्यूनत्वम् । तदपेक्षया कनिष्ठिकानखयोरष्टांशन्यूनत्वमित्यर्थः । यदुक्तं पूर्वं 'नवांगुललसन्मुखां' इति तत्र मुखस्य उच्चमध्याधरभेदेन त्रैविध्यादधरभागमानमुर्वरितम् । तदत्र उर्वरितकथनप्रसङ्गान्निरूपयति ॥ अधस्ताच्चेति ॥ नासिकाया अधस्ताद्भागः मुखस्य अधरभागः । नासिकामध्यभागः रराटिका । ललाटमूर्ध्वभागः । एवं भागत्रयमपि सममेवेत्यर्थः । मुखस्य अधरभागस्त्र्यंगुलः । नासिकाख्यो मध्यभागस्त्र्यंगुलः । ललाटाख्य ऊर्ध्वभागस्त्र्यंगुलः । एवं मुखं नवांगुलं सम्पन्नमिति भावः ।

नन्वेषां त्रयाणां भागानां साम्यं प्रमाणेन नोपपद्यते । ललाटतिर्यक्प्रमाणस्य नासिकायामसम्भवादित्यत आह ॥ मानेनेति ॥ दैर्घ्येणेत्यर्थः । नन्वेवं चेत् सार्धनवांगुलत्वं कथमन्यत्रोच्यत इति शङ्कामत्र प्रसङ्गात् परिहरति ॥ नासिकाया इति ॥ नासिकाया उच्चत्वेन सह माने कृते अर्धांगुलाधिकं नवांगुलं सर्वमुखस्य मानं भविष्यतीति हेतोः ग्रन्थान्तरे तथा उक्तम् ।

अस्माभिस्तु षण्णवत्यंगुलत्वोपपादनसमये दैर्घ्यस्यैव वक्तव्यतया नासिकागतो-च्चत्वस्य विवक्षा नाश्रितेति भावः ॥ २५-२८ ॥

एवं प्रासङ्गिकं समाप्य अस्य तिर्यक्प्रमाणमाह ॥ चतुरंगुलमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ चतुरंगुलं तथैवाऽस्यं सार्धव्रीह्यधरं स्मृतम् ।
उत्तरं व्रीहिमात्रन्तु तदूर्ध्वं चाधरोपमम् ॥ २९ ॥

॥ त.क. ॥ यथा वक्षोविस्तारादिरुक्तपरिमाणस्तथा आस्यमपि चतु-रंगुलपरिमिततिर्यक्प्रमाणम् । आस्यस्य पूर्वोत्तरभागयोर्दैर्घ्यमाह ॥ सार्धेति ॥ आस्याधरमोष्ठं सार्धव्रीहिमात्रप्रमाणकम् । तदूर्ध्वेनासिकाया अधरो भागः अधरोष्ठप्रमाणः । सार्धैकव्रीहिपरिमित इति यावत् ॥ २९ ॥

एवमुत्तरोष्ठस्योर्ध्वदेशपरिमाणमुक्त्वा अधरोष्ठस्याधोदेशपरिमाणमाह ॥ सार्धांगुलमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ सार्धांगुलमथ[1] प्रोक्तमधरादध एव च ।
आस्यपार्श्वद्वयं प्रोक्तमाकर्णात्तु षडंगुलम् ॥ ३० ॥

॥ त.क. ॥ अधः अधरो भागः सार्धैकांगुलदीर्घः । कस्याधोभाग इति न ज्ञायत इत्यतः स्वयमेव विवृणोति ॥ अधरादध एव चेति ॥ अधरादध एव भागोऽत्र विवक्षितः, न तूत्तरोष्ठाधरभाग इत्येवार्थः । नन्वेवं नासिकाधो-भागमारभ्य अधरोष्ठाधरभागान्तस्य प्रदेशस्य मध्ये नासिकाया अधः सार्धैक-व्रीहिपरिमाणं, ततः उत्तरोष्ठं व्रीहिमात्रपरिमाणम्, अधरोष्ठं सार्धैकव्रीहि-परिमाणं, तदधः सार्धैकाङ्गुलपरिमाणमित्युक्तं स्यात् । तथा चाहत्य नासिकाधो-भागः अर्धव्रीह्यूनत्र्यङ्गुलपरिमाणः स्यात् । पूर्वश्लोकं "नवांगुलसन्मुखाम्" इत्युक्त्वा "नासिकाया अधस्ताच्च नासिका च रराटिका। समा मानेन......." इति नासिकाया अधस्त्र्यंगुलत्वम् । तथा च कथमनयोर्न विरोध इति चेत् । इहाऽस्यमवधीकृत्य तदुत्तराधरोष्ठतदुत्तराधरप्रदेशपरिणामस्योक्तत्वेऽपि

---

1. सार्धांगुलमधः–अ

उत्तराधरोष्ठसन्धिप्रदेशस्यानुक्तत्वेन तस्यार्धव्रीहिपरिमाणत्वसम्भवादविरोधो द्रष्टव्यः। आस्यमधिकृत्यैव कर्णान्तपार्श्वद्वयपरिमाणमाह ॥ आस्येति ॥ वदनस्य कर्णान्तं पार्श्वद्वयं षडंगुलपरिमाणं प्रोक्तमित्यर्थः ॥ ३० ॥

नासिकामारभ्य कर्णान्तपरिमाणमप्याह ॥ सप्तांगुलमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ सप्तांगुलं नासिकायाः पार्श्वमाकर्णतः स्मृतम् ।
सपादांगुलमुच्चा च नासिका परिकीर्तिता ॥ ३१ ॥
अर्धांगुले पुटे तस्या मध्यं च समुदाहृतम् ।
नासिका व्रीहिविस्तारा चक्षुषी चांगुलित्रये[1] ॥ ३२ ॥

॥ त.क. ॥ नासिकायाः पार्श्वद्वयं कर्णपर्यन्तं सप्तांगुलमित्यर्थः। मुखान्तर्गतनासिकास्वरूपमवान्तरपरिमाणकथनेन स्पष्टयति ॥ सपादांगुलमिति ॥ पादसहितैकांगुलोन्नता नासिकेत्यर्थः। यद्यपि नासाया उच्चत्वेनैव मापने अर्धांगुलाधिकं भवतीत्युक्तम्। तथापि पादोनैकांगुलपरिमाणस्य मुखान्तर्गतत्वेनार्धांगुलपरिमितभागस्य बहिर्निर्गतत्वाद्बहिर्निर्गताधिकभागमात्रस्य तत्रोक्तिः। इह तु मुखान्तः प्रविष्टपादोनैकांगुलपरिमितभागेन सह सपादैकांगुलोच्चत्वोक्तिरिति न विरोधः। तस्या नासिकायाः पुटद्वयमर्धांगुलविस्तृतम्। नासिकापुटयोः मध्यप्रदेशश्च अर्धांगुलविस्तृत इत्यर्थः। नासिकाग्रभागपरिमाणमाह ॥ नासिका व्रीहिविस्तारेति ॥ एकव्रीहिपरिमितं नासिकाग्रपृथुत्वमित्यर्थः। मुखान्तर्गतयोः चक्षुषोस्तिर्यक्प्रमाणमाह ॥ चक्षुषी चांगुलित्रये इति ॥ अंगुलित्रयपरिमिततिर्यक्प्रमाणं चक्षुर्द्वयमित्यर्थः ॥ ३१, ३२ ॥

विस्तारे [2]विकल्पपरिमाणमाह ॥ अंगुलं चैवेति ॥

॥ तं.सा. ॥ अंगुलं चैव विस्तीर्णे फुल्लेऽर्धं च तदन्यथा ।
चतुरंगुलौ भ्रुवौ चैव तथार्धांगुलविस्तृतौ ॥ ३३ ॥
असहन्तौ च निबिडौ तथा पक्ष्म सुनीलकम् ।
कर्णौ च त्र्यंगुलौ सार्धद्वयविस्तारसंयुतौ ॥ ३४ ॥

1. अंगुलत्रये–अ 2. वैकल्पिक–क

सकुण्डलं तावदेव विवरं सम्प्रकीर्तितम् ।
तथा ह्यंगुलविस्तारं लताभ्यां सह कथ्यते ॥ ३५ ॥

कर्णपूरयुतौ कर्णावुत्पलाभ्यां च संयुतौ ।
नीलालकसहस्रेण युक्तं तन्मुखपङ्कजम् ॥ ३६ ॥

ललाटं सुविशालं च तथा सार्धनवांगुलम् ।
विस्तारो मूर्ध्नि वृत्तं च शिरश्छत्राकृतिस्मृतम् ॥ ३७ ॥

दीर्घाश्च कुञ्चिताग्राश्च नीलाः केशा हरेर्मताः ।
मुखमानेन चैवोच्चं किरीटं केशवस्य हि ॥ ३८ ॥

कुण्डले मकराकारे वक्षश्चैव सकौस्तुभम् ।
सश्रीवत्सं दक्षिणतः पीनं तुङ्गमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

हारग्रैवेयसहितमुपवीतयुतं तथा ।
बाहवश्च सकेयूरकङ्कणाङ्गदमुद्रिकाः ॥ ४० ॥

समध्यबन्धं मध्यं च नितम्बे पीतमम्बरम् ।
काञ्चीगुणश्च पदयोर्नूपुरे चातिसुस्वने ॥ ४१ ॥

अंगुलीयानि च पदोः कृतिभिः साधु कारयेत् ।
सोत्तरीयं च चक्राद्यैरायुधैश्च समन्वितम् ॥ ४२ ॥

अनुन्नतैरविरलैर्दन्तैर्युक्तं च सुस्मितम् ।
समदृष्टियुतं कार्यं श्लक्ष्णं चैव मनोहरम् ॥ ४३ ॥

॥ त.क. ॥ फुल्ले विकसिते चक्षुषी क्रियेते चेत् तदेकांगुलमानं कर्तव्यमिति सम्बन्धः । प्रतिमायाः जडत्वात् फुल्लत्वं विवृणोति ॥ विस्तीर्णेति ॥ तदन्यथा विस्तीर्णत्वाभावे परिमाणमर्धमंगुलं कर्तव्यमित्यर्थः । मानप्रमाणोन्मानादिकथनपूर्वकम् आपादमस्तकं तदुक्तिसौकर्याय सङ्कलय्य लक्षणविशेषानप्याह ॥ चतुरंगुलौ भ्रुवौ चैवेत्यादिना श्लक्ष्णं चैव मनोहरमित्यन्तेन ॥ चतुरंगुलौ इत्यादिलिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । भ्रूशब्दो वा पुल्लिङ्गः ।

भ्रुवोः तिर्यक् प्रमाणं चतुरंगुलम् । विस्तृतिस्त्वर्धांगुलेत्यर्थः । चतथाशब्दौ परस्परसमुच्चये । एवशब्दः पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः । असंहतौ अन्योन्यसम्बन्ध-रहितौ । निबिडौ चतुरंगुलपरिमितिमध्येऽवकाशरहितौ । एवंभूतौ भ्रुवौ कुर्यादिति संबन्धः । पक्ष्म चक्षुःस्थानचर्मविशेषः । तच्च सुनीलकं नीलकेश-युक्तं कुर्यादित्यर्थः । तथाविधरेखाविशेषं कुर्यादिति भावः । एवमग्रेऽपि । त्र्यंगुलदीर्घौ सार्धद्व्यांगुलतिर्यक्प्रमाणयुक्तौ कर्णौ च कुर्यात् । (सकुण्डलं कुण्डलाकारप्रदेशसहितं च कुर्यात्) तस्य कर्णस्य विवरं तु तावदेव सार्धद्व्यंगुल-मेव सम्प्रकीर्तितम् । लताशब्देन कर्णमध्यस्थदीर्घाकारोन्नतप्रदेश उच्यते । स च कर्णविवरस्य दक्षिणतः उत्तरतश्चास्ति । ताभ्यां सहितयोः विस्तारः द्व्यंगुलः कथ्यते । कर्णपूरेति कर्णाभरणविशेष उच्यते ॥ उत्पलाभ्यामिति ॥ कर्ण-द्वयाभिप्रायेण सहस्रशब्दो बहुत्वोपलक्षकः । ललाटं सुविशालं तिर्यग्विस्तार-युक्तम् । मूर्ध्नि विस्तारः शिरउपरिविस्तारस्तु सार्धनवांगुलः । शिरस्तु छत्रा-कृति वृत्तमिति पर्यवसितम् । कुञ्चितम् अग्रं येषां ते तथोक्ताः । किरीटं तु मुखमानेन नवांगुलेनोच्चमित्यर्थः । मकराकारे कुण्डले कर्णयोः कुर्यादिति संबन्धः । उपवीतयुतं तथा वक्षः कुर्यादित्यर्थः । केयूरकङ्कणांगदमुद्रिकाः येषु बाहुषु ते तथोक्ताः । मध्यमबन्धः कट्याभरणविशेषः । मध्यं कटिः । काञ्चीगुणश्च नितम्बस्थितपीताम्बरे कर्तव्यः । सुस्वने नूपुरे पादयोश्च । पदोः अंगुलीयानि पादांगुल्याभरणानि । कृतिभिः शिल्पिभिः । 'सोत्तरीयम्' इत्यादीनां 'विग्रहं कुर्यात्' इत्यध्याहृतेन सम्बन्धः ॥ ३३-४३ ॥

प्रतिमालक्षणाकांक्षाया उत्कटत्वात् तदादौ निरूप्य तत्प्रकृतिशिलाद्या-नयनादिप्रकारजिज्ञासायां सेतिकर्तव्यताकं तत्प्रकारं निरूपयति ॥ प्रतिमार्थं व्रजन्नित्यादिना प्रतिमां पिण्डिकां पीठम् इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन ॥

॥ तं.सा. ॥ प्रतिमार्थं व्रजन् पञ्चध्वनिभिर्मङ्गलैर्युतः ।
गत्वा शुचिस्थलं चैव शिलां तत्र परीक्षयेत् ॥ ४४ ॥

॥ त.क. ॥ प्रतिमार्थं प्रतिमाप्रकृतिभूतशिलाद्यानयनार्थम् । भेरी-मुरजवीणातालवेणुजन्यैः पञ्चभिः ध्वनिभिः युतः । तृतीयाया अलुक् । शिला-मिति प्रकृतिद्रव्याणां लोहादीनामुपलक्षणम् । तदुक्तं पञ्चरात्रे पाद्मे—

"रत्नं लोहः शिला मृच्च दारु स्फटिकमेव च ।
षड् द्रव्याणि प्रकृतयो यन्मय्याः प्रतिमाः स्मृताः ॥

निर्दोषाश्शैलजास्सर्वाः सर्वकर्मफलप्रदाः ।
सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रिविधं लोहमुच्यते ॥

चतुर्विधाः शिला ब्रह्मन् वर्णभेदैश्चतुर्विधैः ।
शुभ्रा शिला ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य तु पाटला ॥

वैश्यस्य पीता शूद्रस्य कृष्णा मुख्या यथोदिता ।
ब्राह्मणस्य चतस्रः स्युस्तिस्रो राज्ञो विशो द्वयी ॥" इत्यादि ।

प्रतिष्ठापकः आचार्यः शिल्पिभिः शिलादीन् परीक्षयेदेवेति संबन्धः । तेन परीक्षाभावे अनर्थं सूचयति ॥ ४४ ॥

परीक्षाप्रकारान्तरं सूचयन् प्रयोजनं च दर्शयति ॥ ध्वनिभेदेनेति ॥

॥ तं.सा. ॥ ध्वनिभेदेन विज्ञाय शिलां गर्भवतीं त्यजेत् ।
मूलमन्त्रं जपन् विष्णुं ध्यायंस्तिष्ठेदुपोषितः ॥ ४५ ॥

॥ त.क. ॥ कांस्यघण्टादिध्वनिभेदेनेयं शिला गर्भवती न भवति, इयं तु भवतीति, उपलक्षणं चैतत्, उष्णस्पर्शादिभेदेन च गर्भागर्भौ निश्चित्य गर्भवतीं त्यजेत् । अगर्भवतीं संगृह्णीयादित्यर्थः । शिलायाः गर्भवत्त्वं नाम अन्तर्गूढमत्स्यादिमत्त्वम् । एवं पुंस्त्वस्त्रीत्वनपुंसकत्वजातीश्च ध्वनिभेदेन विज्ञाय बिंबाद्यर्थं संगृह्णीयादिति च ग्राह्यम् । यद्वक्ष्यति—

"स्वरस्थूलत्वभेदेन पुंस्त्र्याद्या जातितः शिलाः ।
पुंशिलाः प्रतिमार्थं स्युः स्त्रीशिलाः पीठकॢप्तये ॥"

इति । तदेतत् प्रपञ्चितं पञ्चरात्रे—

*

"ध्वनिभिश्च शिलायास्तु स्पर्शे चौष्ण्यमथापि वा ।
तासु गर्भाः स्फुटं सन्ति यत्नेनोत्पाटयेत्तु तान् ॥

पाटले मण्डले पांसून् पाटलाच्छ्वेतपङ्कजे ।
श्वेतपांसून् स्थितानन्तर्गर्भरूपेण सञ्चितान् ॥

निर्दिशेत् कपिले वर्णे स्निग्धे चक्रमवस्थितम् ।
गौलीं कपोते मञ्जिष्ठे वर्णे लोहितदर्दुरे ॥

शुकं पाण्डुरवर्णे तु रक्ते पीते तु कच्छपम् ।
कुसुम्भपीतवर्णे तु पीतवर्णभुवं[1] स्थितम् ॥

शुद्धहेमनिभे वर्णे गर्भे क्षुद्रविहङ्गमम् ।
कालायससमे वर्णे गोधामन्तरवस्थिताम् ॥

गुलवर्णे तु पाषाणं खद्योतं मधुसन्निभे ।
सारङ्गसदृशे वर्णे वृश्चिकं खड्गसन्निभे ॥

सलिलं शलभं नीले रूक्षे फेनकमेव च ।
मूषिकां कपिले कृष्णे कृष्णाहिं शुकसन्निभे ॥

मत्स्यमेवंविधं गर्भं मण्डले वर्णभेदतः ।
बुधो निश्चिनुयात् सर्वमुद्धरेच्च प्रयत्नतः ॥

गर्भवद्दारुशिलया प्रतिमां कुरुते यदि ।
अज्ञानाद्वाऽथ लोभाद्वा यजमानस्त्वरान्वितः ॥

समूलघातकं हन्यात् स्वकुलं त्वात्मनोऽधिकम् ।
राजा राष्ट्रमवाचीयात् स्थापकश्च विनश्यति ॥

बिम्बं शीतलया कुर्याच्छिलया यदि सादरम् ।
देवस्य सन्निधिः साक्षात् सम्पद्य वरदो हरिः ॥

---

1. पीतं वर्षाभवं—क

कांस्यघण्टाध्वनिप्रख्यः छेदने जायते ध्वनिः ।
शिरःप्रदेशे मध्ये तु कांस्यध्वनिसमो भवेत् ॥

मूले तालध्वनिसमो यत्र स्यात् सा शिला पुमान् ।
न्यूनं तस्माद् ध्वनिः किञ्चिच्छिद्रतो यस्य सा रमा ।[1]
[2]शिला नादविहीना तु नपुंसकमुदाहृतम् ॥" इत्यादि ।

शिलापरीक्षानन्तरं कर्तव्यमाह ॥ मूलेति ॥ मूलमन्त्रः अष्टाक्षरमन्त्रः । रात्रौ तत्रैव तिष्ठेदिति शेषः ॥ ४५ ॥

शिलाप्रतिमाचिकीर्षायामेवं शिलापरीक्षा आवश्यकीत्युक्त्वा वार्क्षी प्रतिमा चिकीर्षिता चेत् तत्संग्रहणेऽपि परीक्षाऽस्तीत्याह ॥ वार्क्षी चेदिति ॥

॥ तं.सा. ॥ वार्क्षी चेद्यज्ञवृक्षस्य सारेणैव तु कारयेत् ।
बलिदानं च संक्षेपविधानेनैव कथ्यते ॥ ४६ ॥

अस्य संक्षेपशास्त्रत्वान्न विस्तरविरोधिता ।
दत्त्वोपहारं हरये तद्भूतेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ४७ ॥

प्राच्येभ्यो विष्णुभूतेभ्य इत्याद्यखिलदिक्षु च ।
आदाय विष्णुभूतेभ्यो लोकपेभ्यस्तथा हरेः ॥ ४८ ॥

अनुज्ञामुद्धरेद्वृक्षं शिलां च प्रतिमाकृते ।
प्रतिमां पिण्डिकां पीठं शिलाभिस्तु त्रिजातिभिः ॥ ४९ ॥

स्वरस्थूलत्वभेदेन पुंस्त्र्याद्या जातितः शिलाः ।
पुंशिला प्रतिमार्थं तु स्त्रीशिला पीठकृत्सये ॥ ५० ॥

॥ त.क. ॥ यज्ञसाधनवृक्षस्य अन्तःसारेणैव कारयेत् प्रतिमां, न तु यस्य कस्यापि वृक्षस्य काष्ठमात्रेणेत्येवार्थः । तेन यज्ञसाधनत्वादिनिश्चयार्थं तत्रापि परीक्षा आवश्यकीति भावः । एतदप्युक्तम्—

---

1. इदं कमातृकायां नास्ति । 2. स्त्रीशिला नादहीना–क ।

"चन्दनश्चागरुश्चैव खादिरो हरिचन्दनम् ।
केसरं खदिरश्चैव कुरवश्चासनस्तथा ॥
मधुको देवदारुश्च जातिर्बिल्वः शमी तथा ।
शागश्च पनसश्चैव कुटुम्बस्तिलकस्तथा ॥
नमेरुः फलिनी चैव सुरभी चम्पकस्तथा ।
शिंशुपा क्षीरिका सालः बीजकः कुरविन्दकः ॥
त्रिमिशश्चन्दनश्चूतस्तमालः सरलोऽर्जुनः ।
कुटजः करकेली च सप्तपर्णो मधुष्ठिलः ॥
वरुणो मनिलश्चैव पुंनागः खदिरस्तथा ।
राजवृक्षश्चेत्येते प्रतिमार्थमुदाहृताः ॥
सारवन्तो घनोपेतास्सर्वदोषविवर्जिताः ।
एतैः कार्या प्रतिकृतिर्नान्येन तु कदाचन ॥
वर्जनीयानपि तरूनभिधास्यामि तच्छृणु ।
स्वयं शुष्काश्च दग्धाश्च स्वयं भग्ना हतत्वचः ॥
वक्रा घूणाः क्षताश्चैव कोटराः पक्षिसेविताः ।
चण्डालाद्यधमैः शश्वत् सेविताः प्रतिलोमजैः ॥
निवासवृक्षश्चैत्यस्थः देवताधिष्ठितस्तथा ।
स्मशानस्थश्च मार्गस्थः देवालयसमीपगः ॥
कूपस्थश्च तटाकस्थो विक्रीतश्चैव वर्जयेत् ।

अत्र यथायोग्यं क्रियाध्याहारेण योज्यम् ।

वर्जितैस्तरुभिः कुर्यात् प्रतिमाश्चेत् प्रमादतः ।
कर्ता कारयिता चोभौ सान्ववायौ विनश्यतः ॥" इत्यादि ।

एवं मृत्तिकामपि परीक्ष्य प्रतिमां कारयेदिति द्रष्टव्यम् । प्रतिमां कर्तुमिच्छेदिति वा अर्थः । अत्रापि "मूलमन्त्रं जपन् विष्णुं ध्यायन् तिष्ठेदुपोषितः" इति

ग्राह्यम् । मूलमन्त्रम् अष्टोत्तरशतं जपन् विष्णुं ध्यायन् हरये उपहारं दत्त्वा, 'प्राच्येभ्यो विष्णुभूतेभ्यः स्वाहा', 'दक्षिणेभ्यो विष्णुभूतेभ्यः स्वाहा' इत्यादि मन्त्रपूर्वकं यथा भवति तथा प्राच्याद्यखिलदिक्षु तद्रूपेभ्यो हर्यधिष्ठानेभ्यो दिग्देवताभ्यो बलिं हरेत् । चशब्दात् ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयम् उपोषितः रात्रौ स्वप्नादिकमपेक्ष्य तिष्ठेत् स्वपेदित्यन्वयः ।

ननु—

"यजमानो गुरुश्चैव श्रद्धया परयाऽन्वितः ।
रथकारेण सहितः स्थपतीनां गणैः सह ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽदौ तैः स्वस्त्यादि वाच्य च ।
शिलासंग्रहणे देशे कारयेन्महतीं प्रपाम् ।"

इत्युपक्रम्यांकुरार्पणमुक्त्वा—

"अष्टदिक्षु न्यसेत् कुम्भान् सूत्रवस्त्रविवेष्टितान् ।"

इत्यादिना सविस्तरं कलशस्थापनमभिधाय,

"होमं कुर्यात् चतुर्दिक्षु कुण्डे वा मण्डलेऽपि वा ।"

इति सविस्तरं होममभिधाय,

"तत्तन्मन्त्रैर्बलिं हव्यैर्भूतेभ्यो निक्षिपेद्गुरुः ।"

इत्यादिना बलिदानमन्ते अभिहितम् । अत्र च अङ्कुरार्पणकुम्भस्थापनहोमादिकमनुक्त्वैव बलिदानमुच्यते । यदि च बलिदानमात्रेणैव शिलादि संस्कृतं स्यात् तर्हि पञ्चरात्रादौ उक्तमङ्कुरार्पणविधानादिकं व्यर्थं स्यात् । अतः एकदेशेन समग्रसंस्काराभावादिदमयुक्तम् । न चानुक्तस्यान्यतो ग्रहणमङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । बलिदानस्यापि इहोक्तिर्न स्यादित्यत आह ॥ बलिदानं चेति ॥ चस्त्वर्थः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । संक्षेपशब्दः शक्तिसंक्षेपवत्पुरुषपरः । तमपेक्ष्य विधानमाश्रित्य कथ्यते । पञ्चरात्रादौ शक्तिविस्तारमपेक्ष्य अन्यत्कथ्यते । इदमुक्तं भवति । शक्ताशक्तभेदेन अधिकारिणो द्विविधाः । शक्तानपेक्ष्य पञ्चरात्रे [1]बहून्युक्तानि । अस्माभिस्तु 'यावतो ह्यननुष्ठाने कर्मपूर्तिर्न

1. बहून्यङ्गान्याम्नातानि—क ।

भवति' इति वक्ष्यमाणन्यायेन अत्यावश्यकविष्णुध्यानादिकथनपूर्वकं बलिदाना-द्यङ्गजातं संक्षिप्योच्यते। अस्य शास्त्रस्य संक्षिप्तशक्तिं प्रति प्रवृत्तत्वान्न विस्तरविरोधिता विस्तारशक्त्यधिकारिकपञ्चरात्रादिशास्त्रविरोधिता नास्तीति।

अत्र प्रातः कर्तव्यमाह ॥ आदायेति ॥ लोकपालादिभ्योऽनुज्ञाग्रहणं नाम तदनुग्रहप्राप्तशुभसूचकस्वप्नशकुनादिप्राप्तिरेव। उक्तं चैतत्—

"वाद्याद्यैर्ब्रह्मघोषैश्च सर्वतो घोषयन्निशि।
उपोष्य दर्भशय्यायां शुचिर्नियतमानसः।
जपेदष्टोत्तरशतं स्वप्नाधिपतिमात्मवान्॥"

स्वप्नाधिपतिं विष्णुं स्मरन् जपेत् इत्यन्वयः।

"स्वप्ने स्वप्ने ततः शैलं यदि पश्येत्समुज्ज्वलम्।
प्रातरेव शिला ग्राह्या शान्तिं कुर्याददर्शने॥

दुर्दर्शने वा पूर्वोक्तदुर्निमित्तोदये तथा।
शिलां मुहूर्ते सम्पश्येच्छोभने दैशिकोत्तमे।"

इत्यादि। प्रतिमाकृते प्रतिमां कर्तुं वृक्षं शिलां वा उद्धरेत् पातयेदित्यर्थः। एतदप्युक्तम्—

"पर्वतेषु प्रसिद्धेषु गृह्णीयात् प्रतिमाशिलाम्।
भूगतां वा शिलां शस्तां निन्दितां न कदाचन॥

या पुष्पवनसङ्कीर्णा जलाशयसमावृता।
सा भूमिर्वारुणी ज्ञेया तत्रस्था कामदा शिला॥

तोयमुत्तरतो यस्याः क्षेत्रे दक्षिणतो महत्।
प्रत्यक्च क्षीरिणो वृक्षाः सा माहेन्द्री क्षमा मता॥

तत्रस्था पुष्टिदा नित्या शिला बहुमता तदा।
वर्ज्यावर्ज्यं विदित्वैवं गुणदोषौ निरूप्य च॥

देशभेदांश्च भूभेदान् ज्ञात्वा लिङ्गादिभिस्तदा।
सितादिवर्णभेदांश्च गृह्णीयात् शुभदां शिलाम्॥"

इत्यादिना। अत्र 'प्रतिमाकृते' इति सामान्योक्त्या रमादिस्त्रीप्रतिमानां परिवार-देवताप्रतिमानां च निर्माणार्थं शिलामुद्धरेदिति लभ्यते ।

"तस्मिन्नेव क्षणे ग्राह्याः परिवारशिलाः शुभाः ।
शिलासंग्रहणं तेषां कार्यं मन्त्रैर्यथाक्रमम् ॥"

इति वचनात् ।

'गत्वा शुचिस्थलं तत्र शिलां चैव परीक्षयेत् ।'

इति शिलाशब्देनोपक्रम्य 'उद्धरेद्वृक्षं शिलां वा प्रतिमाकृते' इति वृक्षप्राधान्येन उपसंहरता

"हुत्वा व्याहृतिभिः पश्चादुपतिष्ठेत भूरुहम् ।
कर्मणा पूर्ववृत्तेन स्थावराकारमाश्रितम् ॥

वृणोमि विष्णोः पूजार्थं सर्वसम्पत्करं तव ।
स्थावरत्वादितो गच्छ दिव्यरूपमनुत्तमम् ॥

भुंक्ष्व भोगांश्च विपुलान् वासुदेवप्रसादजान् ।
हिनस्मि नाहं त्वा वृक्ष किन्तु मुञ्चामि जन्मतः ।
इत्युपस्थानमन्त्रेण रक्षासूत्रेण वेष्टयेत् ॥"

इत्यादीतिकर्तव्यताविशेषः वृक्षच्छेदनेषूच्यते। अत्र प्रतिमां कर्तुमुद्धृतां शिलां रथकारादिभिः पूर्वोक्तलक्षणां प्रतिमां कारयेदिति शेषः । एतदप्याह—

"शिलां गृहीत्वा तां सम्यगारोप्य शकटादिषु ।
नीत्वा धाम्नि स्थपतयो रथकारमतानुगाः ॥

कुर्युरर्चां यथाशास्त्रचोदितां लक्षणैर्युताम् ।
ध्वनिभेदेन विज्ञाय शिलाम् . . . ।"

इत्यत्र स्त्र्यादिशिलाज्ञानमावश्यकमित्युक्तम् । तस्योपयोगं प्रयोगाद्दर्शयति ॥ प्रतिमां पिण्डिकाम् इति सार्धश्लोकेन ॥ तिस्रः स्त्रीत्वादयो जातयो यासां ताभिः शिलाभिः प्रतिमां पिण्डिकां पीठञ्च कुर्यादिति शेषः ।

कथं त्रिजातयः शिला ज्ञातव्या इत्यत आह ॥ स्वरस्थूलत्वभेदेनेति ॥ यस्याः शिलायाः छेदने कांस्यघण्टाध्वनिप्रख्यो ध्वनिः भवति सा पुंशिला, कथञ्चिन्न्यूनध्वनिश्चेत् सा स्त्रीशिलेत्यादिभेदेन विज्ञाताभिः । पुमादिशिला-ज्ञातव्या इति सम्बन्धः । पुंस्त्रीनपुंसकशिलायां प्रतिमादौ यथाक्रममन्वयं वारयन्नुक्तं विवृणोति ॥ पुंशिलेति ॥ प्रतिमार्थं स्यादिति शेषः । पीठं पादाधःस्थितशिलाविशेषः । नपुंसकशिला पिण्डिकार्थमिति शेषः । पीठाधः-स्थापिता शिला पिण्डिकेत्युच्यते । तदप्याह—

"बिम्बं पुंशिलया कार्यं पीठे योषिच्छिला भवेत् ।
रत्नन्यासस्तु कर्तव्यो नपुंसकशिलोपरि ॥" इति ।

अत्र तुशब्देन पुंप्रतिमानिर्माणे एवेयं व्यवस्था, स्त्रीप्रतिमानिर्माणे तु विपरी-तैवेति दर्शयति । तदिदमाह—

"देवीनां च श्रियादीनां निर्माणे स्त्रीशिला भवेत् ।
स्त्रीशिला पादपीठे तु रत्नन्यासो नपुंसके ॥" इति ।

"शीतला घर्मकाले या महोष्णा शिशिरागमे ।
एकवर्णा शिला शुद्धा सा भवेत् प्रतिमाविधौ ॥"इति च ॥४६-५०॥

॥ तं.सा. ॥ वेदमङ्गलघोषेण वाद्यैश्च प्रतिमां हरेत् ।
प्रागुदक्प्रवणे देशे कुर्याद्देवालयं सुधीः ॥ ५१ ॥

[1]समावृते दक्षिणतः पश्चाद्दिर्यग्र एव वा ।
मध्ये वा ग्रामपुरयोर्विशाले सुशुचौ तथा ॥ ५२ ॥

॥ त.क. ॥ रथकारादिभ्यः प्रतिमानिर्माणार्थं शिलादिप्रदानानन्तरं किमधि-कारिणा कर्तव्यमत आह ॥ प्रागुदक्प्रवणे देश इति ॥ अत्र यद्यपि 'वेदमङ्गल-घोषेण वाद्यैः तत्प्रतिमां हरेत्' इति पादद्वयमस्ति । तथापि 'सक्तुभिश्च क्रमेणैव

1. रामावृते प्रति क्वचित् पाठः ।

देवताः पायसेन वा' इत्येतदनन्तरं योज्यम् । अथवा, 'उद्धरेद्वृक्षं शिलां वा प्रतिमाकृते' इत्येतदनन्तरमेतद्योज्यम् । प्रतिमां प्रतिमाकृतिभूतां शिलां हरेत् गृहं प्रति नयेदित्यर्थः । तत् स्त्रीशिलाद्यं च नयेदित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तत्र शेषो नास्तीति ज्ञातव्यम् । यद्वा, प्रतिमां प्रति तच्छिलात्रयं रथकारं हरेत् प्रापयेदित्यर्थः । रथकाराय प्रतिमानिर्माणार्थं शिलात्रयं दद्यादिति यावत् । तस्मिन्नेव समये देवालयः कर्तव्य इत्याह ॥ प्रागुदक्प्रवण इति ॥ सुधीराचार्यः क्वचिद्देशे शिल्पिभिः देवालयं कारयेदिति सम्बन्धः । तदुक्तम् —

"भूपरीक्षादिकं सर्वं रथकारेण वै सह ।
आचार्यः पञ्चरात्रज्ञः कुर्यादभ्युदयोदितः ॥" इति ।

देशं विशिनष्टि ॥ प्रागुदक्प्रवण इति ॥ प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे चेत्यर्थः । वृष्टिकाले यद्देशे पतितं तोयं प्राग् उदग्वा प्रवहति तस्मिन् देश इति यावत् । प्रदेशो बहुविधः । यथोक्तम् —

"सुपद्मा भद्रका पुण्या धूम्रा चेति चतुर्विधाः ।
भूमयो लक्षणं तासां क्रमेणोपदिशामि ते ॥

चम्पकागरुखर्जूरकदम्बतिलकार्जुनैः ।
क्रमुकैस्तालकैरैश्च कुशकाशैस्समावृता ॥

पद्मोत्पलसमाकीर्णा प्रागुदक्प्रवणा शुभा ।
या च तोयावृता भूमिः सा सुपद्मेति कीर्तिता ॥

नदी सागरपार्श्वस्था तीर्थायतनमाश्रिता ।
क्षीरवृक्षसमाकीर्णा फलवृक्षसमाकुला ॥

उद्यानोपवनोपेता तालगुल्मसमन्विता ।
यज्ञवृक्षाः कुशाकाशा व्रीहिक्षेत्राणि तत्र वै ॥

अधोजलसमोपेता भद्रका इति सा स्मृता ।
कुलित्थकङ्गुनिष्पावकोद्रवश्यामकान्विता ॥

गिरिपार्श्वस्थिता चैव गिरेश्शिखरमाश्रिता ।
अप्रभूतोदका भूमिः सा पुण्येति प्रकीर्तिता ॥

यववेण्वादिसङ्कीर्णा कठिना शर्करान्विता ।
वायसश्येनगृध्राढ्या गोमायुव्रजसङ्कुला ॥

ऊषराद्यैस्समोपेता सा धूम्रेति प्रकीर्तिता ।
सुपद्मा शान्तिदा भूमिः सुखदा भद्रका भवेत् ।
सुपुण्या पुष्टिदा भूमिः क्षयदा धूम्रका भवेत् ॥"

इति । तथाऽन्यच्च—

"द्विविधं स्थानमाख्यातं सिद्धासिद्धप्रदेशतः ।[1]
मूले मूर्धनि शैलानां नद्यास्तीरे च सङ्गमे ॥

समुद्रतीरे पुलिने ह्रदे तीर्थे च कानने ।
एतेषु निर्मितं सिद्धाख्यं विश्वकर्मणा ॥

देवादिभिरहं तत्र स्थापितश्चेद्यथाविधि ।
मनुष्यैर्निर्मितं ग्रामनगरादौ गृहे मम ।
असिद्धायतनं विद्धि ग्रामादिस्थितिहेतुकम् ॥" इति ।

तदेतत् सर्वं संमतमेवेति विकल्पेन योजयति ॥ गिर्यग्र एव वा मध्ये वा ग्रामपुरयोरिति ॥ समावृत इत्यनेन चम्पकागरुखर्जूरेत्यादिनोक्तवृक्षविशेषैः समावृते देशे कुर्यादिति लभ्यते । ग्रामपुरयोर्दक्षिणतः पश्चाद्वेति सम्बन्धः । ग्रामपुरयोर्मध्यप्रदेशे वा कुर्यादित्यर्थः । विशाल इत्यनेन 'किष्कुद्वादशतोऽनूनम्' इत्यादिवक्ष्यमाणायामो गृह्यते ॥ ५१-५२ ॥

ग्रामादेर्दक्षिणतः पश्चाद्वेत्येतत् सप्तदिगुपलक्षणमिति सूचयन् दक्षिणतः पश्चादित्युक्तं विवृणोति ॥ ऐशानीं दिशमिति ॥

---

1. प्रभेदतः–क ।

॥ तं.सा. ॥ ऐशानीं दिशमेकां तु विनोदकविवर्जिते ।
जलाशयस्य मध्ये वा शिलावृक्षविवर्जिते ॥ ५३ ॥

श्मशानादिकदेशानां विदूरे सुमनोहरे ।
किष्कुद्वादशतोऽनूनं कुर्याद्देवालयस्थलम् ॥ ५४ ॥

द्विगुणं चतुर्गुणं वाऽपि शतकिष्कुप्रमाणकम् ।
कृत्वा भूशोधनं सम्यक् सार्धपुंमानतस्त्वधः ॥ ५५ ॥

केशाङ्गारास्थिवल्मीकलोष्ठाश्मादिविवर्जिते ।
हरिं तत्रापि सम्पूज्य बलिं दत्त्वापि पूर्ववत् ॥ ५६ ॥

मृद्दारुशैलैर्लोहैर्वा कुर्याद्देवालयं दृढम् ।
दीर्घस्थकलमास्तिस्रस्तिर्यगष्टयवोदराः ॥ ५७ ॥

अंगुल्या मध्यरेखायाः समा लक्षणतः स्मृताः ।
स्वांगुल्या मध्यरेखा तु प्रतिमादिषु लक्षणम् ॥ ५८ ॥

॥ त.क. ॥ 'ग्रामपुरयोः मध्ये' इत्येतद्विवृणोति ॥ उदकविवर्जित इति ॥ उदकबाधावर्जित इत्यर्थः । जलाशयस्य मध्य इत्यनेन—

"अधोजलसमोपेता भद्रका इति च स्मृता ।
अप्रभूतोदका भूमिः सा पुण्येति प्रकीर्तिता ॥"

इत्यादिलक्षणं सूचयति । सदा सुशुचावित्युक्तं विवृणोति ॥ शिलावृक्षेति ॥ यत्र भूः खन्यते तत्र वृक्षाद्यभावो विवक्षितः । तेन न चम्पकाद्यैस्समावृते देश इत्युक्तविरोधः । स्मशानादीत्यत्रादिशब्देन यववेण्वादिसङ्कीर्णेत्युक्तधूम्रभूमिं व्यावर्तयति । 'क्षयदा धूम्रका भवेत्' इत्युक्तेः । सुमनोहर इत्यन्तेन—

"दण्डमात्रायतां भूमिं तावद्विस्तारसंयुताम् ।
जानुमात्रं खनद्भूमिं मृद्भिस्ताभिश्च पूरयेत् ॥

अधिके चोत्तमां विद्यात् समे चेन्मध्यमा भवेत् ।
न्यूनेऽधमां विजानीयात् तां भूमिं परिवर्जयेत् ॥

शालिमुद्गयवादीनामुप्त्वा बीजानि वै भुवि ।
परीक्षकः परीक्षेत प्रशस्तामथवेतराम् ॥

अंकुरो जायते यत्र त्रिरात्राभ्यन्तरे महीम् ।
तामुत्तमां विजानीयात् पञ्चषट्सु च मध्यमाम् ॥

अधमां सप्तरात्रे स्यात् अदृश्ये वा तदन्तरे ।
वर्जयेदधमां भूमिं स्थापयेदन्ययोर्द्वयोः ॥

कुशाः पलाशा हरिणाः सन्ति यत्र स्वयं भुवि ।
अधमामपि तां विद्धि प्रशस्तां कमलासन ॥

रसेन मधुरेणोर्वीमुत्तमां कटुकात्मना ।
मध्यमामधमां भूमिं रसैरन्यैश्च विद्धि ताम् ॥

श्वेतवर्णोत्तमा भूमिर्मध्यमा पीतलोहिनी ।
अधमा कृष्णवर्णा स्यादित्येतद्भूमिलक्षणम् ॥"

इत्युक्तोत्तमत्वाधमत्वे गृह्येते । विशाल इत्युक्तं विवृणोति ॥ किष्कुद्वादशतो नूनमिति ॥ किष्कूणां लक्षणं वक्ष्यति । देवालयस्थलं देवालयनिर्माणार्थं स्थलं स्वीकुर्यादिति भावः । शक्ततरादिविवक्षया द्विगुणं चतुर्गुणं वाऽपि शतकिष्कुप्रमाणमित्यादिपक्षान्तराणि ।

स्थलस्वीकारानन्तरं कर्तव्यमाह ॥ कृत्वेति ॥ भूशोधनं कृत्वा तत्र प्रदेशे मृदादिभिर्देवालयं कुर्यादिति सम्बन्धः । भूशोधनमेव विवृणोति ॥ सार्धेति ॥ अर्धाधिकपुरुषमानतोऽधः खात्वा तत्रस्थान् केशाङ्गारादीन् बहिर्निष्कासयेदिति शेषः । एवं केशाङ्गारादिवर्जिते देशे इति सम्बन्धः । 'हरिं तत्रापि सम्पूज्य बलिं दत्वा । पूर्ववत्' इत्येतत् 'कृत्वा भूशोधनं

सम्यक्' इत्यतः पूर्वं योजनीयम्। शिलोद्धरणकाले हरिपूजा, प्राच्यादिदिक्पालेभ्यो बलिदानं यथा अनुष्ठितं तथेदानीं भुवः खननकाले तद्द्वयमनुष्ठेयमित्यर्थः। चशब्दात् वास्तुपुरुषपूजा होमादिकं च ग्राह्यम्। तदुक्तम्—

"वास्तुविद्यासु कृतिना क्रियासु निपुणेन च।
रथकारेण सहितः कुशलः पञ्चरात्रवित्॥

आचार्यः प्रथमं कुर्यात् प्रवेशबलिमुत्तमम्।
आचार्यो यजमानेन सहितो वास्तुसीमनि॥

प्रदक्षिणं परिक्रम्य मन्त्रैस्स्वस्त्ययनैरपि।
विदिक्षु दिक्षु पूर्वादिर्बलिं कुर्यात् समन्ततः॥

भूतानां च पिशाचानां रक्षसां दितिजन्मनाम्।
ग्रहाणामपि नागानामन्येषां च बलिं क्षिपेत्॥

बलिं प्रक्षिप्य तदनु मन्त्रमेतदुदीरयेत्।
भूताः पिशाचा नागाश्च असुरा राक्षसा ग्रहाः॥

सर्वे तेऽप्यपगच्छन्तु बलितुष्टा यथायथम्।
देवानां च द्विजानां च स्थानं सम्यक् करोम्यहम्॥

वासुदेवस्य देवस्य सर्वभूतात्मकस्य च।
अस्त्रमन्त्रेण सञ्जप्तां सिद्धार्थां सर्वतः क्षिपेत्॥

कृत्वा बलिं यथाशास्त्रं सूत्राण्यपि च पातयेत्।
शंकुं संस्थापयेत् तत्र सूत्रसन्धिषु सर्वतः॥

अधोमुखं [1]प्राविशन् विन्यसेद्वास्तुपूरुषम्।
प्रसार्य पाणिपादौ द्वौ कोणभूषु प्रकल्पितौ॥

1. प्राक्शिरसं-क

एवं ध्यात्वा समभ्यर्च्य पूरुषं वास्तुकल्पितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु वास्तुहोमं प्रकल्पयेत् ॥

स्थण्डिले दीपयित्वाऽग्निं पञ्चोपनिषदा घृतम्[1] ।
सहस्रं वा शतं वाऽपि जुहुयाद्वास्तुशान्तये ॥

अपामार्गश्च शम्यश्च खदिरश्च यथाक्रमम् ।
यक्षरक्षपिशाचानां समिधो जुहुयात्स्वयम् ॥

हुत्वा तु मूलमन्त्राभ्यां पृथगष्टोत्तरं शतम् ।
(मूलमन्त्राभ्यां नारायणाष्टाक्षरवासुदेवद्वादशाक्षराभ्याम् ।)
वास्तुनाथस्य चरुणा जुहुयाच्छतसङ्ख्यया ॥

पूर्णाहुतिं ततो हुत्वा इन्द्रादीनां बलिं क्षिपेत् ।
दिक्ष्वष्टसु यथायोग्यमेवं [2]ग्रामादि कल्पयेत् ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र सहस्रं शतमेव वा ।
भुक्तवद्भ्यो धनं दद्यात् ब्राह्मणेभ्यो गवादिकान् ॥

प्रोक्षयेत् पञ्चगव्येन पञ्चोपनिषदा भुवम् ।
कुद्दलैर्वा खनित्रैर्वा यावदम्भः खनेत्क्षितिम् ॥

भूतले खन्यमाने तु भस्माङ्गारतुषादिके ।
दुष्टसत्त्वोपलम्भे तु क्रिमिकीटादिदर्शने ॥

जुहुयाच्छान्तये तेषां आचार्यः सर्पिरादिना ।
ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दद्याद्धेमादिकं धनम् ॥

रत्नादि दर्शयेद्ग्राम समृद्धं सर्वदा भवेत् ।
खातहोमं बहिःखातस्थण्डिले चतुरस्रके ॥

---

1. वृतः—क 2. नामादि—क

स्थापयित्वाऽग्निमादीप्य कुर्यादाज्येन देशिकः ।
मूलमन्त्रेण सूक्तेन पौरुषेण चरुं पुनः ॥

गुग्गुलं तिलनीवारान् जुहुयान्मूलविद्यया ।
पुण्याहं वाचयित्वा तु शालीन् खातेषु पूरयेत् ॥

गन्धोदकेन तत्कुम्भान् पूरयित्वा समर्चयेत् ।
खातमृद्भिश्च पुण्याभिरदुष्टाभिरदूषणैः ॥

पूरयेद्वालुकाभिश्च जलैश्चोपरि पूरयेत् ।
हस्तिपादैः दृढं कृत्वा पुनस्तोयैश्च पूरयेत् ॥

कृत्वैवं वास्तुशास्त्रज्ञ आरभेत् प्रथमेष्टकाम् ।
इष्टकास्त्रिविधाः प्रोक्ताः शिलाकाष्ठजमृण्मयाः ।
शैलजेषु विमानेषु शिला स्यात्प्रथमेष्टका ॥"

इत्याद्युक्तवक्ष्यमाणपरिमाणानां अंगुलिमानज्ञानाधीनज्ञानत्वादंगुलिमानलक्षणं सूचयति ॥ दीर्घेति ॥ कलमा व्रीहयः । तिस्रो दीर्घस्थाः कलमा दीर्घकारेणान्योन्यसम्बद्धाः स्थापिता इत्यर्थः। तिर्यगष्टयवोदराः तिर्यग्वलयाकारेण स्थापितानाम् अष्टानां मध्यप्रदेशा इत्यर्थः। अंगुल्या महापुरुषांगुष्ठस्य या मध्यरेखा सा चेत्येवं त्रयोऽमी लक्षणतः मानेन समाः स्मृताः । समपरिमाणा इत्यर्थः । सप्तसर्षपा दीर्घाकारेणान्योन्यसन्दष्टाश्चेदेको व्रीहिः। तथाभूतव्रीहयः ऋजुतया सन्दष्टाश्चेदेकांगुलिः । तिर्यगष्टयवोदरा वा, अंगुष्ठस्य मध्यरेखा वेति अंगुलेर्लक्षणत्रयमित्यंगुलिपदाध्याहारेण योज्यम् । दीर्घस्थकलमास्तिस्रः एकांगुलिः इत्याद्ये वक्तव्ये यत् यत्समा लक्षणतः स्मृताः इत्याह तेन तिर्यगष्टयवोदरा एकांगुलिः, अंगुष्ठमध्यरेखा चैकांगुलिरित्यादिग्रन्थान्तरोक्तविसंवादपरिहारं सूचयति । एतेषां त्रयाणां परिमाणसाम्येन वचनव्यक्तिभेदमात्रेण विसंवादशङ्काया अनुचितत्वादिति भावः । यद्वा, अंगुल्या इत्यावर्तते। एकं षष्ठ्यन्तम् । अपरं प्रथमैकवचनान्तम् । सुपां सुलुगिति सोराकारादेशे यणादेशे च अंगुल्या

इति रूपसंभवात्। यद्वा, तद्धिता इति बहुवचनज्ञापितः अंगुलिशब्दात् स्वार्थे यत्प्रत्ययः। तथा च दीर्घस्थाः कलमास्तिस्रः तिर्यगष्टयवोदराश्च अंगुल्याः अंगुष्ठस्य या मध्यरेखा सा च अंगुल्या अंगुलिरित्यर्थः। यथोक्तम्—

"अंगुलिं चाष्टधा कृत्वा तस्यैकांशो यवः स्मृतः।
तेनैवांगुलिमानेन अङ्गप्रत्यङ्गकल्पना॥"

इति। 'दीर्घाश्च कलामास्तिस्रः' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः। 'मध्यरेखायाः' इति षष्ठ्यन्तपाठे तु मध्यरेखायाः लक्षणतो मानतः कलमा यवोदराश्च समा इति योज्यम्। ननु देवालयनिर्माणप्रसङ्गे द्वारप्रसादविमानादिपरिमाणमेव वक्तव्यम्। अंगुलिपरिमाणकथनं कथं सङ्गतमित्याशङ्क्याऽऽह॥ स्वांगुल्या इति॥ प्रतिमा-निर्मातुर्यजमानस्य अंगुल्याः अंगुष्ठस्य मध्यरेखा। तुशब्दात् दीर्घकलमाद्याश्च। प्रतिमादिषु प्रतिमापिण्डिकापीठेषु कर्तव्येषु। यत्तु षण्णवत्यंगुलत्वमुक्तं प्राक् तस्यैवेदं लक्षणं घटकम्। [1]मध्यपरिमाणादीनां समपरिमाणत्वकथनं प्रतिमादिषु षण्णवत्यंगुलत्वघटकमेव। अतो नासङ्गतमिति भावः॥ ५३-५८॥

ननु षण्णवत्यंगुलत्वमेव प्रतिमालक्षणं न भवति—

"द्वादशांगुलकं मानं तालाख्यमिह कथ्यते।
मीयते दशतालेन वासुदेवस्सनातनः॥"

इति प्रतिमाया दशतालत्वोक्तेरित्यत आह॥ ह्रस्वेति॥

॥ तं.सा.॥ ह्रस्वमध्योच्चभेदेन तत्तन्मानं समस्तशः।
प्रादेशहस्तपुरुषमानं सामान्यलक्षणम्॥ ५९॥

॥ त.क.॥ ह्रस्वोऽधमः। उच्च उत्तमः। भेदः कल्पः। अधममध्यमोत्तम-कल्पेन समस्तशः शास्त्रे प्रतिपादितं तत्तन्मानं दशतालत्वं, नवतालत्वमष्टतालत्वं चेत्यादिमानं गृह्यत एव। अतोऽत्र अष्टतालमध्यमकल्पमाश्रित्य षण्णव-त्यंगुलत्वमुक्तमिति न विरोधः। तर्हि प्रादेशहस्तपुरुषादिप्रतिमानां बहुलमुप-लम्भात् तथापि षण्णवत्यंगुलत्वं प्रतिमालक्षणं नोपपद्यत इत्यतश्चेदमुच्यते

1. मध्यरेखादीनां–क

॥ ह्रस्वेति ॥ ह्रस्वो लघुत्वम्। अणुमध्यमोत्तमप्रतिमाभेदेन तत्तन्मानं च अङ्गीकृतमेव। परं तु, स्वांगुल्या मध्यरेखा तु प्रतिमादिषु लक्षणम्। स्वं तत्तद्विवक्षितप्रतिमा। तदंगुष्ठस्य मध्यरेखालक्षणम् अंगुलम्। अतः ह्रस्वादिप्रतिमादिषु तदेव गृह्यते। न तु दीर्घस्थकलमा इत्यादिनोक्तम् अंगुलिलक्षणमिति तुशब्देनाचष्टे तथाच यद्यपि प्रतिमा अंगुष्ठमारभ्य प्रादेशपर्यन्तमणुपरिमाणोपेताः, प्रादेशमारभ्य हस्तपर्यन्तं मध्यमपरिमाणोपेताः, तदारभ्य पुरुषप्रमाणपर्यन्तमुच्चपीठमानोपेताः सन्ति। तासु सर्वास्वपि षण्णवत्यंगुलत्वं सामान्यलक्षणम्। तथाप्यंगुलिप्रमाणभेदोऽङ्गीक्रियते। प्रतिमांगुष्ठमध्यरेखाम् अंगुलित्वेन परिगृह्य परिमापने ह्रस्वादिप्रतिमाया अपि षण्णवत्यंगुलत्वं लभ्यते। न च प्रतिमानिर्माणान्तरमेव प्रतिमांगुष्ठरेखा ज्ञातव्या। अंगुलिज्ञानानन्तरमेव च प्रतिमा निर्मातव्या इति वाच्यम्। स्वस्य यावत्परिमाणा मूर्तिः कर्तुमिष्टा तावत्परिमाणतत्प्रतिकृतिं विधाय तां षण्णवतिधा विभज्य तत्र एकभागस्थांगुलित्वं ज्ञात्वा तन्मानेन प्रतिमानिर्माणोपपत्तेः। यथोक्तम् —

"गृहीतप्रतिमायामं तत्तालांगुष्ठसङ्ख्यया।
विभज्य तेषु भागैकं तदाहुर्लब्धमंगुलम् ॥

यत्किञ्चित् प्रतिमानं च विभाज्य दशधा पुनः।
एकं द्वादशधा भंक्त्वा तस्यैकांशोऽगुलिः स्मृतः ॥"

इत्यादीति भावः।

नन्वेवं तर्हि दीर्घस्थकलमास्तिस्र इत्यंगुलिलक्षणकथनं व्यर्थम्। सुतरां पुरुषमानप्रतिमानिर्माणकथनमित्यतश्चेदमुच्यते ॥ ह्रस्वेति ॥ उत्तमाधममध्यमकल्पेन शास्त्रे तत्तन्मानोपेताः प्रतिमाः प्रतिपादिताः। पुरुषमानप्रतिमाया उत्तमत्वात्तदनुसारेण अंगुलेर्लक्षणान्तरमुक्तमिति भावः। यद्यपि प्रतिमांगुलमानलक्षणेनैव सर्वप्रतिमानां षण्णवत्यंगुलादिकं ज्ञातुं शक्यम्। तथापि मार्गान्तरमेवैतदित्यदोषः। ननु तिर्यगष्टयवोदरा इत्युक्तम्। षड्यवसप्तयवपरिमितयोऽगुलयोः शास्त्रे श्रवणादित्यतश्चेदमुच्यते ॥ ह्रस्वेति ॥

*

अधमकल्पेन षड्यवपरिमितमंगुलं, मध्यमकल्पेन सप्तयवपरिमितम्, उत्तमकल्पेन अष्टयवपरिमितम्। अस्माभिस्तूत्तमकल्पमाश्रित्योक्तमिति भावः। नन्वेवं यथाऽङ्गुलिलक्षणं द्वेधा प्रतिपादितं तथा प्रादेशहस्तपुरुषमानानामपि [1]मानान्तरभेदनिरूपणं प्राप्नोतीत्यत आह ॥ प्रादेशहस्तेति ॥ सामान्यं समानो धर्मः। तेन लक्षणं ज्ञापनीयम् । प्रादेशहस्तपुरुषमानमेकेनैवांगुलिमानेन ज्ञातव्यम् । चतुर्विंशांगुलो हस्त इत्यादि तल्लक्षणात्। तत्र अंगुलप्रभेदमाश्रित्यैव हस्तादीनां प्रभेदो न तु स्वातन्त्र्येण। अतो न तत् पृथङ् निरूपणीयमिति भावः॥ ५९॥

एवं प्रासङ्गिकं समाप्य गर्भगृहस्य द्वारपरिमाणाद्याह ॥ प्रतिमेति ॥

॥ तं.सा. ॥ प्रतिमाध्यर्धकं द्वारमूर्ध्वमर्धं च विस्तृतिः ।
प्रतिमार्धप्रमाणेन पीठस्योच्चत्वमुच्यते ॥ ६० ॥

॥ त.क. ॥ पुरुषप्रमाणप्रतिमैवात्र गृह्यते । द्वारे गृहस्येति शेषः। प्रतिमाध्यर्धकं प्रतिमाप्रमाणापेक्षयाऽर्धाधिकप्रतिमाप्रमाणं चतुश्चत्वारिंशदधिकशतांगुलपरिमितमूर्ध्वं द्वारमुन्नतं कुर्यादिति यावत्। द्वारस्य विस्तारपरिमाणमाह ॥ अर्धं च विस्तृतिरिति ॥ अर्धमिति क्रियाविशेषणम् । सन्निधानात् प्रतिमाया इति लभ्यते। अष्टचत्वारिंशदंगुला द्वारस्य विस्तृतिः कार्येत्यर्थः। प्रतिमार्थं प्रमाणप्रसङ्गात् पीठोन्नतिप्रमाणमाह ॥ प्रतिमेति ॥ अष्टचत्वारिंशदंगुलोन्नतं पीठं कुर्यादित्यर्थः। द्वारोर्ध्वप्रमाणार्धप्रमाणा द्वारविस्तृतिः। प्रतिमार्धप्रमाणं पीठोच्चत्वमप्याह ॥ ६० ॥

पीठप्रसंगात् तदाधारपिण्डिकोन्नतिप्रमाणमाह ॥ उन्नतिरिति ॥

॥ तं.सा. ॥ उन्नतिः पिण्डिकायास्तु चतुरंगुलमानतः ।
त्र्यंगुलं द्व्यंगुलं वाऽपि गृहान्तः प्रतिमासमम् ॥ ६१ ॥
उच्चं पर्यक् च क्रमश उच्चत्वं मध्यतः स्मृतम् ।
तावदुच्चं बहिश्चैव यद्येकं शिखरं भवेत् ॥ ६२ ॥
अधोच्चमथवाऽपि स्यादधस्तात्प्रतिमोन्नतम् ।
ततो द्विगुणमानं वा सार्धप्रतिममेव वा ॥ ६३ ॥

1. शाखान्तरभेदं निरूपणम्—क

शिखरान्तरे तु प्रतिमामानं तद्गल उच्यते ।
तत्त्रिपादं तदर्धं वा तदध्यर्धमथापि वा ॥ ६४ ॥

वर्तुलं पद्मसदृशं हस्तिपृष्ठसमं तथा ।
चतुरस्रं चाष्टकोणं विमानं परिकीर्तितम् ॥ ६५ ॥

॥ त.क. ॥ पिण्डिकाया उन्नतिश्चतुरंगुलमानतः कार्या । त्र्यंगुलं द्व्यंगुलं वाऽपीति तत्रैव पक्षान्तरम् । क्रियाविशेषणमेतत् । उपपीठं पिण्डिकोच्यते तदुक्तम्—

"अधस्तादुपपीठं स्यादधिष्ठानस्य धारकम् ।
शोभार्थं लक्षणार्थं च समुच्छ्रायार्थमेव वा ॥

अधिष्ठानसमोत्सेधमर्धं वा स्यात्त्रिपादकम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि कर्तव्यमुपपीठकम् ॥"

इत्यादि । गृहान्तः प्रतिमोपरि विवरदैर्घ्यप्रमाणमाह ॥ गृहेति ॥ गर्भगृहस्यान्तः प्रतिमाया उपरि उच्चत्वम् उन्नतिः प्रतिमासमम् । षण्णवत्यंगुलपरिमितमित्यर्थः । पर्यक् तिर्यक् चोच्चत्वं प्रतिमासमं स्मृतम् । किं सर्वत्र तिर्यक्प्रमाणमेव ? नेत्याह ॥ मध्यत इति ॥ सप्तम्यर्थे तसिः । प्रतिमाया उपरि मध्यप्रदेश एव तिर्यक्प्रमाणं प्रतिमासममित्यर्थः । तर्हि तदन्यत्र किं मानमित्यत आह ॥ क्रमश इति ॥ क्रमशः किञ्चित् किञ्चिन्न्यूनमिति शेषः । विमानोपरि शिखरदैर्घ्यमाह ॥ तावदुच्चमिति ॥ विमानाद् बहिः एकं शिखरं गलरहितं यदि भवेत्तर्हि तावदुच्चं कुर्यात् प्रतिमासमोच्चं कुर्यात् । अथवा अर्धप्रतिमोच्चं कुर्यादित्यर्थः । अपिशब्दः तत्रैव पक्षान्तरसूचकः । अनेकशिखरपक्षे परिमाणस्य वक्तव्यत्वेऽपि प्रतिमामानत्वप्रसङ्गात् शिखरस्याधः गर्भगृहान्तः परिमाणं विकल्पेनाह ॥ अधस्तात् प्रतिमोन्नतमिति ॥ गर्भगृहान्तर्वर्तुलाकारविमानाधोभागे भूमिपर्यन्तं शिखरावधिकं विवरं प्रतिमासमानदीर्घम् । अथवा प्रतिमाद्विगुणमानम् । अथवा सार्धप्रतिमामानं स्यादिति सम्बन्धः ।

प्रकृतमनुसरन्नाह ॥ शिखरान्तरे त्विति ॥ शिखरस्यान्तरे व्यवधाने गलेन क्रियमाणे तु तद्गलं प्रतिमापरिमितमुच्यते । अथवा प्रतिमात्रिभागपरिमाणम् । अथवाऽपि तदध्यर्धं प्रतिमाध्यर्धं परिमाणमिति सम्बन्धः । गलशब्दः नपुंसकोऽप्यस्ति । अत्र शिखरविभागयोः गलो व्यवधायको नेति पक्षे तावदुच्चमित्यादिना प्राक् शिखरपरिमाणमुक्तम् । इदानीं तु गलस्य व्यवधायकत्वेऽपि विमानस्य प्रतिमामानत्वमेवाङ्गीकृत्य गलपरिमाणमुच्यत इति विवेक्तव्यम् । उपरि विमाननिर्माणप्रकारमाह ॥ वर्तुलमिति ॥ पद्माकारं वा गजपृष्ठाकारं वा वर्तुलं विमानं कार्यमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह ॥ चतुरस्रमिति ॥ अष्टकोणयुक्तं चतुरस्रं वा विमानं कर्तव्यं परिकीर्तितमित्यर्थः ॥ ६१-६५ ॥

पक्षान्तरमाश्रित्य [1]विमानदैर्घ्यमाह ॥ प्रतिमाया इति ॥

॥ तं.सा. ॥ प्रतिमाया दशगुणं विंशद्गुणमथापि वा ।
वर्तुलं शिखरन्त्वेकं किरीटाकृतिमद्भवेत् ॥ ६६ ॥

॥ त.क. ॥ प्रतिमाप्रमाणापेक्षया दशगुणम्, अथवा विंशद्गुणं विमानं कुर्यादित्यर्थः । अनेकशिखरपक्षे मध्यमशिखरस्याऽऽकृतिमाह ॥ वर्तुलमिति ॥ किरीटाकृतिसदृशाऽऽकृति मध्यं शिखरं भवेत् ॥ ६६ ॥

एवं सप्रपञ्चं सविमानं गर्भगृहं निरूप्य गर्भगृहस्य पुरतः मण्टपनिर्माणप्रकारं अनेकपक्षाश्रयणेन सप्रपञ्चमाह ॥ सभयाऽपीत्यादिना ॥

॥ तं.सा. ॥ सभयाऽपि समेतं वा पृथक्सभमथापि वा ।
द्विसभं त्रिसभं वाऽपि सगोपुरमथापि वा ॥ ६७ ॥

प्राकारवृत्तयुक्तं वा सप्तप्राकारमेव वा ।
समवृत्तं किष्कुमात्रं बहिर्वा चतुरस्रकम् ॥ ६८ ॥

ततः परं किष्कुमात्रं सभाया अन्तरं यदि ।
ततस्तावत्तृतीयायाः सार्धमेव ह्युदाहृतम् ॥ ६९ ॥

1. विमानदैर्घ्यमानमाह—क

॥ त.क. ॥ मण्टप एव सभोच्यते। तया समेतं, संश्लिष्टम्। विमानमिति सर्वत्र विशेष्यमनुवर्तते। पृथक् विश्लिष्टा सभा यस्य तत्। द्वे सभे यस्य तत्। तिस्रः सभा यस्य तत्। गोपुरेण सह वर्तत इति सगोपुरम्। वृत्तेन प्राकारेण युक्तम्। आहिताग्नित्वात् पूर्वनिपातः। सप्त प्राकारा यस्य तत्। गर्भगृहस्य पुरोभागे संश्लिष्ट एको मण्टपः। तत्पुरतः विश्लिष्ट एको मण्टपः। ततो गोपुरम्। ततो वर्तुलाकारप्राकारः। ततोऽपर इत्येवं सप्तप्राकाराश्च कर्तव्या इत्यर्थः। तत्र प्रथमप्राकारस्यायामसमाकृतिं च विकल्पेनाऽह ॥ समवृत्तमिति ॥ आदावन्ते च समं घनं वृत्तं च यस्य तम्। अथवा चतुरस्रं चतुष्कोणम् इत्याकृतौ विकल्पः। किष्कुमात्रं गर्भगृहाद्बहिः किष्कुमात्रायामं प्राकारं कुर्यादित्यर्थः। तदुक्तं पञ्चरात्रे—

"परिवारनिवेशार्थं शोभार्थं मण्टपस्य च।
रक्षणार्थं च परितः प्राकारं परिकल्पयेत् ॥
अन्तर्मण्डलनामानं प्राकारं प्रथमं विदुः।
अन्तर्हारमतो वप्रं मध्याहारमनन्तरम् ॥
अनन्तरं च मर्यादा महामर्या तु पञ्चमम्।
पञ्चैते चतुरस्राः स्युः . . . . ॥"

इत्यादि। तथा,

"प्राकारस्य चतुर्दिक्षु गोपुराणि प्रकल्पयेदिति ॥"

किष्कुर्होरत्निर्हस्तद्वयमित्येके। किष्कुमितायामप्रसङ्गात् प्रथमद्वितीयतृतीयमण्टपानां विश्लेषपक्षे आयाममाह ॥ ततः परमित्यादिना ॥ ततः प्रथममण्टपात् परं सभाया अन्तरं यद्यभिलषितं स्यात्तदा किष्कुमात्रायामं कुर्यात्। ततः तृतीयायां सभायां मण्टपस्य सार्धं तावदेव सार्धकिष्कुपरिमाणमेवोदाहृतम्। पञ्चरात्रादौ अत्र सर्वत्रोत्तमाधममध्यमकल्पानाश्रित्य देवालयनिर्माणप्रकार उच्यते। अतो बहवः पक्षा उक्ताः। कं पक्षमाश्रयामह इति व्यामोहो न कर्तव्यः। उत्तमाधममध्यमकल्पाश्रयणेनानेकपक्षाभिधानं शास्त्रे प्रसिद्धमिति हिशब्देनाऽह। यथाऽह पञ्चरात्रे—

"प्रभेदमधुना वक्ष्ये विमानानां सलक्षणम् ।
[1]आत्यन्तिकप्रभेदानां किञ्चिदेव प्रदर्श्यते ।
विमानानि च भिद्यन्ते तलाधिष्ठानभेदतः ॥"

इत्यादि । यद्यप्यत्र,

"चण्डप्रचण्डौ कर्तव्यौ द्वारगर्भगृहस्य तौ ।
दक्षिणोत्तरपार्श्वस्थौ मुनिवेषौ सहस्त्रियौ ॥
दंष्ट्राकरालवक्त्रौ भीमौ वा दण्डधारिणौ ।
कान्तावियुक्तौ विकटौ करण्डमकुटान्वितौ ॥
अर्धमण्डपकद्वारे शङ्खचक्राङ्किताङ्गिनौ[2] ।
अन्तर्मण्डलसंज्ञस्य सालस्य द्वारपार्श्वयोः ।
जयश्च विजयश्चोभौ कर्तव्यौ तस्य गोपुरे ॥"

इत्यादि, तथा—

"चतुर्थावरणे कुर्यात् पाकस्थानं विचक्षणः ।
प्रथमावरणे वाऽपि द्वितीयावरणेऽपि वा ॥
तृतीयावरणे वाऽपि यथादेशानुकूलतः ।
इन्द्राग्निमध्ये चाग्नेये तस्य स्थानं विधीयते ॥
मध्येऽग्नियमयोः कुण्डं नित्यहोमाय कल्पते ।
अपूपपचनस्थानं मध्ये नैर्ऋतयाम्ययोः ॥
फलानि निक्षिपेन्मध्ये निर्ऋतेर्वरुणस्य च ।
द्वारं प्रकल्पयेत् प्रत्यङ् मध्ये वायुजलेशयोः ॥"

इत्यादि, तथा—

"वारुणे भावयेत् सौम्ये कूपं शार्वे तथा भवेत् ।
यत्र वा वारिणस्सन्ति तत्र कूपं प्रकल्पयेत् ॥"

---

1. आनन्त्यात्तत्प्रभेदानां किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते—क
2. शङ्खचक्रोत्तमाङ्कितौ—क

तथा—

“प्राकाराणान्तु सर्वेषां बहिष्ठा दीर्घिका भवेत् ।
शास्त्रश्रवणशक्तानां वेदाध्ययनशालिनाम् ॥

यतीनामितरेषां च मठः कार्यो बहिर्भवेत् ।
सदनानि च कार्याणि देवमाश्रित्य तिष्ठताम् ॥”

इत्यादिवचनात् तान्यपि वक्तव्यानि । तथापि विस्तरभयात् नोच्यत इति भावः । यथाह—“अस्य संक्षेपशास्त्रत्वात्” इति ॥ ६७-६९ ॥

“द्वारे चण्डं प्रचण्डं च क्षेत्रपालं खगेश्वरम् ।
इन्द्रादिलोकपालांश्चेत्यासु दिक्षु प्रकल्पयेत् ॥

क्षेत्रेशमीशकोणेषु गणेशं नैर्ऋते यजेत् ।
अशरीरगतान् देवान् स्थण्डिले पूजयेद् बुधः ॥”

इत्यादिवचनानुसारात् इन्द्रादीनामपि पूज्यत्वावगमात् तेषां पूजाप्रकारादिकम् उपदिश्य देवालयप्रसङ्गात् तदालयपरिमाणमाह ॥ किष्कुत्रयमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ किष्कुत्रयं च शक्रादेः स्थानं तद्वृत्ततः स्मृतम् ।
ततस्तु मण्टपं कुर्यात् प्रतिष्ठायाः सुलक्षणम् ॥ ७० ॥

पूजयेद्वास्तुपुरुषस्योपरिष्ठांस्तु सर्वदा ।
देवान् ब्रह्मादिकान् वास्तुर्वराहस्य हरेः सुतः ॥ ७१ ॥

पातितो दैवतैर्भूमौ चतुरश्राकृतिः स्थितः ।
कृत्वाऽष्टकाष्टकोष्ठानि मध्ये ब्रह्मा च तुष्टये ॥ ७२ ॥

पूज्यो द्वये द्वये शक्रो यमो वरुण एव च ।
सोमश्च पूज्यः कोणेषु वह्न्याद्याः कोणदेवताः ॥ ७३ ॥

॥ त.क. ॥ शक्रादेः स्थानं किष्कुत्रयं कार्यम् । तद्वृत्ततः स्मृतमित्याकृतिरुच्यते । तच्छक्रादिस्थानं वृत्तं प्रमितमित्यर्थः । स्वार्थे तसिः । ल्यब्लोपनिमित्तपञ्चम्यन्ताद्वा तसिः । प्राकारवृत्तमपेक्ष्य किष्कुत्रयायामं कुर्यात् ।

प्राकारस्य विस्तृतिमपेक्ष्य इदमुच्यते। किष्कुत्रयादधिकायामत्वे बहूनां देवानाम् आलयनिर्माणानुपपत्तेः किष्कुत्रयायाममेव कुर्यादिति भावः। तद्बृत्ततः गर्भगृहस्य यत् वृत्तं वर्तुलं तस्मात् बहिः अन्तर्मण्डलनामके प्रथमप्राकारे कुर्यादिति शेषपूरणेन वा योज्यम्। तदुक्तम् —

"अन्तर्मण्डलके कुर्यात् परिवारालयं बुधः।" इति।

"प्रासादस्याग्रतः कुर्यादधिवासनमण्टपम्।
प्रथमावरणे कुर्याद् द्वितीयावरणेऽपि वा॥

तृतीयावरणे वाऽपि देशे योग्यावकाशके।
आशास्वष्टस्वभिमते देशे मण्टपकल्पनम्॥

विस्तीर्णं दशभिर्हस्तैस्तावद्भिश्चायतं करैः।
चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारं मण्टपं परिकल्पयेत्॥"

इति वचनात् प्रतिष्ठामण्टपस्य आवश्यकत्वात् तन्निर्माणं संक्षेपतो दर्शयति॥ ततस्त्विति॥ त्रलर्थे तसिः। 'प्रासादस्याग्रतः' इत्युक्तप्रदेशः तच्छब्देन परामृश्यते। प्रतिष्ठाया मण्टपम् अधिवासनमण्टपम् इति च एकोऽर्थः। सुलक्षणम्' इत्यनेन 'विस्तीर्णं दशभिर्हस्तैः' इत्यादिनोक्तलक्षणसंग्रहः। तुशब्देन मण्टपान्तः वेदिकाकुण्डादिकार्यविशेषं सूचयति। तच्चोक्तम्—

"तन्मध्ये पञ्चहस्ता स्याद्वेदिर्हस्तसमुच्छ्रया।
चतुरश्रेष्टकचिता कुण्डानि परितस्ततः॥

वेदिकायास्त्रिताले तु समानि विषमाणि वा।
चतुरस्रं चतुर्विंशत्यंगुलं भूतलं खनेत्॥

विस्तारायामसदृशं परितः खातभूतलम्।
द्व्यंगुलं तद्बहिः कल्प्यं मेखलात्रयमैष्टकम्॥

तालोत्सेधमितात्पूर्वा मध्यमाऽष्टांगुलोन्नता।
तदर्धेनोच्छ्रिता चान्त्या विस्तारश्चतुरंगुलः॥

सर्वासां सात्त्विका चाद्या मध्यमा राजसी मता ।
अन्त्या च तामसी ज्ञेया योनिः पञ्चदशांगुला ॥

आयता मूलमारभ्य विस्तीर्णा क्रमशो भवेत् ।
अंगुलैर्दशभिः षड्भिश्चतुर्भिर्द्व्यंगुलेन च[1] ॥

एकेन चाग्रे कल्प्यैवं मेखलोपरि शोभना ।
योनिवत् सन्निवेशेन पिप्पलाच्छादवद्भवेत्[2] ॥

क्रमेण निम्ना प्रत्यक्स्था[3] कुण्डाग्रे विनिवेशिता ।
अग्रे च योनिनालं स्याच्चतुरंगुलमायतम् ॥

त्र्यंगुलं नहने[4] मूले मुखे चैव षडंगुलम् ।
काहलाकारवत्कार्यं यमस्य दिशि वा भवेत् ॥

योनिर्होता यदि भवेदुदीचीनमुखः स्वयम् ।
स्नानमण्टपमीशान्यां दिशि तत्र प्रकल्पयेत् ॥

स्नानवेदिश्च तत्र स्यात् प्राग्भागे हस्तसम्मिता ।
स्रुक्स्रुवं लक्षणोपेतं होमार्थं परिकल्पयेत् ॥

पालाशं खदिरं वाऽपि स्रुवं यद्वाऽन्यवृक्षगाम् ।
याज्ञिकां कल्पयेच्छिल्पाद्बाहुदण्डसमायताम् ।
स्वर्णादिलोहजां वाऽपि दारुजां वाऽपि भूषिताम् ॥"

इत्यादि । विवरिष्यते च प्रतिष्ठामण्टपनिर्माणप्रकारः 'सप्तपर्णमयम्' इत्यादिना ।

ननु मण्टपनिर्माणादौ 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति न्यायेन विघ्नानां सम्भावितत्वात् कथं तदुपशमो भविष्यतीत्याशङ्क्य—

"[5]. . . . . स देवान् वास्तुसंस्थितान् ।
तेनासौ वर्तते नो चेदुत्तिष्ठेन्माधवाज्ञया ॥

---

1. वा—क 2. पिप्पलच्छन्नवद्भवेत्—क 3. प्रत्यक्स्थकुण्डाग्रे—क 4. नहनं—क
5. सर्वान् देवांस्तु कार्येषु पूजयेद्वास्तुसंस्थितान्—क

ततश्च तेषां ये पूजाविमुखास्तैः कृतानि तु ।
सुकृतानि समादद्युर्दुष्कृतानि च कुर्वते ॥

ततस्तेषामर्चनं तु प्रत्यब्दं कुर्वतां सताम् ।
शुभान्येवाशु जायन्ते नैवाशुभकथानि च ॥"

इत्यादिवचनाद्वा वास्तुपूजा अशेषविघ्नवारिणी इत्यभिप्रेत्य सप्रपञ्चं वास्तुपूजाप्रकारः प्रपञ्चयते ॥ पूजयेद्वास्तुपुरुषस्येत्यादिना प्रागपि पूजयेदित्यन्तेन ॥ यद्यप्ययं वास्तुपूजाप्रकारः 'हरिं तत्रापि संपूज्य बलिं दत्त्वाऽपि पूर्ववत्' इत्यतः प्रागेव वक्तव्यः । तथाऽपि नेयं वास्तुपूजा देवालयनिर्माणार्था । किन्तु अग्रहारकूपारामादिनिर्माणेऽपि । अत एवाऽह—"दिक्ष्वष्टसु यथायोगमेवं ग्रामादि कल्पयेत्" इति । तथाच सर्वशुभकर्माङ्गत्वविज्ञप्त्यै क्रमभेदः आश्रितः । अत एवाऽह ॥ सर्वदेति ॥ वास्तुपुरुषस्य उपरि स्थितान् ब्रह्मादिकान् देवान् पूजयेत् इत्युक्त्या वास्तुपुरुषस्यैवेयं पूजा इति सूचयति । तमिमं विशेषं तुशब्दो दर्शयति । को वास्तुः किमाकृतिरित्यतः तत्सर्वं लेशतः दर्शयति ॥ वास्तुरिति ॥ 'वराहस्य सुतो दैवतैः भूमौ निपातितः' इत्यनेन स्वरूपमसारमिति दर्शितः । देवपदायोग्यत्वात् देवपदमाकांक्षमाणं देवाः भूमौ न्यपातयन् । स च देवैः पातितः अधोमुखः[1] प्रविसरन् चतुरस्राकृतिः पपातेति इतिहाससूचनात् । यथाऽऽह—

"वास्तुर्नामा चतुर्वक्त्रो भगवत्स्वेदसम्भवः ।
अभ्यद्रवत् सुरान् हन्तुमात्मनो बलदर्पितः ॥

स देवैस्त्रासितस्तूर्णमपतद्भुवि विह्वलः ।
विस्रस्ताङ्गस्य च प्राणान् धारयेदिह वास्तुकः ॥

अधोमुखं प्राक्शिरसं विन्यसेद्वास्तुपूरुषम् ।
प्रसार्य पाणिपादौ द्वौ कोणभूमिप्रकल्पितौ ॥

1. प्राक्शिराः—क

तमर्चयेत् प्रयत्नेन कर्म दैवं यथा भवेत् ।
अनर्चिते वास्तुदेवे कृतं कर्माऽसुरं भवेत् ॥

मण्टपे दक्षिणे पार्श्वे वास्तुदेवं लिखेद्भुवि ।
सप्तदर्भकृतं कूर्चं कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ।
तत्रार्चयेद्वस्तुनाथं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥"

इति । तथा—

"अधोमुखं प्राक्शिरसं विन्यसेद्वास्तुपूरुषम् ।
प्रसार्य पाणिपादौ द्वौ भूकोणेषु प्रकल्पितौ ।
एवं ध्यात्वा समभ्यर्च्य पुरुषं वास्तुकल्पितम् ॥"

इति । न चैवमसुरस्य पूजाविधानमयुक्तमिति वाच्यम् ।

"भूताः पिशाचा नागाश्च असुरा राक्षसा ग्रहाः ।
सर्वे तु व्यपगच्छन्तु बलितुष्टा यथायथम् ॥

भूतानां च पिशाचानां रक्षसां दितिजन्मनाम् ।
ग्रहाणामपि नागानां अन्येषां च बलिं क्षिपेत् ॥"

इत्यादिना [1]बलिदानादिक्रमेण पूज्यत्वसम्भवात् । अत एव तुशब्देनैव तत्पूजामाह, न साक्षादिति ध्येयम् ।

वास्तुपुरुषस्योपरि ब्रह्मादिदेवानां कथमवस्थितिरित्यतस्तत्प्रकारं सङ्क्षेपतो दर्शयन् तत्पूजाप्रकारं निरूपयति ॥ कृत्वेति ॥ कोष्ठशब्देन रेखाविशेषचिह्नितप्रदेश उच्यते । अष्टौ च तानि कोष्ठानि च अष्टकोष्ठानि । अष्टकोष्ठानाम् अष्टकम् अष्टकाष्टकोष्ठानि । वाऽहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । यद्वा अष्टानां समूहः अष्टकम् । अष्टकानाम् अष्टौ अष्टकाष्टौ । ततः कर्मधारयः । चतुःषष्टिप्रदेशान् सम्पाद्येत्यर्थः । चतुःषष्टिमन्दिराणां मध्ये स्थितमन्दिरचतुष्टये चतुर्मुखः पूज्यः । ततः पूर्वभागस्थितमन्दिरद्वये शक्रः । दक्षिणतः स्थिते मन्दिरद्वये यमः । ततः

1. बलिदानादिमात्रेण–क

पश्चिमतः स्थिते मन्दिरद्वये वरुणः। ततः उत्तरस्थिते मन्दिरद्वये सोमश्च पूज्यः। आद्यश्चशब्दो पूज्यशब्दस्य द्विरनुवृत्तिं सूचयति। एवशब्देन पूजावश्यकतां सूचयति। आग्नेयादिकोणेषु वह्न्याद्याः अग्निनिर्ऋतिवाय्वीशाना कोणदेवताः पूज्याः इति संबन्धः ॥ ७०-७३ ॥

एवं षोडशानां मन्दिराणां व्यये ततोऽवशिष्टानां पंक्त्यन्तरस्थितानां ग्रहाणां पूजास्थानत्वं दर्शयन् पूज्यदेवता दर्शयति ॥ पुनरिति ॥

॥ तं.सा. ॥ पुनस्त्रयस्त्रये कामं धातारं सविधातृकम् ।
स्कन्दश्च पूजयेत् कोणे सूर्यं चैव विनायकम् ॥ ७४ ॥

कालं कुबेरं च बहिः प्रत्येकं दिक्षु पूजयेत् ।
हारं हरिं गभीरं च गाहनं गेहनं गुहम् ॥ ७५ ॥

भातमङ्गारकश्चैव पूर्वस्यां दिशि पूजयेत् ।
दारुणं विदरिं दूतं प्रद्योतं द्योतनिं दरिम् ॥ ७६ ॥

मृत्युं शनैश्चरं चैव दक्षिणस्यां प्रपूजयेत् ।
पुष्करं क्षरणं क्षारं विक्षणं क्षोभणं क्षरम् ॥ ७७ ॥

चार्वङ्गं भार्गवं चैव पश्चिमायां प्रपूजयेत् ।
चारं विचारं प्रचरं सञ्चारं चरणं चरम् ॥ ७८ ॥

बृहस्पतिं बुधं चैवाप्युत्तरस्यां प्रपूजयेत् ।
एवमेव विमानस्य कृतेः प्रागपि पूजयेत् ॥ ७९ ॥

॥ त.क. ॥ शक्रादिपंक्तेरुपरि स्थितायां पंक्तौ विद्यमानानां गृहाणां त्रये त्रये एकैकं कामं, धातारं, विधातारं, स्कन्दं च पूजयेदिति संबन्धः। शक्रस्थानादुपरि प्राग्भागे स्थितानामीशानाद्याग्नेयान्तानां षण्णां मन्दिराणां मध्ये ईशानकोणे कुबेरः। तत एकं मन्दिरं विहाय मन्दिरत्रये कामः। तत आग्नेयकोणे सूर्यः। ततो दक्षिणतः स्थितायां तस्यामेव श्रेण्यामवस्थितानां पञ्चानां मन्दिराणां मध्ये एकं मन्दिरं विहाय मन्दिरत्रये धाता। नैर्ऋतकोणे विनायकः। ततः पश्चिमस्थायां पंक्तौ स्थितानां पञ्चानां मन्दिराणां मध्ये

मन्दिरत्रये विधाता। तत एकं मन्दिरं विहाय वायव्यकोणे कालः। तत उत्तरभागस्थितपंक्तौ स्थितानां विंशतिगृहाणां मध्ये षोडशगृहाणामेवं विनियोगो द्रष्टव्यः। तृतीयश्रेणीस्थितानामष्टाविंशतिगृहाधिष्ठानत्वं वदन् तत्र पूज्यदेवता वक्तुमाह ॥ बहिः प्रत्येकमिति ॥ द्वितीयश्रेण्या बहिः तृतीयश्रेणीस्थितगृहेषु प्राच्यादिदिक्षु प्रत्येकं वक्ष्यमाणमेव[1] पूजयेदिति संबन्धः। तत्र प्राचीं दिशमनुक्रम्य देवताः निर्दिशति ॥ हरिमित्यादिना ॥ हरिमारभ्य अङ्गारकान्तान् अष्टौ देवान् पूर्वस्यां दिशि पूजयेत्। तत्रायं क्रमः। ईशान्यकोणे हरिः। तदनन्तरं हारः। ततो गभीरः। ततो गाहनः। ततो गेहनः। ततो गुहः। ततो भातः, आग्नेयकोणे अङ्गारक इत्येवं पूर्वदिक्स्थितानां गृहाणां विनियोगमुक्त्वा दक्षिणदिक्स्थितानां सप्तानां गृहाणां पश्चिमदिक्स्थितैकगृहेण सह विनियोगमाह ॥ दारुणमित्यादिना ॥ तत्र दक्षिणदिग्भागस्थितप्रथमे गृहे दारुणः। ततो विदरिः। ततो दूतः। ततः प्रद्योतः। ततो द्योतनिः। ततो दरिः। नैर्ऋतकोणे मृत्युः। ततः पश्चिमदिक्स्थिताद्यगृहे शनैश्चर इति क्रमः। ततः पश्चिमदिशि स्थितं द्वितीयमन्दिरमारभ्योत्तरदिक्स्थितद्वितीयमन्दिरपर्यन्तानां विनियोगमाह ॥ पुष्करमित्यादिना ॥ तत्र पश्चिमदिक्स्थितद्वितीयगृहे पुष्करः। ततः क्षरणः। ततः क्षारः। ततो विक्षणः। ततः क्षोभणः। ततः क्षरः। ततः चार्वङ्गः। ततो भार्गव इति क्रमः। इदानीमुत्तरदिक्स्थितानां चतुर्णां गृहाणां विनियोगमाह ॥ चारमित्यादिना ॥ तत्रोत्तरभागस्थिततृतीयगृहे चारः। ततो विचारः। ततः प्रचरः। ततोऽन्तिमगृहे सञ्चारः। ततो द्वितीयश्रेणीस्थप्राग्दिग्स्थितद्वितीयगृहे चरणः। ततो द्वितीयश्रेणीस्थदक्षिणदिग्भागे प्रथमगृहे चरः। ततो द्वितीयश्रेणीस्थपश्चिमदिग्भागे चतुर्थगृहे बृहस्पतिः। द्वितीयश्रेणीस्थोत्तरदिग्भागे चतुर्थगृहे बुध इति क्रमः। प्रपूजयेदित्यनेन तत्तद्देवताध्यानपूर्वकतोच्यते। तत्प्रकारः चतुर्थे तत्तन्मन्त्रोद्धारावसरे वक्ष्यते। यद्यपि पञ्चरात्रे पाद्मे तन्त्रे—

---

1. वक्ष्यमाणानामेकैकं देवं–क

"वास्तुदेवस्य शिरसि पूजयेदंशुमालिनम् ।
ऋषभध्वजं बाहुमूले कुमारं कूर्परे तथा ॥

हस्ते विनायकं पादयुग्मले चाश्विदेवते ।
मध्ये [1]चन्द्रं तथा पार्ष्ण्योर्दुर्गां मातॄंश्च कूर्परे ॥

बाहुमूले तथा स्थाणुं हृदये मामवस्थितम् ।
ब्रह्माणं नाभिदेशे च दिक्पालान् [2]स्वासु दिक्षु च ।
क्षेत्रेशमुत्तरे पार्श्वे वास्तुनाथस्य पूजयेत् ।"

इति ब्रह्मादिदेवानां वास्तुशरीरोपरि पूजाप्रकारः प्रकारान्तरेणाभिहितः । तथापि देवालयनिर्माणाङ्गवास्तुपूजायामयं विधिः, कालान्तरे वास्तुपूजायामन्यो विधिरित्यदोषः । अत [3]एव वास्तुपूजायाः सर्वशुभकर्माङ्गत्वं श्रूयते । अत एव 'एवमेव विमानस्य कृतेः प्रागपि पूजयेत्' इत्यतिदेशवाक्ये एवशब्देन पक्षान्तरनिरासः । अत्र चतुःषष्टिमन्दिराणि कृत्वेति वक्तव्ये यत् अष्टकाष्टकोष्ठानि कृत्वा इत्याह तच्चतुःषष्टिमन्दिरकरणे प्रागायतान्यष्टौ सूत्राणि विधाय उदगग्राणां चाष्टानां सूत्राणां विधाने चतुःषष्टिकोष्ठानि जायन्त इति प्रदर्शनार्थमिति ध्येयम् ।

ननु प्रतिष्ठामण्टपोपक्रमे वास्तुपूजाविधानाद्देवालयोपक्रमे न कर्तव्या स्यात् । न चैवं तदिष्टम् । पञ्चरात्रादौ अग्रहारकूपारामदेवालयोपक्रमादावावश्यककर्तव्यतोक्तेरित्यतः वास्तुपूजामन्यत्राप्यतिदिशति ॥ एवमेवेति ॥ विमानं देवालयः । नन्विदं तत्रैव कुतो नोक्तमिति चेत् । कोऽत्र विशेषः स्यात् । अतिदेशक्लेशो न भवेदिति चेत् । प्रतिष्ठामण्टपनिर्माणेऽप्यस्य आवश्यकत्वद्योतनार्थत्वाददोषः । एवशब्देन—

"आचार्यो यजमानेन सहितो वास्तुसीमनि ।
नृत्यैर्वाद्यैश्च तूर्यैश्च तथा मङ्गलपाठकैः ॥

1. इन्द्रं—क 2. तासु—क 3. कमातृकायां एवशब्दो नास्ति

पूर्णकुम्भैस्तथा दीपैः ध्वजच्छत्रसमन्वितैः ।
ब्राह्मणैर्ज्ञानसम्पन्नैरधीयानैर्बहुश्रुतैः ॥

प्रदक्षिणं परिक्रम्य मन्त्रैः स्वस्त्ययनैरपि ।
विदिक्षु दिक्षु पूर्वादिबलिं कुर्यात् समन्ततः ॥

भूतानां च पिशाचानां रक्षसां दितिजन्मनाम् ।
ग्रहाणामपि नागानामन्येषां च बलिं क्षिपेत् ॥

ब्रह्मस्थानान्तमन्नेन पायसेन महीसुरः ।
बलिं प्रक्षिप्य तदनु मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥

भूताः पिशाचा नागाश्च असुरा राक्षसा ग्रहाः ।
सर्वेऽप्येतेऽपगच्छन्तु बलितुष्टा यथायथम् ॥

देवानां च द्विजानां च स्थानं सम्यक् करोम्यहम् ।
वासुदेवस्य देवस्य सर्वभूतात्मकस्य च ॥

अस्त्रमन्त्रेण सञ्जप्तान् सिद्धार्थान् सततं क्षिपेत् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु वास्तुहोमं प्रकल्पयेत् ॥

स्थण्डिले दीपयित्वाऽग्निं पञ्चोपनिषदा घृतम् ।
सहस्रं वा शतं वाऽपि जुहुयाद्वास्तुशान्तये ॥

अपामार्गश्च शम्यश्च खदिरश्च यथाक्रमम् ।
यक्षरक्षःपिशाचानां समिधो जुहुयात् स्वयम् ॥

हुत्वा तु मूलमन्त्राभ्यां पृथगष्टोत्तरं शतम् ।
वास्तुनाथस्य मन्त्रेण चरुणा जुहुयाच्छतम् ।
पूर्णाहुतिं ततो हुत्वा इन्द्रादीनां बलिं क्षिपेत् ॥”

इत्यादिना पञ्चरात्रोक्तस्य वास्तुपूजायामितिकर्तव्यताविशेषस्य नियमं सूचयति ॥ ७४-७९ ॥

“ततस्तु मण्टपं कुर्यात् प्रतिमायाः सुलक्षणम् ॥”

इति संक्षेपेणोक्तं मण्टपनिर्माणप्रकारं विवृणोति ॥ सप्तपर्णमयमित्यादिना ॥

॥ तं.सा. ॥ सप्तपर्णमयं साधु[1] कारयेन्मण्टपं ततः ।
सप्तहस्तं द्विषड्ढस्तमथवा द्विगुणं ततः ॥ ८० ॥

चतुर्गुणं वा सम्यक् च चतुरस्रं सहाजिरम् ।
अन्यं च मण्टपं दीर्घं पञ्चहस्तं तु कारयेत् ॥ ८१ ॥

॥ त.क. ॥ अथवा प्रतिष्ठामण्टपनिर्माणप्रकारमभिधाय होमाद्यर्थमधिवासननिर्माणप्रकारमाह ॥ सप्तपर्णमयमिति ॥ ततः प्रतिष्ठामण्टपनिर्माणानन्तरं होममण्टपं रथकारादिभिः कारयेत् । सप्तपर्णमयमित्यनेन शिलामयत्वं व्यावर्तयति । सप्तपर्णाख्यो वृक्षविशेषः । तदीयकाष्ठेन मण्टपं कुर्यादित्युक्तं विवृणोति ॥ सप्तहस्तमिति ॥ सप्तहस्तपरिमितम् । द्विषड्ढस्तपरिमितमिति द्वादशहस्तपरिमितत्वमुच्यते । अथवेति पक्षान्तरापेक्षया । द्विगुणं तत इत्यनेन चतुर्विंशतिहस्तपरिमितत्वम् । चतुर्गुणं वेत्यनेन अष्टचत्वारिंशद्धस्तपरिमितत्वम् । चतुरस्रमित्यनेन वर्तुलत्वं व्यावर्तयति । सम्यगित्यनेन दृढस्तम्भादिमत्त्वम् । अजिरं चत्वरादि । सभाजिरमिति पाठे भाजिरं वेदिका । अत्र कलशस्थापने उत्तमाधममध्यमकल्पानां वक्ष्यमाणत्वात् तदनुसारेणापि पक्षान्तरेणाऽयामः कथितो ज्ञातव्यः । तुशब्देन चतुर्दिक्षु चत्वारि द्वाराणि तत्र त्रयोदशकुण्डानि कुर्यादिति सूचयति । मण्टपनिर्माणप्रसङ्गादंकुरार्पणार्थं मण्टपान्तरं निर्मातव्यमित्याह ॥ अन्यं चेति ॥ होममण्टपाद्बहिरित्यर्थः । दीर्घमित्यनेन चतुरस्रत्वं वर्तुलत्वं च व्यावर्तयति । तुशब्देन पञ्चहस्तत्वं पालिकादिपरिमाणानुसारेणैव । तेषां परिमाणाधिक्येऽपि मण्टपस्यापि परिमाणान्तरमिति सूचयति ॥ ८०-८१ ॥

॥ तं.सा. ॥ त्रिचतुष्कोणकं[2] तत्र मध्ये प्रागायतं शुभम् ।
कारयेन्मण्डलं साधु हस्तमात्रं[3] तु विस्तृतम् ॥ ८२ ॥

---

1. 'साधु मण्डपं कारयेत्ततः' इति क्वचित् ।
2. त्रिचतुष्कोष्ठकम्—अ ।
3. हस्तमात्रसुविस्तृतम्—अ । 'हस्तमात्रं सविस्तरम्' इति क्वचित् ।

॥ त.क. ॥ त्रिचतुष्कोणमिति । त्रिकोणं चतुष्कोणमिति द्वयम्[1] । द्वादशकोणोपेतमिति वा । एतत्तु मण्डलविशेषणम् । तत्र मध्ये पञ्चहस्त-परिमितमण्टपस्य मध्ये । प्रागायतं प्राक्प्रवणम् ।

"मण्डलं वेदिकां साधु रङ्गवल्ल्यादिभूषितम् ।
अङ्कुरावापनस्थानं मण्डलं परिकल्पयेत् ॥
शुभे विविक्तेऽभिमते देशे वैदेशिकोत्तमः ।
चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारं चतुर्वेदनमालिकम् ॥
दर्भमालापरिक्षिप्तं मुक्तादामविराजितम् ।
विततक्षौमविस्तारं गोमयालिप्तभूतलम् ॥
प्रदीपमालाविदितमक्षतैश्चापि सर्वशः ।
[2]साधुचूर्णैः सुधवलैश्चित्रिताभ्यन्तरस्थलम् ॥

इत्यादिनोक्तलक्षणयुक्तमित्यर्थः । हस्तमात्रमित्यायामपरिमाणमुच्यते । दैर्घ्ये तु विस्तृतमित्यर्थः । अत्र 'त्रिचतुष्कोष्ठकं तत्र' इति पाठः । तत्र कोष्ठं मन्दिर-मुच्यते । तत्र द्वादशपात्राणां वक्ष्यमाणत्वात् द्वादशकोष्ठसहितमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

एवमंकुरार्पणमण्टपनिर्माणमुक्त्वाऽङ्कुरपात्रनिर्माणप्रकारं परिमाणपूर्वक-माह ॥ तत्रेति ॥

॥ तं.सा. ॥ तत्र द्वादशपात्राणि स्थापयेत्[3] पालिकादिकम् ।
पालिकास्तु चतुर्विंशत्यंगुलोच्छ्रयसंयुताः ॥ ८३ ॥
अष्टादशांगुलाश्चैव तथा पञ्चमुखा इति (अपि) ।
द्वादशांगुलकाश्चैव शरावा पश्चिमानुगाः ॥ ८४ ॥

॥ त.क. ॥ पालिकादिकमित्येतत् वचनव्यत्ययेन पात्रविशेषणम् । पालिकाश्चतस्रः । पञ्चमुखाश्चतस्रः । शरावाश्चतस्रः । आहत्य पालिकादीनि पात्राणि द्वादश कारयेदित्यन्वयः । यद्यपि अष्टोत्तरशतं पात्राणि श्रूयन्ते ।

1. पक्षद्वयम्-क 2. साधुचूर्णैश्च धवलैः—क 3. कारयेदिति क्वचित् ।

*

तथा हि—पालिकाः षट्त्रिंशत्। पञ्चमुखशब्दिता घटिकाश्च षट्त्रिंशत्। शरावाश्च षट्त्रिंशत्। तथाप्युत्तममध्यमाधमकल्पभेदेन पक्षान्तरस्योक्तिर्न विरुध्यते।

तथा चोक्तम्—

"षट्त्रिंशत्पालिकाश्चैव षट्त्रिंशद्घटिकास्तथा।
शरावाश्चापि षट्त्रिंशदेवमष्टोत्तरं शतम्॥

उत्तमा क्लृप्तिरुदिता जघन्या क्लृप्तिरुच्यते।
प्रत्येकं षोडश ग्राह्या भवेयुर्द्वादशापि वा॥

अष्टौ वा स्युश्चतस्रो वा शरावा घटपालिकाः।
सर्वार्थी पालिका यद्वा.............. ॥"

इत्यादि। तत्र पालिकाः चतुर्विंशत्यंगुलोच्छ्रिताः कर्तव्याः। पञ्चमुखा अष्टादशांगुलाः। शरावास्तु द्वादशांगुलाः।

"हेमादिलोहजाः सर्वाः मृन्मया वा यथाबलम्।"

इत्युक्तप्रकृतिद्रव्यं तुशब्देनाऽऽह। पश्चिमानुगा इत्यनेन पूर्वभागे पालिकाः स्थापनीयाः। तत्पश्चिमतः पञ्चमुखाः। ततः पश्चिमतः शरावा इति क्रमोऽभिमतः। इतिशब्देन पञ्चरात्राद्युक्तकालविशेषमितिकर्तव्यताविशेषं च परामृशति। एवशब्देन अंकुरार्पणस्य आवश्यकतां दर्शयति।

तथा चोक्तम्—

"प्रतिष्ठाकर्मणः पूर्वमंकुरारोपणं भवेत्।
न कर्म फलदं ब्रह्मन् अंकुरारोपणं विना॥

तस्मादारभ्यमाणेषु कर्षणादिषु कर्मसु।
प्रागेव वापयेद्बीजानंकुरार्थं यथाविधि॥

द्वादशाहे दशाहे वा सप्ताहे पञ्चमेऽहनि।
तृतीयेऽहनि वा कुर्यात्कर्मारम्भदिनं प्रति॥

मण्डलं कल्पयित्वैवं गृह्णीयात्तत्र मृत्तिकाम् ।
खनित्रं क्षालयित्वाऽद्भिः आच्छाद्य नववाससा ॥

शुचौ देशे मृदं शुद्धां खनित्रेण समुद्धरेत् ।
अस्त्रमन्त्रेण धरणिं संप्रोक्ष्य प्रथमं गुरुः ॥

महीसूक्तेन संस्पृश्य ध्यायन्नेकाग्रचेतसा ।
मूर्तिं देवस्य वाराहमभ्यर्च्य कुसुमैर्महीम् ॥

खनित्रेण खनेद् भूमिं प्राङ्मुखो क्रोडविद्यया ।
गृहीत्वा मूलमन्त्रेण वेष्टयित्वा च वाससा ॥

प्रत्यग्रेण तथा नद्याः वालुकां गोमयं तथा ।
गोलकात् पूर्ववत् पात्रे गृहीत्वाऽऽच्छाद्य चांशुकैः ॥

गत्वा प्रदक्षिणं ग्रामं प्रविशेन्मण्टपं ततः ।
प्रक्षाल्य विष्णुगायत्र्या शरावघटपालिकाः ॥

सहदेवी च दूर्वा च सार्धमश्वत्थपल्लवैः ।
कण्ठेषु पालिकादीनां बन्धनीयाश्चतुर्मुख ॥

कुशकाशतृणैस्तेषां बिलमूलानि पूरयेत् ।
बिलानि प्रथमं मृद्भिः वालुकाभिरनन्तरम् ।
करीषचूर्णैरुपरि समृद्धं पूरयेद्विलम् ॥ इत्यादि ८३-८४ ॥

यदा पश्चिमानुगाः पालिका उक्तप्रकारेण मृद्भिः पूरिता मण्डलेऽवस्थापितास्तदैव इति कर्तव्यतान्तरं वदन् आवापनीयबीजानि दर्शयति ॥ तत्रेति ॥

॥ तं.सा. ॥ तत्र विष्णुं चतुर्मूर्तिं पूजयेद्भक्तितस्त्रिशः ।
सप्तधान्यानि [1]तेष्वेव पूरयेदंकुरार्थतः ॥ ८५ ॥

तत्र प्रतिष्ठादिनमपेक्ष्य तृतीये पञ्चमे दशमे द्वादशे वा पूर्वदिने वासुदेवसङ्कर्षणानिरुद्धप्रद्युम्नाख्यमूर्तिचतुष्टयवन्तं विष्णुं भक्तितस्त्रिवारं पूजयेत्। पालिकादीनां देवाश्च पूज्याः । तदुक्तं—

1. 'तत्रैव' इति क्वचित्। 'तेष्वेव पूजये' इत्यपि क्वचित्।

"ध्यात्वा च पालिकादीनामधिदैवाननुक्रमात् ।
घटिकानां विधातारं पालिकानां जनार्दनम् ।
ईशानं च शरावाणां समभ्यर्च्य यथाविधि ॥" इत्यादि ।

पालिकादिषु मृद्भिः पूरितेषु सप्तधान्यान्यंकुरोत्पत्त्यर्थं तेष्वेव पूरयेदित्यर्थः ।

"नीवाराः शालयो मुद्गाः श्यामाकाश्च प्रियङ्गवः ।
यवास्तिलाश्च गोधूमा ये चान्ये याज्ञिका मताः ॥"

इत्यादिना बहूनि धान्यानि यद्यप्युक्तानि । तथापि मध्यमकल्पाश्रयणेन धान्यानां सप्तत्वमुक्तम् ॥ ८५ ॥

ततः प्रतिष्ठादिनपर्यन्तं किं कार्यम् इत्यत आह—तत्रेति ॥

॥ तं.सा. ॥ तत्र नित्यं बलिं दद्याद्विष्णवे दशरात्रकम् ।
ब्रह्मशङ्करगीर्वाणपितृगन्धर्वयक्षकैः ॥ ८६ ॥
भूतैश्च पायसेनैव तथा पद्माक्षतेन वा[1] ।
अन्नापूपेन पुष्पान्नैरन्नलाजाक्षतैरपि ॥ ८७ ॥
सक्तुभिश्च क्रमेणैव देवान्तान्[2] पायसेन वा ।
[3]तदैव प्रतिमायाश्च कारयेदधिवासनम् ॥ ८८ ॥
पञ्चगव्ये सप्तरात्रं[4] क्षिप्त्वा पुरुषसूक्ततः ।
वेदांश्च चतुरः सम्यक् पारयेयुर्द्विजोत्तमाः ॥ ८९ ॥
प्राच्यादिद्वारगौ द्वौ द्वावेकैकं तु दशावराः ।
यथालब्धं यथावित्तमथवा विष्णुतत्पराः ॥ ९० ॥

॥ त.क. ॥ नित्यं सायं प्रातश्चेत्यर्थः । ब्रह्मादिभूतान्तैः सहिताय विष्णवे दशरात्रकं पायसादिभिः बलिं दद्यादिति सम्बन्धः । दशरात्रकं इत्युपलक्षणम् ।

"द्वादशाहे दशाहे वा सप्ताहे पञ्चमेऽहनि ।
तृतीयेऽहनि वा कुर्यात् कर्मारम्भदिनं प्रति ॥" इत्युक्तेः ।

---

1. च–अ–पाठ 2. देवान्तं–अ 3. तत्रैव–अ 4. पञ्चरात्रमिति क्वचित् ।

यद्यपि—

“. . . . . दद्याद्दिक्षु बलिं ततः ।
रक्षिभ्यः कुमुदादिभ्यो बलिं दद्याद्दिवानिशम् ॥
यजेत सोमं तत्कुम्भे पायसेन दिवानिशम्[1] ।
दीपांश्चारोपितान् रक्षेदनिर्वाणान् यथा तथा ॥
द्विजेन्द्रांस्तोषयेदिष्टैस्ताम्बूलसुमनःफलैः ।
गुरूंश्च तोषयेद्वित्तैर्यजमानः प्रयत्नवान् ।
हरिद्रावारिभिस्सिञ्चेदंकुराद्यभिवृद्धये ॥”

इत्याद्येवोच्यते । तथापि 'रक्षिभ्यः कुमुदादिभ्यः' इत्यादिशब्देन भूतादि-ब्रह्मान्तानां ग्रहणमिष्यते । वक्ष्यमाणकेवलब्रह्मादीनां बलिदानस्य निषिद्धत्वात् ब्रह्माद्यन्तर्गतविष्णवे बलिदानं तत्र उच्यत इति व्याख्यानार्थं 'विष्णवे' इत्युक्तम् । अत एव ब्रह्मादिभूतान्तैः सह विष्णवे बलिं दद्यादिति योज्यम् ।

यद्वा—ग्रन्थान्तरे विष्णवे ब्रह्मादिभ्यश्च बलिदानं स्पष्टमुक्तमिति तदनुसारेण इदमुक्तम् ।

“[2]हव्यवाहोऽनिलः सोमो यममर्यमणं (?) तथा ।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोपि च ॥
एते पितृगणाः प्रोक्ताः सप्त ते लोकपूजिताः ।
क्रतुर्दक्षः कालकाम्यः वसुस्सत्यशुची रुचिः ॥
पुरूरवा ध्रुवश्चैव विश्वेदेवा इमे च ते ।
नासत्यदस्रावुभयमश्विनौ परिकीर्तितौ ॥
अन्योन्यसदृशौ देवौ पीयूषकलशावहौ ।
रविसोमाङ्गारबुधगुरुशुक्रशनैश्चराः ॥
राहुकेतू तथा त्वेतौ कीर्तिताश्च नवग्रहाः ।
शक्राग्नियमरक्षांसि वरुणो वायुरेव च ॥

1. दिशं ततः–क । 2. हव्यवाडनलस्सोमो–क

सोम ईशान इत्यष्टौ लोकपालाः प्रकीर्तिताः ।
ब्रह्मा मरीचिरत्रिश्च विवस्वान् पृथिवीवरः ॥

चित्रश्चैवापवत्सश्च सन्धिता च सवित्रकः[1] ।
रुद्रो रुद्रजयश्चैव इन्द्र इन्द्रजयस्तथा ॥

ईशानश्चैव पर्जन्यो जयन्तश्च महेन्द्रकः ।
आवहो विवहश्चैव उद्वहस्संवहस्तथा ॥

निवहोऽनुवहश्चैव सुवहश्च तथैव च ।
सप्तैते मरुतः प्रोक्ताः सप्तसप्त विभेदिताः ॥

कालो रविश्च रुद्रश्च अग्निरापस्तथैव च ।
पञ्चैते तु समाख्याता गणाः साध्यसमाह्वयाः ॥"

इत्यादिनोक्तेषु [2]ब्रह्मशंकरादीन् विहायेतरे सर्वे गीर्वाणशब्देन गृह्यन्ते । तथाच विष्णवे पायसेन, ब्रह्मणे पद्मसहिताक्षतेन, शङ्कराय अन्नसहितापूपेन, गीर्वाणेभ्यः पुष्पसहितान्नैः, पितृभ्यः केवलान्नेन, गन्धर्वेभ्यः लाजैः, यक्षेभ्यः अक्षतैः, भूतेभ्यः सक्तुभिरिति क्रमेण बलिं दद्यादित्यर्थः । अत्र चापिशब्दाः होमानां परस्पर-समुच्चायकाः । एवशब्दो बलिं दद्यादेव इति, क्रमेणैव इति च सम्बद्ध्येते । पक्षान्तरमाह ॥ देवानाम् पायसेन वेति ॥ विष्णुब्रह्मशङ्करगीर्वाणेभ्यः पायसेन। पितृभ्यः पद्माक्षतेन अन्नापूपेन च । गन्धर्वेभ्यः पुष्पान्नैः । यक्षेभ्योऽन्नलाजैः । भूतेभ्यः सक्तुभिरिति योज्यम् । ननु

"रजोनिष्ठास्तमोनिष्ठा द्विविधार्वाक्स्रोतसः स्मृताः ।
असुराद्यास्तमोनिष्ठा राजसास्तु रजोऽधिकाः ॥

यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥"

इति वचनेन यक्षादिपूजाया निन्दितत्वात् कथं तत्पूजा अत्र विधीयत इति चेदुच्यते । असुराद्या यक्षभूताश्च द्विविधाः । असुरादिजातौ उत्पन्ना अपि

1. सुचित्रकः–क 2. ब्रह्मशङ्करपित्रादीन्–क

नृत्तगानादिकर्तृत्वात् देवसेवका एव। अत एव ऊर्ध्वस्रोतसः। सर्वज्ञा आन्तरभक्ताश्च। अत एव देवैः सह पूज्याश्च केचित्। विपरीताश्च केचित्। विपरीतानां पूजानिषेधेऽपि तदन्येषां तदभावेन पूजाविधानमुपपन्नमेव। तदुक्तम्—

"प्रोक्ता अष्टविधा देवा विबुधाः सर्व एव तु।
पितृणां शतमेवात्र असुरास्त्रिंशदेव च॥

गन्धर्वाप्सरसां चैव द्विशतं परिकीर्तितम्।
सप्ततिर्यक्षरक्षस्सु विंशच्चारणजातिषु।
शतं सिद्धास्तथाऽन्यासु सप्ततिः [1]सर्वजातिषु॥

ऊर्ध्वस्रोतस एवैतेऽन्येऽर्वाक्स्रोतसः स्मृताः।
वैकारिकेषु देवेष्वेते वै मुग्धभोगिनः।
अभोगिनस्तदन्ये तु देवा एते ततस्स्मृताः॥

सर्वज्ञास्तैस्सहाराध्या भक्तास्तेष्वन्तरेव च।
नृत्तगानादिकर्तारो वाहनादिकृतस्तथा॥

सिद्धसिद्धेति वक्तारश्चाराश्चैषां क्वचित् क्वचित्।
सेवाकरा इति ह्येतैर्भेदैरष्टविधा मता॥" इत्यादि।

एवमियता प्रबन्धेन प्रसक्तानुप्रसक्त्या शिलाद्यानयनमण्टपादिनिर्माणादिकमुक्तम्। अथेदानीं यदर्थोऽयमारम्भः तत्प्रतिष्ठाविधानं च वक्तुमाह ॥ तद्देवेति ॥ अत्र,

वेदमङ्गलघोषेण वाद्यैः सत्प्रतिमां हरेत्।'

इत्यर्धमादावुपस्कर्तव्यम्। रथकारादिहस्ते प्रतिमानिर्माणार्थं शिलादिदानानन्तरमेव देवालयनिर्माणस्यारम्भः। यावता कालेन देवालयप्राकारगोपुरादिनिर्माणं, सौधादिनाऽलङ्करणं, गोमयाद्यनुलेपनगन्धोदकप्रक्षेपाद्यंकुरार्पणान्तं

1. सर्पजातिषु—क

क्रियते तावत् षण्णवत्यंगुलोक्तप्रतिमानिर्माणं समाप्यते। तदैव काले वेद-मंगलवाद्यघोषैश्च प्रतिमां देवालयं प्रति नयेदित्यर्थः। तस्मिन्नेव काले पूर्व-निर्मिते अधिवासनमण्टपे आनीतायाः प्रतिमाया अधिवासनं कारयेदित्यर्थः।

"शिल्पिभिर्निर्मिते बिम्बे शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना।
कर्मार्चापीठिकायां च [1]रत्नादिन्यसने कृते॥

उद्घाटिते च नयने [2]यथार्थं सर्वशान्तिदे।
स्थूलसूक्ष्मेषु चान्येषु प्रतिमाङ्गेषु सर्वशः॥

सुकृतेषु यथाशास्त्रं कर्मान्ते देशिकोत्तमः।
रथकारेण विदुषा [3]सुनिरूप्यनिरूपकः॥

धनैश्च कर्मानुगुणं स्थपतिं परितोष्य च।
रथकारेण[4] विभवैर्मनःप्रीतिविवर्धनैः॥

गतेषु शिल्पिषु तथा रथकारे च निर्गते।
अन्तर्बहिश्च सदने शोधिते मार्जनादिना॥

प्राकारे मण्टपे[5] धाम्नि गोपुरे मार्जनादिना।
शुद्धीकृते तथा गव्यैः पञ्चभिः प्रोक्षिते सति॥"

इत्यादिना निर्दिष्टकालविशेषः अत्र तदैवेति शब्देन परामृश्यते।

"अयनश्चोत्तरं मुख्यं जघन्यं दक्षिणायनम्।
माघे भाद्रपदे चैव प्रतिष्ठां मासि वर्जयेत्॥

राज्ञो राष्ट्रस्य चान्यस्य ग्रामस्य च गुरोस्तथा।
यजमानस्याधिष्ठस्य शुभेष्वनुगुणेषु च॥

प्रथमा च द्वितीया च पञ्चमी च त्रयोदशी।
तृतीया सप्तमी षष्ठी दशम्येकादशीति च॥

---

1. रत्नादिन्यासतः—क 2. यथार्हं—क 3. स निरूप्यनिरूपकः—क
4. रथकारे च—क 5. मण्डले—क

द्वादशी पौर्णमासी च [1]शुक्लपक्षशुभान्विताः ।
कृष्णे तु पञ्चमीं यावत्तिथयः सम्प्रकीर्तिताः ॥
त्रिषूत्तरेषु रेवत्यामश्विन्यां रोहिणीषु च ।
तिष्ये पुनर्वसौ वाऽपि हस्ते च श्रवणे तथा ।
देवस्य स्थापनं कुर्यात् विष्णोरभ्युदयावहम् ॥"

इत्यादिनोक्ततिथिवारनक्षत्रादीनां वा परामर्शः ।

अत्र पुरुषसूक्तं पठित्वा कटाहादिस्थितपञ्चगव्ये प्रतिमां सप्तरात्रं क्षिप्त्वा जलाधिवासनं कारयेदिति संबन्धः । सप्तरात्रमित्येतत् त्रिरात्रादेरप्युपलक्षणम् । अत्रास्ति पक्षद्वयम् । जलाधिवासनात् पूर्वं, तदनन्तरं च मूलमन्त्रादिना होमः । स एव शान्तिहोम इत्युच्यते । स चावश्यकः ।

"ततोऽपराह्णसमये शान्तिहोमं समाचरेत् ।
मानोन्मानप्रमाणादौ हानिर्वा वृद्धिरेव वा ॥
दुर्विज्ञेयं तदखिलं होमाच्छाम्यति निश्चितम् ।
शमीपल्लवसंयुक्तानक्षतान् देशिकः स्वयम् ।
सप्तव्याहृतिभिश्चैव प्रत्येकं जुहुयात् स्वयम् ॥"

इत्यादेः । तथा च प्रतिमासन्निधावेव पुरुषसूक्तादिना हुत्वा, पूर्णाहुतिं च दत्त्वा, प्रतिमायां सन्निधानार्थं विष्णुं विज्ञाप्य, मूलमन्त्रेण प्रतिमामाच्छाद्यार्घ्यपाद्यादिना पूजयित्वा, मूलमन्त्रेण दक्षिणहस्ते कौतुकं सूत्रं बद्ध्वा, रक्षोहणेति मन्त्रेण रक्षां कृत्वा, नयनोन्मीलनं च कारयित्वा, सर्पिरादिनाऽभ्यज्य, चूर्णैश्चोद्वास्य, वारिणा प्रक्षाल्य, उपवीतोत्तरीयादि दत्त्वा, ततो रथादिके याने आरोप्य, रथन्तरादिसामगानादिपूर्वं जलाभ्याशं नीत्वा, जलाभ्याशे मूर्तिमवरोप्य, पूर्वकल्पितसप्तपर्णमयमण्टपे सिद्धविष्टरे प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा समवस्थाप्य, नदीदीर्घिकानिर्झरादौ प्रवासयिष्यन्, नद्यां चतुरस्रं महापीठं संस्थाप्य, तत्र संहारक्रममाचार्यः स्मृत्वा, उदकस्थपीठे संस्थाप्य, स्वयमुदङ्मुखः प्राङ्मुखं प्रतिमां

1. शुक्लपक्षे शुभास्त्विमाः—क

शाययेत् । ततश्चक्रमुद्रां प्रदर्श्य, तीरे वाद्यादिघोषपूर्वकं तत्रैव निवसेदित्यादीतिकर्तव्यताप्रपञ्चं चशब्देन सूचयति ।

जलाधिवासानन्तरं कर्तव्यमाह ॥ वेदानिति ॥ विष्णुतत्पराः द्विजोत्तमाः दश अवरा येषां ते दशावराः दशसङ्ख्यातः अन्यूनसङ्ख्याः ऋगादींश्चतुरो वेदान् पारयेयुः । वेदपारायणं कुर्युरिति सम्बन्धः । दशानां ब्राह्मणानां पारायणे स्थानविशेषं दर्शयन् विनियोगप्रकारं दर्शयति ॥ प्राच्यादीति ॥ प्राच्यादिचतुर्षु द्वारेषु द्वौ द्वावुपविश्य एकैकं वेदं पारयेयुः । तुशब्दात् द्वौ ईशान्याम् , आग्नेय्यां च वक्ष्यमाणरीत्या सन्निधानजपं कुर्याताम् । प्राचीद्वारे द्वौ ब्राह्मणौ ऋग्वेदं पारयेताम् । दक्षिणद्वारे द्वौ यजुर्वेदं पारयेताम् । पश्चिमद्वारे द्वौ सामवेदम् । उत्तरद्वारे द्वावथर्वणवेदम् । ईशान्यमेकः विष्णोर्नुकमित्यादिना सन्निधानमन्त्रान् जपेत् । अन्यस्त्वाग्नेय्याम् अष्टाक्षरमन्त्रान् जपेत् । दशावराः इत्युक्तस्यापवादमाह ॥ यथालब्धमिति ॥ अथवा पक्षान्तरमुच्यते । ब्राह्मणसमाजानुसारेण स्ववित्तानुसारेण च द्विजैः पारायणं कारयेदिति ॥ ८५-९० ॥

शान्तिहोमं वक्तुं कुण्डनिर्माणप्रकारं विशदयति ॥ त्रयोदशेति ॥

॥ तं.सा. ॥ त्रयोदशात्र कुण्डानि परितः कारयेद् बुधः ।
उक्तलक्षणयुक्तानि प्रधानन्त्वग्निकोणके ॥ ९१ ॥

॥ त.क. ॥ अत्र अधिवासनमण्टपे वेदिकायाः परितः त्रिमेखलत्वादिनोक्तलक्षणानि त्रयोदशकुण्डानि पूर्वादिदिक्षु विदिक्षु च कारयेदिति सम्बन्धः । तत्रायं क्रमः । पूर्वस्यां दिशि द्वे कुण्डे । दक्षिणस्यां दिशि द्वे । पश्चिमायां द्वे । उत्तरस्यां द्वे । आग्नेयकोणे एकम् । वायव्ये एकम् । नैरृतकोणे एकम् । ऐशान्ये त्वेकम् । एवं द्वादशकुंडानि । अवशिष्टस्यैकस्य नामधेयं स्थलं चाह ॥ प्रधानन्त्विति ॥ तुशब्देन तत्र होमबाहुल्यं सूचयति ॥ ९१ ॥

नन्वाग्नेयकोणः द्वादशेषु एकेन कुण्डेनाऽऽक्रान्तः । तत् कथं प्रधानं तत्र वर्ततामित्यतो व्यवस्थां दर्शयति ॥ साक्षादिति ॥

॥ तं.सा. ॥ साक्षात्तु कोणगाद्धस्तमात्रमन्तरतः सुधीः ।
आज्याहुतिं तेषु कुर्यात् प्रत्येकं लक्षसङ्ख्यकाम्[1] ॥ ९२ ॥

॥ त.क. ॥ वेदिकायाः साक्षादाग्नेयकोणे यत् कुण्डमभिहितं तस्माद्धस्तमात्रनन्तरतः अग्निकोणे प्रधानं कारयेदिति सम्बन्धः । यदर्थं कुण्डनिर्माणप्रकारोऽभिहितः, विवृतस्तमेव होमं द्रव्यसङ्ख्यादिनाऽभिधत्ते ॥ आज्याहुतिमिति ॥ तेषु त्रयोदशेष्वपि कुण्डेषु प्रत्येकमेकैकस्मिन् कुण्डे लक्षसङ्ख्ययाऽऽज्याहुतिं जुहुयादिति सम्बन्धः ॥ ९२ ॥

पक्षान्तरमाह ॥ प्रत्येकमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ प्रत्येकमयुतं वाऽपि प्रधाने लक्षसङ्ख्यकम् ।
अर्धं तदर्धमथवा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ ९३ ॥

॥ त.क. ॥ वाऽपीति पक्षान्तरे निपातौ । द्वादशकुण्डेषु प्रत्येकम् एकैकस्मिन् कुण्डे आज्येनायुताहुतिं कुर्यादित्यर्थः, प्रधानकुण्डे पूर्वसङ्ख्यैवेत्याह ॥ प्रधान इति ॥ पूर्वकल्पे त्रयोदशस्वपि सङ्ख्यासाम्यम् । अस्मिंस्तु कल्पे प्रधाने सङ्ख्याधिक्यम् । द्वितीयकल्पे प्रधाने सङ्ख्यायां विकल्पेन पक्षद्वयमाह ॥ अर्धमिति ॥ प्रधान इत्यनुवर्तते । सन्निधानात् लक्षसङ्ख्याया अर्धं पञ्चाशत्सहस्रं जुहुयात् । अथवा तदर्धम् । पञ्चविंशतिसहस्रमित्यर्थः । इतरेषु कुण्डेष्वयुतत्वं व्यवस्थितमेव । सर्वत्र होमे मन्त्रं विधत्ते ॥ मूलमन्त्रेणेति ॥ अष्टाक्षरं मूलमुच्यते । मन्त्रविदित्यनेन मन्त्रार्थभगवदनुस्मरणमप्यङ्गमुच्यते । तच्च प्रागुपपादितम् ॥ ९३ ॥

ननु त्रयोदशकुण्डेषु युगपदेकेन होमस्य कर्तव्यत्वासम्भवात् पौर्वापर्यं तावत्सिद्धम् । तदा कस्मिन्नादौ होमः कर्तव्यः इति जिज्ञासां शमयन् विशेषं च कल्पभेदेन विधत्ते ॥ पञ्चविंशतीति ॥

---

1. लक्षमात्रकमिति क्वचित् पाठः ।

॥ तं.सा. ॥ पञ्चविंशतितत्त्वार्थे प्रधाने जुहुयात् पुरा ।
प्रत्येकं तु सहस्रं वा प्रत्येकं शतमेव वा ॥ ९४ ॥

॥ त.क. ॥ प्रधानकुण्डे पुरा पूर्वं जुहुयादित्यर्थः। तादर्थ्ये सप्तमी। पञ्चविंशतितत्त्वानां शरीरस्थानां शुद्ध्यर्थमिति शाकपार्थिवत्वात्समासः। यद्यपि तत्त्वानि षट्त्रिंशत्सङ्ख्याकानि वक्ष्यन्ते । तथापि 'पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म' इत्यादिवचनानुसारेणेतरेषां तत्त्वानां तत्र अन्तर्भावविवक्षया वा पञ्चविंशतितत्त्वोक्तिः । पञ्चविंशतितत्त्वार्थ इत्यनेनैव तत्त्वमन्त्राणामेव होमसाधनत्वं सूचयति ॥ तत्र सङ्ख्यां मतभेदेन विधत्ते ॥ सहस्रं वा शतं वेति ॥ तर्हि मिलितानां तत्त्वमन्त्राणां सहस्रवारं शतवारं वा आवृत्तिः प्राप्नोति । तन्निवारयति उभयत्र 'प्रत्येकम्' इति वचनेन । एकैकेन तत्त्वमन्त्रेणापि सहस्रवारं वा शतवारं वा प्रधानकुण्डे जुहुयादित्यर्थः ॥ ९४ ॥

तत्रैव होमान्तरं सङ्ख्यामन्त्राभ्यां विधत्ते ॥ शतं पुरुषसूक्तेनेति ॥

॥ तं.सा. ॥ शतं पुरुषसूक्तेन गायत्र्या च सहस्रकम् ।
कृत्वा जलाधिवासं च पूर्वं वा पञ्चगव्यतः ॥ ९५ ॥

॥ त.क. ॥ पुरुषसूक्तेनेति वचनात् समग्रसूक्तोच्चारणानन्तरम् एकैको होमः कर्तव्य इति ज्ञायते । प्रधानकुण्ड एव मन्त्रसङ्ख्याभ्यां होमान्तरं विधत्ते ॥ गायत्र्या च सहस्रकमिति ॥ विष्णुपूर्व एवेति वक्तव्यम् । विष्णुगायत्र्या प्रधानकुण्डे सहस्रं जुहुयादित्यर्थः । तथा च प्रधानकुण्डे तत्त्वमन्त्रैराज्येन शतं सहस्रं वा हुत्वा, ततः पुरुषसूक्तेन शतं गायत्र्या च सहस्रं हुत्वा, ततो नारायणाष्टाक्षरमन्त्रेण लक्षसङ्ख्यया लक्षार्धतदर्धसङ्ख्यया वा हुत्वा, ततः अष्टाक्षरेणैव पूर्वभागस्थितकुण्डद्वये[1] प्रत्येकं लक्षादिसङ्ख्यया हुत्वा दक्षिणस्यां स्थिते कुण्डद्वये जुहुयात् । एवम् उदीचीपर्यन्तं हुत्वा ततः आग्नेयादिकोणमारभ्येशानपर्यन्तं स्थितेषु कुण्डेषु लक्षादिसङ्ख्यया जुहुयादिति समुदायार्थः।

1. कुण्डमध्ये–क

एवं शान्तिहोममभिधाय जलाधिवासानन्तरमेव कर्तव्यताप्रतीतिं निवारयन् तस्य कालं विकल्पेनाऽऽह ॥ कृत्वेति ॥ पञ्चगव्यतः पञ्चगव्ये क्षिप्त्वा जलाधिवासं कृत्वा जुहुयादित्येकः पक्षः । जलाधिवासतः पूर्वं हुत्वा ततो जलाधिवासः कर्तव्य इत्यन्यः पक्षः । अत्र जलाधिवासानन्तरं होमपक्षे सायाह्ने जलसमीपं गत्वा पूर्वोक्तरीत्या जलान्तः प्रतिमां शाययित्वा तत्तटे पूर्वनिर्मित-चतुर्द्वारयुक्तसप्तपर्णमयमण्डपे पूर्वोक्तरीत्या तत्त्वमन्त्रादिभिर्हुत्वा रात्रौ तत्रैव जागरणं कुर्यात् । नद्याद्यभावे तु जलद्रोणीकटाहादौ उदकं सम्पूर्य एकरात्रे सद्यो वा अधिवासयेदिति च ग्राह्यम् । तदुक्तम्—

"पठद्भिः शाकुनं सूक्तं ब्राह्मणैः सह मूर्तिपैः[1] ।
आदाय प्रतिमां पश्चादाशाया[2]स्तीरदेशतः ॥

संहारक्रममाचार्यः स्तुत्वा तोये प्रवेशयेत् ।
दर्शयेच्चक्रमुद्रां च रक्षामुद्रं च दर्शयेत् ॥

तीरे चतुर्विधं वाद्यं वादयेत्सर्वतो दिशम् ।
ऋचो यजूंषि सामानि पुराणानि च भूसुराः ॥

आमनेयुरनिर्वाणान् प्रदीपानपि कारयेत् ।
स्नानपानादिकं सर्वं तदा प्रभृति नाचरेत् ॥

एकरात्रं त्रिरात्रं वा जलमध्येऽधिवासयेत् ।
जलाधिवासने चैव तथानयनमोक्षणे ॥

शयने वेदिकायां च न कालः कमलासन ।
प्रदोषेष्वधिवासस्स्याच्छयनं च महानिशि ॥

प्रतिष्ठां च दिवा कुर्यात् मुहूर्ते शास्त्रचोदिते ।
नद्याद्यभावे बिम्बस्य जलाधिवासनं भवेत् ॥

---

2. मूर्तिरूपैः–क 3. पश्चादाचार्यः–क

जलद्रोण्यां कटाहे वा समुद्धृत्य महाजलम् ।
यथासम्भवमन्यस्मिन् मृन्मयादौ तदिष्यते ।
सद्यो वा तोयवासस्स्यात्पुरस्तादधिवासनात् ॥" इत्यादि ।

तत्र परेद्युः प्रभाते गोमयलेपनादिना प्रतिष्ठामण्टपशुद्धिं कृत्वा, रङ्गवल्ल्यक्षतादिभिर्मण्डयित्वा, अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रितान् सिद्धार्थान् दिक्षु विकीर्य, वस्त्रपताकादिभिः मुक्तादामभिः पुष्पैः फलैः पल्लवैश्चालंकृत्य, दीपैस्सांकुरैः पालिकादिभिश्च भूषयित्वा, चन्दनागरुकर्पूरादिभिः सर्वतः परिमलीकृत्य, जलेऽधिवासितं बिम्बमुत्थाप्य, अधिवासनमण्टपे विष्टरे प्राङ्मुखं समवस्थाप्य वारिभिः प्रक्षालयेत् । लोहजं चेद्बिम्बं तिन्त्रिणीफलरसादिना उद्वर्त्य, पुनर्वारिणा प्रक्षाल्य, वस्त्राभरणपुष्पाद्यैरलंकृत्य, तद्बिम्बं यानमारोप्य, यागमण्टपमानीय, तत्र उत्तरभागे विष्टरे सन्निवेशयेत् । ततः अष्टांगुलिमितां स्वर्णमयीं राजतीं वा शलाकामानीय, अष्टधान्यानि परितः पात्रेषु संस्थाप्य, भूषणैः भूषिता गाः [1]कन्यकाश्च आनीय ब्रह्मघोषैरारोप्य मध्वक्तया स्वर्णमय्या शलाकया दक्षिणनेत्रं प्रोल्लिखेत् । सर्पिषाक्तया राजत्या शलाकया वामनेत्रमुल्लिखेत् । ततः 'तच्चक्षुः' इति मन्त्रं पठेत् । ततश्चाच्छादनपटं व्यपोह्य मधुसर्पिषी, अष्टधान्यानि, गाः, कन्याश्च पुरतः आनीय प्रदर्शयेत् । ततो गुरवे दक्षिणां दद्यात् इत्यन्तं "पूर्वं वा पञ्चगव्यतः" इत्यनन्तरमध्यहार्यम् ॥ ९५ ॥

ततः प्रतिष्ठाङ्गमभिषेकं वक्तुं चक्राब्जादिकमण्डलविधानं विधत्ते ॥ चक्राब्जमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ चक्राब्जं भद्रकं वाऽपि मण्टपे मण्डलं शुभम् ।
पद्मं वृत्तत्रयं चक्रं राशयो वीथिका लताः[1] ॥ ९६ ॥

शोभोपशोभिकाश्चापि[2] चक्राब्जस्य तु लक्षणम् ।
चतुरस्रं विना चक्रं विशेषो भद्रके स्मृतः ॥ ९७ ॥

---

1. तथा–अ 2. शोभोपशोभिकाश्चैव–अ

॥ त.क. ॥ प्रतिष्ठामण्टपे शुभलक्षणसंयुक्तं चक्राब्जमण्डलं भद्रकं वा मण्डलं कुर्यादिति शेषः । तत्र प्रथमोद्दिष्टस्य चक्राब्जमण्डलस्य लक्षणमाह ॥ पद्ममिति ॥ प्रथमतः पद्मम् । ततो वृत्तत्रयं परितो वर्तुलाकाररेखात्रयं, तद्बहिश्चक्रं, तद्बहिः मेषादिद्वादशराशयश्च लेखनीयाः । ततो बहिर्वीथिकाश्च लेखनीयाः । तथाशब्दः समुच्चये । शोभासहिता उपशोभिकाश्च लेखनीयाः । शोभोपशोभिका रेखाविशेषः पञ्चरात्रे प्रसिद्धः । पद्मादिरेखाविशेषवत्त्वं चक्राब्जस्य लक्षणमित्यर्थः । तुशब्दादभिषेकादिकार्यविशेषादन्यत्र लक्षणान्तरमस्तीति सूचितम् । भद्रकस्य मण्डलस्य लक्षणमाह ॥ चतुरस्रमिति ॥ भावप्रधानो निर्देशः । चक्ररहितत्वे सति चतुरस्रत्वं भद्रके विशेषः, भद्रकस्य लक्षणमित्यर्थः ॥ ९६, ९७ ॥

यदर्थं चक्रं भद्रकं च निरूपितं तदेव कलशस्थापनं सङ्ख्यापूर्वं विधत्ते ॥ सहस्रमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ सहस्रमर्धं पादं वा कलशांस्तत्र पूजयेत् ।
शतं तदर्धं पादं वा वित्ताभावे निगद्यते ॥९८ ॥

॥ त.क. ॥ क्रियाविशेषणमेतत् । तत्र चक्राब्जादिकमण्डले सहस्रकलशान्, पञ्चशतकलशान्, पञ्चाशदधिकद्विशतकलशान् वा संस्थाप्य पूजयेदित्यर्थः । उत्तममध्यमाधमकल्पभेदेन वित्तवतः पक्षत्रयम् । वित्तशून्यस्यापि पक्षत्रयमाह ॥ शतमिति ॥ वित्ताभावे सति उत्तमकल्पेन शतकलशान्, मध्यमकल्पेन पञ्चाशत्कलशात्, अधमकल्पेन पञ्चविंशतिकलशान् पूजयेदिति शास्त्रेषु निगद्यत इत्यर्थः । अनेन क्वचित् सहस्रं क्वचित् शतमित्यादि तत्र तत्र शास्त्रे विधानात् परस्परविरोध इति शङ्कापरिहारः सूचितः ॥ ९८ ॥

पञ्चविंशत्यादिकल्पभेदेन कलशस्थापनप्रकारं तत्तद्घटेषु पूरणीयद्रव्याणि च 'ब्राह्मस्यैव चतुर्दिक्षु गन्धोदानां चतुष्टयम्' इत्यादिना दर्शयिष्यन् वक्ष्यमाणाभिषेकस्यानुगुण्येन पञ्च विशेषकलशान् तत्र पूरणीयद्रव्यविशेषांश्च सूचयन्नाह ॥ क्वाथेनेति ॥

॥ तं.सा. ॥ क्वाथेन क्षीरवृक्षाणां तथा पञ्चामृतैरपि ।
पञ्चगव्येन शुद्धेन जलेन च पृथक् पृथक् ॥ ९९ ॥

पूरयेत् कलशान् मध्यं शुद्धोदेनैव पूरयेत् ।
ब्राह्मस्यैव चतुर्दिक्षु गन्धोदानां चतुष्टयम् ॥ १०० ॥

॥ त.क. ॥ क्वाथं वृक्षत्वङ्मिश्रितोदकम् । क्षीरवृक्षा जम्बूप्लक्षादयः । पञ्चामृतानि क्षीरदधिघृतमधुशर्करादीनि । बहुवचनमविवक्षितम् । मिलितैः पञ्चभिरपि द्रव्यैः एकः कलशः पूरणीयः । तदेतदाह ॥ अपीति ॥ यद्वा, अपीत्येतत् पञ्चगव्येनेत्यनेन सम्बध्यते । स च सम्भावनायां वर्तमानः पञ्चगव्यादिग्रहणप्रकारं पञ्चरात्राद्युक्तं सूचयति । तथाहि—

"पञ्चगव्यानि गृह्णीयात् मृत्पात्रे नूतने शुभे ।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिस्तु पञ्चमम् ॥

कपिलाया जराया वा पञ्चगव्यं प्रशस्यते ।
तयोरभावे त्वन्यासां गवां गव्यं विधीयते ॥

नाऽर्ताया न च गर्भिण्या न वृद्धायाः कदाचन ।
नावत्साया उपादेयं धेनोर्मूत्रशकृद्द्वयम् ॥

भूमिस्थगोमयं ग्राह्यं श्रेष्ठं क्रिम्याद्यदूषितम् ।
निपीड्य सम्यक् गृह्णीयाद्गोमयस्य रसं पुनः ॥

सद्यस्तप्तं घृतं शुद्धं अहोरात्रोषितं दधि ।
क्षीरं ग्राह्यमतप्तं च दशाहाज्जन्मनः परम् ॥

गोमूत्रं विष्णुगायत्र्या गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥

घृतं शुक्रमसीत्येवं गव्यानि सह योजयेत् ।
दध्नो द्विगुणमाज्यारं पीयूषं त्रिगुणं ततः ॥

षड्गुणं मूत्रमेतस्याः शकृद्वारि चतुर्गुणम् ।
स्नपने कथितं मानं प्रोक्षणे पञ्चकं समम् ॥

गोमयेन समं मूत्रं दधि स्याद् द्विगुणं ततः ।
ततश्चतुर्गुणं सर्पिस्ततोऽप्यष्टगुणं पयः ।
प्राशने पञ्चगव्यानां प्रमाणमिदमीरितम् ॥"

इत्यादि । शुद्धजलं महातीर्थमुद्धृतमिति स्वयमेव वक्ष्यति । अत्र तृतीयान्तानां पृथक् कलशान् पूरयेदिति सम्बन्धः । अत्र निर्देशक्रमेणैव मण्डलाद्बहिर्भागे पूर्वस्यां दिशि क्वाथेन पूर्णः कलश एकः । दक्षिणस्यां दिशि पञ्चामृतपूर्णः कलश एकः । पश्चिमस्यां दिशि पञ्चगव्यपूर्णः कलश एकः । उत्तरस्यां दिशि शुद्धजलेन पूर्णः कलश एक इति स्थापनप्रकारोऽपि सूचितः । एवं चतुर्णां कलशानां स्थापनाप्रकारेऽभिहिते अवशिष्टकलशस्यैकस्य प्रदेशविशेषं पूरणीय-द्रव्यं चाऽऽह ॥ मध्यं शुद्धोदेनैवेति ॥ एवशब्देन चतुर्थकलशपूरणीयत्वेन सन्निहितजलजातीयमेव ग्राह्यं, न तत्र द्रव्यान्तरगवेषणप्रयासोऽस्तीति सूचयति । वक्ष्यमाणेषु मध्यकलशेषु सर्वत्र द्रव्यं शुद्धोदकमेवेति सूचयितुं योग-विभागः ।

एवं मण्डलाद्बहिः पञ्चकलशस्थापनमभिधाय यदुक्तं सहस्रमर्धं पादं वा शतं तदर्धं पादं वेति पक्षषट्कं तदेव व्युत्क्रमेणोपपादयन् अन्त्यपक्षे स्थापनीय-द्रव्याणि प्रदेशांश्चाह[1] ॥ ब्राह्मस्यैवेति ॥ मध्यस्येति वक्तव्ये ब्राह्मस्येति वचनं सर्वत्र मध्यकलशस्य चतुर्मुखोऽभिमानीति सूचयितुम् । अत एवानुवादबलात् पद्मं वृत्तत्रयं चक्रमित्यादिनोक्तलक्षणचक्राब्जमण्डलमध्यस्थपद्ममध्ये एकः कलशः स्थापनीय इति लभ्यते । तत्कलशमपेक्ष्य पूर्वादिचतुर्दिक्षु कलशानां चतुष्टयं स्थापयेदिति शेषः । चतुर्दलेति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । विशेषणसमासोऽयम् । न द्विगुः । एकवचनं छान्दसम् । मध्यस्थपद्मस्य दल-चतुष्टये कलशानां चतुष्टयं स्थापयेदित्यर्थः । गन्धोदानामित्येतदध्याहृतस्य

1. प्रदेशविशेषांश्च—क

कलशानामित्यस्य विशेषणम् । गन्धसहितं येषाम् उदकम् इति मध्यमपदलोपगर्भबहुव्रीहिः । तेन कलशचतुष्टये पूरणीयद्रव्यं गन्धोदकमेवेति सिद्ध्यति । मध्यमकलशे तु मध्यं शुद्धोदेनैव पूरयेदिति सर्वत्र सम्बध्यते । तदेवं शुद्धोदकपूरितो घटः पद्ममध्ये स्थापनीयः । तस्य पूर्वदिक्स्थितदले गन्धोदपूरितो घट एकः । तद्दक्षिणदले गन्धोदपूरितो घटोऽन्यः । तत्पश्चिमदले गन्धोदपूरितो घटोऽपरः । तदुत्तरदले गन्धोदपूरितं घटान्तरमिति ॥ ९९, १०० ॥

पञ्चानां कलशानां विनियोगे सिद्धे अवशिष्टानां विंशतिकलशानां पूरणीयद्रव्यनिरूपणेन प्रदेशाश्चाह ॥ चतुर्दल इति ॥

॥ तं.सा. ॥ [1]चतुर्दले सिते पद्मचतुष्के मण्डले स्थिते ।
पूर्वादिक्रमयोगेन रसक्वाथशुभोदकान् ॥ १०१ ॥

गन्धांश्च स्थापयेत्पञ्चगव्यं शुद्धान्तरे न्यसेत् ।
पृथक् चतुर्दलं पद्मं रक्तं कृत्वाऽल्पकं सुधीः ॥ १०२ ॥

॥ त.क. ॥ अनुवादबलेनैव चक्राब्जमण्डलवीथिकायां पूर्वादिदिक्षु चतुर्दलं सितरङ्गवल्ल्यादिना पद्मचतुष्टयं लिखेदिति प्रागुपस्कर्तव्यम् ॥ पूर्वादिक्रमयोगेनेति ॥ पूर्वादिदिशां क्रममनुसृत्येत्यर्थः । तेन वक्ष्यमाणद्रव्याणां तत्तत्कलशसम्बन्धोऽपि क्रमेणैवेति सूचितम् । कलशानिति शेषः । रसक्वाथशुभोदकानि येष्विति बहुव्रीहिः । गन्धानिति अर्श आद्यजन्तम् । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट इति मतुबन्तं वा । बहुवचनं तु प्रकृत्यपेक्षया । उक्तस्यापवादमाह ॥ पञ्चगव्यमिति ॥ सुधीः पञ्चरात्राभिज्ञः पश्चिमदिक्स्थे चतुर्दलसितपद्ममध्ये स्थापितशुद्धोदकलशस्य तदन्तर्मध्ये अल्पकं रक्तकं पद्मं चतुर्दलं पृथग्लिखित्वा तत्र पञ्चगव्यम्, अर्श आद्यजन्तं, पञ्चगव्यपूरितं कलशं न्यसेदिति सम्बन्धः । अत्र सर्वत्र मध्यं शुद्धोदेनैव पूरयेदिति संबध्यते ।

---

1. चतुर्दलश्वेतपद्मचतुष्के मण्डलस्थिते—अ ।

तस्याप्ययम् अपवादो विज्ञायते। तथाच चक्राब्जमण्डलस्थितपूर्वदिक्-स्थवीथिकायां चतुर्दलं सितं पद्ममेकं लिखित्वा तत्पद्ममध्ये एकं कलशं संस्थाप्य शुद्धोदेनैव पूरयेत्। पूर्वदिक्स्थपद्मदलेऽन्यं घटं संस्थाप्य रसेन क्षीरदधिघृतमधुशर्करादिमिश्रितेन पञ्चामृतेन पूरयेत्। एवं तद्दक्षिणदले अपरं करीरं संस्थाप्य तं क्वाथजलेन पूरयेत्। एवं पश्चिमदिक्स्थदले करकान्तरं संस्थाप्य तं शुद्धोदकेन महातीर्थसमुद्भवोदकेन, एवमुत्तरदिक्स्थदले अपरं पात्रं संस्थाप्य तं गन्धोदकेन इत्येवं पूर्वदिक्स्थपद्मे [1]पञ्चकलशान्यासः। एवमेव चक्राब्जे दक्षिणदिक्स्थवेदिकायां[2] स्थितस्य सितचतुर्दलपद्मस्य मध्ये ब्राह्मः कलशः। तं च शुद्धोदेनैव पूरयेत्। तत्पूर्वदले अन्यः कलशः। तं पञ्चामृतेन। दक्षिणदले त्वन्यः। तं क्वाथेन। पश्चिमदले त्वपरः। तं शुद्धोदकेन। उत्तरदले चान्यः। तं गन्धोदकेन। इत्येवं दक्षिणदिक्स्थपद्मे कलशपञ्चकन्यासः। एवं पश्चिमदिक्स्थवीथिकायां स्थितस्य चतुर्दलपद्मस्य मध्ये कर्णिकास्थाने लिखिते चतुर्दले अल्पकोरके पद्मे एकः कलशः। तं पञ्चगव्येन पूरयेत्, न शुद्धोदेनेति। अयमत्र विशेषः। यद्वा तमपि शुद्धोदेनैव पूरयेत्। तत्पूर्वभागे वीथिकान्तः मध्यपद्माद्बहिर्लिखितचतुर्दलरक्तपद्मे तु एकः कलशः पञ्चगव्येन। न पञ्चामृतेन इत्ययमत्र विशेषः। तद्दक्षिणदलेऽन्यः कलशः। तं क्वाथेन। पश्चिमदलेऽप्यन्यः तं शुभोदकेन उत्तरदलेऽप्यपरः। तं गन्धोदकेन। इत्येवं पश्चिमदिक्स्थपद्मे कलशपञ्चकम्। एवं तद्वीथीस्थोत्तर-दिक्स्थितचतुर्दलसितपद्मस्य मध्ये एको ब्राह्मकलशः। तं शुद्धोदकेनैव पूरयेत्। तत्पूर्वभागस्थितदले तु अन्यः कलशः। तं पञ्चामृतेन। दक्षिणदले तु अपरः। तं क्वाथेन। पश्चिमभागे त्वपरः। तं शुद्धोदकेन। उत्तरदले चान्यः। तं गन्धोदकेन, इत्येवम् उत्तरवीथीस्थपद्मे कलशपञ्चकन्यासः। आहत्य मध्य-पद्मेन सह पद्मपञ्चके प्रत्येकं कलशपञ्चकन्यासेन पञ्चविंशतिः सम्पद्यते ॥ १०१, १०२ ॥

---

1. कलशपञ्चन्यासः—क 2. वीथिकायाम्—क

एवं षष्ठं पक्षमवलम्ब्य कलशस्थापनप्रकारमभिधाय पञ्चमपक्षमवलम्ब्य तमाह ॥ पञ्चाशत्त्वे त्विति ॥

॥ तं.सा. ॥ पञ्चाशत्त्वे तु गन्धोदं सर्वमध्ये निधापयेत् ।
ब्राह्मस्य पुरतस्त्वेकं शार्वं[1] संस्थापयेद्बहत् ॥ १०३ ॥
अष्टदिक्ष्वष्टपद्मेषु पञ्चकं पञ्चकं न्यसेत् ।
अनेन क्रमयोगेन कलशा अखिला अपि ॥ २०४ ॥
तत्तद्द्रव्यमयास्तत्र तत्र स्थाप्यास्तु बाह्यतः ।
तदैवाङ्कुरपात्राणि परितस्तत्र विन्यसेत् ॥ १०५ ॥

॥ त.क. ॥ कलशानामिति शेषः । सर्वेषां वक्ष्यमाणानां च चत्वारिंशत्कलशानां मध्ये अन्तः सर्वमध्यस्थितपद्मे परितोऽष्टदिक्षु गन्धोदम्, अर्श आद्यजन्तम् । एकवचनमतन्त्रम्, अष्टौ गन्धोदकलशान् निधापयेत् स्थापयेदिति शेषेण योज्यम् । सर्वमध्ये इत्येतदावर्तनीयम् । ब्राह्ममित्यध्याहरणीयम् । सर्वेषाम् एषां स्थापितानां मध्ये ब्राह्मं निधापयेत् इत्यन्वयः । मध्ये स्थापितस्य ब्राह्मस्य पुरतः पूर्वभागे शर्वाभिमन्यमानकलशान्तरं स्थापयेदित्यर्थः ।

मध्ये स्थितपद्मे दशानां कलशानां स्थापनमभिधाय तद्बहिः पूर्वादिक्रमयोगेनाष्टदिक्षु स्थितेषु अष्टसु पद्मेषु न्यसनीयान् कलशान् सङ्ख्यापूर्वमाह ॥ अष्टदिक्ष्विति ॥ अत्र पूरणीयद्रव्यनिरूपणाय 'पूर्वादिक्रमयोगेन' इत्ययं सार्धश्लोकः अष्टदिक्ष्वित्यर्धशेषत्वेनापि व्याख्येयः । तथाच पञ्चाशत्कलशस्थापनपक्षे चक्राब्जमण्डलमध्ये अष्टदलमेकं पद्मं लिखित्वा तत्पद्ममध्ये ब्राह्मकलशः एकः । पूरणीयद्रव्यं मध्यकलशे शुद्धोदकमेव सर्वत्र । तत्पूर्वभागे शार्वः कलशः अन्यः । शुद्धोदकमेव द्रव्यम् । मध्यत्वाविशेषेण 'मध्यं शुद्धोदकेनैव पूरयेत्' इति न्यायस्य तत्रापि प्रवृत्तेः । ततः तत्परितः पूर्वादिक्रमयोगेन

1. सार्वं–अ । शार्वमिति पाठः तत्त्वकणिकासम्मत इति भाति । 'शर्वाभिमन्यमानः' इत्यस्मदीयतत्त्वकणिकामातृकायाम् । 'सर्वाभिमन्यमानं सार्वम्' इति तत्त्वकणिका इति तत्त्वकणिकापाठः 'अ' पुस्तके उल्लिखितः । स चिन्त्य इति भाति ।

पूर्वादिस्थितपद्मदले एकः कलशः। आग्नेयकोणस्थदले त्वन्यः। दक्षिणदले त्वपरः। नैर्ऋतकोणस्थदले चान्यः। पश्चिमस्थदलेऽप्यपरः। वायवीयस्थ-दलेऽप्यन्यः। उत्तरदलेऽप्यपरः। ईशानदले त्वन्य इत्यष्टौ कलशाः। एषु कलशेषु पूरणीयद्रव्यं गन्धोदकमेव। पञ्चविंशतिपक्षे गन्धोदानां चतुष्टयम्। पञ्चाशत्त्वपक्षे तु गन्धोदानामष्टकमिति विशेषः। तद्बहिः पूर्वदिक्स्थितचतुर्दल-पद्मस्य मध्ये एको ब्राह्मकलशः। तत्पूर्वदले पञ्चामृतकलशः एकः। दक्षिणदले क्वाथकलशः। पश्चिमदले शुभोदककलशः। उत्तरदले गन्धोदककलश इति पञ्चकलशाः। आग्नेयकोणस्थचतुर्दलपद्मस्य मध्ये ब्राह्मकलशः। तत्परितः चतुर्दलेषु क्रमेण [1]घटाश्चत्वारः। एवं कोणेऽपि पञ्चकलशाः। एवं दक्षिणादि-दिक्स्थितपद्मेष्वपि शुद्धोदकेन सह रसादिपूर्णपञ्चपञ्चघटा द्रष्टव्याः।

यद्वा, पूर्वदिशि पञ्चामृतपूर्णाश्चत्वारो घटाः परितः स्थापनीयाः। तन्मध्यगतघटोऽपि पञ्चामृतेनैव पूरणीयः। 'मध्यं शुद्धोदकेनैव पूरयेत्' इत्येत-न्मध्यस्थितपद्ममध्यस्थघटमात्रविषयं न तु सर्वपद्ममध्यस्थघटविषयम्। एवमग्रे-ऽपि। तत एव दक्षिणस्यां क्वाथपूर्णाः पञ्चापि। पश्चिमे शुभोदकपूर्णाश्चत्वारः। यद्वा, 'पञ्च गव्याः। शुद्धान्तरे न्यसेत्' इत्येतत् पश्चिमदिक्स्थपद्मदलेषु सर्वेष्वपि शुद्धोदकपूर्णाः पञ्चघटाः, तद्बहिरेकं पद्मान्तरं विलिख्य पञ्चविंशतिसङ्ख्यातो बहिर्भूत एव पञ्चगव्यकलशः स्थापनीयः इत्येवं परम्। न तु एष्वेवाप-वादकम्। एवम् 'अष्टदिक्ष्वष्टपद्मेषु' इत्येतदपि प्राच्यामाग्नेये च रसपूर्णा दश घटाः। एवं क्वाथपूर्णा दश घटाः याम्यनैर्ऋतयोः स्थापनीया इति व्याख्ये-यम्। चतुर्थादिपक्षेष्वपि कलशस्थापनप्रकारम् अधिकांशोहसूचनेनातिदिशति ॥ अनेनेति ॥ अखिलाः कलशाः शतमारभ्य सहस्रपर्यन्तास्तत्तद्द्रव्यमयाः, तत्र तत्रेति वीप्सयां सहस्रपर्यन्तानां कलशानां स्थानानि परामृशति। अत एव बाह्यतः इत्येतत् वीप्सितम्, पञ्चामृतादिद्रव्यपूर्णाः शतादिसहस्रपर्यन्ताः कलशाः पूर्वोक्तस्थानोहेन पूर्वपूर्वकलशेभ्यो बहिर्बहिः तत्र तत्र पूर्वादिदिक्-स्थपद्मेषु स्थाप्या इत्यर्थः।

---

1. रसादिघटाः–क।

तथाहि स्थानाद्यूहप्रकारः। शतकलशपक्षे मध्ये ब्राह्मकलशौ द्वौ। तत्पूर्वभागे शार्वकलशौ द्वौ। तत्परितः गन्धोदककलशाः षोडश। आहत्य मध्ये विंशतिकलशाः। तद्बाह्यवीथिकायां पूर्वादिक्रमयोगेन एकैकस्यां दिशि, एकैकस्मिन् कोणे च द्वे द्वे पद्मे। एवं षोडशसु पद्मेषु एकैकस्मिन् पद्मे पञ्चामृतादितत्तद्रव्यपूर्णाः पञ्च पञ्च कलशाः स्थाप्याः। एवमशीतिकलशाः सम्पन्नाः। पूर्ववदेव पश्चिमदिक्स्थपद्मचतुष्टयस्य मध्यस्थरक्तपद्मेषु पञ्चगव्यपूर्णाः चत्वारोऽपवादकलशाः। एवं सार्ध[1]द्विशतपक्षेपि मध्ये ब्राह्मकलशाः पञ्च। शार्वकलशा अपि पञ्च। एवं दश कलशाः। तत्परितः गन्धोदकपूर्णाः कलशाः चत्वारिंशत्। एते मध्यस्थितपद्मेषु न्यसनीयाः पञ्चाशत्। ततः पूर्वाद्यष्टदिक्षु एकैकस्यां दिशि पञ्च पञ्च पद्मानि। आहत्य पद्मानि चत्वारिंशत्। तेष्वेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च कलशाः पञ्चामृतपूर्णाः स्थापनीयाः। आहत्य द्विशतं-कलशाः। पूर्ववदेव शुद्धोदकपूर्णानां चत्वारिंशत्कलशानां पश्चिमदिक्स्थ-दशपद्मेषु स्थापितकलशानां मध्ये स्थापिताः कलशा दश पञ्चगव्यापादकाः। एवं पञ्चशतकलशपक्षेऽपि मध्यपद्मे ब्राह्मा दश। शार्वा दश। गन्धोदक-कलशा अशीतिः। पूर्वाद्यष्टदिक्षु ब्राह्मक्रमेणैककस्यां दिशि दशपद्मानि कृत्वा तस्मिंश्चैकैकस्मिन् पद्मे पञ्चैव कलशाः स्थापनीयाः। एवं सहस्रकलशपक्षेऽपि मध्यपद्मे ब्रह्मकलशा विंशतिः। शार्वा अपि विंशतिः। तत्परितो गन्धोदक-कलशाः षष्ठ्युत्तरशतम्। तद्बहिः पूर्वाद्यष्टदिक्ष्वेककस्यां दिशि विंशतिपद्मानि कृत्वा एकैकस्मिन् पद्मे पञ्चामृतपूर्णाः प्रत्येकं पञ्च पञ्च कलशाः स्थापनीयाः। तथा च कलशाः सहस्रं भवन्तीति विवेक्तव्यम्।

यत्तु 'क्वाथेन क्षीरवृक्षाणाम्' इत्यारभ्य 'ब्राह्मस्यैव चतुर्दिक्षु' इत्यतः प्राक्तनं मण्डलाद्बहिः पृथक् कलशपञ्चकस्थापनपरं न, किन्तु वक्ष्यमाणकलशेषु स्थापनीयद्रव्यनिरूपणपरम्। 'ब्राह्मस्यैव चतुर्दिक्षु' इत्यारभ्यैव कलशस्थापन-प्रकारो निरूप्यत इति व्याख्यानं तत्तु 'रसक्वाथशुभोदकान् गन्धांश्च' इत्यस्य

1. द्विशतकलशपक्षेऽपि—क।

पुनरुक्तेः, तत्र पञ्चगव्यस्योक्तेः अत्र गन्धस्योक्तेः प्रतिज्ञाभङ्गात्, वक्ष्यमाणाभिषेकत्रयानानुगुण्याच्च चिन्त्यम्। न च 'क्वाथेन क्षीरवृक्षाणाम्' इत्यादिनिरूपितानां पञ्चानां कलशानाम् आवाह्यमूर्त्यनुक्तिदोषः। 'कुशोदकं च कार्पूरम्, इत्यादिना निरूपितत्रयोदशकलशानामिव विशेषकलशत्वोपपत्तेः सर्वत्र पूजायां मूलमूर्तेरावाह्य पूज्यत्वमुत्सर्गतः प्राप्तमिति यद्युच्यते तर्हि इहापि सममिति स्वयमेव विभावनीयम्। एवं सप्रभेदं कलशासादनप्रकारमभिधाय पालिकापञ्चमुखशरावाख्यानां द्वादशपात्राणामासादनप्रकारं कालदेशपूर्वमाह ॥ तदैवेति ॥ कलशस्थापनाव्यवहितकाल एवेत्यर्थः। तत्र दिक्षु विदिक्षु चेत्यर्थः। दिक्षु द्वे द्वे। विदिक्षु च एकैकमिति विवेकः ॥ १०३-१०५ ॥

मण्डलाद्बहिः पञ्चकलशस्थापनमिव त्रयोदशकलशस्थापनमत्यावश्यकमित्यभिप्रयन् पूरणीयद्रव्यविशिष्टतया कलशानभिधत्ते॥ कुशोदकमित्यादिना॥

॥ तं.सा. ॥ कुशोदकं च कार्पूरं कौङ्कुमं चान्दनं तथा।
तुहिनोदं [1]हरिद्रोदमौशीरं [2]कोष्ठसार्षपम् ॥ १०६ ॥
[3]नदीसङ्गमजं चैव ताटाकं कौप्यमेव च।
निर्झरोदमिति प्रोक्ता विशेषकलशा इमे ॥ १०७ ॥

॥ त.क. ॥ अत्रोदकशब्दो बुद्ध्या विविक्तो नपुंसकान्तैर्दशभिः शब्दैः सम्बध्यते। कुशमिश्रम् उदकमिति मध्यमपदलोपी कर्मधारयः। कार्पूरमिति कर्पूरमिश्रितमित्यर्थः। एवं कौङ्कुममित्यादावपि। अत्र कोष्ठसार्षपं कोष्ठसार्वके कोष्ठसारके इति त्रेधाऽपि पठ्यते। तत्र आद्येऽप्यर्थः प्राग्वत्। कोष्ठशब्देन अर्श आद्यजन्तेन द्वन्द्वसमासः, एकवद्भावश्च। कोष्ठोदकं सार्षपोदकं चेत्यर्थः। द्वितीये कोष्ठं प्रसिद्धम्। सार्वकशब्देन कृष्णागुरुरुच्यते। पदद्वयमपि अर्श आद्यजन्तम्।

1. 'हैरिबेरम्'–अ। 2. कौष्ठसार्वके–अ। 'कोष्ठसार्वके' इति पाठान्तरं तत्त्वकणिकायां सूचितम्। कोष्ठसारके इत्यपि क्वचित्। ''उशीरं कुंकुमं मांसी कुष्ठं मलयजोऽगरुः। हीरबेरं मुरं चेति गन्धाष्टकमुदीरितम्॥'' इति योगदीपिका।

3. 'नदीसङ्गमगम्' इति क्वचित्।

द्वन्द्वश्च समासः। तृतीये सारकशब्देन चम्पककुट्मलमुच्यते। विग्रहः पूर्ववत्। नदीसङ्गमजमित्यत्र नद्याः सागरेण यः सङ्गमः, यश्च नदीनां परस्परसङ्गमः तद्गतमुदकमुच्यते। कौप्यमिति सम्बन्धे ष्यङ्। अत्र चतथाशब्दास्समुच्चये। आद्य एवशब्दः प्रकारान्तरं निवारयति। द्वितीयस्तु प्रोक्ता इत्यनेन सम्बध्यते। तेन आवश्यकतामाचष्टे। प्रोक्ता इत्येतदर्थवशात् नपुंसकमिहाप्यनुकृष्यते। इमे इत्येतदपि नपुंसकान्तमत्राप्यनुकृष्यते। इतीमान्युदकानि अभिषेकार्थं प्रोक्तान्येव आवश्यकान्येवेत्यर्थः। इतिशब्द आवर्तनीयः। इति तस्मात् त्रयोदशविधोदकाश्रया इमे विशेषकलशाः मण्डलाद्बहिः पूज्यतया प्रोक्ता इत्यर्थः। विशेषशब्देन पञ्चविंशत्यादिष्वन्तर्भावं वारयति॥ १०६-१०७॥

अभिषेकोपयुक्तोदककथनप्रसङ्गात् पूर्वोक्तशुद्धोदकं कुम्भस्थोदकं विशिनष्टि॥ शुद्धोदेति॥

॥ तं.सा.॥ शुद्धोदद्वयमप्येतन्महातीर्थसमुद्भवम्।
[1]चतुर्विंशत्तु मूर्तीनां वर्णमूर्तीस्तथाऽपराः॥ १०८॥

आवाहयेच्छतत्वे तु क्रमव्युत्क्रमतस्तु ताः।
वर्णमूर्तीः पुनश्चैव द्विचतुर्वारमेव वा[2]॥ १०९॥

सहस्रकलशादित्वे जपेन्मन्त्रांश्च शक्तितः।
ततस्तु पञ्चघोषैश्च वेदघोषैस्तथाऽऽदरात्॥ ११०॥

आनीय प्रतिमां स्नानं कारयेत् प्रणवेन तु।
मन्त्रैः पुरुषसूक्तान्तैर्विश्वतश्चक्षुषा तथा॥ १११॥

॥ त.क.॥ एतद्द्वयमित्यनेन चक्राब्जादिमण्डलस्थितपद्ममध्ये स्थितकलशे पूरणीयोदकं तत्पश्चिमभागे बहिर्लिखितपद्ममध्ये स्थापितकलशे पूरणीयोदकं च सर्वत्र ब्राह्मकलशे स्थापनीयोदकं वा राशीकृत्य गृह्यते। महातीर्थसमुद्भवं भागीरथ्यादितीर्थादानीतमित्यर्थः। ननु कलशांस्तत्र पूजये-

1. 'चतुर्विंशति मूर्तीनाम्' इति क्वचित्। 2. च-अ

दित्ययुक्तम्। कलशानां द्रव्याणां वा अचेतनत्वात्। "अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्याम्" इति साङ्कर्षणे सूत्रे तत्पूजाया निषिद्धत्वादिति चेन्न। तत्रापि देवताया एव पूज्यत्वाङ्गीकारात्।

कास्ता देवता इत्यतः पञ्चविंशतिकलशपक्षे देवतास्तावदाह ॥ चतुर्विंशत्विति ॥ तुशब्द आवाहयेदित्यस्यानुकर्षणार्थः। चतुर्विंशच्छब्दः सङ्ख्यावाची छान्दसः। इकारलोपः द्वितीयान्तश्च। मूर्तीनां केशवादिकृष्णान्तानां चतुर्विंशतिं च, चतुर्विंशतिमूर्तीरिति यावत्, पञ्चविंशतिकलशेषु आवाहयेत् पूजयेच्चेति शेषः। मध्ये कलशे आवाह्यस्य केशवस्य पञ्चगव्यकलशेऽप्यावाह्यत्वान्न विरोधः। यद्वक्ष्यति—"आवाहनं च स्नपनं पञ्चगव्येन मध्यवत्" इति। चतुर्विंशतिमूर्तीनामिति पाठे केशवादिचतुर्विंशतिमूर्तीनां मध्ये एकैकां मूर्तिं एकैकस्मिन् कलशे आवाहयेदित्यर्थः। चतुर्विंशतिमूर्तीनां पूजा प्रोक्तेति वाऽर्थः। विभक्तिविपरिणामेन द्वितीयान्तमेवेदं आवाहयेदित्यनेन सम्बध्यत इति केचित्। पञ्चाशत्कलशपक्षे मूर्तीराह ॥ वर्णमूर्तीरिति ॥ पञ्चाशद्वर्णमूर्तीः अजादिका लालुकान्ताः पञ्चाशत्कलशेषु आवाहयेत्। पूजयेदिति शेषः। यद्यपि क्षकारेण सहैकपञ्चाशद्वर्णमूर्तयः सनृसिंहा न तावत्यः। तथापि क्षकारस्य वर्णसंयोगनिमित्तत्वात्तद्विवक्षाभावः। अत एव पञ्चाशद्वर्णवाच्या इत्युक्तं प्रथमे। शतकलशपक्षे देवता आह ॥ तथाऽपरा इति ॥ तथाशब्दः चतुर्विंशतिमूर्तीनां वर्णमूर्तीरित्यनुक्तस्यानुकर्षणार्थः। तुशब्दश्चार्थः। अपरा इत्यनेन संबध्यते। कलशानां शतत्वे केशवादिकृष्णान्ताः चतुर्विंशतिमूर्तीः, क्षकारेण सह एकपञ्चाशद्वर्णमूर्तीः अजादिनृसिंहान्ताः, अपराः आत्माद्याश्चतस्रः, वासुदेवाद्याश्चतस्रः, विश्वाद्याश्चतस्रः, मत्स्याद्याः शिशुमारान्तास्त्रयोदश मूर्तीः प्रत्येकं शतकलशेषु आवाहयेत्।

एवं कल्पत्रयेण आवाहनमभिधायावशिष्टेषु त्रिषु कल्पेषु सहस्रमर्धं पादं वेति निर्दिष्टेषु देवता आवाहनप्रकारं चाऽह ॥ क्रमविक्रमतस्तु ताः इत्यादिना जपेदित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ सहस्रकलशादित्वे सहस्रकलशत्वे, पञ्चशतकलशत्वे, सार्धद्विशतकलशत्वे, च वर्णमूर्तीः अजादि-

नृसिंहान्ता एकपञ्चाशतः ताश्च केशवादिशिशुमारान्ता एकोनपञ्चाशन्मूर्तीरावाहयेत्। ता इत्यनेनैव वा शतानां ग्रहणम्। न पुनर्मूर्त्यन्तरावापः कार्य इत्येवशब्देनाऽऽचष्टे। नन्विदमसम्भवि। सहस्रकलशेषु शतमूर्तीनामावाहनायोग्यत्वादित्यतः पक्षत्रयेऽप्यावाहनप्रकारं दर्शयति ॥ द्विचतुर्वारमिति ॥ सङ्ख्याया व्याप्यव्यापकभावविवक्षया, अल्पाच्तरत्वाच्च द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः। सहस्रकलशेषु चतुर्वारमावृत्त्या एता एव शतमूर्तीरावाहयेत्। पञ्चशतकलशेषु द्विवारमावृत्त्येत्यर्थः। नन्वथापि द्विचतुर्वारावृत्तौ कः क्रमः इत्याकांक्षायामाह ॥ क्रमव्युत्क्रमत इति ॥ नन्वथापि सङ्ख्यासामान्यं नास्तीत्याशङ्क्य वर्णमूर्तीः पुनरित्यावृत्त्या योज्यम्। तथाच अजादिशिशुमारान्तानां मूर्तीनां क्रमेण शतकलशेष्वाहनम्। ततः शिशुमाराद्यजान्तानां शतान्तरावाहनम्। ततः पुनः पञ्चाशद्वर्णमूर्तीनां अजादिलालुकान्तानां पञ्चाशत्कलशेष्वावाहनम्। एवं च सार्धद्विशतकलशेषु क्रमव्युत्क्रमतः पुनर्वर्णमूर्तीनामावृत्त्या च सार्धद्विशतमूर्तित्वं सेत्स्यति। ततः पुनरनेन प्रकारेण द्विवारमावृत्तौ पञ्चशतत्वं चतुर्वारमावृत्तौ सहस्रत्वमिति विवेक्तव्यम्। अत एव "सहस्रकलशादित्वे" इति प्रथमनिर्दिष्टस्य पक्षस्यान्ते विवरणं नायुक्तम्। एवमावाहनानन्तरं तत्र सन्निधानसिद्ध्यर्थं नारायणाक्षारादिमन्त्रान् द्वादशवारं जपेदित्याह ॥ जपेदिति ॥ चशब्द आह्वानेन समुच्चयार्थः।

तदनन्तरकृत्यमाह ॥ ततस्त्विति ॥ प्रतिष्ठामण्टपतः स्नानमण्टपं प्रति प्रतिमामानीय चक्राब्जमण्डलाद्बहिः स्थापितैः "क्वाथेन क्षीरवृक्षाणां तथा पञ्चामृतैरपि" इत्यादिना निरूपितैः पञ्चभिः कलशैः स्नानं कारयेदिति शेषः। तत्र मन्त्रानाह ॥ प्रणवेनेति ॥ तुशब्द आद्यर्थः। एकवचनं बहुवचनार्थे। "वाचकः प्रणवो मम" इत्यादिना "तद्विदं पौरुषं सूक्तं" इत्यन्तेनोद्धृतैः प्रणवमातृकाष्टाक्षरव्याहृतिद्वादशार्णगायत्रीपुरुषसूक्तेत्येतैः प्रणवादिभिः पुरुषसूक्तान्तैर्मन्त्रैरित्यर्थः। 'विश्वतश्चक्षुरुत' इति ऋचा च स्नानं कारयेदिति पूर्वेणान्वयः। गन्धपुष्पादिभिरलंकुर्यादिति वक्ष्यमाणमेतच्छेषतयाऽपि योज्यम् ॥ १०८-१११ ॥

एवं पञ्चभिः कलशैरभिषेकमभिधाय, "कुशोदकं च कार्पूरम्" इत्यादिना निरूपितैः चक्राब्जादिमण्डलाद्बहिस्स्थैरपरैस्त्रयोदशकलशैः पुनरभिषेकं विधत्ते ॥ पुनश्चेति ॥

॥ तं.सा. ॥ पुनश्चाष्टाक्षरेणैव प्रणवेनैव भक्तितः ।
स्नापयित्वा गन्धजलैर्गन्धपुष्पादिभिः पुनः ॥ ११२ ॥

॥ त.क. ॥ गन्धजलैरित्येतच्छत्रिन्यायेन कुशोदकादीनप्युपलक्षयति । स्नानं कारयेदित्यत्राप्यनुवर्तिष्यते । अष्टाक्षरेण प्रणवेनेति मन्त्रोक्तिः । चशब्दात् पुरुषसूक्तान्ता विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रश्च गृह्यते । अवधारणं त्वष्टाक्षरस्य प्रधानत्वाभिप्रायेण । ततो गन्धपुष्पादिभिरलंकुर्यादिति शेषः ॥ ११२ ॥

अथ चक्राब्जमण्डले "ब्राह्मस्यैव चतुर्दिक्षु" इत्यादिना निरूपितैः कलशैरभिषेकं वक्तुं गर्भगृहे पीठिकायां प्रतिमास्थापनमुक्त्वाऽनुवादेन विधत्ते ॥ अलङ्कृत्येति ॥

॥ तं.सा. ॥ अलङ्कृत्य स्थापयेत्तु प्रतिमां प्रणवेन तु ।
जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तत्तन्मूर्तिमनुं तथा ॥ ११३ ॥

अष्टोत्तरशतं मन्त्री ध्यायेत्तेजोमयीं पुनः ।
प्रतिमां प्रतिमान्तस्थां तन्मध्ये परमं वपुः ॥ ११४ ॥

चिदानन्दरसं सर्वगुणसम्पूर्णमुत्तमम्[1] ।
पञ्चविंशतितत्त्वानां देवतास्तदनन्तरम् ॥ ११५ ॥

स्थापयेत्प्रतिमामध्ये परितः केशवस्य तु ।
तत्रात्वाहार्षसूक्तं च धर्मसूक्तं च वैष्णवम् ॥ ११६ ॥

सूक्तं च विश्वकर्मीयं पौरुषं सूक्तमेव च ।
जप्त्वा चैव निजं मन्त्रं पुनरष्टाक्षरं[2] सुधीः ॥ ११७ ॥

---

1. 'सर्वगुणपूर्णमनुत्तमम्' इति क्वचित् । 2. 'पुनरष्टोत्तरं' इति क्वचित् ।

प्रणवं च जपेद्विष्णुं ध्यायेदुत्तमरूपिणम्[1] ।
ततस्तु कलशैर्बाह्यक्रमेणैव जनार्दनम् ॥ ११८ ॥

स्नापयेदुक्तमन्त्रैस्तु मध्यमं प्रणवेन तु ।
अष्टार्णेन निजेनापि तथा पुरुषसूक्ततः ॥ ११९ ॥

॥ त.क. ॥ भक्तितोऽलङ्कृत्येति संबन्धः । तुशब्देन पञ्चरात्राद्युक्तम् अष्टबन्धनादिप्रकारं सूचयति ॥ तथाहि पञ्चरात्रे—

"............... प्रविशेद्गर्भमन्दिरम् ।
तन्मध्ये चतुरस्रां वा वृत्तां वाऽथ शिलां क्षिपेत् ॥

हस्तमात्रायतां शुद्धां तावद्विस्तारसंयुताम् ।
चतुरावरणां निम्नां गायत्र्या विष्णुपूर्वया ॥

तथैव वास्तुहोमाग्नौ चरुसर्पिस्समिद्धुतैः ।
जुहुयाद्रत्नविन्याससिद्ध्यर्थं देशिकोत्तमः ॥

प्रथमावरणे बीजान्यष्टौ गर्तेषु निक्षिपेत् ।
यवाश्च व्रीहयश्चैव निष्पावाश्च प्रियङ्गवः ॥

तिलाश्च माषाश्च तथा नीवारा शालयस्तथा ।
वज्रादीनि च रत्नानि द्वितीयावरणे तथा ॥

वज्रञ्च मौक्तिकञ्चैव वैडूर्यं जलजं तथा ।
स्फटिकं पुष्परागं च चन्द्रकान्तं तथा परम् ॥

इन्द्रनीलं च पूर्वादिदिक्ष्वष्टसु निवेशयेत् ।
धातूंस्तृतीयावरणे तथैव विनिवेशयेत् ॥

लोहांश्चतुर्थावरणे तथैव विनिवेशयेत् ।
निम्नेषु निक्षिपेत् स्वर्णं रूप्यं ताम्रं तथैव च ॥

1. ध्यायन्नुत्तमरूपिणम्—अ

अयश्च त्रपुकं चैव कूर्मं कनकनिर्मितम् ।
शङ्खं चक्रं च सौवर्णं लोहन्यासोऽयमीरितः ॥

पुण्याहं वाचयेत् पश्चात् वैष्णवैर्मन्त्रवित्तमैः ।
स्त्रीशिलापद्ममध्ये तु प्रणवन्यसनं भवेत् ॥

कर्णिकायां स्वरन्यासः व्यजनं न्यसनं दले ।
दलेषु शक्तयश्चाष्टौ नवमी कर्णिका भुवि ॥

विमलोत्कर्षिणी ज्ञानक्रियायोगेति शक्तयः ।
प्रह्वी सत्या तथेशानानुग्रहा नवमी स्मृता ॥

पिण्डिकां पूजयेत् पश्चात् गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
अक्षतैश्चैव वासोभिर्लक्ष्मीरूपां च पिण्डिकाम् ॥

प्रच्छाद्य द्वारिकास्तस्य न्यासं कृत्वा बहिर्गुरुः ।
अर्घ्यपाद्यादिभिर्देवमर्चयेद्द्वादिदेशिकः ॥

अन्तः प्रवेशयेद्देवं पिण्डिकां च प्रदक्षिणम् ।
गत्वाऽह्वार्षमित्येतत् सूक्तं च सहमूर्तिपाः ॥

ध्रुवा द्यौरिति मन्त्रेण वदेद्गुरुर्वेनुज्ञया ।
आचार्यः पुरतः स्थित्वा सर्वेण स्थापयेद्धरिम् ॥

पीठमध्यगते गर्ते बिम्बशंकुं निवेशयेत् ।
ऊर्ध्वलम्बितसूत्रेण पश्येच्च समतां स्थितेः ॥

पिण्डिकानालरन्ध्रं चाष्टबन्धेन पूरयेत् ।
लाक्षासर्जरसं चैव कुरविन्दं च गुग्गुलम् ।
तैलेन पाचितं सार्धं अष्टबन्धनमिष्यते ॥" इत्यादि ।

पिण्डिकायां प्रतिमास्थापनानन्तरं कर्तव्यमाह ॥ जपेदित्यादिना तत इत्यतः प्राक्तनेन ॥ अत्र चिदानन्दरसं सर्वगुणसम्पूर्णमुत्तमं श्रीजनार्दनं प्रतिमामध्ये स्थापयेदावाहयेदित्यन्वयः । तुशब्देन कुम्भस्थं परमात्मानमिति

शेषं सूचयति। प्रतिमामध्ये इत्युक्तस्य साक्षाद्देवेति प्रतीतिं वारयन् इति-कर्तव्यतां चाऽऽह ॥ ध्यायेदिति ॥ शिलादिप्रतिमान्तस्थां तेजोमयीं वायोर्लक्ष्म्या वा प्रतिमां ध्यायेत्। तन्मध्ये चिदानन्दरसं सर्वगुणसम्पूर्णम् उत्तमं परमं वपुर्ध्यायेदित्यादि योज्यम्। परया मया सहितं परममित्यर्थः। तत्र तुशब्देन,

"आनन्दं सर्वगं नित्यं व्योमातीतं परात्परम्।
मरीचिचक्रमध्यस्थं वासुदेवमजं विभुम्॥
ब्रह्मरन्ध्रेण बिम्बान्तः प्रविष्टं प्रविचिन्तयेत्।"

इत्युक्तं ध्याने विशेषं सूचयति। प्रतिमामध्ये भगवन्तमावाह्य केशवस्य परितः पञ्चविंशतितत्त्वानां देवतास्तदनन्तरमावाहयेत्। ततस्तत्प्रतिमाहृदयं स्पृष्ट्वा अष्टोत्तरशतमष्टाक्षरं मन्त्रं जपेत्। तत्तन्मूर्तिमनुं च रामादिमन्त्रं चाष्टोत्तरशतं जपेत्। मन्त्रमित्यनेन देवसान्निध्यापादकं विष्णोर्नुकमित्यादिमन्त्रजातं गृह्यते। यथोक्तं "याचेत देवसान्निध्यम्" इति। तत्तन्मूर्तिमनुं पञ्चविंशतितत्त्वदेवतामनुं जपेदिति केचित्। मन्त्री मन्त्रसिद्धिमान्।

प्रकृतमभिषेकमितिकर्तव्यतापूर्वं विधत्ते ॥ तत्रेत्यादिना ॥ सूक्तं जपेदेवेति सम्बन्धः। चशब्दादष्टोत्तरशतमित्यनुकृष्यते। तदनुवादेन मन्त्रान्तर-जपं विधत्ते ॥ जप्त्वेति ॥ आ त्वाहार्षसूक्तादिपञ्चसूक्तानि जप्त्वा निजं मन्त्रं कृष्णादिमन्त्रं अष्टाक्षरं प्रणवं च जपेदिति संबन्धः। एवशब्देन जपस्य आवश्यकतामाचष्टे। चशब्देन ध्यायेदित्यनुकर्षः। उत्तमरूपिणं श्रीहरिं ध्याये-दिति संबन्धः। ततः उत्तमरूपिणं ध्यायन् सर्वतो बाह्यक्रमेणैव न त्वन्त-र्लिखितपद्मस्थक्रमेणेत्यर्थः ॥ कलशैरिति ॥ सहस्रैः, पञ्चशतैः, सार्धद्विशतैः, शतैः, पञ्चाशद्भिः, पञ्चविंशतिभिश्च जनार्दनं स्नापयेत् इति संबन्धः। तत्र मन्त्रमाह ॥ उक्तमन्त्रैरिति ॥ आ त्वाहार्षसूक्तादिपुरुषसूक्तान्तैः पञ्चभिः निज-मन्त्राष्टाक्षरप्रणवैश्चेत्यर्थः। ननु सहस्रकलशैरभिषेके कथमष्टौ मन्त्रा अभि-धीयन्ते ? इतरेषाममन्त्रत्वं वा स्यादित्याशङ्क्य द्विचतुर्वारमेवेत्युक्तद्विचतुः-

पञ्चाशदावृत्तिलक्षणोपायं तुशब्देनाह। ननु पक्षषट्केऽपि मध्यमकलशे यावत्या आवृत्त्या यो मन्त्रः प्राप्यते तेन मन्त्रेण मध्यमकलशाभिषेकः कर्तव्य इत्यादि-नियमप्राप्तौ पक्षभेदेन नियममाह ॥ मध्यममिति ॥ द्वितीया तृतीयार्थे। तुः वार्थे। प्रणवेन वा अष्टाक्षरेण वा तत्तन्मूर्तिमन्त्रेण वा पुरुषसूक्तेन वा मध्यम-कलशेन स्नापयेदिति सम्बन्धः। प्रणवादिना मध्यमकलशमभिमन्त्र्य तेन स्नापयेदिति वाऽर्थः ॥ ११३-११९ ॥

एवमेव पञ्चगव्यकलशेऽप्यनियमप्रसक्तौ आवाहनदेवतासु न्यूनतां च परिहरन्नतिदिशति ॥ आवाहनं चेति ॥

॥ तं.सा. ॥ आवाहनं च स्नपनं पञ्चगव्येन[1] मध्यवत्।
पूर्वाद्युत्तरपर्यन्तः[2] कलशक्रम उच्यते ॥ १२० ॥

॥ त.क. ॥ तृतीयान्ताद्वतिः। मध्यमकलशेन स्नपनं यद्वत् यादृङ्मन्त्र-विशिष्टं तद्वत् पञ्चगव्येन, सप्तम्यर्थे तृतीया, मध्यस्थे कलशे आवाहनमिव पञ्चगव्यकलशेऽपीत्यर्थः। ब्राह्मक्रमेणेत्यपर्यवसितमुक्तम्[3]। किमुपज्ञं किमव-सानमिति न ज्ञायते। अत आह ॥ पूर्वादिति ॥ उच्यते शास्त्रेषु। अतः स एवानुसर्तव्य इति शेषः ॥ १२० ॥

अभिषेकानन्तरं कृत्यमाह ॥ जप्त्वेति ॥

॥ तं.सा. ॥ जप्त्वा पुनश्च तन्मन्त्रान् पूजयेच्च विधानतः।
द्वारलोकपतिभ्यश्च बलिं दत्त्वा यथाक्रमम् ॥ १२१ ॥

॥ त.क. ॥ तन्मन्त्रान्, कर्मधारयः, आ त्वाहार्षादिमन्त्रान्। पुनर्जपे-दिति शेषः। चशब्देन भगवत्सान्निध्यसिद्धिं प्रयोजनं सूचयति। एवं जप्त्वा पूजयेत्। हरिमिति शेषः। "समाराध्य ततो देवं पायसान्नं निवेदयेत्" इत्युक्तविधानं विधानत इत्यनेनोच्यते।

---

1. पञ्चगव्यस्य–अ। पाञ्चगव्येनेति क्वचित्। 2. –पर्यन्तमिति क्वचित्॥
3. –त्यपर्यवसिततत्त्वमुक्तम्–क।

चशब्देन—

"प्रच्छाद्य नूतनैर्वस्त्रैः प्रतिमां कम्बलेन वा ।
त्रियहं बन्धयेद् द्वारं कवाटेन सुसंवृतम्[1] ॥

देवर्षिपितरः सिद्धाः तथाऽन्ये देवयोनयः ।
अर्चन्ति देवं त्रियहं त्रिरात्रान्ते च मानवाः ॥"

इत्युक्तं त्रिरात्रकवाटबन्धनादिकं[2] सूचयति । तदनन्तरकृत्यमाह ॥ द्वारेति ॥ द्वारलोकपतीन् स्थापयेदिति वाक्यमादावुपस्कर्तव्यम् । 'याचेत देवसान्निध्यं परिवारांश्च कल्पयेत्' इति वचनात् । यथाक्रममित्येतत् तेन सम्बध्यते । क्रमो विधिः । तेन द्वारपालकादिगर्भगृहेषु पूर्वनिर्मितेषु पिण्डिकास्थापनं, पिण्डिका-बिले बिम्बशंकुसंयोजनं, पिण्डिकारन्ध्रेषु अष्टबन्धनस्थापनं, तत्तन्मन्त्रेण तत्त-त्प्रतिमाहृदयस्पर्शपूर्वकं जपः, ततः आह्वानम्, अभिषेक इत्यादिविधिर्गृह्यते । द्वारपतिभ्यो लोकपतिभ्यश्च यथाविधि बलिं दत्त्वा पूजयेदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १२१ ॥

"आचार्यं पूजयेत्तस्मिन् प्रतिष्ठादिवसे प्रभुः ।
सौवर्णैः कुसुमैर्वस्त्रैर्नूतनैरंगुलीयकैः ॥

केयूरहारवलयैरुपवीतोत्तरीयकैः ।
क्षेत्रारामगृहैर्वित्तैः [3]धनैर्जीवधनैस्तथा ॥

दासीदासेन च तथा हस्त्यश्वशिबिकादिभिः ।
एवं प्रकारैरन्यैश्च तोषयेद्गुरुमात्मवान् ॥

आत्मानं पुत्रदारांश्च देवे तद्वन्निवेदयेत् ।
मातृत्वेन पितृत्वेन भावयेच्च गुरूत्तमम् ॥

सखात्मत्वेन सम्भाव्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।
सहस्रं धेनवो देयाः दक्षिणा गुरवे तदा ॥

---

1. सुसंस्कृतम्–प 2. —बन्धनादिकृत्यं–क 3. जीवाजीवधनैस्तथा–प

सहस्रनिष्कमथवा दक्षिणा चोत्तमा मता ।
तदर्धा मध्यमा ज्ञेया तदर्धा चाधमा मता ॥

अथवा दक्षिणा देया शतं हेम्नामनुत्तमम् ।
दशनिष्कमशक्तस्तु तदर्धं पादमेव वा ॥

यथावित्तानुसारेण दक्षिणा परिकीर्तिता ।
कर्मणां कर्षणादीनामङ्गत्वेन यदाहृतम् ॥

तदिष्टशिष्टं सकलं गुरोरेव धनं भवेत् ।
ऋत्विजामपि सर्वेषां तथाऽऽम्नायेष्वधीतिनाम् ॥

ब्राह्मणानां च विदुषां भक्तानां पुरुषोत्तमे ।
तथैकायननिष्ठानां द्विषट्कनियतात्मनाम् ॥

वासुदेवैकनिष्ठानां निषन्मार्गविदामपि ।
यतीनां ब्रह्मचारीणां वनस्थाश्रमवासिनाम् ॥

अन्येषां विष्णुभक्तानामस्मिन्नर्थेऽनुयायिनाम् ।
विष्णुकर्मरतानां च सदस्यानां च दक्षिणा ॥

देया गोभूसुवर्णादिरूपा वित्तानुसारतः ।
कालज्ञानां तथा गीतनृत्तवाद्यादि कुर्वताम् ।
यथार्हं वित्तवासोभिः कुर्यात्तृप्तिं यथेप्सितम् ॥"

इत्यादिवचनाद्दक्षिणाप्रदानस्यावश्यकत्वात् गुरुदक्षिणाप्रदानप्रकारं संगृह्णाति ॥ वस्त्रेति ॥

॥ तं.सा. ॥ वस्त्ररत्नहिरण्याद्यैरलंकृत्य विभूतितः[1] ।
गुरवे दक्षिणां दद्यात् कोटिं लक्षं सहस्रकम् ॥ १२२ ॥

शतमर्धं तदर्धं वा निःस्वो भक्त्या क्षमापयेत् ।
तदर्धमृत्विजां चैव तदर्धं पारणाकृताम् ॥ १२३ ॥

---

1. "विधानतः" इति क्वचित् ।

*

॥ त.क. ॥ आद्यशब्देन वचनोक्तमंगुलीयादिकं गृह्यते। गुरुमिति शेषः। तस्मै गुरवे दक्षिणां दद्यादिति संम्बन्धः। कोटिं लक्षं सहस्रकमित्युत्तममध्य-माधमकल्पोक्तिः। तेन वचनमधमकल्पानुसारीत्युक्तं भवति। शतमर्धं तदर्धं वेत्यधमाधमकल्पे पक्षत्रयोक्तिः। अत्र सर्वत्र द्वितीयान्तात् पूर्वं गवामिति वा निष्कानामिति वा पूरणीयम्। 'निःस्वो भक्त्या क्षमापयेत्' इति वचनान्तर-संग्रहः॥ तदर्धम् ऋत्विजामिति॥ ऋत्विजामपि सर्वेषां तथाऽऽम्नायेष्वधीतिना-मिति संमुग्धोक्तेः व्याख्यानम्॥ पारणाकृतामिति॥ पारायणकृतामित्यर्थः। तदर्धं कोट्यर्धं, लक्षार्धं, सहस्रार्धं, शतार्धं, पञ्चाशदर्धं, पञ्चविंशत्यर्धं वा ऋत्विग्भ्यो दद्यात्। तदर्धं कोट्यर्धार्धं, लक्षार्धार्धं, सहस्रार्धार्धं, शतार्धार्धं, पञ्चाशदर्धार्धं, पञ्चविंशत्यर्धार्धं वा वेदपारायणकृद्भ्यो दद्यादित्यर्थः। चशब्दात् 'ब्राह्मणानां च विदुषाम्' इत्याद्युक्तसंग्रहः॥ १२२, १२३॥

"ब्राह्मणांस्तोषयेद्वित्तैर्भोजनैश्च गवादिभिः' इति वचनं विवृण्वन् संगृह्णाति॥ आ श्वभ्य इति॥

॥ तं.सा.॥ आ श्वभ्य आ श्वपाकेभ्यो दद्यादन्नं समस्तशः।
पुरस्तात्परतश्चैव सप्तरात्रं निरन्तरम्॥ १२४॥
सुवर्णवस्त्ररत्नाद्यैरागताभ्यागतानपि।
पूजयेच्छक्तितो भक्त्या प्रीयतां भगवानिति॥ १२५॥

॥ त.क.॥ समस्तशः समस्तेभ्यः। सुवर्णवस्त्रेत्यादि 'वित्तैस्तोषयेत्' इत्यस्य विवरणम्। प्रीयतां भगवानिति सर्वत्रेतिकर्तव्यता कर्तव्या। पुरस्तात्परतश्चैवेति वचनान्तरसंग्रहः॥ १२४, १२५॥

तत्रैवेतिकर्तव्यतान्तरमाह॥ गीतेति॥

॥ तं.सा.॥ गीतनृत्तैश्च वाद्यैश्च पुराणैरितिहासकैः।
[1]सूक्तैर्मङ्गलघोषैश्च वैदिकैर्दिनसप्तकम्॥ १२६॥

1. स्तोत्रैर्मङ्गल–अ

नयेत्ततो महाराज विभूत्याऽवभृथं सुधीः ।
कारयेद्देवदेवस्य स्वाध्यायैर्गीतनृत्तकैः[1] ॥ १२७ ॥

॥ त.क. ॥ बहुवचनान्तद्वन्द्वः । वैदिकैः सूक्तैरिति सम्बन्धः । चशब्देन चतुर्थेऽहनि मानुषैः पूजाप्रकारः "चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्नपनं प्रातरिष्यते" इत्यादिवचनोक्तः संगृहीतः । नयेदित्यतः परं "एवं कर्मार्चादीनपि स्थापयेत्" इत्यध्याहरणीयम् ।

"आवाहनं मूलबेरात् कर्माद्यर्चासु कल्पयेत् ।
कर्मार्चां स्थापयेद् ब्राह्मे याम्ये तु मुखकौतुकौ ॥
तीर्थस्नपनबिम्बे च उत्तरे स्थापयेद्गुरुः ।
शयनोत्थानबिम्बं च बलिबिम्बं च दक्षिणे ।
लौकिकं लोहजं बिम्बं स्थापयेदिष्टभूमिषु ॥"

इत्युक्तेः । मूलबेरः मूलमूर्तिः । कर्मार्चा कर्मकरणमूर्तिः । मुखकौतुकौ यागमूर्तिः उत्सवमूर्तिश्च । तीर्थबिम्बं स्नपनबिम्बं चेत्यादि योज्यम् ।

"पश्चिमे रात्रिभागे तु तीर्थबिम्बाधिवासनम् ।
बद्ध्वा प्रतिसरं तीर्थबिम्बाभावे चतुर्मुख ॥
नित्योत्सवप्रतिकृतेरभावे त्वधिवासनम् ।
स्नानार्चायां भवेद्यद्वा बिम्बस्योत्सवकारिणः ॥
उत्सवं प्रातरारभ्य कुर्यात् पूर्वोदितक्रमात् ।
उत्थाप्य शायितं बिम्बं निवेश्य मुखमण्टपे ॥
आदाय स्थापितान् कुम्भान् यागमण्टपभूमिषु ।
नीत्वा प्रदक्षिणं धाम तीर्थबिम्बस्य सन्निधौ ॥
स्थापयित्वा धान्यराशौ तीर्थबिम्बं यथाविधि ।
वस्त्रान्तमर्चयित्वाऽन्ते मुहूर्ते शोभने गुरुः ॥

1. गीतनर्तनैः–अ

एकबेरे मूलबेरमन्यथा तीर्थकौतुकम् ।
कुम्भैरभ्युद्धृतैर्देवं मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

पूर्वादिमध्यकुम्भान्तमभिषिञ्चेद्यथाविधि ।
स्नानादिदीपपर्यन्तं प्रतिकुम्भं समर्चयेत् ॥

पठत्सु विप्रवर्येषु दिक्षु स्वाध्यायमुच्चकैः ।
घोषयत्सु च वाद्येषु मन्त्रैरब्दैवतैर्गुरुः ॥

नववस्त्रोत्तरीयाद्यैर्दीपान्तैरर्चिते हरौ ।
अवहन्यान्निशाचूर्णं निक्षिप्तं तदुलूखले ॥

आदाय कुम्भचूर्णैस्तैः श्रीसूक्तेनाभिषेचयेत् ।
ऋत्विजो देशिकेन्द्रश्च देवं गत्वा प्रदक्षिणम् ॥

अष्टाङ्गप्रणिपातेन प्रणिपत्य विकीर्य च ।
पुष्पाण्यञ्जलिभिर्देवं स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकधा ॥

अलंकृतैर्भागवतैश्छत्रचामरधारिभिः ।
तैरेव सर्वैर्बहुभिर्भाव्यं देवसमीपगैः ॥

आरोप्य देवं हस्त्यादौ तीर्थबिम्बमलंकृतम् ।
पश्चादुत्सवबिम्बेन नीयमानेन पूर्ववत् ॥

भद्रं कर्णेति मन्त्रेण यानमारोपयेत्ततः ।
सपुष्पहेमप्रभया युक्तं पुष्पैरलंकृतम् ॥

याने तत्र समासीनमभ्यर्च्य न्यासपूर्वकम् ।
एवं निवेदयत्तस्मै भक्ष्यं चापूपकादिकम् ॥

परः सहस्रैः सर्वत्र दीपयेच्च शतावरैः ।
द्विजेन्द्रमुख्यैर्बहुभिर्भूषितैर्धवलाम्बरैः ॥

कञ्चुकोष्णीषसहितैर्बालव्यजनपाणिभिः ।
तालव्यजनहस्तैश्च बर्हिबर्हकरैस्तथा ॥

मुक्तातपत्रहस्तैश्च मेघस्तम्भादिधारिभिः ।
बिभ्राणैर्धूपपात्राणि गन्धोद्गारीणि विश्वतः ॥

यानारूढेन पुरतो रचिताञ्जलिकर्मणा ।
मत्स्यध्वजाधिरूढेन तथा तार्क्ष्येण पद्मज ॥

पृष्ठतश्च प्रणमता शिबिकाङ्कनकोज्वलाम् ।
आरूढेन विरिञ्चादीन् समुत्सारयता बहिः ॥

विष्वक्सेनेन देवेन वेत्रहस्तेन सेवितः ।
उपानहौ पादुके च पात्रे कनकनिर्मिते ॥

समारोप्य पुरो विप्रैर्धारयद्भिरलंकृतैः ।
राजचिह्नानि चान्यानि यातव्यमविलम्बितम् ॥

विप्रैस्त्रयीमधीयानैर्जपस्तुतिपरायणैः ।
नृत्यता गायता चापि गाणिक्येनानुसेवितः ॥

वीणादिवादनपरैर्वैन्दिभिश्च तथाऽपरैः ।
षड्जादिगीतनिपुणैर्वाद्यवादनकोविदैः ॥

गद्यं पद्यं तथा मिश्रं पठद्भिः स्तोत्रमुज्ज्वलम् ।
भाषाश्च बहुधा भिन्ना भाषमाणैरितस्ततः ॥

वैतण्डिकैस्तथा जल्पनिपुणैर्वादशिल्पितैः ।
तथा तत्त्वकथानिष्ठैः पदार्थज्ञैश्च तार्किकैः ॥

मीमांसकैर्याज्ञिकैश्च छान्दसैः साङ्ख्यकोविदैः ।
योगज्ञैश्च पुराणज्ञैः शाब्दिकैस्तत्त्ववेदिभिः ॥

मौहूर्तिकैश्च गणशः परस्परजिगीषुभिः ।
ततश्चात्रोक्तमार्गेण प्रमेयं बहुधा स्थितम् ॥

उच्चैर्बुवाणैर्विद्वद्भिः पञ्चरात्रपरायणैः ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं कथयद्भिश्च तात्त्विकैः ॥

संस्कृतं प्राकृतं मिश्रमीरयद्भिरितस्ततः ।
देवदेवस्य पुरतः पृष्ठे पार्श्वे स्थितैर्जनैः ॥

सहितं सरितस्तीर्थं नीत्वा यद्वा सरित्तटम् ।
दर्शे च पौर्णमास्यां च अर्वाक् चेद्योजनाविधौ ॥

समुद्रतीरमथवा मण्टपे तत्र कल्पिते ।
अवरोप्यासने यानं विशिष्टे तीर्थकौतुके ॥

कलशानग्रतः पञ्चविंशति दश सप्त च[1]
यद्वा यद्वा नव न्यस्य यथाविधि यथापुरम् ॥

कलशैरभिषिञ्चयाथ चक्रं शिष्टैश्च वारिभिः ।
सरिदादौ च तीर्थे[2] तु तीर्थान्यावाह्य नामभिः ॥

निमज्जयेत्तत्र बिम्बं चक्रं मन्त्रैर्यथाविधि ।
तीर्थार्थमौत्सवे बिम्बे समानीते तु वारिभिः ॥

प्रोक्ष्य कूर्चाग्रपतितैः बिम्बचक्रं निमज्जयेत् ।
चक्राभावे तु तत्कूर्चं केवलं देवसन्निधौ ॥

देवेन सह तत्काले निमज्जन्ति च ये जनाः ।
ते निर्धूयाऽशुभं सर्वं महापातकमप्यथ ॥

यान्ति ध्रुवं सुदुष्प्राप्यं स्थानमाचन्द्रतारकम् ।
मण्टपे देवमानीय पूजयित्वा यथा पुरा ॥

महाहविर्निवेद्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
आलयाभ्यन्तरं यानमारोप्य प्रापयेत्ततः ।
तद्रात्रौ मण्टपे देवं नीत्वाऽभ्यर्च्य यथाविधि ॥"

इत्यादिना अवभृथस्नानप्रकारः सविस्तरं पञ्चरात्रेषु निरूपितः । तं संगृह्णाति ॥ तत इत्यादिना शतप्रस्थादित्यतः प्राक्तनेन ॥ उक्तरीत्या महाराजविभूत्या

1. दश पञ्च च क   2. तीर्थेन–क

स्वाध्यायैर्गीतनर्तनैश्च सह तीर्थमूर्तिं बहिर्नीत्वा देवदेवस्य अवभृथस्नानं[1] कारयेदित्यर्थः ॥ १२६, १२७ ॥

तदेव स्थलविशेषनिर्देशपूर्वकं विवृणोति ॥ महानदीति ॥

॥ तं.सा. ॥ महानदीसङ्गमे तु तीर्थे [2]चातिप्रशस्तके ।
[3]स्नापयेत्पूर्ववन्मन्त्रैः पुंसूक्तान्तैः स्मरन् हरिम् ॥ १२८ ॥
ततः पूर्ववदागत्य प्रवेश्य पुरुषोत्तमम् ।
पूजयित्वा विधानेन दत्त्वा दानानि शक्तितः ॥ १२९ ॥
गुरुं च भक्त्या सम्पूज्य स्वीकुर्यादाशिषस्ततः ।
शतप्रस्थादनूनं तु नैवेद्यं पायसोत्तरम् ॥ १३० ॥
दिनेष्वेतेषु दातव्यं [4]सघृतं ससितादिकम् ।
पश्चादपि यथाशक्ति पूजा कार्या हरेः सदा ॥ १३१ ॥

॥ त.क. ॥ महानद्याः समुद्रेण सङ्गमे, परस्परसङ्गमे वा अतिप्रशस्ततीर्थे, समीपकाधिकरणे सप्तमी, तत्तीरे इत्यर्थः। तुशब्दान्महानद्यादितीरे परिकल्पितमण्टपे [5]अवस्थापनं सूचयति । "पूर्ववत्" इत्यनेन पञ्चविंशत्यादिकलशस्थापनं तत्पूजादिकं चाभिप्रैति । पुंसूक्तान्तैः आ त्वाहार्षाद्यैरिति शेषः । पूर्ववदर्चितैः कलशैः स्नापयेदिति शेषः । हरिं स्मरन्निति सर्वत्र सम्बध्यते । तीर्थमूर्तेश्चक्रस्य त्रिर्निमज्जनम् । ततः सर्वेषां स्नानं तुशब्देनाऽऽचष्टे । पूर्ववदागत्येत्यनेन महाराजविभूत्यादिसाहित्यमुच्यते । चशब्देन ब्राह्मणादीनामपि पूजा सूच्यते । ततो गुरुब्राह्मणादित्यर्थः । निवेद्यद्रव्ये सङ्ख्याया बहुविधोक्तेः प्रसङ्गात्स्वयं निष्कृष्य दर्शयति ॥ शतप्रस्थादिना सदेत्यन्तेन ॥ [6]सप्तदिनेष्वेतेषु" इत्यनेन नित्यपूजायां नेयं सङ्ख्येति सूचयति । निवेद्यस्येदमित्यण् ।

---

1. कारयेदिति संबन्धः-क 2. वा–अ 3. स्नापयेत्पूर्वमन्त्रैश्च–अ
4. ससितं सघृतादिकम्–अ 5. देवस्थापनं–क 6. कमातृकायां "सप्त" इति नास्ति।

॥ पायसोत्तरमिति ॥ सङ्ख्यातं पायसमधिकं कुर्यादित्यर्थः । सघृतमित्यनेन अभिघारणं विना नैवेद्यं निषेधति । ससितादिकमित्यनेन सितशर्करा, आदिशब्देन मधु, तेन सहितं नैवेद्यं प्रशस्तमित्युच्यते । सप्तदिनेषु शतप्रस्थादनूनं चेन्नित्यपूजायां किं मानमित्यत आह ॥ पश्चादपीति ॥ सप्तरात्रादनन्तरमपि हरेः सदा नित्यपूजा यथाशक्ति नैवेद्यप्रदानेन कार्येत्यर्थः ॥ १२८-१३१ ॥

अत्र नदीप्रवाहादिना कालतो वा प्रतिमादेवालयप्रासादादौ भग्ने तत्सर्वं विहाय पुनः स्थलान्तरे उक्तप्रकारेण प्रतिष्ठादिकं कार्यमुत तेषामेव समाधानेन संग्राह्यतेति जिज्ञासायां—

"स्वायम्भुवार्षदिव्येषु मानुषेषु चतुर्ष्वपि ।
अङ्गहानौ लोहजेषु तप्तजाम्बूनदैः पुनः ॥

समाधातव्यमेवाङ्गं न त्याज्यं शैलजेष्वपि ।
तद्वदेव समाधानं दारुजादिषु पञ्चसु ॥

हीनाङ्गानि तु बिम्बानि हित्वा तानि पुनः सृजेत् ।
अङ्गमात्रसमाधाने सृष्टौ [1]सर्वात्मनाऽपि च ॥

कुम्भे शक्तिं समावाह्य निर्माय च यथा पुरा ।
अधिवासादिकं सर्वं प्रतिष्ठायामिवाचरेत् ॥

प्रभापद्मासनादीनां वैकल्पे चलनेऽपि वा ।
आयुधेऽपि च चक्रादौ यष्टव्यो नासमाहितः ॥

उद्वास्य प्रतिमाशक्तिं मूलबेरे घटेऽपि वा ।
चक्रादेश्च समाधानं कार्यं तस्मिन् समाहिते ॥

सम्प्रोक्ष्य पूजयेच्छक्तिमावाह्य प्रतिमासु ताम् ।
प्रासादे वाऽपि शिथिले पूजयेद्बालवेश्मनि ॥

1. अर्चात्मनाऽपि च—क

उपेतं परिवारैः स्वैर्देवं मूले यथा तथा ।
अजीर्णे ध्रुवबेरे तु जीर्णे धामनि तान् स्थितान् ॥

देवान् देवपरीवारान् मूलबेरे निवेशयेत् ।
अजीर्णधामनिष्ठानां जीर्णे तु ध्रुवकौतुके ॥

नोद्वासोऽन्यत्र कर्तव्यो देवादीनां चतुर्मुख ।
अमानुषं च बिम्बादि पूर्वलक्षणवर्जितम् ॥

जीर्णोद्धारेऽपि कर्तव्यं तथैव न तदन्यथा ।
शयनं वासनं स्थानं यानं वा तद्यथापुरम् ॥

बिम्बस्य पुनरुद्धारस्तथैव स्यादमानुषे ।
मानुषेषु स्थितादीनां बिम्बानामिच्छया भवेत् ॥

पुनः सृष्टिर्न दोषाय तथा सति चतुर्मुख ।
दिव्यं विमानं यद्वस्तु यन्मानं यादृशं पुरा ॥

तादृगेव पुनः सृष्टौ नान्यथा [1]तच्च कल्पयेत् ।
अन्यथा कल्पने दोषो राज्ञो राष्ट्रस्य च ध्रुवम् ॥

सालगोपुरपीठादौ चलिते जीर्ण एव वा ।
दृढं शिलादिभिः कुर्यात् विस्तीर्णमथवाऽन्यथा ॥

नद्यादिजलवेगेन चलिते नष्ट एव वा ।
प्रासादादौ पुनः स्थाने निर्बाधेऽन्यत्र कल्पयेत् ॥

या मूर्तिर्येन मन्त्रेण यादृशेनाधिकारिणा ।
प्रथमे कल्पने सैव द्वितीये कल्पने भवेत् ॥

मूर्तिस्तदेव तन्त्रं च स एव स्थापकः पुनः ।
तन्त्राधिकारिमूर्तीनां व्यत्यये कल्पने पुनः ॥

1. तत्प्रकल्पयेत्—क

नृणां नरपतेश्चापि राष्ट्रस्यापि भवेत् क्षयः ।
बहुबेरप्रतिष्ठायां जीर्णोद्धारे यथा पुरा ॥

कूर्मार्चां स्थापयेद्वेद्यां शाययेच्चापि मण्टपे ।
नाधिवासो जले कार्यो न नेत्रोन्मीलनं तथा ॥

न तत्त्वसंहरोत्पादौ सर्वं कर्मान्यथा चरेत् ।
शक्तिं कुम्भे समावाह्य कुम्भं धान्यस्थितं पुनः ॥

अभ्यर्च्य समये प्राप्ते मूलबेरे गुरुस्स्वयम् ।
शक्तिं निवेशयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना हरौ ॥

कुम्भतोयावशेषेण परिवारप्रकल्पनम् ।
उत्सवं कारयेदन्ते सर्वशान्तिकरो हि सः ॥"

इत्यादिना सप्रभेदम् जीर्णालयाद्युद्धारः प्रपञ्चितः पञ्चरात्रे। तं स्वयं संगृह्णाति ॥ जीर्णालयेत्यादिना ॥

॥ तं.सा. ॥ जीर्णालयोद्धृतौ चैव तत्त्वमन्त्रान् स्वकं तथा ।
[1]प्रातिलोम्येन जप्त्वैव मूर्तौ संकोचयेद्धरिम् ॥ १३२ ॥

॥ त.क. ॥ गर्भगृहव्यतिरिक्तस्य जीर्णस्य आलयस्योद्धृतौ सत्यां कर्तव्यायां [2]स्वकं मन्त्रं मन्मूर्तिमन्त्रं तत्त्वमन्त्रांश्च प्रातिलोम्येनोपसंहारक्रमेण यथाशक्ति जप्त्वा गर्भगृहस्थमूर्तौ बहिर्जीर्णमण्टपव्याप्तं हरिं सङ्कोचयेत् । मण्टपादिषु व्याप्तं हरिमाकृष्य गर्भगृहान्तःस्थप्रतिमायां स्थापयेदिति यावत् । एवं गर्भगृहस्यापि जीर्णत्वेन तदुद्धृतौ कर्तव्यायां सत्यां प्रातिलोम्येन तत्त्वमन्त्रादीन् जप्त्वा मूलबेरस्थितं हरिमाकृष्य उत्सवादिमूर्तौ स्थापयेदित्यर्थः । एकबेरविधाने तु मूर्तिराश्रयकुम्भः । तस्मिन् सङ्कोचयेदित्यर्थः ॥ १३२ ॥

उत्सवमूर्तौ मूलबेरस्थहरेः सङ्कोचपक्षे तदनन्तरकर्तव्यमाह ॥ उक्तेनैवेति ॥

1. प्रतिलोमेन–अ 2. स्वकमन्त्रतत्त्वमन्त्राश्च–क

॥ तं.सा. ॥ उक्तेनैव विधानेन [1]तदर्धैर्विभवैः सुधीः ।
पादमात्रैरपि हरिं स्नापयित्वा यथोदितम् ॥ १३३ ॥

॥ त.क. ॥ अवभृथस्नानादावुक्तेन बहिर्निर्गमनविधानेन दोलिकादौ आरोपणेन तदर्धैः पादमात्रैर्वा विभवैः सुधीर्गुरुः हरिमुत्सवादिमूर्तिं निर्गमयेत् । प्रागेव कृते अन्यत्र मण्टपे स्थापयेच्च । तत्र 'सहस्रमर्धं पादं वा' इत्यादिना यथोदितं कलशान् स्थापयित्वा हरिं स्नापयेत् आ त्वाहार्षादिमन्त्रैः । ततः स्नापयित्वा यावज्जीर्णमण्टपोद्धारः तावत्पर्यन्तं तत्रैव नित्यं पूजयेत् । ततः पूर्वोक्तविधानेन वास्तुपुजादिना बलिदानादिना च तत्रैवान्यत्र देवालयं कुर्याच्चेति शेषः ॥ १३३ ॥

ततः किं कार्यमित्यत उक्तानुवादेन पुनस्तत्र स्थापनप्रकारमाह ॥ एतेनैवेति ॥

॥ तं.सा. ॥ एतेनैव विधानेन कृत्वा देवालयं पुनः ।
स्थापयेत्पुण्डरीकाक्षं द्विगुणेन [2]प्रवाहनात् ॥ १३४ ॥

॥ त.क. ॥ प्रवाहनात् निर्गमनकाले प्रकृताद्विभवाद् द्विगुणेन विभवेन दूरस्थमण्टपात् पुण्डरीकाक्षमानीय पुनस्तत्र स्थापयेदित्यर्थः ॥ १३४ ॥

ततः कार्यमाह ॥ विभवेनानुलोमेनेति ॥

॥ तं.सा. ॥ विभवेनानुलोमेन[3] [4]जपन्मन्त्रान् पुनस्तथा ।
आराधयेज्जगन्नाथं ध्यायन् भक्त्या यथोदितम् ॥ १३५ ॥

॥ त.क. ॥ अत्र—

"गृहार्चास्थापनं वक्ष्ये यथावत्कमलासन ।
सौवर्णी राजती वाऽपि" . . . . . . ॥ इत्याद्युपक्रम्य

---

1. तदर्धविभवैः–अ
2. 'प्रवाहणात्' इति क्वचित् ।
3. 'विभवेनानुलोम्येन' इति क्वचित् ।
4. जपेन्मन्त्रान्–अ

"हस्तमानमितार्चा स्याद्भवने पूर्वजन्मनः ।
अंगुलैरेकविंशत्या प्रतिमां वसुधापतेः ।"

इति विंशत्येकविंशत्यादिकं दारुमयप्रतिमाया मानमभिधाय,

"नाधिका हस्तमानाच्च न न्यूना द्वादशांगुलात्"

इति न्यूनाधिकययोः अवधिं चोक्त्वा,

"द्वादशांगुलमानार्चा लोहजा पूर्वजन्मनः ।
नवांगुला क्षत्रियस्य विशां सप्तांगुला मतम् ॥

पञ्चांगुला चतुर्थस्य प्रतिमा भवने भवेत् ।
प्रतिमा यन्मयी कृता प्रभापीठादि तन्मयम् ॥

यद्वा सौवर्णबिम्बस्य राजतं ताम्रमेव वा ।
लोहेन चेदुत्तमेन प्रतिमा निर्मिता भवेत् ॥

तदनन्तरलोहेन प्रभापीठादि कल्पयेत् ।
त्रिलोहजायामर्चायां सौवर्णं च प्रभादिकम् ॥

रत्नस्फटिकजानां तु प्रतिमानां प्रभादिकम् ।
लोहजं स्मर्यते ब्रह्मन् रहस्यमिदमीरितम् ॥

गृहे [1]संहारशयनं नार्चयीत कदाचन ।
भगवन्मूर्तयस्त्वन्याः सर्वाः पूज्या यथायथम् ॥

श्रीभूमिसहितं देवं श्रिया केवलयाऽपि वा ।
सहितं [2]पूजयेद्भुक्तिमुक्तिकामो निकेतने ॥

पूजास्थानं गृहे चोक्तं नैरृत्यां दिशि नान्यथा ।
अर्चयेद्भवनेष्वर्चां यजमानो यथोदितम् ॥

तत्प्रतिष्ठार्थमाचार्यमभ्यर्थ्य गमयेद् गृहम् ।
अङ्गणे वा नदीतीरे क्षेत्रे यद्वा सुपूजिते ॥

1. संवादशयनं—क 2. पूजयेद्भक्ति—क

वेदिकां परितः कृते होमकुण्डचतुष्टये ।
एकस्मिन् वा गुरुः कुर्यात् प्रतिष्ठाकर्म पूर्ववत् ॥

अंकुरानर्पयित्वाऽग्रे जलाधिवसनान्ततः ।
नयनोन्मीलनं चापि कृत्वा पूर्वोक्तवर्त्मना ॥

पाद्यमर्घ्यं तथाऽऽचामं पञ्चगव्यं घृतं दधि ।
पयो मधु कषायं च उष्णाम्भः फलवारि च ॥

मार्जनाम्भोऽक्षताम्भश्च रत्नाम्भो लोहवारि च ।
गन्धाम्भश्च यवाम्भश्च क्रमेणानेन पद्मज ॥

स्नापयेच्च नृसूक्तेन तथेदं विष्णुरित्यृचा ।
स्नापनं कारयेद्विद्वान् मन्त्रैः प्रागुक्तवर्त्मना ॥

शयनादिकमन्यच्च क्रियाजातं यथापुरम् ।
महाप्रतिष्ठाविधिवत् कर्म कुर्याद्गुरुः स्वयम् ॥

प्रतिमास्थापनस्थाने रत्नन्यसनपूर्वकम् ।
प्राप्ते मुहूर्ते प्रतिमा स्थावरा चेदभीप्सिता ॥

स्थाने तां स्थापयित्वैव कुर्यादावाहनादिकम् ।
जङ्गमा चेदभिप्रेता वेद्यामावाहनादिकम् ॥

कुर्यात्तदनु तां स्थाने स्थापयेद्विधिपूर्वकम् ।
आचार्यचोदितो भूमौ दण्डवत्पतितः स्वयम् ॥

यजमानः प्रार्थयीत मनीषितमशेषतः ।
दासोऽस्मि तव देवेश सपुत्रगणबान्धवः ॥

सन्निधत्स्व गृहे यावदन्वयोऽयं ममाच्युत ।
पूजां मया यथाशक्ति विहितां विमलामपि ॥

गृहाणेष्व भगवन् भक्तजनानुग्रहकाम्यया ।
याचयित्वाऽथदेवेशमित्थमाचार्यसन्निधौ ॥

गुरवे दक्षिणां दद्यात् यथाविभवविस्तरम् ।
यथा च तृप्तिस्तस्य स्यात् ऋत्विजामपि पूर्ववत् ॥

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
स्थापयित्वार्चयेद्देवं भक्तिमान् भक्तवत्सलम् ॥

भुक्त्वा भोगान् सुविस्तीर्णान् प्रेत्य नैवाभिजायते ।
भवने स्थापितो विष्णुः पुष्णाति कुलमात्मनः ।
मन्दिरे तु जगत्सर्वं पुष्णाति स्थापितो हरिः ॥"

इत्यादिना गृहार्चाप्रतिष्ठाप्रकारं तत्पूजाप्रकारं चाभिधाय,

"सालग्रामशिला श्वेता सौम्य सर्वफलप्रदा ।
श्रीकरी पीतवर्णा च रक्ता कामप्रदा सदा ॥

कृष्णा पुष्टिप्रदा नित्यं पिङ्गला रोगदा सदा ।
शिलाश्चक्रसरिज्जाताः सर्वा मोक्षफलप्रदाः ॥

मूर्तिभिर्गर्भिताः शुद्धाः सर्वाश्चक्रसरिद्भवाः ।
प्रादुर्भावैश्च मानाद्यैस्तथा दिव्यायुधैरपि ॥

लाञ्छिताः कौस्तुभाद्यैश्च भूषणैः कमलासन ।
अङ्किताः पूजनीयाः स्युर्भक्तिमुक्तिफलार्थिभिः ॥

सर्वाः स्वायम्भवा ज्ञेयाः शिलाश्चक्रसरिद्भवाः ।
नित्यं सन्निधिरेतासु परस्य परमात्मनः ॥

न प्रतिष्ठा विधातव्या न चैवावाहनादिकम् ।
सालग्रामशिला यत्र पूज्यते भगवन्मयैः ॥

तद्देशे योजनादर्वाग् मृतो निर्वाणमश्नुते ।
द्वारावत्याः शिलाश्चापि सालग्रामशिलासमाः ।"

इत्यादिना सालग्रामशिलायाः द्वारावतीशिलायाश्च सप्रपञ्चं पूजनमभिहितं पञ्चरात्रेषु । तत्सूचनया संग्रहीष्यति ॥ सम्यगुक्तविधानत इति ॥ पञ्च-रात्रोक्तविधानतः सम्यक् गृहेऽप्यर्चां प्रतिष्ठाप्य तत्पूजनं सालग्रामादिपूजनं च सम्यक् प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । एवं गृहे वा देवालये वा सृष्टिक्रमेणैव स्वस्वमन्त्रांश्च पुनः सन्निधानसिद्धये जपेत् । ततो यथोचितं यथाशक्ति पूर्ववत् चक्राब्जादिकमण्डलं लिखित्वा तत्राभिषेकपात्राणि स्थापयित्वा पूर्ववत् सम्पूज्य जगन्नाथं भक्त्या ध्यायन् आराधयेदभिषिञ्चेदित्यध्याहारेण योज्यम् ॥१३५॥

तदनन्तरकृत्यमाह ॥ यात्राऽपि पूर्ववत्तत्रापीति ॥

॥ तं.सा. ॥ यात्राऽपि पूर्ववत्तत्राप्युत्सवेषु च सर्वशः ।
कलशोक्तविधानेन पूजा बलिहृतिस्तथा ॥ १३६ ॥

उत्सवेषु सदा कार्या कलशश्चोत्सवादनु ।
यात्रा स्नानं च कर्तव्यं सम्यगुक्तविधानतः ॥ १३७ ॥

॥ त.क. ॥ कार्येति च वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । जीर्णालयाद्युद्धारे-ऽपि महाराजविभूत्यादिनोक्तप्रकारेण अवभृथस्नानार्थं यात्राऽपि कार्येत्यर्थः । अत्र साक्षादुक्त्या तन्मात्रप्रतीतिविषयत्वं वारयन् यात्रामन्यत्राप्यतिदिशति । सर्वेष्वप्युत्सवेषु यात्रा पूर्ववत् कार्येति वक्ष्यमाणमावृत्त्या योज्यम् । अतिदेश-प्रसङ्गात् । कलशाभिषेकं बलिहरणं च नोक्तमप्यत्रातिदिशति ॥ कलशो-क्तेति ॥ उत्सवेषूपक्रम्यमाणेषु सर्वत्र बहिर्निर्गमनात् प्राक् कलशोक्त-विधानेन प्रतिष्ठाप्रस्तावोक्तेन विधानेन भगवतः प्रतिमापूजा 'द्वारपतिभ्यश्च' इत्यादिनोक्तबलिहृतिश्च कार्या । उत्सवादनु उत्सवादनन्तरं च कलशः कलशाभिषेकः, यात्रा, स्नानमवभृथस्नानं, चशब्दात् पूर्ववदागत्येत्यादिनोक्तं गुरुपूजान्तं कार्यमिति संबन्धः ॥ १३६, १३७ ॥

एवं बहुकालं पूजायां क्रियमाणायां कैश्चिदुपसर्गैरभिहतायां का प्रायश्चित्तिरित्यपेक्षायां—

"प्रासादे चाङ्गभङ्गादिसन्धाने नूतने कृते ।
प्रतिमायां च पीठे च प्रभायां चायुधेऽपि च ॥

आराधने च विच्छिन्ने मासादौ कमलासन ।
स्पर्शने प्रतिलोमाद्यैर्नित्याशौचविगर्हितैः[1] ॥

उदक्यादिभिरन्यैश्च शिल्पिभिः स्पर्शदूषिते ।
विण्मूत्ररुधिरापेयस्पर्शदोषे च मन्दिरे ॥

जनने मरणे चैव श्वसृगालशवादिभिः ।
स्पृष्टे च बिम्बे तन्त्राणां सङ्करे समुपस्थिते ॥

एवमादिषु चान्येषु संप्रोक्षणविधिर्भवेत् ।
धामाधिकमसंप्रोक्ष्य प्रतिमादिकमप्यथ ॥

अर्चने राष्ट्रमधिपः प्रजाश्च सदनं हरेः ।
शून्यं स्यादिरिणप्रायमुपद्रवसमाकुलम् ॥

दुर्भिक्षव्याधिकलहमृतप्रायाः स्युरीतयः ।
तस्मात्सम्प्रोक्षणं कार्यं धामादीनां यथाविधि ॥

विष्णोर्नुकमिति स्वच्छैर्जलैः प्रोक्षणमिष्यते ।
अब्लिङ्गैरितरैर्मन्त्रैराचार्यो ब्राह्मणैः सह ॥

ध्रुवबेरादिबिम्बानां शोधने क्षालने कृते ।
इदं विष्णुरितिप्रायैर्मन्त्रैः परमपावनैः ।

स्नपनं तु यथाशक्ति कुर्यात् पुण्याहपूर्वकम् ।
कुण्डे वा स्थण्डिले वाऽपि जुहुयात्समिधादिभिः ।
प्रत्येकमष्टोत्तरशतं शान्तिहोमो यथापुरम् ॥"

इत्यादिना पञ्चरात्रे संप्रोक्षणविधिरुक्तः । तं संगृह्णाति ॥ चोरेति ॥

---

1. नित्यशौचविवर्जितैः-क

॥ तं.सा. ॥ चोरचाण्डाल[1]पतितश्वोदक्यादिप्रवेशने ।
शवाद्युपहतौ चैव पूजाविच्छेदने तथा ॥ १३८ ॥

[2]स्नापनोक्तेन मार्गेण प्रायश्चित्तकृतिः[3] स्मृता ।
सर्वत्र विष्णुगायत्र्या होमः स्यादयुतावरः ॥ १३९ ॥

॥ त.क. ॥ वचने आदिशब्देन संग्रहीताश्चोरादयो दर्शिताः । प्रथमेनादिशब्देन वचनोक्तानां सृगालादीनां ग्रहणम् । द्वितीयेन शिल्प्यादयः । तथाशब्देन मासादिकालविच्छेदो गृह्यते । स्नापनोक्तेन [4]प्रतिष्ठाविधावुक्तेन । स्नपनोक्तेनेति पाठे स्नापना प्रायश्चित्तकृतिश्चेति संबन्धः । वचने होममन्त्रानुक्तेः मन्त्राद्युक्तिपूर्वं होमं विधत्ते ॥ विष्णुगायत्र्येति ॥ समिच्चर्वाज्यादिभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतहोमैरयुतत्वं सिद्ध्यतीति न विरोधः । एतमपि होममन्यास्वतिदिशति ॥ सर्वत्रेति ॥ प्रतिष्ठादिषु कार्येषु अयुतावरविष्णुगायत्र्या होमः कार्यः । न केवलं संप्रोक्षणमेवेत्यावृत्त्या योज्यम् ॥ १३८, १३९ ॥

काऽसौ विष्णुगायत्री या सर्वहोमाङ्गतां धत्ते इत्याकांक्षायां चतुर्थे सङ्गतमपि विष्णुगायत्रीमन्त्रोद्धारं करोति ॥ नावेति ॥

॥ तं.सा. ॥ नावाव्याद्यभिधानानि[5] विद्महे धीमहि तथा ।
प्रचोदयात्तृतीयाधस्तन्नो गायत्रिनामिका ॥ १४० ॥

॥ त.क. ॥ नाश्च वाश्च विश्च नावावयः । स्वं रूपं शब्दस्येति न्यायेनैते तत्तच्छब्दपराः । नावावयः आदयः येषां तानि नावाव्यादीनि । तानि च तान्यभिधानानि च नारायणवासुदेवविष्णिवति पदानि नावाव्याद्यभिधानानि । तेषामुच्चारणमनु उच्चारणानन्तरम् विद्महेति पदं, रहस्यत्वाद्व्यत्ययेनोक्तिः,

---

1. —चण्डाल—अ 2. स्नपनोक्तेन—अ 3. प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः—अ
4. प्रतिमाप्रतिष्ठाविधावुक्तेन—क 5. —'द्यभिधानानु' इति 'अ' पुस्तकपाठः । स एव समीचीन इति भाति । "तेषामुच्चारणमनु उच्चारणानन्तरम्" इति तत्त्वकणिकायां व्याख्यानात् ।

*

प्रचोदयादिति पदं च यथाक्रमं नारायणशब्दानन्तरं विद्महे इति पदं, वासुदेव-शब्दानन्तरं धीमहीति, विष्णुशब्दोत्तरं प्रचोदयादिति पदमेवं पदत्रयं प्रयोज्य-मित्यर्थः। तृतीयपादे विशेषं चाह ॥ तृतीयाध इति ॥ विष्णुशब्दोत्तरं प्रयुक्तस्य "प्रचोदयात्" इति तृतीयस्य पदस्य अधस्तात् "तन्नः" इति पदं प्रयोक्तव्यम्। तथाशब्दान्नारायणशब्दोत्तरं चतुर्थी, विष्णुशब्दोत्तरं प्रथमेति च लक्ष्यते। एवमुद्धृता वर्णसन्ततिः गायत्रिनामिका विष्णुगायत्रिनामिका इति शेषः ॥

अत्र यद्यपि मत्स्यादिदशमूर्तीनां प्रतिष्ठाप्रकारः, तत्र मन्त्रविशेषाः, उपस्थानविशेषाश्च पञ्चरात्रे, "मीनादिदशमूर्तीनामधुना स्थापनं प्रति। विशेषः कथ्यते ब्रह्मन् उपस्थानादिलक्षणः, इत्युपक्रम्य ॥"

"साम्ना च वारुणेनैव सूक्तेन पुरुषात्मना।
स्थापयेद्देवदेवेशं वेदरक्षाभिधायिनम्[1] ॥
*प्रलयार्णवदुर्वारवारिपूरविहारिणे।
वारुणेनैव[2] सूक्तेन तथाऽष्टाक्षरविद्यया ॥
स्थापयित्वा महाकुम्भं तस्मिन्नावाहयेद्धरिम्।
उपतिष्ठेत कर्मान्ते [3]गाथया वक्ष्यमाणया ॥
तुभ्यं नमस्क्रियां कुर्मः कूर्मरूपाय वेधसे।
धारिणे मन्दरस्याद्रेर्विबुधानन्ददायिने ॥
स्थापयित्वा च वाराहीं मूर्तिमावाहयेद्धरिम्।
क्रोडात्मने नमस्तुभ्यं यज्ञदेहाय वेधसे ॥
दंष्ट्राग्रविधृताशेषधारिणे धरणीधर।
नृसिंहरूपिणं देवं स्थापयेद्देशिकोत्तम ॥"

---

1. देवरक्षाभिधायिनम्—क 2. वारुणेन च—क 3. विद्यया—क

*"स्थापयेन्मीनवपुषं वासुदेवमनामयम् ॥
आवाह्य तस्मिन् देवेशमुपतिष्ठेत मन्त्रवित्।
मीनात्मने नमस्तुभ्यं वेदरक्षाविधायिने ॥"
इत्येते श्लोकाः "प्रलयार्णव" इति श्लोकात् प्राक् पद्मसंहितायां दृश्यन्ते।

इत्यादिना सविस्तरं कथितः। तथापि स्थापनोपस्थानादावेव विशेषो न प्रतिष्ठादाविति तस्यासंग्रहो न दोषायेति ध्येयम्। शयानस्थितोत्थितयाना-रूढादिप्रतिमानां वेणुगोपालकालीमर्दनकृष्णादिप्रतिमानां निर्माणप्रकारः, तत्स्थापनप्रकारश्च शास्त्रे द्रष्टव्यः। विस्तरभयान्नेह विवृतः इति भावः॥ १४० ॥

अत्र गरुडादिप्रतिमानां निर्माणप्रकारः पञ्चरात्रे—

"गरुडं कनकप्रख्यं नीलनासाग्रसंयुतम्।
दक्षिणेतरविस्तीर्णं विचित्रपृथुपक्षकम्॥

दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम्।
करंडिकामुकुटिनं सर्वाभरणभूषितम्॥

विचित्रकञ्चुकधरं भुजगेन्द्रैरलंकृतम्।
हृदि पुष्पाञ्जलिधरं स्थितमासीनमेव वा॥

दक्षिणोत्तरयोरेकः पादयोः कुञ्चितो भवेत्।
पृष्ठतोऽन्यो यथायोगं यद्वा पद्मासनं भवेत्॥

मार्ताण्डं द्विभुजं रक्तं रक्तांबरधरं स्थितम्।
पृष्ठभागे शिरश्चक्रं स्थाने विपुलमण्डलम्॥

बिभ्राणं कमलद्वन्द्वं हस्ताभ्यां च किरीटिनम्।
उरःप्रदेशे विमलं श्यमन्तकमहामणिम्॥

आसीनं वा सुखं बिम्बे पद्मेऽष्टदलसंयुते।
पूर्वादिवारिजदले मेषप्रभृतिराशिभिः॥

सेवितं कल्पयेद्देवीं दुर्गां कुमुदधारिणीम्।
कल्पयेच्छ्यामलां कन्यां चतुर्भिर्बाहुभिः क्रमात्॥

गदाधरामभयदां शङ्खचक्रवरायुधाम्।
हारकेयूरमकुटनूपुरादिविभूषिताम्॥

अथवाऽष्टभुजां दुर्गां दक्षिणे दोश्चतुष्टये ।
अभीतिशरनिस्त्रिंशचक्रमण्डलमण्डिताम् ॥

वामे गदाधनुःखड्गशङ्खायुधधरां वराम् ।
अथवा द्वादशभुजां विशेषः समुदीर्यते ॥

दक्षिणे परशुं शूलं वामे पाशांकुशौ तथा ।
घंटेति पञ्चपूर्णानि यद्वा षोडशबाहुकाम् ॥

अनुक्तमायुधं कल्प्यं भुजेऽन्यस्मिश्चतुष्टये ।
द्वात्रिंशदथवा हस्ताः शस्त्रमूह्यं तु चोदितम् ॥

कामं रक्तनिभं रक्तप्रसवाम्बरधारिणम् ।
हस्ताभ्यामैक्षवं चापं बिभ्राणं सुमनःशरान् ॥

चतुर्भुजं चतुर्वक्त्रं जटामकुटधारिणम् ।
वराभयप्रदं मुख्यहस्ताभ्यामन्यहस्तयोः ॥

कुण्डिकामक्षसूत्रं च बिभ्राणं च सुखासने ।
गजाननं चतुर्बाहुं लम्बकुक्षिं सितप्रभम् ॥

करंडिकामकुटिनं लम्बयज्ञोपवीतिनम् ।
वामहस्तेन मुख्येन संगृहीतमहाफलम् ॥

इतरेण तु हस्तेन भग्नदन्तपरिग्रहम् ।
अपराभ्यां च हस्ताभ्यां पाशांकुशधरं प्रभुं ॥

षण्मुखं च चतुर्बाहुं दाडमीकुसुमप्रभम् ।
वराभयप्रदौ मुख्यौ जघन्यौ शक्तितोमरौ ॥

रुद्रं त्रिणेत्रमरुणं जटामकुटधारिणम् ।
चतुर्भुजं नीलकण्ठमिन्दुलेखाविभूषितम् ॥

कराभ्यामपि मुख्यभ्यां वरदाभयदं स्थितम् ।
अपराभ्यां च हस्ताभ्यां बिभ्राणं परशुं मृगम् ॥

क्षेत्रपालं चतुर्बाहुं करण्डिमकुटोज्ज्वलम् ।
दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम् ॥

वामे करे दण्डधरं मुख्ये वामेतरे करे ।
दधानं तर्जनीमुद्रां पाशांकुशममुख्ययोः ॥

विष्वक्सेनं चतुर्बाहुं श्यामवर्णं किरीटिनम् ।
लम्बोदरममुख्येन करेणाभयदायिनम् ॥

दक्षिणेन प्रसव्येन समालम्ब्य कटिं स्थितम् ।
आसीनमपराभ्यां च हस्ताभ्यां शङ्खचक्रिणम् ॥

अथवा पूर्वकरयोर्गदामेकत्र कल्पयेत् ।
अन्यत्र तर्जनीमुद्रां यद्वा दक्षिणहस्तयोः ॥

मुख्येऽभीतिरमुख्ये तु चक्रमन्यत्र हस्तयोः ।
गदां मुख्ये जघन्ये तु शङ्खं च परिकल्पयेत् ॥

शङ्खचक्रधरं यद्वा स्थितं मुख्ये करद्वये ।
बिभ्राणं क्षुरिकां वेत्रं कृताञ्जलिपुटं स्थितम् ॥

देवीं च विष्वक्सेनस्य वामभागे प्रतिष्ठिताम् ।
नाम्ना पुष्पधरां कुर्यात् कमलामिव लक्षिताम् ॥

श्यामः किरीटी द्विभुजो वासवो वज्रदक्षिणः ।
वामावलम्बितकटिः सर्वाकल्पपरिष्कृतः ॥

ज्वालामण्डलमध्यस्थो ज्वलनो द्विभुजो भवेत् ।
वरदः शक्तिहस्तश्च करण्डिमुकुटोज्ज्वलः ॥

वैवस्वतश्च द्विभुजः किरीटी मेचकच्छविः ।
दक्षिणाभयदो दण्डी निर्ऋतिर्भीमदर्शनः ॥

दंष्ट्राकरालवदनो भ्रुकुटीकुटिलेक्षणः ।
दक्षिणोऽभीतिरुत्खड्गोः करण्डिमुकुटोज्ज्वलः ॥

वरुणः शामलः पाशहस्तो वामेऽभयप्रदः ।
करण्डिमुकुटश्चैव वायुपुत्रो द्विहस्तकः ॥

अंकुशो दक्षिणे हस्ते [1]वामः पाशेन लम्बितः ।
मरुतो वायुना तुल्याः सोमः सोमवदिष्यते ॥

ईशानो रुद्रवत् कल्प्यस्तेषां वाहनमुच्यते ।
हंसो विधातू रुद्रस्य वृषः सूर्यस्य घोटकः ॥

मकरः शूर्पकारातेः शक्तिपाणेश्च बर्हिणः ।
दुर्गायाः केसरी प्रोक्तो विघ्नराजस्य मूषिकः ॥

नरो यक्षाधिराजस्य शुनासीरस्य कुंजरः ।
अग्नेर्मेषः कृतांतस्य लुलायो वाहनं मतम् ॥

पिशाचो निर्ऋतेः प्रोक्तो मकरो वरुणस्य तु ।
प्राणस्य हरिणः प्रोक्तः स एव मरुतामपि ॥

उच्छ्रायं मूलबेरस्य चतुर्धा विभजेत्ततः ।
त्रिष्वेकभागमुच्छ्रायं परिवारेषु कल्पयेत् ॥

मानांगुलेन वा यद्वा देहलब्धांगुलेन वा ।
अष्टांगुलसमुच्छ्रायं द्वादशांगुलमेव वा ॥

द्विगुणं वा यथायोगमुच्छ्रायं परिकल्पयेत् ।
स्थाने मूलप्रतिकृतेः परिवाराश्च ते स्थिताः ॥

आसीनाश्चासने तस्य शय्यायां शयनं विना ।
आसीना वा स्थिता वाऽपि कामचाराश्चतुर्मुख ॥

इत्यादिना स्पष्टमुक्तः । तं संगृह्णन् तत्स्थापने इतिकर्तव्यतां वदन्नुक्तन्यायमतिदिशति ॥ दुर्गेति ॥

---

1. वामः कट्यवलम्बितः–क

॥ तं.सा. ॥ दुर्गाशिवस्कन्दसूर्यविनायकमुखानपि ।
स्थापयेदुक्तमार्गेण तत्तन्मन्त्रैः स्मरन् हरिम् ॥ १४१ ॥

गोलकद्वितयं विष्णोस्त्रितयं वा प्रकीर्तितम् ।
अन्यदेवप्रतिष्ठासु तदन्तश्चिन्तयेद्धरिम् ॥ १४२ ॥

॥ त.क. ॥ मुखशब्दः प्रभृतिवचनो वचनोक्तानां कामादीनामुपलक्षकः । उक्तमार्गेण कलशप्रतिष्ठाप्रस्तावोक्तमार्गेण । तत्तन्मन्त्रैश्चतुर्थे उद्धरिष्यमाणैरिति शेषः । स्मरन् हरिमितीतिकर्तव्यतोक्तिः । ननु "ध्यायेत्तेजोमयीं पुनः । प्रतिमां प्रतिमान्तस्थां तन्मध्ये परमं वपुः ॥" इत्यादिना विष्णुप्रतिमासु गोलकद्वितयमुक्तम् । तदयुक्तम् । तथाहि—तेजोमयीति किं लक्ष्मीरूपमुच्यते किं वा वायुरूपमथवा द्वयमपि । नाद्यः । सर्वत्र विशिष्टप्रतिमा वायुरेवेति वचनविरोधात् । न द्वितीयः । लक्ष्म्याः साक्षादधिष्ठानत्वोक्तिविरोधात् । न तृतीयः । तेजोमयीमित्येकवचनादित्याशङ्कां परिहरन् अन्यदेवताप्रतिष्ठासु उक्तन्यायमेव विकल्पेनातिदिशति ॥ गोलकेति ॥ विष्णोः प्रतिमासु गोलकद्वितयं त्रितयं वा शास्त्रे कीर्तितं विवक्षाभेदेन। अतो न विरोध इति शेषः ।

इदमत्राकूतम्—प्रतिमायां वायुस्तेजोमयः प्रतिमाकारेण वर्तते । तत्रापि लक्ष्मीः प्रतिमाकारेण वर्तते । एवं प्रतिमा वायुर्लक्ष्मीश्चेति प्रतिमात्रयम् । प्रतिमाया अविवक्षायां तु गोलकद्वयम् । एकवचनं तु तेजोमयत्वसाम्येन उभयोरेकत्वविवक्षया । एवमन्येषां देवानां दुर्गाशिवादीनां प्रतिमास्वपि तेजोमयत्वेन वायुलक्ष्मीरूपगोलकयोरैक्यविवक्षायां तु गोलकत्रयम् । अत्र पक्षद्वयेऽपि प्रतिमाया विवक्षाभावः सम एव । एवं विवक्षाभेदेन न विरोध इति भावः । हरिं स्मरन् दुर्गादिदेवतास्तत्तन्मन्त्रैः तत्तत्प्रतिमासु स्थापयित्वा पूजयेदित्युक्तमयुक्तम् । 'पूजयेन्नान्यदेवताः' इत्यादिना निषेधादित्यत आह ॥ तदन्तश्चिन्तयेद्धरिमिति ॥ प्रतिमायामावाहितदेवतां तदन्तर्हरिं चिन्तयेत् । पूजयेच्चेत्यर्थः । स्मरेदिति वक्तव्ये यच्चिन्तयेदित्याह, तेन फलदाता स एव इत्यनुसन्धानमावश्यकमिति सूचयति ॥ १४१, १४२ ॥

यथा विष्णुप्रतिमायामवाहितो विष्णुरेव स्मरणीयश्चिन्तनीयः, पूजनीयश्च तथा शिवादिप्रतिमास्वपि शिवादय एव तथा सन्तु किं विष्णोः स्मर्तव्यत्वेन कल्पनयेत्याशङ्क्याफलत्वानर्थफलत्वाभ्यामुक्तं द्रढयति ॥ विष्णुस्मृतीत्यादिना जनैरित्यन्तेन ॥

॥ तं.सा. ॥ विष्णुस्मृतिविहीना तु पूजा स्यादासुरी सदा ।
[1]गृह्णन्ति देवता नैतां ततः स्याद्देशविप्लवः ॥ १४३ ॥

व्याधिचोरादिभिस्तस्मादन्तर्ध्येयो हरिः सदा ।
विष्णुभक्तिविहीनस्य गतिः स्यान्न शुभा क्वचित् ॥ १४४ ॥

भक्तस्याप्यन्यदेवेषु तस्माद्ध्येयो हरिः सदा ।
संस्मृतो भगवान् विष्णुः सर्वमङ्गलमङ्गलः ॥ १४५ ॥

समस्ताभीष्टदायी स्यात्तेन ध्येयोऽखिलैर्जनैः ।

॥ त.क. ॥ अत्र स्मृतिशब्दो ध्यानावाहनादेरप्युपलक्षकः । "दीनत्वाद्देवनामानः" इत्युक्तरीत्या शिवादिनामवद्भिर्नमुच्याद्यसुरैर्भोग्या आसुरीत्युच्यते । तैरपि भुज्यताम् । शिवादिभिरप्युपभुक्तत्वात् फलं भविष्यतीत्यत आह ॥ गृह्णन्तीति ॥ असुराः फलदाने असमर्थाः । देवास्तु यद्यपि नैवं तथाऽपि पूजाग्रहणेन सन्तुष्टाः फलं प्रयच्छन्तीति पूजायाश्च तैरगृहीतत्वात् कथं दास्यन्तीति भावः । विष्णुस्मृतिविहीनेति पूजाया आसुरत्वे दैवत्वाभावे च हेतूक्तिः । न केवलं फलाभावः । ततः पूजान्तः व्याध्यादिभिर्देशनाशश्च स्यादित्यर्थः । एवमैहिकफलाभावमनर्थं चोक्त्वा उपसंहरति ॥ तस्मादन्तर्ध्येय इति ॥ अत्र तथेत्यनेनानुक्तसमुच्चायकेन देवालय एव शिवादिप्रतिमाप्रतिष्ठा, न तु गृहार्चने । परिवारतयैव गृहार्चने पूज्याः । न प्रतिमास्थापनपूर्वकमित्यादिप्रमेयं—

1. "गृण्हीयुर्देवता"–इति क्वचित्।

"चतुर्मुखादिदेवानां परिवारतयाऽर्चनम् ।
न स्वातन्त्र्येण यष्टव्यं वैष्णवेन गृहार्चने ॥"

इत्यादिवचनोक्तं सूचयति । आमुष्मिकफलाभावादिनाऽपि तत्साधयति ॥ विष्णुभक्तिरिति ॥ ध्यानस्मरणादेरप्युपलक्षणमेतत् । शुभा गतिः स्वर्गादिप्राप्तिः । "अन्यदेवेषु भक्तस्यापि" इत्यनेन देवानामस्मिन् प्रीतिर्नास्तीति सूचयति । आमुष्मिकफलाभावेनोक्तं प्रमेयमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रकरणद्वयेन व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह ॥ संस्मृत इति ॥ "सर्वमङ्गलानां मङ्गलप्रदः" इति समस्ताभीष्टदायित्वे हेतूक्तिः ।

एतत्प्रकरणार्थमुपसंहरति ॥ तेनेति ॥ यद्वा, विष्णुभक्तिविहीनेत्यतः प्राक्तनं ग्रन्थान्तरस्थं वचनम् । संस्मृत इत्यतः प्राक्तनं च ग्रन्थातरस्थं संगृह्णता तु यथावचनाकारं संग्राह्यमिति द्योतयितुं तस्मादित्यादित्रिरुपसंहार इति बोध्यम् ॥ १४३-१४५ ॥

अथ पूर्वोक्तानां मन्त्राणां चतुर्थे उद्धरिष्यमाणानां च मन्त्राणां जपे कर्तव्ये सति,

"तत्त्वन्यासोऽयमचिरात् कृष्णसान्निध्यकारकः ।
यः कुर्यात्तत्त्वविन्यासं सम्भृतो भवति ध्रुवम् ॥"

इत्यादिवचनात् मातृकान्यासवत्तत्त्वन्यासस्याप्यावश्यकत्वात् जपाङ्गभूतं तत्त्वन्यासं, तत्त्वान्युद्दिश्य तद्देवतास्तन्न्यासस्थानानि, तत्तन्मन्त्रोद्धारप्रकारम्, ऋषिछन्दोदैवतानि, "पञ्चविंशतितत्त्वानां देवताः स्थापयेत्", "तत्त्वमन्त्रास्त्वकं तथा" इत्यादौ पूर्वप्रस्तुतत्वादिहैव प्रपञ्चयति ॥ पुरुषोऽव्यक्तमित्यादिना तन्त्रमार्ग इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥

॥ तं.सा. ॥ पुरुषोऽव्यक्तश्च महानहङ्कारो मनस्तथा ॥ १४६ ॥

दशेन्द्रियाणि शब्दाद्या भूतेताः पञ्चविंशतिः ।
[1]तत्त्वाख्या कालमाये च नियतिर्मतिरेव च ॥ १४७ ॥

विद्या कला प्रवृत्तिश्च द्वात्रिंशत्तत्त्वसंग्रहः ।
स्फूर्तिः संवित् प्रतिष्ठा च शक्तिरित्यपराणि[2] तु ॥ १४८ ॥

॥ त.क. ॥ पुरुष इति जीवतत्त्वमुच्यते । यद्यपि 'महानहम् । बुद्धिर्मनः खानि दश मात्रा भूतानि पञ्च च' इत्यादौ पुरुषो नोक्तः, अव्यक्तं च । तथाप्यन्यत्रोक्तत्वान्न दोषः । महानहमित्यादौ तद्ग्रहणाभावः स्वसंसृष्टत्वाभावादेव । एवमव्यक्तमपि प्रमाणान्तरोक्तमिति तत्संग्रहोऽपि युक्त एव । बुद्धितत्त्वस्यासंग्रहणन्तु मनस्तत्त्वेऽन्तर्भावविवक्षया । दशेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणात्मकानि ज्ञानसाधनानि, वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि क्रियासाधनानि च ग्राह्याणि । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा आकाशवायुतेजोजलपृथिवीभिस्सहिता दश तत्त्वाख्याः । आहत्य पञ्चविंशतिः सम्पद्यत इति संबन्धः । द्वात्रिंशत्त्वं प्रसिद्धम् । सप्ततत्त्वान्युद्दिशति ॥ कालमाये चेति ॥ द्वन्द्वश्च समासः । कालः क्षणलवादिरूपः । सोऽपि पाञ्चभौतिके देहे संश्लिष्ट एवास्ति । माया इच्छा । नियतिरङ्गसंबन्धनियमः । मतिर्ज्ञानमात्रम् । विद्या निश्चयः । कला प्राणादिः । प्रवृत्तिरिच्छा । एवं द्वात्रिंशत्तत्त्वानां संग्रहो ग्रन्थे बोध्य इति शेषः । क्वचित् कालादीनामेकादशानां प्रसिद्धेस्तदनुरोधेनाऽह ॥ स्फूर्तिरिति ॥ इत्यपराणि शास्त्रे संगृहीतानीति शेषः । स्फूर्तिः प्रतिभा । संवित् अतिदृढनिश्चयः । प्रतिष्ठा अवस्थानम् । शक्तिः अवष्टम्भादिः । एवं पुरुषदेहानुबन्धीनि षट्त्रिंशत्तत्त्वानि ज्ञातव्यानीति चार्थः । अत्र "शक्तिः प्रतिष्ठा संवित् स्फूर्तिः प्रवृत्तिः कला विद्या मतिर्नियतिर्माया कालः" इति वाक्यं "पुरुषोऽव्यक्तं" इत्यतः प्रागध्याहरणीयम् ।

अत्र तत्त्वन्यासो ह्यनेकविधः । प्रतिमायां सान्निध्यसिद्ध्यर्थं क्रियमाण एकः शास्त्रे प्रसिद्धः । तत्प्रकारश्च वक्ष्यते । पुरुषदेहे जपाङ्गतया क्रियमाणो-

1. तत्त्वाख्याः काल—अ 2. —त्यपराणि च—अ

ऽन्यः। तत्रापि "सृष्टिस्थितिलयन्यासाः प्रतिलोम्यानुलोम्यतः" इति वक्ष्यमाण- दिशा उभयविधोऽपि न्यासः सृष्टिन्यासस्थितिन्यासलयन्यासभेदेन त्रिविधः। तत्रापि सृष्टिन्यासः शक्त्यादिपृथिव्यन्तः। लयन्यासस्तु शक्त्यादिकालान्ता- न्येकादशतत्त्वानि हृदये विन्यस्य ततः पृथिव्यादीनि पुरुषान्तानि वामपादांगुष्ठादि हृदयान्तं विन्यसेत्। यद्वा—शक्त्यादीनि स्फूर्त्यन्तानि चत्वारि तत्त्वानि विन्यस्य प्रवृत्त्यादीनि पुरुषान्तानि, पुरुषादीनि प्रवृत्त्यन्तानि विन्यासेति व्यवस्थासूचनाय पञ्चविंशति द्वात्रिंशत् षट्त्रिंशदिति त्रैविध्येन सङ्ख्योक्तिः। अन्यथा शक्त्यादिपृथिव्यन्तानां षट्त्रिंशत्तत्त्वसंग्रह इत्येव ब्रूयात्। ततश्चात्र सृष्टिस्थितिलयन्यासानामयं क्रमसंग्रहः।

"शक्तिः प्रतिष्ठा संविच्च स्फूर्तिः स्यात्तदनन्तरम्।
प्रवृत्तिश्च कला विद्या मतिर्नियतिरेव च॥

माया कलाश्च तत्त्वानीमान्येकादशैव तत्।
पुरुषोऽव्यक्तं च महानहङ्कारो मतस्तथा॥

श्रोत्रत्वङ्नेत्ररसनघ्राणानीमानि पञ्च च।
वाग्घस्तचरणाः पायुरुपस्थमिति पञ्चकन्॥

शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धश्चेति च पञ्चकम्।
आकाशवायुतेजांसि जलं भूरिति पञ्चकम॥

इति सृष्टिक्रमे न्यासे षट्त्रिंशत्तत्त्वसंग्रहः।
पृथिवीजलतेजांसि वायुराकाश एव च॥

गन्धो रसस्तथा रूपं स्पर्शशब्दौ च पञ्चकम्।
उपस्थः पायुचरणौ हस्तो वाक् चेति पञ्चकम्॥

घ्राणं रसननेत्रे च त्वक् श्रोत्रं चेति पञ्चकम्।
मनस्तत्वमहङ्कारो महानव्यक्तमेव च॥

पुरुषः कालमाये च नियतिर्मतिरेव च ।
विद्या कला प्रवृत्तिश्च स्फूर्तिः संवित् तथा परा ॥
प्रतिष्ठा शक्तिरेतानि तन्नाम्नैकादशानि तु ।
हरिलक्ष्मीस्वरूपाणि लये न्यासे क्रमस्त्वयम् ॥
शक्तिः प्रतिष्ठा संविच्च स्फूर्तिः स्यात्तदनन्तरम् ।
प्रवृत्तिश्च कला विद्या मतिर्नियतिरेव च ॥
माया कालश्च तत्त्वानि हृदये सन्न्यसेत्क्रमात् ।
पृथिवीजलतेजांसि वायुराकाशमेव च ॥
गन्धो रसस्तथा रूपं स्पर्शशब्दौ च पञ्चकम् ।
उपस्थपायुचरणा हस्तौ वाक् चेति पञ्चकम् ॥
घ्राणं रसननेत्रे च त्वक् श्रोत्रं चेति पञ्चकम् ।
मनस्तत्त्वमहङ्कारो महानव्यक्तमेव च ।
पुरुषश्चेति तत्त्वानि स्थितिन्यासे क्रमस्त्वयम् ॥" १४६-१४८ ॥

एवं तत्त्वान्युद्दिश्य बुद्धिसन्निधानात् कालादिशक्त्यन्तानामेकादशतत्त्वानां देवता वक्तुमाह ॥ महालक्ष्मीति ॥

॥ तं.सा. ॥ महालक्ष्मीस्वरूपाणि ह्येकादश विदो विदुः ।
[1]विष्णोरपि स्वरूपाणि तन्नाम्नैकादशैव तु ॥ १४९ ॥

॥ त.क. ॥ लक्ष्म्यात्मकानि विष्णोः स्वरूपाणि सन्तीति शेषः । तत्र ज्ञानिप्रत्यक्षं प्रमाणयति ॥ विदो विदुरिति ॥ अमुख्यसरस्वत्यादिव्यावृत्त्यर्थं महेति । मुख्येत्यर्थः । ततः प्रकृते किमित्यत आह ॥ तन्नाम्नेति ॥ कालाद्येकादशनाम्ना विष्णुलक्ष्मीरूपाणि चैकादशरूपाणि सन्तीति शेषः । तुशब्दो वाच्यत्वे विशेषद्योतकः ॥ १४९ ॥

उक्तवक्ष्यमाणानां तत्त्वदेवतानामवस्थितिप्रकारं ध्यानार्थं बुभुत्सातिशयादत्रैव दर्शयति ॥ प्रधानेति ॥

1. विष्णोरपि हि रूपाणि—अ

॥ तं.सा. ॥ प्रधानोपमवर्णानि द्विभुजान्यप्यशेषतः ।
कृताञ्जलिपुटान्येव प्रधानं तं हरिं प्रति ॥ १५० ॥

॥ त.क. ॥ प्रधानः प्रणवप्रतिपाद्यो हरिः । तत्सदृशवर्णानि "उद्यद्भा-स्वत्समाभासः" इति श्लोकोक्तवर्णानीत्यर्थः । तं प्रसिद्धं हरिं प्रत्येवेति संबन्धः । ननु कृताञ्जलिपुटत्वमेकादशानामेव रूपाणां वक्ष्यमाणानामेव वा रूपाणाम् व्यवस्थाऽस्ति किम् ? नेत्याह ॥ अशेषत इति ॥ तस्य विवरणं सर्वाण्येतानि तत्त्वानीति । अथवा अशेषतो द्विभुजानीति संबन्धः । उक्तशङ्का-निरासस्तु सर्वाण्येतानीत्यनेनेत्यनुसन्धेयम् ॥ १५० ॥

ननु लक्ष्मीरूपाणां भगवन्तं प्रति कृताञ्जलिपुटत्वं युक्तम् । भगवद्रूपाणां तु कथमित्यतो वेदमुदितम् ॥ सर्वाणीति ॥

॥ तं.सा. ॥ सर्वाण्येतानि तत्त्वानि ब्रह्मा तु पुरुषः स्मृतः ।
महांश्चाव्यक्तनाम्नी तु ब्रह्माणी सम्प्रकीर्तिता ॥ १५१ ॥
एवं वायुरपि ज्ञेयो [1]भारती चैव तत्त्रयम् ।
रुद्रोऽहङ्कार उद्दिष्टः स्कन्देन्द्रौ मन उच्यते ॥ १५२ ॥
अहङ्कारः शेषवीन्द्रावपि विद्भिरीरितौ ।
दिग्वायुसूनुसूर्याश्च[2] वरुणश्चाश्विनावपि ॥ १५३ ॥
वह्निदक्षाविन्द्रसूनुर्मित्रश्चैव मनुस्तथा ।
इन्द्रियाख्याः शब्दनामा बृहस्पतिरुदाहृतः ॥ १५४ ॥
[3]अन्ये तु सूनवो वायो रुद्रस्यापि प्रकीर्तिताः ।
एतेषु भगवान् विष्णुः प्रधानतनुरेव तु ॥ १५५ ॥
ध्येयः परात्मनोर्मध्ये तत्त्वनामा तदर्थयोः ।
जपे न्यासे नमोऽन्तश्च स्वाहान्तो होमकर्मणि ॥ १५६ ॥

1. भाति चैव तु तत्त्रयम्–इति प्रचलितपाठ इति 'अ' पुस्तके । 2. —सूर्याश्चा–आ।
3. 'अन्येऽपि' इति क्वचित् ।

॥ त.क. ॥ कालादिशक्त्यन्तान्येकादश भगवद्रूपाण्यपि तत्त्वान्येव। प्रधानं तु रूपं हृदयमध्यस्थमन्यदेव। अतस्तत्प्रति कृतावञ्जलिपुटत्वं युक्तम्। "अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः" इत्यादिस्मृतेरिति भावः।

एवमेकादशतत्त्वानां देवता अभिधाय पुरुषादिपृथिव्यन्तानां यथोद्देशं देवता आह ॥ ब्रह्मेति ॥ पुरुषः पुरुषनामा, महान् महन्नामा च ब्रह्मा स्मृत इत्यनेन जीवतत्त्वमहत्तत्त्वयोश्चतुर्मुखोऽभिमानी देवतेति सिध्यति। अभिमान्यभिमन्यमानत्वं विनैकशब्दानुपपत्तेरिति भावः। उद्देशानुसारेण तत्त्वदेवता उक्ताः। यद्यपि महद्देवता वक्तव्या। तथाप्युक्तिसौकर्याय क्रमोल्लङ्घनम्। 'सर्वाण्येतानि तत्त्वानि' इत्येतद् 'ब्रह्मा तु पुरुषः स्मृतः' इत्येतच्छेषो वा एतानि। वक्ष्यमाणानि तत्त्वदैवतानि सर्वाण्यप्यनुक्रम्योच्यन्त इति तस्यार्थः। वायुर्भारती च पुरुषमहदव्यक्ताख्यं त्रयं व्याप्य वर्तत इति शेषः। अहङ्कार इति सम्मतः। नियामकतयेति शेषः। मनः स्कन्देन्द्रौ स्कन्देन्द्राभिमन्यमानम्। उच्यत इति शेषः। मनसि स्कन्देन्द्रौ स्त इति शास्त्रे उच्यत इति वा। अहङ्कारः अहङ्काराभिमानिनौ। सप्तम्यर्थे प्रथमा वा। अपिशब्दो रुद्रेण समुच्चयार्थः। अहङ्कारस्य शेषरुद्रगरुडास्त्रयोऽपि देवा इति भावः। इन्द्रियाख्याः क्रमाच्छ्रोत्राद्युपस्थान्तशब्दवाच्याः। अत्रापि पूर्ववदेकपदत्वनिर्वाहाय देवतात्वे पर्यवसानम्। दिगभिमानिनः श्रोत्रस्य। मुख्यप्राणपुत्रः प्राणाख्यः त्वचः। सूर्यश्चक्षुषः। वरुणो रसनायाः। घ्राणस्याश्विनौ। अग्निर्वाचः। दक्षप्रजेशः पाण्योः। इन्द्रसूनुर्जयन्तः पादयोः। मित्रः पायोः। स्वायम्भुवो मनुरुपस्थस्य देवतेति ध्येयम्।

शब्दादीनां गन्धान्तानां देवता आह ॥ शब्दनामिति ॥ बृहस्पतिः शब्दनामवान् शास्त्रे उदहृतः। पूर्ववत्तात्पर्यम्। वायोस्सूनवश्चत्वारः अपानादिसमानान्ता अन्ये शब्दशब्दादन्यस्पर्शशब्दादिगन्धशब्दान्तनामान इत्यर्थः। अन्येषां गन्धान्तानां शब्दानां वाच्या इति वा। तुशब्दो वक्ष्यमाणविशेषद्योतकः। तमेव दर्शयति ॥ रुद्रस्यापीति ॥ रुद्रस्य सूनुर्विनायकः, अपिशब्दाद्भूतवायुः, अग्निः, पृथिवी, वरुणश्चेत्येते शब्दादीनां देवता इति पूर्वेण संबन्धः।

आकाशादिपृथिव्यन्तानां देवता आह ॥ रुद्रस्येति ॥ रुद्रस्य सूनवो विनायकादयः । अपिशब्दादाकाशादेरिति ग्राह्यम् ।

" विनायकस्तथाऽऽकाशो निरावृत्या प्रकाशनात् ।
प्रधानवायुजो भूतवायुनामा मरीचिकः ।
अग्निश्च पृथिवी चैव प्रसिद्धौ वरुणो जलम् ॥"

इत्याद्यागमेषु विनायकाद्या आकाशाद्यभिमानित्वेन प्रकीर्तिता इति संबन्धः । कालादिशक्त्यन्तेषु तत्त्वेषु ईश्वररूपाणि ध्येयानि, पुरुषादिषु चतुर्मुखादिरूपाणि ध्येयानीति प्राप्त्या विष्णुस्मृतिविहीनेत्यादिपूर्वोक्तिविरोध इत्यत आह ॥ एतेष्विति ॥ तुशब्दोऽप्यर्थः । एतेष्वपि भगवान् विष्णुर्ध्येय एवेति संबन्धः । एतेषु पुरुषादितत्त्वेषु तेऽपि ध्येया इति विशेषार्थो वा तुशब्दः ।

तत्त्वमन्त्रानुद्धरति ॥ परात्मनोरिति ॥ परात्मशब्दौ शब्दपरौ । प्रकृतो विष्णुस्तदिति परामृश्यते । स विष्णुरर्थं ययोस्तौ तदर्थौ । परात्मनोर्विशेषणमेतत् । विष्णुवाचकयोः परशब्दात्मशब्दयोर्मध्ये तत्त्वनाम ध्येयम् । पुरुषादिपदमिति यावत् । अतदर्थयोरिति पाठे अतच्छब्देन तत्त्वभिन्नविष्णुरेवोच्यत इत्ययमेवार्थः । प्रथमतः परशब्दः, ततः पुरुषशब्दः, तत आत्मशब्द उच्चार्यः । ततश्चायं पुरुषतत्त्वमन्त्र एको निष्पद्यत इति शेषः । ननु प्रकृतिमात्रस्योच्चारणानर्हत्वात् कया विभक्त्या परात्मशब्दावुच्चार्याविति शङ्कां, नैतच्छब्दत्रयात्मक एवैको मन्त्रः किन्तु वैकल्पिकं शब्दान्तरमपि व्यवस्थया ग्राह्यमिति वदन् परिहरति ॥ जप इति ॥ तत्त्वमन्त्रैर्जपे न्यासे च कर्तव्ये नमोऽन्त उच्चारणीयः । होमाख्ये कर्मणि कर्तव्ये स्वाहाशब्दान्तः । तथा च पक्षद्वयेऽपि 'नमः स्वस्तिस्वाहा' इति वचनात् परात्मशब्दौ चतुर्थ्यन्तावेवेति भावः । तथा च 'पराय पुरुषात्मने, नमः' इति जपादौ मन्त्रः । 'पराय पुरुषात्मने स्वाहा' इति होमे मन्त्रः ।

"नमः परायेति पूर्वमात्मने नम इत्यनु ।
नाम जीवादितत्त्वानां न्यसेत्तत्तत्पदैः क्रमात् ॥"

इत्यत्र प्रमाणमनुसन्धेयम् । 'पराय पुरुषात्मने ब्रह्मवायुभ्यान्नमः' इत्यादिमन्त्राकारस्तु सम्प्रदायपरम्पराप्राप्तः । पुरुषात्मने इत्यस्यैव व्याख्यानं ब्रह्मवायुभ्यामिति । तेन न वचनव्यत्ययचोद्यावकाशः । एवं पञ्चत्रिंशन्मन्त्रेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १५१-१५६ ॥

एतेषां जपादावावृत्तिसङ्ख्यामाह ॥ त्रिचतुष्षडिति ॥

॥ तं.सा. ॥ त्रिचतुष्षड्दशावृत्तिरेतेषान्तु हुतादिके ।
न्यासोऽङ्गुलीपूरुबाहुमध्येषु व्युत्क्रमे स्मृतः ॥ १५७ ॥

क्रमे विपर्ययेणात्र शक्त्यादित्वं प्रकीर्तितम् ।
ऋषिच्छन्दोदेवताङ्गध्यानानुक्तौ प्रधानवत् ॥ १५८ ॥

॥ त.क. ॥ हुतेति भावे क्तः । जपस्य प्रस्तुतत्वेऽपि होमादित्वेन ग्रहणं शक्त्यपेक्षयैव त्र्यादिपक्षाः, न तु जपाद्यपेक्षयेति सूचनाय । अशक्तौ त्रिरावृत्तिः । ततः किञ्चिच्छक्तस्य चतुरावृत्तिः । ततः किञ्चिच्छक्तस्य षडावृत्तिः । ततोऽपि शक्तस्य दशावृत्तिरित्यर्थः । अत्यन्तमशक्तस्य तत्त्वमन्त्रैर्न्यासः एकावृत्त्या सृष्टिन्यासं स्थितिन्यासं वाऽवलम्ब्य कर्तव्य इत्यादिग्रन्थान्तरोक्तो विशेषो ग्राह्यः । ननु जपादौ नमोऽन्तः स्वाहान्तश्च मन्त्र उच्चार्य इत्ययं नियमः किमेतेष्वेव मन्त्रेषु उत वक्ष्यमाणेष्वपीति जिज्ञासायां चेदमुच्यते ॥ जप इति ॥ मन्त्रमात्रेऽपि जपादौ कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यत् समानम् ।

एवमतिदिश्य तत्त्वमन्त्राणां न्यासस्थानान्याह ॥ न्यास इति ॥ मन्त्रोच्चारणपूर्वकं तत्तद्देवतानां तत्तदङ्गेषु ध्यानमेव न्यासो नाम । अंगुलीष्वित्यनेन वामपादकनिष्ठिकामारभ्य तदंगुष्ठेन सह पञ्चांगुलयः, दक्षिणपादकनिष्ठिकामारभ्य तदंगुष्ठेन सह पञ्चांगुलयः, वामहस्तकनिष्ठिकामारभ्य तदंगुष्ठेन सह पञ्चांगुलयः, दक्षिणहस्तकनिष्ठिकामारभ्य तदंगुष्ठेन सह पञ्चांगुलय इत्येवं विंशतिस्थानानि निर्दिष्टानि । ऊरू च बाहू च मध्यं चेति द्वन्द्वः । वामोरूः दक्षिणोरूः वामबाहुः दक्षिणबाहुश्चेति स्थानचतुष्टयम् । एवं चतुर्विंशतिस्थानेषु निर्दिष्टेषु

मध्याख्यं हृदयं द्वादशमन्त्रन्यासस्थानमिति विवेक्तव्यम् । ननु सृष्टिस्थिति-लयन्यासा इत्यादिवक्ष्यमाणेषु त्रिषु न्यासेषु कतमोऽयं न्यास इत्यपेक्षायामाह ॥ व्युत्क्रम इति ॥ सृष्टिक्रमे वैपरीत्यमनुसृत्यायं न्यासः स्मृतः । स्मारित इत्यर्थः । लयकाले पृथिव्या अप्सु प्रथमं लीयमानत्वात् पृथिव्यादिक्रमेण वामपादांगुल्यादिन्यासस्थानस्याभिधानात् लयन्यास एवेति भावः । सृष्टिक्रमे विवक्षिते विपर्ययेण उक्तविपर्ययेण मध्यबाहूरूदक्षिणहस्ताद्यंगुलिषु न्यासः कार्य इति शेषः ।

ननु न्यासस्थानानां निर्देशबलात् क्रमव्युत्क्रमौ ज्ञातुं शक्येते । मन्त्राणां तु तौ कथं ज्ञातव्यौ । यद्यपि, तत्रापि पुरुषोऽव्यक्तमित्यादिनिर्देशानु-सारात् पञ्चविंशतितत्त्वानां तावदवगन्तुं शक्यौ । तथापि कालाद्येकादशमन्त्राणा-मवगन्तुमशक्यावेव । स्वतत्त्वचतुष्टाभ्यां प्रकरणभेदावगमादित्यत आह ॥ अत्रेति ॥ सृष्टिक्रमे मन्त्राणां शक्त्यादित्वम्, उपलक्षणमेतत्, पृथिव्यन्तत्वं प्रकीर्तितं शास्त्रेषु । व्युत्क्रमे तु पृथिव्यादिशक्त्यन्तत्वमिति ग्राह्यम् । इदमप्युपलक्षणम् । शक्त्यादिकालान्तैर्मन्त्रैर्हृदये न्यासः । पृथिव्यादि [1]. . . मन्त्रैर्वामपादकनिष्ठिका-मारभ्य हृदयपर्यन्तमित्थं स्थितिन्यासे क्रमो ज्ञातव्यः ।

ऋष्यादिज्ञानस्यावश्यकत्वाद्देवतादिकन्तूक्तप्रकारेण ज्ञायते । तथा च क एषामृषिः । किञ्च छन्द इत्यपेक्षायामुक्तिसौकर्यात् सर्वमन्त्रेष्वपि प्रसङ्गा-दतिदिशति ॥ ऋषीति ॥ अनुक्तिशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते । प्रधानवत् प्रणव-मन्त्रस्येव एषामपि मन्त्राणां ऋष्यादयो ज्ञेया इति शेषः ॥ १५७, १५८ ॥

ननु किमतिक्लेशेन । ऋष्यादयोऽज्ञाता एव किमिति न स्युरित्यत आह ॥ ज्ञेया मन्त्रा इति ॥

॥ तं.सा. ॥ ज्ञेया[1] मन्त्राः समस्तास्ते पृथङ् मोक्षादिदायकाः ।
तन्त्रमार्गास्तु हरिणा ह्यसङ्ख्याः कीर्तिता अपि ॥ १५९ ॥

---

1. एतच्चिह्नितो भागः मातृकायां त्रुटितः । 2. ज्ञेयं–अ

*

तेष्वयं सुगमो मार्गः सुफलश्चानुतिष्ठताम् ।
यावतो ह्यननुष्ठाने कर्मपूर्तिर्न विद्यते ॥ १६० ॥

तावत्समस्तं कथितमस्मिंस्तन्त्रे यथाविधि ।
प्रीयतेऽनेन मार्गेण पूजितो मुक्तिदो भवेत् ॥ १६१ ॥

कामदश्च स्वभक्तानां भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ १६२ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसंग्रहे
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ त.क. ॥ समस्ताः ऋष्यादिज्ञानादिसमस्ताङ्गसहिताः ते उक्तवक्ष्यमाणाश्च मन्त्रा जप्ताश्चेदीश्वरप्रीतिद्वारा पृथक् पृथग्धमार्थकाममोक्षाणां साधनभूता नान्यथेति भावः । ननु —

"स्वस्तिकासनमाबध्य शयानां प्रतिमामनु ।
आसीत देशिकः सृष्टिसंहारक्रमवित्तमः ॥

अर्चां च तां भूतमयीं संहारक्रममास्थितः ।
पुनः सृष्टिक्रमेणैव सृजेत्तद्ध्यानमास्थितः ॥

प्राच्यकुण्डेन जुहुयात् तत्त्वानि कपिलाघृतैः ।
प्रत्येकमष्टोत्तरशतं तेषामाहुतयः स्मृताः ॥

अष्टोत्तरो विंशतिर्वा यद्वाऽष्टौ शक्त्यपेक्षया ।
जीवादिकस्तत्त्वहोमः स्वाहान्तैस्तैः स्वनामभिः ॥"

इत्यादिना प्रतिष्ठाङ्गभूतं प्रतिष्ठादितत्त्वमन्त्रैः प्राच्यकुण्डे होमं विधाय मकारादिककारान्तैर्वर्णैस्सह—

"मकारं स्फटिकाभासं जीवं व्यापकमादितः ।
आहुत्यन्ते प्रतिकृतौ विन्यसेत् प्रणवं ततः ॥

जीवोपाधिं भकारन्तु सितं न्यस्येद्यथापुरम् ।
बकारं स्फटिकाभासं मतितत्त्वमनन्तरम् ॥

अहङ्कारं पाटलाभं फकारं हृदि विन्यसेत् ।
मनस्तत्त्वं सितनिभं पकारं हृदये तथा ॥

नकारं शब्दतन्मात्रं श्रोत्रे शुक्लनिभं तथा ।
धकारं लोहितं स्पर्शतन्मात्रं च तथा त्वचि ॥

दकारं रूपतन्मात्रं दृशोर्ज्योतिर्मयं तथा ।
थकारं रसतन्मात्रं पाण्डुराभं च तालुनि ॥

तकारं गन्धतन्मात्रं नासिकायां तथा सितम् ।
णकारं पाटलनिभं श्रोत्रात्मानं च कर्णयोः ॥

ढकारं हेमतुल्याभं त्वगात्मानं तथा त्वचि ।
डकारं नेत्रयोः कृष्णं नेत्रात्मानमनन्तरम् ॥

गौरं ठकारं जिह्वायां जिह्वात्मानं चतुर्मुख ।
टकारमसितं घ्राणरूपं घ्राणेन्द्रिये तथा ॥

सितं ञकारं वाग्रूपं वागाधारे निवेशयेत् ।
रक्तं झकारं करयोः करात्मानं चतुर्मुख ॥

रक्तं जकारं पदयोः पदात्मानं निवेशयेत् ।
छकारस्य च रक्तस्य न्यासोऽपाने तदात्मनः ॥

चकारं मेहने हेमवर्णं मोहनरूपिणम् ।
ङकारं पृथिवीतत्त्वं पीताभं चतुरस्रकम् ॥

पादे च जानुपर्यन्ते हुत्वाऽन्ते विनिवेशयेत् ।
घकारमर्धशीतांशुतुल्याकारं जलात्मकम् ।
स्फटिकाभं तदूर्ध्वे तु गुह्यान्ते विनिवेशयेत् ॥

गकारं लोहितं कोणैस्त्रिभिर्युक्तमुषर्बुधम् ।
गुह्यात्प्रभृति नाभ्यन्तं विन्यसेद्देशिकोत्तमः ॥

खकारं वेदिकाकारं धूम्राभं श्वसनात्मकम् ।
नाभेरुपरि घोणान्तं हुत्वाऽन्ते विनिवेशयेत् ॥

निराकारं ककारं तु नभोरूपं शिलानिभम् ।
नासिकोपरि मूर्धान्तमाहुत्यन्ते निवेशयेत् ॥

तत्त्वहोमं च तन्न्यासं कृत्वैवं तदनन्तरम् ।
प्राणादिदशवायूनां न्यसनं स्यादिडादिषु ॥

ब्रह्मादिपरिवारेषु देवीषु कमलादिषु ।
तत्त्वन्यासो यथोक्तेन मार्गेण स्याच्चतुर्मुख ।"

इत्यादिपुरुषाद्याकाशान्तानां पञ्चविंशतितत्त्वानां हृदयादिमूर्धान्तं स्थानं कथितम्। तत्रापि जीवव्यापकशब्दितस्य महदाख्यस्य अहङ्काराख्यस्य मनआख्यस्य च तत्त्वस्येत्येवं पञ्चानामेव हृदयं स्थानमुक्तम् । अत्र तु शक्त्यादिपुरुषान्तानां द्वादशानां तथा अव्यक्तानां चतुर्णां बाहुद्वयमूरुद्वयं च स्थानमुक्तम् । तथा शब्दादितन्मन्त्राणां स्थानभेदः स्फुट एव । तथा च वचनविरोधोऽस्य ग्रन्थस्य दुष्परिहरः । न चेदं वचनमप्रमाणम् । हरिणा चतुर्मुखाय साक्षादुदितत्वात् । व्यर्थश्चायं ग्रन्थः । पञ्चरात्रादावेतत्प्रमेयस्य सम्यङ् निरूपितत्वादित्यत आह ॥ तन्त्रमार्गास्त्विति ॥ तन्त्राणां देवताप्रतिष्ठामन्त्रजपन्यासपूजादिक्रियाणां मार्गाः प्रकाराः असङ्ख्या बहुविधाः परस्परं विरुद्धवत् प्रतीयमानाश्च यद्यपि शास्त्रे हरिणैव तत्र तत्र कथिताः । तथापि नास्य ग्रन्थस्य तद्विरोधः । अधिकारिभेदादिनाऽसङ्ख्यातमार्गाणामप्युपपत्तेरिति शेषः । वैयर्थ्यमुद्धरति ॥ तेष्विति ॥ सुगमः सुज्ञेय इत्यनेन दुर्विज्ञेयत्वादनेकविधा अपि मार्गाः प्रदर्शिता अपि अप्रदर्शितप्राया इति संक्षिप्य प्रकाशनार्थोऽयं ग्रन्थः सार्थक एवेति सूचयति । सुफलश्चेत्यनेन तेषां फलवत्त्वमात्रम्, अयं तु मार्गः

शीघ्रफल इति हेत्वन्तरं सूचयति। यद्यपि भगवत्पूजादिप्रधानकर्माणि असङ्ख्यातानि पञ्चरात्रादौ प्रदर्शितानि। केचिदितिकर्तव्यताविशेषाश्च। तथापि पूजादिकमनुतिष्ठतामधिकारिणां यावत इतिकर्तव्यताविशेषस्याननुष्ठाने पूजादिकर्मणः फलसाधनसामर्थ्यं न जायते तावत इतिकर्तव्यताविशेषस्य तत्रानिरूपणात्, तन्निरूपणार्थत्वादस्य न वैयर्थ्यमिति हेत्वन्तरमाह ॥ यावत इति ॥ किं बहुना, भगवत्प्रीतिसाधनत्वादिना न वैयर्थ्यमिति हेत्वन्तरमाह ॥ प्रीयत इति ॥ न केवलं शीघ्रफलदातृत्वं सुफलत्वम्। किन्नाम भगवत्प्रीतिद्वारा सकलाभीष्टकारणत्वमिति सुफलत्वमेव विवृणोति ॥ प्रीयत इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां
लक्ष्मीनारायणतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
रघुनाथयतिना विरचितायां तन्त्रसार-
संग्रहव्याख्यायां तत्त्वकणिकायां
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ त.क. ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ पूर्वस्मात् सङ्गतिं सूचयन् उद्धरिष्यमाणानां मन्त्राणां समूलत्वं, तदुद्धारस्य सार्थक्यं च दर्शयति ॥ अथेति ॥

॥ तं.सा. ॥ अथ विष्णूदिते तन्त्रसारे मन्त्रगणो हि यः ।
उदितः संग्रहेणासावुच्यतेऽखिलसाधकः ॥ १ ॥

॥ त.क. ॥ तत्तन्मन्त्रैः प्रतिमाप्रतिष्ठानविधानानन्तरमित्यर्थः । तेन तत्तन्मन्त्राकारादिजिज्ञासाया उत्पन्नत्वादिह तन्निरूपणं नासङ्गतमिति भावः । तन्त्रसारे मन्त्रगणो य उदितः सोऽसौ सङ्क्षेपेणात्रोच्यत इत्यनेनोद्धारस्य मूलं सार्थक्यं च दर्शितम् । विक्षिप्योक्तस्य संग्रहाभावे बुद्ध्यनारोहादिति भावः । विष्णूदित इति तन्मूलकथनम् । "विधिं विधाय सर्गादौ" इत्युक्तमपि श्रद्धा-जननाय पुनरत्र स्मारितम् । अनेन—अत्र ग्रन्थे उद्धरिष्यमाणानां वराहादि-मन्त्राणां तद्बीजानां ऋषिच्छन्दसोरङ्गन्यासादेश्च पञ्चरात्रे अन्यथोपलम्भः । तथाहि—

"सूक्ष्मदृग्बिन्दुपर्यन्तषडचामङ्गपद्धतिः ।
बीजमेवं मुनिश्शङ्खश्छन्दो गायत्रमीरितम् ॥

अस्यार्थः— 'भल्लायुधो भकारश्च सुभद्रस्सूक्ष्मलोचनः ।' इति भकारनामसु पाठात् सूक्ष्मदृग्भकारः ।

'अनुस्वारो ध्रुवो बिन्दुर्यष्टिश्चन्द्रार्ध उच्यते ।'

इत्युक्तेः बिन्दुरनुस्वारः । अचां मध्ये षट् षष्ठो वर्णः । एवं च भकार ऊकारो-ऽनुस्वारश्चेति त्रयाणां मेलने 'भूं' इति वराहमन्त्रस्य बीजाक्षरं संपद्यते । शङ्खो नाम कश्चिदृषिरिति ।

"वरुणो विष्णुरनलश्चादिदेवश्च भास्करः ।
गोपनः पुरुषात्मा च विष्णुरेते समुद्धृताः ॥

अस्यासाधारणवर्णाः प्रोक्ताः साधारणाः पुरा ॥"

इत्येकादशाक्षरो वाराहमन्त्र उद्धृतः । अस्यार्थः—

"वकारो वरुणः कुम्भः पीयूषात्मा सुधारसः ।"

इत्युक्तेर्वरुणो वकारः पूर्वमुच्चार्यः । ततो विष्णुरकारः । 'अकारो विष्णुरुच्यते' इत्युक्तेः । 'रेफोऽनलो महाज्वालः' इत्युक्तेः तत अनलो रेफः । 'आकारो मधुसूदन आदिदेवः' इत्युक्तेस्तत आकारो आदिदेवः । 'द्वादशात्मा हकारस्य दीप्तिमान् भास्करः' इत्युक्तेरनन्तरं भास्करशब्दितो हकारः । 'आदिदेवो गोपनश्च' इत्युक्तेरनन्तरं गोपनशब्दित आकारः । 'यकारः पुरुषात्मा स्यात्' इत्युक्तेस्ततः पुरुषात्मशब्दितो यकारः । ततः विष्णुशब्दित अकारः । एवं च वकारादीनां वर्णानां संयोजने 'वराहाय' इति संपद्यते । 'ॐ नमो भगवते' इत्यंशस्तु प्रागुदाहृतः साधारणः वासुदेवादिमन्त्रसाधारणः प्राक् पठनीयः । तथा च 'भूं नमो भगवते वराहाय' इत्येकादशाक्षरो मन्त्रः संपद्यते । नत्यन्तश्च षडक्षर इति प्रकारान्तरमुक्तम् । 'ॐ नमो भगवते' इत्यंशं परित्यज्य वराहायेत्येतदुपरि नम इति शब्दोच्चारणे वराहस्यापरो मन्त्रः षडक्षरो भवतीति तस्यार्थः ।

"यद्वा पूर्ववदेवाङ्गं बीजं च कमलासन ।
एकादशार्णानुद्धृत्य पूर्वोक्तान् व्याहृतित्रयम् ।

उद्धरेत्पतिशब्दं च चतुर्थ्यन्तमनन्तरम् ।
भूमेः पतित्वमाशास्यं मे देहि तदनन्तरम् ॥

दापयेति ठठान्तः स्याद् द्वात्रिंशद्वर्णसन्ततिः ।
छन्दोऽनुष्टुबृषिः पूर्वो देवता सा चतुर्मुख ।
बीजमुक्तं तदङ्गानि भङ्क्त्वा मन्त्रं प्रकल्पयेत् ॥"

पूर्वोदाहृतं वाराहबीजाक्षरं भूमिति । तत्सहितान् पूर्वोक्तान् एकादशार्णान् 'भूं नमो भगवते वराहाय' इत्यन्तान् उद्धृत्य ततो व्याहृतित्रयं 'भूर्भुवःस्वः'

इति पदमुद्धरेत्। ततः चतुर्थ्यन्तं पतिशब्दं, ततो 'भूपतित्वं मे देहि' इति पदं, ततो 'दापय' इति पदं, ततः ठठेति शब्दितं 'स्वाहा' शब्दमुद्धरेत्। एवं च 'ॐ भूं नमो भगवते वराहाय भूर्भुवःस्वः पतये भूपतित्वं मे देहि दादापय स्वाहा' इति द्वात्रिंशदक्षरो वराहस्यापरो मन्त्रः संपद्यते। एतन्मन्त्रगतपदानि विभज्य अङ्गन्यासश्च कर्तव्य इति तस्यार्थः। एवमन्यत्रापि। तथाचात्र वक्ष्यमाणवराहमन्त्रस्य पक्षत्रयमप्येतद्वचनविसंवाद्येव। 'याष्टम' इत्यादिना बीजस्यान्यथा कथनात्। द्वात्रिंशार्णमन्त्रे 'रूपाय' इति शब्दाधिक्यात्। ॐकारहुंकारयोर्मन्त्रानन्तर्भावेऽपि रूवर्णाधिक्यदर्शनात्। ब्रह्मा ऋषिरिति ह्यत्रोच्यते। प्रणवेन स्वनाम्ना चेत्यङ्गन्यासस्यान्यथा कथनाच्च। एवं तत्र तत्रापीति कथमेतद्विश्वसनीयमिति चोद्यं निरस्तम्। 'तन्त्रमार्गास्तु हरिणा ह्यसङ्ख्याः कीर्तिता अपि' इत्यादिना प्रागेव तद्विसंवादस्य अङ्गीकृतत्वात्। न चैतावताऽस्य निर्मूलत्वमवगन्तव्यम्। अधिकार्यादिभेदेन सर्वेषां विकल्पेनोपपत्तेः। न चाविशेषादुक्तवचनानुसरणमेव कुतो न कृतमिति वाच्यम्। तन्त्रसारोक्तानां मन्त्राणामचिरात् सर्वाभीष्टसाधकत्वात्। ननु भगवतैवोद्धृतत्वात्तेषामप्यचिरात् फलसाधकत्वमेष्टव्यम्। अन्यथा तदुद्धरणानुपपत्तेः। न च तेषां वीर्यं तिरोहितं कलाविति वाच्यम्। अविशेषात्तेषामपि तथात्वापातादिति चेन्न। प्रायः कलौ जना दृष्टार्थरुचयः। दृष्टार्थ एव तेषां मन्त्राणां वीर्यतिरोभावः, न त्वदृष्टार्थे। न तेन दृष्टरुचीन् प्रति तदुद्धारो व्यर्थः। 'अखिलसाधकः' इति, तत्रापि 'उद्दीप्तवीर्या हि मन्त्रा अत्र प्रकीर्तिताः' इति वक्ष्यति च। अत्र पृथक् पृथक् शास्त्रत्वात् न मन्त्राणामुद्धारे परस्परसङ्गत्यपेक्षा ॥ १ ॥

"बीजशक्त्यङ्गहीना ये मन्त्राः स्युस्ते निरर्थकाः।
तस्मात् साङ्गं शक्तियुक्तं बीजयुक्तं फलप्रदम् ॥"

इति वचनात् वराहमन्त्रस्य बीजमुद्धरति ॥ याष्टम इति ॥

१. भूवराहमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ याष्टमस्तूयुतोऽन्तेन समेतश्चैव भूभृतः ।
बीजं नमश्च [1]भगवान् सोद्देशो रूपसंयुतः ॥ २ ॥

स एव तादृशो लोकत्रयपालो भुवः पतेः ।
भावं मे देहि दान्ते तु दापय स्वाहया युतः ॥ ३ ॥

॥ त.क. ॥ मातृकायां यकारस्याष्टमो वर्णो हकारः । स च 'उ' युतः उकारेण युक्तः। अन्तेन सर्वेषां वर्णानां अन्त एव उच्चार्येणानुस्वारेण समेतः। स चोच्चार्यः । एवमुच्चारितो हुंकारः, भुवं बिभर्तीति भूभृत् वराहस्तस्य बीजं भवतीति शेषः। तुशब्दः उद्धृतस्य बीजस्याचिरादभीष्टसाधकत्वरूपं विशेषमाह। मन्त्रमुद्धरति ॥ नमश्चेति ॥ नम इति नमश्शब्द उच्यते । भगवानिति भगवच्छब्दः । उद्देशशब्देन चतुर्थीविभक्तिरुच्यते । स एवेति भूभृद्वाचकवराहशब्द उच्यते । स च रूपसंयुतो रूपशब्दात् संयुक्तः, सोद्देशः चतुर्थीसहितश्चोद्धार्य इति च सम्बोध्यते । तादृशो लोकत्रयपाल इति च सम्बन्धः। लोकत्रयशब्देन लोकत्रयवाचकं भूर्भुवःस्वरिति पदत्रयं, पाल इत्यनेन पालवाचकपतिपदं गृह्यते। तच्च चतुर्थ्यन्तं कार्यमित्यर्थः। भुवः पतेर्भावः भूपतित्वं, तद्वाचकं भूपतित्वपदं भुवः पतेर्भावमित्यनेनोच्यते । तदुद्धरेदिति संबन्धः । ततो 'मे देहि' इति पदम्। तुशब्दश्चार्थः। तदान्तं च कुर्यादित्यर्थः 'दापय स्वाहया' इत्यनेन दापयशब्दोत्तरस्वाहाशब्देन युक्तो वर्णसमुदायो भूभृतो वराहस्य मनुरिति सम्बन्धः । तथाच— 'ॐ हुं नमो भगवते वराहरूपाय भूर्भुवःस्वः पतये भूपतित्वं मे देहिदा दापय स्वाहा' इति मन्त्रः। 'भूर्भुवःस्वः पतये' इत्यस्य स्थाने 'लोकत्रयपालाय' इति पदं प्रयोक्तव्यमिति केचित्। अयं च द्वात्रिंशद्वर्णः बीजाक्षरस्य मन्त्रबहिर्भावविवक्षया । अन्तर्भावविवक्षया तु त्रयस्त्रिंशदर्णं इति केचित् ॥ २, ३ ॥

प्रकारान्तरेण मन्त्रमुद्धरति ॥ तस्येति ॥

---

1. भगवानुद्देश्यो–अ

२.—३. वराहसप्ताक्षरः, वराहचतुर्दशाक्षरश्च

॥ तं.सा. ॥ [1]मनुस्तस्यापरो नामबीजोद्देशनमोयुतः ।
नमः सोद्देशभगवान् महाशब्दयुतश्च सः ।
तादृशः स्वाहया युक्तो वराहस्यापरो मनुः ॥ ४ ॥

॥ त.क. ॥ मनुरित्यनुवर्तते । नाम वराहपदम् । बीजं हुमिति पदम् । उद्देशश्चतुर्थी । नमः नम इतिशब्दश्चेत्येतैर्युतस्तस्य वराहस्यापरोमनुर्मन्त्र इति सम्बन्धः । अत्रोच्चारणक्रमो न विवक्षितः । चतुर्थ्या, बीजेन, नमःशब्देन च सम्बन्धायोगात् । तथा च 'हुं वराहाय नमः' इति मन्त्रः सम्पद्यते । अयं च बीजान्तर्भावबहिर्भावाभ्यां सप्ताक्षरः षडक्षरश्च गीयते । अत्र मूलेऽनुक्तोऽप्यो-ङ्कारः सर्वादौ प्रयोज्यः । सोऽपि मन्त्रान्तर्गत एव । तथाचायमष्टाक्षर इति संप्रदाय इति केचित् । प्रकारान्तरेण मन्त्रमुद्धरति ॥ नम इति ॥ चतुर्थ्यन्तो भगवच्छब्दः । तादृशः चतुर्थ्यन्त एव महाशब्दसहितो वराहशब्दः स्वाहया युक्तश्च प्रयोक्तव्यः । एवम्भूतः समुदायो वराहस्यापरो मन्त्र इत्यर्थः । 'नमो भगवते महावराहाय स्वाहा' इति निष्पद्यते । अयं च चतुर्दशाक्षरः ॥ ४ ॥

एवमुद्धृतानां त्रयाणां मन्त्राणां ध्यानप्रकारमाह ॥ श्याम इति ॥

॥ तं.सा. ॥ श्यामः सुदर्शनदराभयसद्वरेतो
भूम्या युतोऽखिलनिजोक्तपरिग्रहैश्च ।
ध्येयो निजैश्च तनुभिः सकलैरुपेतः
कोलो हरिः सकलवाञ्छितसिद्धयेऽजः ॥ ५ ॥

॥ त.क. ॥ सुदर्शनं चक्रम् । दरः शङ्खः । अभयम् अभयमुद्रा । वरं वरदमुद्रा । एतैरुपेत इत्यनेन चतुर्बाहुत्वमुक्तम् । सदिति वरमुद्रा-विशेषणेन अविनाशीप्सितदातृत्वं सूच्यते । 'भूम्या युतः' इत्यनेन "लक्ष्मी-धराभ्यामाश्लिष्टः" इत्यत्रोक्तलक्ष्मीं परित्यज्य धरया समेत इति लभ्यते ।

---

1. "मनुस्तस्यापरस्तार बीजो"—इति क्वचित् ।

अखिलनिजशङ्कितमूलमन्त्रोक्ता ब्रह्मवायुशिवाहीशविपादिपरिग्रहा भृत्याः। तैश्च युक्त इति सम्बन्धः। स्वरूपभूताभिः स्वकाभिस्तनूभिः स्वमूर्तिगणेत्यत्रोक्ताभिर्विश्वादिभिरुपेत इति सम्बन्धः। सकलवाञ्छितसिद्ध्यै कोलो हरिर्ध्येय इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ऋष्यादिजिज्ञासायामुक्तिसौकर्याय विष्णुप्रतिपादकमन्त्रेषु सर्वेषु तानाह ॥ वैष्णवानामिति ॥

॥ तं.सा. ॥ वैष्णवानां मुनिर्ब्रह्मा मन्त्राणां[1] वर्णभेदतः ।
ज्ञेयं छन्दो [2]देवतैकस्तत्तद्रूपो हरिः परः ॥ ६ ॥

॥ त.क. ॥ मुनिः प्रथमप्रतिपत्ता। यद्यपि भगवानेव प्रथमप्रतिपत्ता। ब्रह्मा तु द्वितीयस्तृतीयो वा। तथापि जीवेष्वयं प्रथमप्रतिपत्तेति न दोषः। वर्णभेदतः वर्णसङ्ख्याभेदतः। तत्र यान्यष्टाक्षराणि सा गायत्री। यान्येकादशाक्षराणि सा त्रिष्टुप्। यानि द्वादशाक्षराणि सा जगतीत्यादिना मन्त्राणां छन्दो ज्ञेयमिति सम्बन्धः। तत्तद्रूपः वराहनृसिंहवेदव्यासरामकृष्णादिरूपस्तत्तन्मन्त्राणां देवतेत्यर्थः। एक इत्यनेन परस्परं भेदं निवर्तयति ॥ ६ ॥

"बीजं शक्तिस्तथैवाङ्गं हृदयादि च षड्विधम् ।
ऋषिश्छन्दो देवता च वर्णोद्दीपनमेव च ॥
आप्यायनं मोचनं च सकलीकरणं तथा ।
विकलीकरणं चैव द्वादशैतानि पद्मज ॥
तेषां स्वरूपं वक्ष्यामि क्रमात्तदवधार्यताम् ।
मन्त्रस्य प्रकृतिर्बीजमक्षरं तत्समुद्धृतम् ॥
आत्मा मन्त्रस्य सा शक्तिः [3]यथा मन्त्रः फलप्रदः ।
हृदयादीनि मन्त्रस्य षडङ्गानि पितामह ॥
देवस्येव मुखादीनि एषु मन्त्रः प्रतिष्ठितः ।
ऋषिः फलस्य द्रष्टा स्याच्छन्दस्तदभिधीयते ॥

1. 'मनूनां' इति क्वचित्। 2. 'देवतकं' इति क्वचित्।
3. यथा मन्त्रफलप्रदा—इति मुद्रितपाद्मसंहितापाठः।

अक्षराणामियत्ताया देवता वाच्यमुच्यते ।
रूपभेदश्च शुक्लादिवर्णाः कमलसम्भव ॥
सम्पुटीकरणं रेफलकाराभ्यां तु दीपनम् ।
यथोदिताक्षरैस्सर्वैस्संस्कारश्शोषणादिभिः ॥
मन्त्रस्य देववत् प्रोक्तं यत्तदाप्यायनं बुधैः ।
मन्त्रस्य मोचनं नाम प्रयोगः स्तम्भनादिषु ॥
मन्त्राक्षराणां प्रत्येकं सम्पुटीकरणं स्मृतम् ।
सकलीकरणं विद्धि प्रणवेन चतुर्मुख ॥
वौषट्कारवषट्कारहुंकारैः पृथगीरितैः ।
देवतानामभीष्टानां सन्निधिर्यः [1]पदादिषु ॥
प्रोच्यते स चतुर्वक्त्र विकलीकरणाह्वयः ।
एतान्येव प्रयुञ्जीत . . . . ॥"

इत्यादिना अङ्गन्यासकर्तव्यताश्रवणात् उद्धृतानां त्रयाणां मन्त्राणां तमाह ॥ प्रणवेनेति ॥

॥ तं.सा. ॥ प्रणवेन स्वनाम्ना च भूधरेण परात्मना ।
सर्वज्ञसर्वशक्तिभ्यां षडङ्गानि विदो विदुः ॥ ७ ॥

॥ त.क. ॥ प्रणवः ॐकारः । स्वनाम वराहशब्दः । भूधरशब्दः, परमात्मशब्दः, सर्वज्ञशब्दः, सर्वशक्तिशब्द इत्येतैः शब्दैर्न्यासे कर्तव्ये हृदय-शिरः-शिखा-कवच-नेत्रास्त्राख्यानि षड्विधान्यङ्गानि न्यासस्थानानि ज्ञातव्यानीत्यर्थः । यथोक्तम्—

"हृदयं शिरोऽपि तु शिखाकवचास्त्राणि तानि च ।
सोद्देशो नियमः स्वाहा वौषट्हुंफट्पराणि च ॥
षडङ्गानां तु नेत्राभ्यां वषडित्यस्त्रतः पुरा ।
न्यासस्थानानि विज्ञेयान्यङ्गानि हृदयादितः ॥"

1. पुटादिषु इति क्वचित् ।

इति मन्त्राङ्गानां प्रणवादीनां षण्णां हृदयादिशब्दानां चतुर्थ्यन्तत्वम् । नमःस्वाहा-वौषट्हुंफट्पराणि चेत्यादिना क्रमेण नमःशब्दादियोगविधाने 'नमःस्वस्तिस्वाहा-स्वधाऽलंवषड्योगाच्च' इति चतुर्थीविधानात् । तथाचायं क्रमः । ॐ इति प्रथमतः अङ्गमन्त्रः । ततो हृदयाख्याङ्गवाचकः हृदयशब्दश्चतुर्थ्यन्तः । ततो नमःशब्दः । एवं पदत्रयात्मक एको मन्त्रः । तथा वराहशब्दः चतुर्थ्यन्त आदौ प्रयोक्तव्यः । ततो मूर्धवाचकश्चतुर्थ्यन्तः । ततः स्वाहाशब्दः । एवं पदत्रयात्मको द्वितीयो मन्त्रः । अङ्गन्यासे 'अङ्गमन्त्रेभ्यः परमङ्गानि निर्दिशेत्' इति वचनात् । एवं मन्त्रान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि । तथाच ॐ हृदयाय नमः । वराहाय शिरसे स्वाहा । भूधराय शिखायै वषट् । परमात्मने कवचाय हुम् । सर्वज्ञाय नेत्राभ्यां वौषट् । सर्वशक्तये अस्त्राय फट् इति षडङ्गन्यासो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

सर्वमन्त्रसाधारण्येन पक्षान्तरमाह ॥ ज्ञानेति ॥

॥ तं.सा. ॥ ज्ञानैश्वर्यप्रभानन्दतेजःशक्तिभिरेव च (वा) ।
पूर्णात्ममध्यगैः सर्ववैष्णवाङ्गान्यथो विदुः ॥ ८ ॥

॥ त.क. ॥ पूर्णात्ममध्यगैः पूर्णात्मशब्दयोः मध्ये उच्चारितैर्ज्ञानादि-शक्त्यन्तैः षड्भिः शब्दैः सर्ववैष्णवाङ्गानि सर्ववैष्णवमन्त्राणामङ्गन्यासानिति शेषः, उपलक्षणमेतत्, हृदयादिभिः नमःस्वाहान्तादिशब्दितैः षड्भिः शब्दैः ज्ञानादिशब्दानामुपर्युच्चारितैरपि ग्राह्यम् । 'एवं च पूर्णज्ञानात्मने हृदयाय नमः । पूर्णैश्वर्यात्मने शिरसे स्वाहा' इत्यादिक्रमेण षण्णां मन्त्राणां निष्पत्तिप्रकारो बोध्यः । एतेषां वर्णन्यासं त्वग्रे स्वयमेव वक्ष्यति ॥ ८ ॥

"श्रीकरं मन्त्रपरमं वक्ष्ये सर्वार्थसाधनम् ।
अष्टाक्षरं चतुर्वक्त्र रहस्यं परमं शृणु ॥

आदौ समुद्धरेत्तारमुदयं तदनन्तरम् ।
द्विरेकनेत्रमायान्तं क्रोधनं कौस्तुभाक्षरम् ॥

विष्णुशीर्षं ततो लक्ष्मीमनलं तदनन्तरम् ।
महामायायुतं पद्ममप्रमेयमनन्तरम् ।
अग्निमादिं चतुर्वक्त्र ठठेति श्रीकराह्वयम् ॥"

इति पञ्चरात्रवचनं स्पष्टयन् श्रीकराष्टाक्षरमन्त्रमुद्धरति ॥ तिष्ठेति ॥

४. श्रीकरमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ तिष्ठोदादिः स्वजायायाः कारणं स्वाहया युतः ।
श्रीकरोऽष्टाक्षरो मन्त्रो गरुडारूढसंस्मृतिः ॥ ९ ॥

॥ त.क. ॥ उच्छब्द आदिर्यस्य स तथा । तिष्ठेत्यनेन तिङन्तशब्द उच्यते । उदादिस्तिष्ठेति शब्दः प्राक् प्रयोक्तव्य इति शेषः । स्वो हरिः । 'परः स्वो हरिरुद्दामः' इति वचनात् । तस्य जाया भार्या श्रीः । तस्याः कारणमित्यनेन तत्कर्तृवाचकशब्दो विवक्षितः । श्रीकर इति शब्द इति यावत् । उत्तिष्ठशब्दानन्तरं स्वाहाशब्देन युतः प्रयोक्तव्यः । तदनन्तरं स्वाहाशब्दो वक्तव्य इति यावत् । कारणशब्दविवक्षितश्रीकरशब्दापेक्षया पुल्लिङ्गप्रयोगः । श्रीकरेति मन्त्रसंज्ञाकरणेन सफलत्वं सूचयति । तथाच 'उत्तिष्ठ श्रीकर स्वाहा' इत्येको मन्त्रः । एतेन, 'आदौ समुद्धरेत्तारम्' इति मन्त्रबहिर्भूतः, 'स्रवत्यनोंकृतं ब्रह्म' इति वचनानुसारात् सर्वसाधारणः प्रणव उक्तो वेदितव्यः । अतो नाष्टाक्षरत्वविरोधः ।

'उदयं तदनन्तरम्' इत्युकारमुद्धरेत् । तत एकनेत्रशब्दितं तकारं द्विरुद्धरेत् द्विवारमुद्धरेत् । तं च मायान्तम् । इकारो मायेत्युच्यते । वर्णत्रयसमुदायोऽयमेको द्वितीयो वर्णः । ततः क्रोधनसंज्ञितं षकारम् । कौस्तुभसंज्ञितमक्षरं ठकारम् । तं च विष्णुशीर्षं विष्णुशब्दिताकारशिरस्कमित्यनेन षकारठकाराकारसमुदायस्तृतीयो वर्णः । ततो लक्ष्मीशब्दितं शकारम् । ततोऽनलशब्दितं रेफम् । तं च महामायाशब्दितेन ईकारेण युतमित्यनेन शकारो रेफ ईकारश्च इत्येतत्त्रयमेकश्चतुर्थो वर्णः । ततः पद्मशब्दितं ककारम् । ततः अप्रमेयशब्दितमकारमित्यनेन ककारो अकारश्चेत्यतद् द्वयमेकः पञ्चमो वर्णः । ततः अग्निशब्दितं

रेफम् । ततः वर्णानामादिममकारम् इत्यनेन रेफोऽकारश्चेत्येतद्द्वयमेकः षष्ठो वर्णः । ततः 'स्वाहाकारो हुतान्तश्च ठठेति परिकीर्तितौ' इति वचनात् ठठ-शब्दितस्वाहाशब्दमुद्धरेत् इति वचनं व्याख्यातं वेदितव्यम् । अत्र यद्यपि 'बीजमस्य प्रवक्ष्यामि' इत्युपक्रम्य,

"दीप्तिमाननलः पञ्चबिन्दुरर्धेन्दुनिष्ठिता ।"

दीप्तिमान् हकारः । अनलः रेफः । पञ्चबिन्दुरीकारः । अर्धेन्दुरनुस्वार इति हकाररेफेकारानुस्वारसमाहाररूपं 'ह्रीम्' इति बीजमुद्धृतं पञ्चरात्रे । तथापि तन्नातीवावश्यकमिति ज्ञापयन् न सञ्जग्राह । 'यावतो ह्यननुष्ठाने' इति ह्युक्तम् । एवमग्रेऽपि । वराहमन्त्रादौ क्वचित्तदुक्तिस्तत्कार्यविशेषार्थश्चेति ज्ञातव्यम् । यद्वक्ष्यति वाराहैः स्तम्भनमित्यादि ।

"गरुडस्य चतुर्बाहोः सर्वालङ्कारधारिणः ।
स्कन्धदेशे सुखासीनमष्टबाहुं किरीटिनम् ॥

कुन्देन्दुधवलं सौम्यं सर्वाकल्पपरिष्कृतम् ।
दिव्यगन्धविलिप्ताङ्गं दिव्यमालाविभूषितम् ॥

पीताम्बरधरं नीलकुन्तलैरुपशोभितम् ।
चक्रञ्च मुसलं बाणमंकुशं दधदम्बुजैः ॥

चतुर्भिर्दक्षिणैरन्यैः शङ्खं कौमोदकीं तथा ।
शार्ङ्गं चापं च कल्याणैः प्रसन्नेन्दुनिभाननम् ॥

गरुडोऽपि च हस्ताभ्यामुभाभ्यां पादपङ्कजे ।
देवस्य धारयन् कुम्भं पूर्णं पीयूषवारिणा ॥

इतराभ्यां च बाहुभ्यां स्पृशन्नास्ते स्थितं तथा ।
श्रियं च वामोरुतले कुर्वाणं क्षौमवाससी ॥

दिव्यगन्धविलिप्ताङ्गं सर्वाकल्पपरिष्कृतम् ।
सुभ्रूललाटमुकुटं कर्णविश्रान्तलोचनम् ॥

लावण्यामृततोयेन पद्मिनीमिव सर्वतः ।
पाशांकुशधरां लक्ष्मीं कन्दर्पशरपीडिताम् ।
ध्यात्वैवं पूजयित्वा तु ध्यात्वा पार्श्वे निधिद्वयम् ॥"

इत्युक्तं ध्यानप्रकारं संगृह्णाति ॥ गरुडारूढसंस्मृतिरिति ॥ अस्य मन्त्रस्य जपकाले उक्तरीत्या गरुडारूढस्य लक्ष्मीसमेतस्य हरेः संस्मरणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अङ्गन्यासमाह ॥ द्विर्भीषयेति ॥

॥ तं.सा. ॥ द्विर्भीषय त्रासय च प्रमर्दय तथैव च ।
प्रध्वंसयाथो रक्षेति पञ्चाङ्गश्चेदुदाहृतः ॥ १० ॥

॥ त.क. ॥ अत्रान्ते श्रूयमाण इतिशब्दो भीषयेत्यादौ सर्वमन्त्रे संबध्यते । एवं द्विरित्यपि । भीषयेति पदं द्विरुच्चार्यमित्यादिर्योजना । अत्रापि पूर्ववदेव चतुर्थीसहिताः हृदयादिशब्दाः नमःशब्दाद्यन्ताः पञ्चमन्त्रा द्रष्टव्याः । "ननु अङ्गानि षट् चापि क्रुद्धोल्कादीनि पूर्ववत्" इति क्रुद्धोल्कादिमन्त्रैः षडङ्गन्यास उक्तः । तथा—

"अङ्गानि विन्यसेन्मन्त्रवर्णैर्मन्त्रैर्यथाविधि ।
पञ्चाङ्गनेत्रजठरपृष्ठेषु क्रमतो न्यसेत् ॥"

इत्यष्टाङ्गन्यासोऽपि क्वचिदुच्यते । तत् कथं पञ्चाङ्गन्यासः भीषयेत्यादिमन्त्रैश्चोच्यत इत्यत्र आह ॥ चेदुदाहृत इति ॥ सत्यम् । अस्य मन्त्रस्य बहुविधोऽपि, न्यासोऽस्ति । पञ्चाङ्गत्वपक्ष आश्रितश्चेदस्मदुक्तपक्षो ज्ञातव्य इत्यर्थः । अस्य संक्षेपशास्त्रत्वान्न विस्तरविरोधितेति ह्युक्तमिति भावः । ऋषिस्तु 'वैष्णवानां मुनिर्ब्रह्मा' इत्युक्तमेवेति न पुनरवादीत् ॥ यथोक्तं "ऋषिरस्य प्रजापतिः" इति ॥ १० ॥

"मन्त्रो नृसिंहवपुषो द्वात्रिंशार्णात्मकोऽपरः ।
वक्ष्यते सप्तवर्णानामुद्धारः सम्प्रदर्श्यते ॥

छन्दसामादिरुदयो गदी वह्निरचां मुखः ।
यष्टिः कुम्भो महामाया ज्वलना वैष्णवस्तथा ॥
स्पर्शान्तं द्विरचामादि द्वादशात्मा च गोपनः ।
पर्जन्यो बन्धुरुग्रांशुः प्रचण्डश्चोदयस्तथा ॥
मन्दरो जन्महन्ता च पीयूषात्मा च वैष्णवः ।
महेन्द्रो वाङ्मुखो भद्रपाणिर्विजयसंज्ञितः ॥
अर्धचन्द्राकृतिः शुक्रः प्रणवादिर्विभावसुः ।
वरुणश्चाप्रमेयश्च वैराजो ब्रह्मसाधनः ॥
स्पर्शान्तमुदयं पश्चाद् द्वितीयं विष्णुदैवतम् ।
माधविः भद्रपाणिश्च पद्मनाभः कलात्मकः ॥
त्रिविक्रमो ध्रुवः पूषा स्वरादिर्मन्दरस्ततः ।
भल्लायुधो महामाया क्रोधरूपी च वैष्णवः ॥
वनमाली स्वरादिश्च माधविः सूक्ष्मलोचनः ।
अप्रमेयो वैधरश्च ज्वलनोऽकारसंयुतः ॥
द्विर्मन्दरः पद्मनाभः विजयश्च चतुर्गतिः ।
उदयो मन्दिरशिराः पदमेतदनन्तरम् ।
वर्णानि सुसमीकृत्य नमाम्यहमुदीरयेत् ॥"

इति वचः स्पष्टयन् सङ्केतेन नृसिंहमन्त्रमुद्धरति ॥ क्रूरमिति ॥

५. आनुष्टुभनृसिंहमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ क्रूरं वीरं बृहद्विष्णुं दीप्यन्तं विश्वतोमुखम् ।
पुंमृगेन्द्रं भयकरं शुभं मृत्योश्च मारकम् ॥ ११ ॥
नमामि स्वयमित्येव द्वात्रिंशार्णो मनुर्हरेः ।

॥ त.क. ॥ क्रूरपर्यायमुग्रमिति पदं, ततो वीरमिति पदं, ततो बृहच्छब्द-पर्यायं सर्वतोमुखमिति पदं, पुंमृगेन्द्रमित्यस्य पर्यायं नृसिंहमिति पदं, ततो

*

भयङ्करमित्यस्य पर्यायं भीषणमिति पदं, ततः शुभमित्यस्य पर्यायं भद्रमिति पदं, ततो मृत्योर्मारकमित्यस्य पर्यायं मृत्योर्मृत्युमिति पदं, ततो नमामीति पदं, ततः स्वयमित्यस्य पर्यायमहमिति पदं चोदीरयेत्। एवमुदीरणे च हरेः श्रीनृसिंहस्य द्वात्रिंशार्णो मनुः द्वात्रिंशाक्षरात्मको मन्त्रः संपद्यत इति शेषः।

तथाच छन्दसामादिरोङ्कारः सोऽयमदृष्टार्थमुच्चार्यो न मन्त्रान्तर्गतः। उदय उकारः प्रथमतः प्रयोक्तव्यः। ततो गदी गकारः। ततो वह्नी रेफः। ततोऽर्चां मुख अकारः। यष्टिरनुस्वारः। तेन गदीत्यादिना'ग्रम्' इति द्वितीयो वर्णः चतुर्वर्णात्मको निर्दिष्टः। कुम्भो वकारः। ततो महामाया ईकारः। अनेन वकार ईकारश्चेति वर्णद्वयात्मकः वीकारः तृतीयो वर्णः। ततो ज्वलनो रेफः। ततो वैष्णवोऽकारः। एभिश्चतुर्थो वर्णः। ततः स्पर्शान्तो मकारः द्विरुच्चार्यः। अचामादिरकारः। तेन मकारद्वयमकारश्चेति वर्णत्रयात्मकः 'म्म' इति पञ्चमो वर्णः। मकारस्य मकारे परे 'मोऽनुस्वार इति अनुस्वारविधानात्। ततो द्वादशात्मा हकारः। ततो गोपन आकारः। तेन वर्णद्वयात्मको हकारः षष्ठो वर्णः। ततः पर्जन्यो वकारः। 'वकारो वरुणः' इत्यत्र वरुणशब्दस्य पर्जन्यादि-पर्यायग्राहकत्वात्। बन्धुरिकारः। तेन वर्णद्वयात्मको विकारः सप्तमो वर्णः। ततः उग्रांशुः षकारः। 'क्रोधरूपी स्यादुग्रात्मा शत्रुसूदनः' इत्यत्र उग्रात्मशब्दस्य तत्पर्यायग्राहकत्वात्। प्रचण्डो णकारः। उदय उकारः। मन्दरो मकारः। तेन चतुर्वर्णात्मकः ष्णुमित्यष्टमो वर्णः। मोऽनुस्वार इत्यनुस्वारविधानात्। ततो जन्महन्ता जकारः। ततः पीयूषात्मा वकारः। ततो वैष्णवोऽकारः। तेन वर्णत्रयात्मको ज्वेति नवमो वर्णः। ततो महेन्द्रो लकारः। ततो वाङ्मुखः वाचां मुख अकारः। ततो भद्रपाणिः नकारः। तेन वर्णत्रयात्मकः 'लन्' इति दशमो वर्णः। ततः विजयसंज्ञितस्तकारः। वाङ्मुखमित्यत्राप्यनुवर्तते। ततः अर्धचन्द्राकृतिरनुस्वारः। तेन वर्णत्रयात्मकः 'तम्' इत्येकादशो वर्णः। ततः शुक्रः सकारः। प्रणवादिरकारः। तेन वर्णद्वयात्मकः स इति द्वादशो वर्णः। ततः विभावसू रेफः। 'रेफोऽनलो महाज्वालः' इत्यत्रानलशब्दस्य तत्पर्याय-ग्राहकत्वात्। वरुणो वकारः। ततः अप्रमेयोऽकारः। तेन वर्णत्रयात्मकः 'र्व'

इति त्रयोदशो वर्णः। ततो वैराजस्तकारः। ब्रह्मसाधन ओकारः। तेन वर्णद्वयात्मकः 'तो' इति चतुर्दशो वर्णः। ततः स्पर्शान्तो मकारः। उदय उकारः। तेन वर्णद्वयात्मकः 'मु' इति पञ्चदशो वर्णः। ततो द्वितीयः 'ख' कारः। कादिपञ्चवर्णेषु तस्य द्वितीयाक्षरत्वात्। ततो विष्णुर्दैवतम् अकारः। ततो माधविर्मकारः। तेन वर्णत्रयात्मकः 'खम्' इति षोडशो वर्णः। ततः भद्रपाणिर्नकारः। ततः पद्मनाभः ऋकारः। तेन वर्णद्वयात्मको 'नृ' इति सप्तदशो वर्णः। ततः कलात्मकः सकारः। ततस्त्रिविक्रमः इकारः। ततो ध्रुवः अनुस्वारः। तेन वर्णत्रयात्मकः 'सिं' इति अष्टादशो वर्णः। ततः पूषा हकारः। 'दीप्तिमान् भास्करः स्मृतः' इत्यत्र भास्करशब्दस्य तत्पर्यायग्राहकत्वात्। स्वरादिरकारः। मन्दरो मकारः। तेन 'हम्' इति वर्णत्रयात्मकः एकोनविंशो वर्णः। ततो भल्लायुधो भकारः। ततो महामाया ईकारः। तेन 'भी' इति विंशो वर्णः। ततः क्रोधरूपी षकारः। वैष्णव अकारः। तेन 'ष' इति वर्णद्वयात्मक एकविंशो वर्णः। ततो वनमाली णकारः। स्वरादिरकारः। माधविर्मकारः। तेन 'णम्' इति वर्णत्रयात्मको द्वाविंशो वर्णः। ततः सूक्ष्मलोचनो भकारः। अप्रमेयः अकारः। तेन 'भे'ति वर्णद्वयात्मकः त्रयोविंशो वर्णः। ततो वैधरो दकारः। ज्वलनो रेफ अकारसंयुतः। तेन 'द्र' इति वर्णत्रयात्मकश्चतुर्विंशो वर्णः। ततो द्विर्मन्दरः द्विवारं मकारः। पद्मनाभ ऋकारः। तेन वर्णत्रयात्मकः 'म्मृ' इति पञ्चविंशो वर्णः। ततो विजयस्तकारः। चतुर्गतिर्यकारः। उदय उकारः। मन्दरशिराः मकारशिरस्कः। तेन 'त्युम्' इति वर्णचतुष्टयात्मकः षड्विंशो वर्णः। ततः पदमेतत् मृत्युमिति पदमेव। तेन सप्तविंशाष्टाविंशवर्णौ। ततो नमाम्यहमिति पदद्वयम्। तेन एकोनत्रिंश-त्रिंश-एकत्रिंशद्द्वात्रिंशार्णाश्च संगृहीताः। अत्र वचने द्वितीयान्तानां पदानामुदीरयेदित्यनेन, प्रथमान्तानां च वक्तव्य इत्यध्याहृतेन चान्वयो द्रष्टव्यः। तेन—

"उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्।
नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युम्मृत्युं नमाम्यहम्॥"

इत्येवं मन्त्राकारः उक्तवचनात्, संप्रदायाच्च। न तु क्रूरबृहद्दीप्यदादिपदयुक्त इति ध्येयम्। तदेतदाह ॥ एवेति ॥

६. चतुर्विंशाक्षरो नृसिंहमन्त्रः

द्विर्जयस्योपरि निजं सोद्देशं सर्ववित्तथा ॥ १२ ॥
महातेजो बलं वीर्यं तादृशं स्वाहया युतम्।
चतुर्विंशाक्षरो मन्त्रो निखिलेष्टप्रदायकः ॥ १३ ॥

॥ त.क. ॥ प्रकारान्तरेण नृसिंहमन्त्रमुद्धरति ॥ द्विरिति ॥ जयशब्दो द्विरुच्चार्यः। जयशब्दोपरि निजं सोद्देशं नरसिंहशब्दं चतुर्थ्यन्तम् उद्धरेदिति शेषः। तदुपरि सर्ववित् सर्वविच्छब्दपर्यायः सर्वज्ञशब्दः चतुर्थ्यन्तः। तदुपरि महातेजोबलवीर्यं महातेजोबलवीर्यशब्दं तादृशं चतुर्थ्यन्तं स्वाहया युतं स्वाहा-शब्देन युक्तमुद्धरेदिति यथायोग्यं क्रियाध्याहारादिना योज्यम्।

तथाच—'जयजय नरसिंहाय सर्वज्ञाय महातेजोबलवीर्याय स्वाहा' इति मन्त्राकारः।

७. नृसिंहगायत्रीमन्त्रः

विद्महे धीमहे पूर्वं स्वयश्चैव महाबलः।
प्रेरयेत्तन्न इत्येतन्मध्येऽनन्तः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥
पादैर्व्यस्तैः समस्तैश्च पदैश्चाङ्गं प्रकीर्तितम्।
पूर्वयोस्तत्र पूर्वन्तु सर्वज्ञेन षडङ्गकम् ॥ १५ ॥
तृतीयं तु द्विरावृत्तैः पादैरङ्गसमन्वितम् ॥ १६ ॥

॥ त.क. ॥ चतुर्विंशाक्षरमेव नृसिंहस्य मन्त्रं प्रकारान्तरेणोद्धरति ॥ विद्मह इति ॥ विद्महे धीमहे इति द्वितयपदाभ्यां पूर्वं प्राक्, स्वयं नरसिंहशब्दः, सोद्देश इति च ग्राह्यं, महाबलशब्दश्च सोद्देशः प्रथमद्वितीयपादयोरादौ यथाक्रमं प्रयोक्तव्य इति शेषः। तथा च प्रथमपादे नरसिंहायेति चतुर्थ्यन्तमादौ

प्रयुज्य विद्महे इति पदं प्रयुंज्यात् । द्वितीयपादे महाबलायेत्यादौ प्रयुज्य धीमहीति प्रयुंज्यादिति यावत् । धीमहे इति इकारान्तपदोपलक्षणम् । तृतीय-पादोद्धारप्रकारमाह ॥ प्रेरयेदिति ॥ एतत्पर्यायः प्रचोदयादिति शब्दः । प्रेरयेत्तन्न इत्येतन्मध्ये तन्नः प्रचोदयादित्यनयोः शब्दयोर्मध्ये अनन्तः अनन्तशब्दः प्रकीर्तितः प्रयोक्तव्यः । सोऽयं नृसिंहगायत्रीत्युच्यते । तथा च मन्त्रः— 'नरसिंहाय विद्महे । महाबलाय धीमहि । तन्नोऽनन्तः प्रचोदयात्' इति । अत्र आद्यस्यानुष्टुप् छन्दः । द्वितीयतृतीययोर्गायत्री । अत एव 'चतुर्विंशाक्षरो मन्त्रः' इति पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते ।

त्रयाणामङ्गन्यासमाह ॥ पादैरिति ॥ व्यस्तैः पादैः पृथक् पृथक् कृतैश्चतुर्भिः पादैः, समस्तैश्च पादैः । पदैश्च व्यस्तैः समस्तैश्च इत्यनुवर्तते । जयजयेत्यादिपदैः पृथगुच्चारितैः समस्तैश्च । पूर्वयोः पूर्वश्चापरश्च पूर्वौ । प्रथमयोरित्यर्थः । यथा तयोः प्रथमद्वितीययोर्द्वात्रिंशार्णचतुर्विंशाक्षरयोर्मन्त्रयो-रङ्गं हृदयादिषडङ्गं न्यसनीयं प्रकीर्तनीयमिति सम्बन्धः ।

यद्यपि द्वितीयमन्त्रस्य पञ्चपदानि जयजयेत्यस्यैकपदत्वात् । तथापि ते पञ्चमन्त्राः । तेषामेव समस्तानामुच्चारणे षष्ठो[1] मन्त्रः । हृदयादीनि च पूर्वोक्तरीत्या षडङ्गानीति तैः तेषु न्यासो घटते । आद्यमन्त्रस्य तु व्यस्ताः पादाश्चत्वारो मन्त्राः । समस्तपादः एको मन्त्रः । तथा च पञ्चमन्त्राः पञ्चैव न्यसनीयानि च । अङ्गानि षट् । तत्कथं घटनीयमित्यतस्तत्र मन्त्रान्तरमाह ॥ तत्र पूर्वन्त्विवति ॥ सर्वज्ञेनेति ॥ सर्वज्ञशब्देनेत्यर्थः । सोद्देशेनेत्यपि ग्राह्यम् । सर्वज्ञायेत्यनेन मन्त्रेण सह पूर्वोक्तपञ्चमन्त्रेण षडङ्गकं षडङ्गन्यासयुक्तमाद्य-मन्त्रं कुर्यादिति शेषः । तृतीयमन्त्रस्याह ॥ तृतीयन्त्विवति ॥ द्विवारमुच्चरितैः पादैरित्यनेन षण्मन्त्राः सम्पन्नाः । तैरङ्गसमन्वितं तृतीयमन्त्रं कुर्यादित्यर्थः । यद्यपि बीजशक्त्यादीन्यपि वक्तव्यानि । उत्तरवचनादेव । तथापि तेषां काम्य-मन्त्रविषयत्वेन इह तेषामनुक्तिः । तदेतदुक्तं—"यावतो ह्यनुष्ठाने कर्मपूर्तिर्न

1. जयजयेत्यस्य द्विपदत्वमङ्गीकृत्य न्यासः प्रदर्श्यते कैश्चित् । तन्मते मन्त्रघटकानां पदानामेव षट्त्वात् समस्तेन मन्त्रेण न्यासो नाऽवश्यकः ।

विद्यते" इति । वक्ष्यते चैतद्याष्टम इत्यादिना । बीजोक्तिस्तु मन्त्रान्तर्गतत्वादेव न त्वङ्गतयेति ध्येयम् ॥ ११-१६ ॥

"वक्त्रं केसरिणो वक्त्रं [1]वृत्तास्यं दंष्ट्रया युतम् ।
भ्रुकुटीकुटिलं भीमं त्रिणेत्रं मुकुटोज्ज्वलम् ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं शङ्खचक्रविराजितम् ।
पर्यङ्कबन्धसंयुक्तमासीनं सम्यगासने ।
प्रसार्य जानुनोर्हस्तौ मुख्यौ विस्तारितांगुली ॥"

इत्यादिवचनानुसारेण ध्यानप्रकारमाह ॥ ध्यायेदिति ॥

॥ तं.सा. ॥ ध्यायेन्नृसिंहमुरुवृत्तरवित्रिनेत्रं
जानुप्रसक्तकरयुग्ममथापराभ्याम् ।
चक्रं दरं च दधतं प्रियया समेतं
तिग्मांशुकोट्यधिकतेजसमग्र्यशक्तिम् ॥ १७ ॥

॥ त.क. ॥ ननु—

"यद्वाऽष्टभुजसंयुक्तं नृसिंहं सम्प्रकल्पयेत् ।
चक्रं खड्गं च बाणं चाभयं दक्षिणे भुजे ॥
पाञ्चजन्यं गदां शार्ङ्गं वामबाहुषु तु कारयेत् ।
एवं भुजयुगं जानुद्वयस्योपरि निक्षिपेत् ॥
अथवा षोडशभुजो नारसिंहः प्रशस्यते ।
चक्रं खड्गं च परशुं शूलं बाणं तथांकुशम् ॥
वज्रं च दक्षिणभुजप्रदेशेष्वितरेष्वपि ।
शङ्खं चर्म गदां शक्तिं शार्ङ्गं पाशं च तोमरम् ॥
शिष्टौ करौ यथापूर्वं स्थापयेज्जानुनोर्द्वयोः ।
वामजानूर्ध्वगं कुर्यादधस्तादितरं पुनः ॥
उत्सङ्गे देवदेवस्य हिरण्यकशिपुं रिपुम् ।
नखैर्विदारितोरस्कं स्रवद्रुधिरपङ्किलम् ॥

1. 'व्यात्तास्यं' इति मुद्रितपाद्मसंहितापाठः ।

रुधिरस्तोमसम्भूतं हिरण्यं ग्रामसंकुलम् ।
कुर्याच्च दक्षिणे पार्श्वे विधिमन्यत्र शङ्करम् ।
प्रह्लादं गरुडं वाऽपि पार्श्वयोस्तत्र कारयेत् ॥”

इत्यादिना नृसिंहस्याष्टभुजत्वषोडशभुजत्वादेः पाशांकुशाद्यायुधविशेषस्य च कथनात् कथं चतुर्बाहुत्वादि ? एवं पूर्वोक्तमन्त्रेष्वपि,

“नरवत् कण्ठपर्यन्तं वक्त्रसृष्टिर्वराहवत् ।
चतुर्भुजं शङ्खचक्रधारिणं स्फटिकप्रभम् ॥

उद्धृत्य धरणीं देवीं वामहस्तस्य कूर्परे ।
कटिप्रदेशमालम्ब्य पाणिना दक्षिणेन तु ।
जिघ्रन् देहं तथा देव्याः श्रीवत्साङ्कः किरीटवान् ॥

इत्यादिना लक्षणान्तरस्योक्तेः कथमिदं विश्वसनीयमित्यतः परिहारमाह ॥ सर्वेष्वपीति ॥

॥ तं.सा. ॥ सर्वेष्वपि हि मन्त्रेषु ब्याद्यनन्तान्तबाहुकः ।
चेतनान्तस्थमारभ्य सर्वगान्तस्थरूपवान्[1] ॥ १८ ॥

अनन्तरूपो ध्येयोऽत्र[2] स्वगुरूक्तानुसारतः ।
यथायोग्यं यथाशक्ति तत्तदायुधभूषणः ॥ १९ ॥

॥ त.क. ॥ एवं वक्ष्यमाणमन्त्रेष्वपि लक्षणायाः तस्योक्तेः सर्वेष्वपि ध्येयत्वेनोक्तो भगवान् द्विबाहुत्वमारभ्यानन्तबाहुपर्यन्तं बाहुमानेव । एवं चेतनान्तस्थातिसूक्ष्मरूपमारभ्य सर्वगान्तस्थरूपान्तमनन्तरूपवानेव । एवमासीनशयानाद्यनन्तरूपोऽपि भगवान् सर्वेष्वपि मन्त्रेष्विहोद्धृतेषु ध्येय एव । चतुर्मुखादिभिरिति शेषः । अतः एकस्या मूर्तेरनन्तानन्तबाहुत्वानेकरूपत्वादिकं ग्रन्थान्तरेषूक्तमपि नासत् । नापि विरुद्धमिति भावः । ननु वेदोक्तानन्त-

1. ‘सर्वगान्तस्वरूपवान्’–अ । सर्वगं व्याप्तरूपमेव अन्तं चरमं यस्य स्वरूपस्य तद्वानिति तदर्थः । तत्त्वकणिकायां ‘सर्वगान्तस्थरूपवान्’ इति पाठो धृतः । सर्वगम् अव्याकृताकाशम् । तदन्तस्थं तदन्तर्गतं रूपमस्यास्तीति तदर्थः । हृषीकेशतीर्थीयपाठसम्पादकैः ‘सर्वगान्तस्थरूपवान्’ इति पाठस्य प्रामादिकत्वोक्तिश्चिन्त्या । छालायां पाठद्वयमपि लक्षितं व्याख्यातं च ।

2. ध्येयोऽतः–अ ।

रूपोपासने योऽन्यान् ऋजून् प्रत्येवेदं सार्थकं, नेतरान् प्रतीत्यत आह ॥ स्वगुरूक्तानुसारत इति ॥ शिष्याणां योग्यताशक्ति चाऽऽलोच्य यथायोग्यं यथाशक्ति चोपदिशतः स्वस्वरूपगुरोरुक्त्यनुसारतस्तत्तदायुधभूषणतत्तद्भुजोपेतस्तत्तदणुत्वमहत्त्वाद्युपेतश्च हरिर्ध्येय इति सम्बन्धः ॥ १८, १९ ॥

तत्तदायुधभूषण इत्युक्तं विवृणोति ॥ शङ्खचक्रेति ॥

॥ तं.सा. ॥ [1]शङ्खचक्रगदापद्मखड्गखेटाः सशार्ङ्गकाः ।
शरौ मुसलवज्रौ च हलः पाशांकुशौ तथा ॥ २० ॥
शूलं च भिण्डिपालश्च पट्टिशोऽग्निर्वराभये[2] ।
[3]तर्कमुद्राक्षमाला च पुस्तकं च विदारणम् ॥ २१ ॥
इत्यादीन्यखिलान्येव विष्णोश्चिन्त्यानि बाहुषु ॥

॥ त.क. ॥ सान्तानिकादिलोके वाऽस्मिन् लोके वा चतुर्मुखो वा तदन्यो वा शिष्यानुजिघृक्षुरेत्य यथायोग्यं यथाशक्ति द्विबाहुत्वाद्युपदिशति। स तदुपदेशप्रकारेणैव परमात्मानं ध्यायेत् । अत एव ग्रन्थेषु द्विबाहुत्वाद्येवोच्यते । अतो न विरोधः । परोवरीयस्त्वादेरिवोपपत्तेः । नन्विदानीमुक्तगुरोरलाभे तूष्णींभावः स्यादिति चेन्न । युगपत् स्वभुजौ यद्वदित्यादिना तत्तद्योग्यतानुसारेण द्वित्वबहुत्वादेरुपास्यत्वोपपत्तेः । एतदर्थं यथायोग्यमित्यादिवाक्यं पृथक् च योजनीयमिति भावः ॥ २०, २१ ॥

हंसमन्त्रानुद्धरति ॥ वियदिति ॥

षडक्षरो हंसमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ वियत्स इति युग्मार्णो विपरीतश्च स स्मृतः ॥ २२ ॥
स सर्गहीनो वेतश्च बिन्दुहीनोत्तरस्तथा ।
[4]त्रय एते महामन्त्राः पुरुषार्थचतुष्टये ॥ २३ ॥

---

1. 'चक्रशङ्खगदा'–अ । 2. 'पट्टसोऽग्निर्वराभये'–अ । 3. 'तत्त्वमुद्रा'–अ ।

4. "हंसः । सोहम् । स्वाहा" इति त्रयाणां मन्त्राणां मालारूपेण योजने एकः षडक्षरः हंसमन्त्रः सम्पद्यते । अयं प्रथमो हंसमन्त्रः ।

कल्पवृक्षाः प्रिया विष्णोर्विशेषज्ञानदायकाः[1] ।
तैरेव तु द्विरावृत्तैरङ्गमेषां प्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥

श्वासरूपो जपो नित्यमुभयोर्विद्वदज्ञयोः ।
एकविंशत्सहस्रात्मा सषट्शतमहर्निशम् ॥ २५ ॥

अर्पणीयो हरौ नित्यं प्रातर्योगो महानयम् ।
अशेषदोषदहनस्तत्त्वज्ञानप्रदायकः ॥ २६ ॥

अष्टैश्वर्यप्रदश्चैव कृतादौ समुपासताम् ।

॥ त.क. ॥ अनेनाकाशबीजं हकार उच्यते । 'बिन्दुहीन' इति वक्ष्यमाणत्वात् बिन्दुसहितो वर्णः । स इति द्वितीयो वर्णः । एवं युग्मार्णः 'हंसः' इति द्व्यक्षरो मन्त्र आद्य इति शेषः । 'सः' इत्ययं वर्णो विपरीतः पूर्वमुच्चरितः हमिति वर्णस्तदनन्तरमुच्चरिते सोहमित्याकारको द्वितीयो मन्त्रः स्मृत इति शेषेण योज्यम् । सर्गो विसर्गः । विसर्गहीनः सकारः, वेतः वकारेण युक्तः सकारवकारसंयोगात्मकः 'स्वा' इत्येको वर्णः । सोहमिति द्वितीये मन्त्रे द्वितीयवर्णस्य विकारमाह ॥ बिन्दुहीनेति ॥ तथाशब्देनाऽकारसाहित्यमुच्यते । हमित्यत्र बिन्दुं विसृज्य आकारसंयोजने 'हा' इति द्वितीयो वर्णः । आहत्य 'स्वाहा' इति तृतीयो मन्त्रः । मन्त्राणामितरसाधारण्यनिवारणाय सदृष्टान्तेन फलकथनेन इतिकर्तव्यतां चाऽह ॥ त्रय इत्यादिना ॥ 'हंसः सोहं स्वाहा' इत्येते त्रयो महामन्त्राः पुरुषार्थचतुष्टयसाधने कल्पवृक्षा इव । तत्र हेतुः ॥ प्रिया विष्णोरिति ॥ ननु मोक्षस्य ज्ञानैकसाध्यत्वात् कथं मन्त्राणां तत्साधनत्वमित्यत आह ॥ विशेषेति ॥ मोचकं रूपविशेषज्ञानं हंसमन्त्रजपाद्भवतीति भावः ।

मन्त्रान्तराद्वैलक्षण्यान्तरमाह ॥ श्वासेति ॥ विद्वदज्ञयोरप्येतन्मन्त्रजप एव श्वासरूपः सन् नित्यं प्रवर्तते । ननु विद्वदज्ञसाधारणोऽयं मन्त्रः कथमित्याशङ्क्य विदुषामितिकर्तव्यताविशेषमेकस्मिन् दिने जपसङ्ख्यापूर्वमाह

1. विशेषाज्ज्ञानदायकाः–अ ।

॥ एकविंशदिति ॥ षट्छतेन सह एकविंशत्सहस्रात्मकसङ्ख्यावज्जपः अहर्निशं सम्पद्यमानो नित्यं प्रातःकाले विदुषा हरावर्पणीयः। ननु "प्रातर्युजा विबोधयाश्विनावेह गच्छतम्" इत्यत्र प्रातर्योज्य एवोच्यत इत्यत आह ॥ प्रातरिति ॥ अयमेव महान् प्रातर्योगस्तत्रोक्त इति भावः। ननु विशेषज्ञानहेतुत्वं पूर्वोक्तमयुक्तम्। अविद्याकामकर्मादेर्बहूनामुपसर्गाणां सद्भावादित्यत उक्तं विवृणोति ॥ अशेषेति ॥ अशेषदोषाणां हननं यस्मात् स तथा। कस्यचिदैहिकापेक्षायामपि किं तत्साधनत्वमप्यस्तीत्यत आह ॥ अष्टेति ॥ अष्टैश्वर्यमणिमादि चेत्, तदनुपलम्भबाधितमित्यत आह ॥ कृतादाविति ॥ दृष्टार्थे एव मन्त्राणां फलं वीर्यं तिरोहितमिति स्वयमेव वक्ष्यति। यद्यपि मासव्रतं 'सार्धशतश्वासकालैरकल्पयत्' इति निर्णये अह्नैव सषट्छतैकविंशत्सहस्रसङ्ख्या पूर्यत इत्युक्तम्। तथापि, 'पञ्चदशाहानिः मासाः' इत्यादावहःशब्दस्याहोरात्रात्मकदिवसेऽपि प्रयोगान्निर्णये प्रयुक्तस्याहःशब्दस्य तत्परत्वोपपत्तेर्न विरोधः।

अत्र—"मुख्यप्राणेन मद्देहे मन्त्रत्रयजपः सदा।
अनुग्रहाय मे विष्णुप्रीतये क्रियते हि सः॥
एकविंशत्सहस्रात्मा सषट्छतमहर्निशम्।
तत्सर्वं विष्णुपूजाऽस्तु प्रीयतां प्राणमापतिः॥
यत्प्राणाद्यदपानाच्च ताभ्यां परमपूरुषौ।
उपासे मुख्ययोगेन स हंसः प्रीयतां मम॥"

इति पुनरारम्भप्रकारश्च द्रष्टव्यः। यद्यपि 'तैरेव तु द्विरावृत्तैः' इत्येतत् 'श्वासरूपो नित्यम्' इत्यतः प्राक् पठितम्। तथापि सङ्गतत्वादत्र व्याख्यायते। त्रयाणां मन्त्राणां षडङ्गन्यासमाह ॥ तैरेवेति ॥ एषां त्रयाणां मन्त्राणामङ्गं हृदादिकं द्विरावृत्तैर्द्विवारमुच्चरितैस्तैस्तैरेव मन्त्रैः न्यसनीयं प्रकीर्तितमित्यर्थः। अक्षरन्यासस्तस्य वक्ष्यते इति भावः।

सप्ताक्षरो हंसमन्त्रः

[1]तारयोगोऽप्येवमेव ब्रह्मादावेव वर्तते ॥ २७ ॥

1. 'ॐ हंसः। सोहम्। स्वाहा" इति मन्त्राणां मालारूपेण योजनेन सप्ताक्षरः द्वितीयो हंसमन्त्रः निष्पन्नो भवति।

चतुर्थमन्त्रमुद्धरति ॥ तारेति ॥ तारस्य योगः सम्बन्धः यस्मिन् स मन्त्रत्रयसमुदायस्तथा एवमेव पूर्वोक्तफलसाधक एव। न सर्वसाधारण इत्याह ॥ ब्रह्मादावेवेति ॥ "ॐ हंसः सोऽहं स्वाहा" इति चतुर्थस्योद्धारो द्रष्टव्यः ॥ २२-२७ ॥

चतुर्णां ध्यानप्रकारमाह ॥ ध्यायेदिति ॥

॥ तं.सा. ॥ ध्यायेद्रवीन्दुकरमिन्दुसहस्रलक्षकान्तिं
प्रियासहितमास्थितमिन्दुबिम्बे ।
शङ्खारिदोर्द्वयमुदर्कमहेन्दुबिम्बात्
संसिच्यमानममृतेन रमाधिनाथम् ॥ २८ ॥

॥ त.क. ॥ रवीन्दुकरं सूर्यश्चन्द्रश्च करद्वये तिष्ठतीत्यर्थः। इन्दुसहस्रलक्षाणां कान्तिरिवाकान्तिर्यस्य स तथा। अधिकारिविशेषविवक्षया विचित्रोक्तिः। 'इन्दुबिम्बे आस्थितमित्यधिष्ठानोक्तिः। अरिश्चक्रम्। शङ्खचक्राभ्यां युक्तं दोर्द्वयं यस्येति विग्रहः। उदर्कमहेति इन्दुबिम्बविशेषणम्। ततः स्रुतेनामृतेन संसिच्यमानमिति योज्यम् ॥ २८ ॥

एवं चतुर्णामपि मन्त्राणां इन्दुवर्णत्वमुक्त्वा चतुर्थस्य वर्णान्तरमप्याह ॥ अन्त्यस्येति ॥

॥ तं.सा. ॥ अन्त्यस्य रक्तवर्णो वा ध्येयो विष्णुः सनातनः ।
विद्युद्वर्णोऽथवा [1]ध्येयः . . . . ॥

॥ त.क. ॥ जपे क्रियमाण इति शेषः। प्रकारान्तरमाह ॥ विद्युदिति ॥ अन्त्यस्येति वर्तते।

१०. अष्टाक्षरो हंसमन्त्रः

. . . . शक्त्येतः पञ्चमन्त्रयुक् ॥ २९ ॥
[2]अष्टाक्षरो महामन्त्रस्तैरेवाङ्गैः समन्वितः ।
अन्त्यध्यानयुतश्चैव निःशेषपुरुषार्थदः ॥ ३० ॥

---

1. ज्ञेयः–अ। 2. 'ह्रीम्' इति बीजाक्षरयुक्तस्तृतीयो मालारूपः अष्टाक्षरो हंसमन्त्रः।

पञ्चमं मन्त्रमुद्धरति ॥ शक्त्येति ॥ शक्तिः शक्तिबीजंह्रीमित्यक्षरम् । तेन युतश्चेत् पञ्चमो मन्त्र एवं पञ्चमन्त्रयुक् पञ्चमन्त्रसमुदायः "ॐ ह्रीं हंसः सोऽहं स्वाहा" इत्याकारः अष्टाक्षरो महामन्त्रः सम्पद्यत इत्यर्थः । अङ्गन्यासमाह ॥ तैरेवेति ॥ अनेन पञ्चाङ्गन्यास एवेति सूचयति । पञ्चपदात्मकत्वान्मन्त्रस्य । पञ्चममन्त्रस्य ध्यानमाह ॥ अन्त्येति ॥ रक्तवर्णो वा विद्युद्वर्णो वा ध्येय इत्यर्थः ॥ फलमाह ॥ निःशेषेति ॥ एतेषां महामन्त्रेत्यनेन पूर्वेणान्वयः ॥ २९, ३० ॥

११. दधिवामनमन्त्रः

वामनमन्त्रमुद्धरति ॥ मूलमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ मूलं नः प्रतिषेधश्च सोद्देशो भगवानपि ।
विष्णुर्भोज्याधिपः स्वाहायुक्तोऽष्टादशवर्णकः ॥ ३१ ॥

अङ्गानि तत्पदैरेव मन्त्रचिन्तामणिस्त्वयम् ।
यथेष्टभक्ष्यभोज्यादिदाता मुक्तिप्रदायकः ॥ ३२ ॥

॥ त.क. ॥ सर्ववर्णादित्वात् मूलमोङ्कारः । ततः नः नेति शब्दः । ततः प्रतिषेधो मकारः । चशब्दात् विसर्गः । ततो भगवान् भगवच्छब्दः सोद्देशः चतुर्थ्यन्तः । ततो विष्णुर्विष्णुशब्दः । सोद्देश इति अत्रापि सम्बध्यते । ततो भोज्याधिपः भोज्याधिपशब्दपर्यायान्नाधिपतिशब्दः सोद्देशः । अन्ते स्वाहायुक्तः प्रयुक्तश्चेत् "ॐ नमो भगवते विष्णवे अन्नाधिपतये स्वाहा" इति अष्टादशवर्णात्मको मन्त्रो निष्पद्यत इत्यर्थः । अष्टादशवर्णत्वसिद्ध्यर्थं [1]अकारः असंहिततया निर्देष्टव्य इत्यर्थः । 'संहितैकपदे नित्या" इत्यादेः । अङ्गन्यासमाह ॥ अङ्गानीति ॥ तेन पदानां षट्त्वात् षडङ्गन्यास इति सिद्ध्यति । फलमाह ॥ मन्त्रेति ॥ मन्त्रेषु चिन्तामणिरिवेति निर्धारणसप्तम्या सर्वाभीष्टसिद्धेरेतदन्तरङ्गसाधनमिति सूचयति । एवेत्यनेनोपचरितत्वं निवारयति ।

---

1. 'विष्णवे अन्नाधिपतये' इति सन्धिमकृत्वा निर्देष्टव्य इत्यर्थः ।

तुशब्देनानुपलम्भबाधं निवारयति ॥ चिन्तामणिशब्दप्रयोगेन लब्धं समस्ताभीष्टदातृत्वं विवृणोति ॥ यथेष्टेति ॥ भक्ष्यभोज्यादीत्यनेन ऐहिकफलमुच्यते । मुक्तिशब्देनाऽमुष्मिकम् । दातेत्यादि तु करणे कर्तृत्वोपचारः भगवत्प्रसादान्तरङ्गसाधनत्वज्ञापनाय । अत एव प्रदायक इति दातेति च ण्वुल्तृचोक्तिः ॥ ३१,३२ ॥

ध्यानमाह ॥ ध्यायेदिति ॥

॥ तं.सा. ॥ ध्यायेत्सुशुक्लमरविन्ददलायताक्षं
सौवर्णपात्रदधिभोज्यमथामृतं च ।
दोर्भ्यां दधानमखिलैश्च सुरैः समेतं[1]
शीतांशुमण्डलगतं रमया समेतम् ॥ ३३ ॥

॥ त.क. ॥ सुशुक्लमित्यनेन अतिशुभ्रवर्णत्वमुच्यते । दधिमिश्रं भोज्यमन्नं दधिभोज्यम् । सौवर्णं पात्रं यस्य तत् सौवर्णपात्रम् । अमृतम् अमृतकलशम् । दोर्भ्यां दधानमित्यनेन दध्यन्नपात्रमेकेन हस्तेन, अन्येनामृतपात्रमिति द्विभुजत्वं लभ्यते । शीतांशुमण्डलगतमित्यनेन चन्द्रमण्डले ध्यानमुक्तं वेदितव्यम् ॥ ३३ ॥

प्रकारान्तरेण वामनमन्त्रमुद्धरति ॥ अमृतमिति ॥

१२. अष्टाक्षरो वामनमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ [2]अमृतं स्वयमुद्देशयुक्तः[3] सहृदयो मनुः ।
सतारोऽष्टाक्षरोऽङ्गानि पदैर्व्यस्तैः समस्तकैः ॥ ३४ ॥

॥ त.क. ॥ अमृतबीजं 'वं' इत्येकमक्षरम् । ततः स्वयं वामनशब्दः उद्देशयुक्तश्चतुर्थ्यन्तः । ततो हृदयं नमःशब्दः । एवं प्रयुक्तश्चेत् सप्ताक्षरो भवति । स एव सतारश्चेत् 'ॐ वं वामनाय नमः' इत्यष्टाक्षरो मन्त्रो भवति । अङ्गन्यासमाह ॥ अङ्गानीति ॥ व्यस्तैः समस्तकैः पदैरित्यनेन पञ्चाङ्गन्यास उक्तः ॥ ३४ ॥

ध्यानमाह ॥ उद्यदिति ॥

---

1. परीतं–अ । 2. अमृतः–अ । 3. युतः–अ ।

॥ तं.सा. ॥ उद्यद्रविप्रभमरीन्द्रदरौ गदां च
ज्ञानं च बिभ्रतमजं प्रियया समेतम् ।
विश्वावकाशमभितः प्रतिभासयन्तं[1]
भासा स्वया स्मरत विष्णुमजादिवन्द्यम् ॥ ३५ ॥

॥ त.क. ॥ उद्यद्रविप्रभेव प्रभा यस्येति उद्यद्रविप्रभम् । अरीन्द्रेत्यादिना चतुर्भुजत्वं, विश्वावकाशमित्यादिना अतिकान्तिमत्त्वमुक्तं वेदितव्यम् ॥ ३५ ॥

वामनस्यैव मन्त्रान्तरमाह ॥ त्रिविक्रम इति ॥

१३. त्रिविक्रमगायत्रीमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ [2]त्रिविक्रमस्तु सोद्देशो विश्वरूपश्च तत्परः ।
धीविदौ च महे विष्णुस्तन्नःप्रेरणमध्यगः ॥ ३६ ॥

॥ त.क. ॥ त्रिविक्रमशब्दः सोद्देशः । ततः परो विश्वरूपशब्दः । विद्महे धीमहे इति पदद्वयात्मको वर्णसमुदायः [3]ततः परश्चतुर्थ्यन्ताद्विश्वरूपशब्दात् परः धीमहीतिशब्दः । प्रेरणशब्देन प्रेरणवाचिप्रचोदयादिति शब्दः । तन्न इत्यनेन तन्न इत्याकारकः शब्दो गृह्यते । तन्नःप्रेरणयोर्मध्यं गच्छतीति तथोक्तः, विष्णुः, विष्णुरिति शब्दः तन्नःप्रचोदयादित्यनयोर्मध्ये प्रयोक्तव्यः । तथाच—"त्रिविक्रमाय विद्महे । विश्वरूपाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्" इति मन्त्रो निष्पद्यत इति भावः । यद्यपि—

"एकादशाक्षरो मन्त्रो वामनस्य प्रदृश्यते ।
पूर्वोदिताः सप्तवर्णाः विशेषः समुदीर्यते ॥

पीयूषमादिदेवं च मन्दरं चादिमुद्धरेत् ।
विघ्नेशं गोपनं वायुमजादिं च चतुर्मुख ।"

---

1. प्रतिपूरयन्तं-अ । 2. इयं गायत्री वामनगायत्रीत्यप्याक्रियते ।

3. "ततः परश्चतुर्थ्यन्तात् त्रिविक्रमशब्दात् परः विद्महे इति शब्दः तथा चतुर्थ्यन्ताद्विश्वरूपशब्दात्परः धीमहीति शब्द" इति पाठेन भाव्यमिति भाति ।

इत्यादिना— "ॐ नमो भगवते वामनाय" इत्येकादशाक्षरादिमन्त्राः शास्त्रे-षूद्धृताः । तथापि न तेषामत्यावश्यकतेति तुशब्देनाऽऽह ॥ ३६ ॥

जामदग्न्यदाशरथ्योर्मन्त्रं युगपदुद्धरति ॥ स्वयमिति ॥

१४. परशुराम-दाशरथिरामषडक्षरमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ स्वयमुद्देशसंयुक्तस्तदाद्यर्णपुरःसरः ।
सनतिः षडक्षरो मन्त्रो वर्णैरङ्गक्रिया मता ॥ ३७ ॥

॥ त.क. ॥ स्वयंशब्देन बुद्धिस्थो राम उच्यते । स चोद्देशसंयुक्तः तदाद्यर्णपुरःसरश्च । तच्छब्देन रामशब्दः परामृश्यते । तस्याऽऽदिवर्णो रेफः । उपलक्षणमेतत् । अकारोऽनुस्वारः । 'अनलः प्रणवादिश्च सयष्टिर्बीजमीरितः" । इत्युक्तेः । तथाच 'रम्' इति वर्णः पूर्वमुच्चार्यो यस्य स तथा । सनतिः नति-र्नमःशब्दः, अन्त्ये प्रयोक्तव्येन नमःशब्देन सहितस्तथा । एवं प्रयोगे "रं रामाय नमः" इति षडक्षरो मन्त्रो निष्पद्यत इत्यर्थः । अङ्गन्यासमाह ॥ वर्णैरिति ॥ एतन्मन्त्रगतैः षड्भिर्वर्णैर्हृदयादिषु षट्स्वङ्गेषु अङ्गक्रिया मतेत्यर्थः । केचित् तदाद्यर्णपुरःसर इति मूलं दृष्ट्वा रामशब्दस्याद्यवर्णः सदीर्घो रेफ उद्धृत इति मत्वा 'रां रामाय नमः' इति मन्त्रनिष्पत्तिमाहुः[1] । "अनलः प्रणवादिश्च सयष्टिर्बीजमीरितम्" इति वचने प्रणवादिशब्देन अकारस्यैव ग्रहणात् 'रम्' इत्येव बीजाक्षरप्रतीतेः ॥ ३७ ॥

तत्रादौ परशुरामस्य ध्यानप्रकारमाह ॥ अङ्गारवर्णमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ अङ्गारवर्णमभितोऽण्डबहिः प्रभाभि-
र्व्याप्तं परश्वधधनुर्धरमेकवीरम् ।

---

1. उत्तरवाक्येनैतन्मतेऽस्वारस्यप्रदर्शनात् एतदनन्तरं "तच्चिन्त्यम् ।" इति वाक्य-मावश्यकमिति भाति ।

ध्यायेदजेशपुरुहूतमुखैः स्तुवद्भि-
रावीतमात्मपदवीं प्रतिपादयन्तम् ॥ ३८ ॥

॥ त.क. ॥ विधूमपावकवत् रक्तवर्णमित्यर्थः । अण्डेत्यविभक्तिकनिर्देशः । अण्डमभितो व्याप्तमित्यन्वयः । प्रकरणादण्डाद्बहिरिति लक्ष्यते । चशब्दश्चाध्याहार्यः । [1]अण्डबहिरित्येकं पदम् । अभितमित्यस्याण्डमित्यध्याहृतेन सम्बन्धः । अण्डस्यान्तर्बहिश्च व्याप्तमित्यर्थः । नन्वण्डान्तर्व्याप्तं विराड्रूपं बहिर्व्याप्तं च वासुदेवाख्यम् । रामः कथमेवमुच्यत इत्यतो घटयति ॥ प्रभाभिरिति ॥ न त्वाकृत्येत्यर्थः । परश्वधः परशुः । अनेन द्विबाहुत्वमुच्यते । एकवीरो मुख्यवीरः । आवीतमुपवीतम् । आत्मपदवीमात्मस्वरूपम् । अजादिभ्यः प्रतिपादयन्तमित्यन्वयः । अनेन ज्ञानमुद्रा सूच्यते ॥ ३८ ॥

दाशरथेर्ध्यानप्रकारमाह ॥ श्याममिति ॥

॥ तं.सा. ॥ श्यामं रवीन्द्वमितदीधितिकान्तियुक्तं
ज्ञानं शरं च दधतं प्रियया समेतम् ।
स्वात्मस्वरूपममितं हनुमन्मुखेषु
सन्दर्शयन्तमजितं स्मरतोरुगीर्भिः ॥ ३९ ॥

॥ त.क. ॥ दूर्वादलश्याममित्यर्थः । अमितत्वं दीधितिकान्त्योर्विशेषणम् । रवीन्द्वोर्यथाक्रमं दीधितिकान्तिभ्यां सम्बन्धः । रवेरमितरश्मिसदृशरश्मियुक्तम् । इन्दोरमितकान्तिसदृशकान्तियुक्तम् । यद्वा, अमितत्वं रवीन्द्वोरेव विशेषणम् । अमितपदस्य परनिपातः । अमितरवीन्दुदीधितिकान्तियुक्तमित्यर्थः । ज्ञानं शरं चेत्यनेन ज्ञानमुद्रा शरश्च दक्षिणहस्ते धार्यत इत्युच्यते । वामेन धनुरित्यर्थात् सिध्यति । प्रिया सीता । हनुमदादिषु स्वात्मस्वरूपं सन्दर्शयन्तमित्यनेन ज्ञानं दधतमित्येतद्विवृतं भवति । उरुगीर्भिः अपौरुषेयत्वाद्यतिशयोपेतवाग्भिः प्रमाणैः सहाऽऽत्मस्वरूपं सन्दर्शयन्तमित्यन्वयः।

1. 'यद्वा', इति पदमादावावश्यकमिति भाति ।

वेदव्याख्यानरूपाभिः स्ववाग्भिरिति वा । 'हे जनाः स्मरत' इति भक्तजनान् प्रति सम्बोधनम् । अमितमित्यनेन प्रागेव प्रौढान् हनुमदादीन् प्रत्युपदेशो निरर्थक इति शङ्का निरस्यते ॥ ३९ ॥

तयोरेव मन्त्रान्तरमाह ॥ निजेति ॥

१५-१८. भार्गवमन्त्रद्वयं तथा राघवमन्त्रद्वयम्

॥ तं.सा. ॥ निजगोत्रन्तु सोद्देशं पूर्वाक्षरपुरःसरम् ।
नत्यन्तं तारपूर्वं च मनुरष्टाक्षरो मतः ॥ ४० ॥

॥ त.क. ॥ निजगोत्रवाचकं भार्गवराघवेति पदद्वयं सोद्देशं चतुर्थीसहितं पूर्वाक्षरपुरस्सरं भार्गवराघवयोः पूर्वमक्षरं भकारो रेफश्च । उपलक्षणमेतत् । अकारो बिन्दुश्च । अकारबिन्दुसहितपूर्वाक्षराभ्यां पूर्वमुच्चरिताभ्यां युक्तम् । तार ॐकारः । स सर्वापेक्षया पूर्वमुच्चार्यो यस्य तत् तथोक्तम् । नत्यन्तं नमःशब्दः अन्ते प्रयोज्यः यस्य तत् तथोक्तम् । प्रयुञ्ज्यादित्यध्याहृतेन द्वितीयान्तस्यान्वयः । एवं च "भं भार्गवाय नमः' इत्यष्टाक्षरो जामदग्न्यमन्त्रः । 'ॐ रं राघवाय नमः' इत्यष्टाक्षरो राघवमन्त्रश्च मत इत्यन्वयः । 'ॐ भां भार्गवाय नमः' इति जामदग्न्यमन्त्रनिष्पत्तिरित्यप्याहुः ॥ ४० ॥

तयोरेव मन्त्रान्तरमाह ॥ ते चेति ॥

॥ तं.सा. ॥ ते च बीजे बीजभूते धर्मादीनामशेषतः ।
एते विजयदा मन्त्रा ज्ञानमोक्षप्रदायकाः ॥ ४१ ॥
हिरण्यरत्नराज्यादिसमभीष्टसुरद्रुमाः ।

॥ त.क. ॥ ते बीजे च मन्त्रान्तरमिति सम्बन्धः । 'भम्' इति वा, 'भाम्' इति वा बीजाक्षरं जामदग्न्यस्य मन्त्रः । 'रम्' इति बीजाक्षरं राघवस्येति विवेक्तव्यम् । एतन्मन्त्रद्वयं स्तौति ॥ बीजभूत इति ॥ षष्ठ्यर्थे तसिः । अशेषाणां धर्मादीनां कारणभूत इत्यन्वयः । ध्यानप्रकारस्तु पूर्ववदेवेति भावः ।

*

षडक्षराष्टाक्षरैकाक्षराणां फलान्याह ॥ एत इति ॥ ज्ञानेत्यादि मुमुक्षूणां फलकथनम् । इतरत् त्रैविद्यानाम् ॥ ४१ ॥

"गोपालविषया मन्त्रास्त्रयस्त्रिंशत्प्रभेदिनः ।
तेषु सर्वेषु मन्त्रेषु मन्त्रराजमिमं शृणु ॥

स्वरान्तमिन्द्रसंयुक्तं महामायाविभूषितम् ।
बिन्दुनादसमायुक्तं बीजं त्रैलोक्यमोहनम् ॥

कृष्णं चतुर्थीसंयुक्तं गोविन्दं च तथा वदेत् ।
गोपीजनपदं चोक्त्वा यकारान्तं सवल्लभम् ॥

वह्निजायासमायुक्तं मन्त्रमष्टादशाक्षरम् ।
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्ब्रह्मा गायत्री छन्द उच्यते ॥

गोपवेषधरो विष्णुर्देवता परिकीर्तिता ।
बीजं तु मन्त्रं सम्प्रोक्तं शक्तिः पत्नी हविर्भुजः ॥"

इति सनत्कुमारवचनमनुसरन् अष्टादशाक्षरं कृष्णमन्त्रं सङ्केतेनोद्धरति ॥ कृष्ण इति ॥

१९. अष्टादशाक्षरकृष्णमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ कृष्णो गोविच्च कामेतः[1] सोद्देशो वल्लवीजनः ॥ ४२ ॥
प्रियश्च तादृशः स्वाहायुगष्टादशवर्णकः ।
पदैरङ्गानि सम्प्रीतिकाममोक्षप्रदो मनुः ॥ ४३ ॥

॥ त.क. ॥ कामशब्देन कामबीजं 'क्लीं' इत्यक्षरं गृह्यते ।

'स्पर्शादिं पुलहं बन्धुं नासिक्यं बीजमुद्धरेत् ।'

इत्युक्तेः । स्पर्शादिः ककारः । पुलहो लकारः । बन्धुरीकारः । नासिक्यमनुस्वार इत्यर्थः । कृष्णः कृष्णशब्दः । सोद्देश इति वर्तते । गोविच्छब्देन तत्समानार्थकगोविन्दशब्द उच्यते । गोशब्दे उपपदे लाभकर्मविदेः क्विपि

---

1. कामेतौ—अ ।

रूपमेतत्। सोऽपि सोद्देश इति चकारेणाचष्टे। वल्लवीजनप्रियशब्देन तत्पर्याय-गोपीजनवल्लभशब्दो गृह्यते। वल्लवीशब्दस्य गोपीजनशब्दपर्यायत्वात्। तादृश-शब्दः सोद्देश उच्यते। स्वाहायुक् स्वाहाशब्देन युक्तः। तथा च प्रथमतः 'क्लीं' इति कामबीजम्। ततः 'कृष्णाय' इति चतुर्थ्यन्तं पदम्। ततो 'गोविन्दाय' इति पदम्। ततो 'गोपीजनवल्लभाय' इति पदम्। ततः 'स्वाहा' इति पदमुद्धरेत्। ततः 'क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा' इत्यष्टादशाक्षरो मन्त्रः सम्पद्यत इत्यर्थः। यतिभङ्गस्य काव्यदोषत्वान्नात्र शङ्का। अत्र यद्यपि गोपतिगोपिकाकान्तगोपिकारमणादिशब्दैर्मन्त्रः पूरयितुं शक्यः। तथापि

"...... गोविन्दश्च तथा वदेत्।
गोपीजनपदश्चोक्त्वा यकारान्तं सवल्लभम्॥"

इत्युक्तेः उपदेशपरम्परागतसम्प्रदायाच्चोक्त एव मन्त्रोद्धारप्रकारः। एवमन्यत्रापि।

"वर्णैनैकेन हृदयं त्रिभिश्चैव शिरो मतम्।
चतुर्भिश्च शिखा प्रोक्ता तथैव कवचं मतम्॥
नेत्रं तथा चतुर्वर्णैर्द्वाभ्यामस्त्रैर्महामनुम्।"

इति वचनं मनसि निधायाङ्गन्यासमाह॥ पदैरिति॥ सन्निधानादेतन्मन्त्रगतैः पदैरङ्गानि न्यसनीयानीत्यर्थः। अनेन पञ्चपदत्वात् पञ्चाङ्गन्यास उक्तः। वचनं तु पाक्षिकषडङ्गन्यासमभिप्रेत्य। गोपीजनवल्लभायेति पदमष्टाक्षरं द्विचतुष्कत्वेन द्वेधा विभज्य गोपीजनेत्यनेन कवचं, वल्लभायेत्यनेन नेत्रमाहेति ध्येयम्।

यद्यप्यत्र—

"एवं मूलेन विन्यस्य मन्त्रवर्णं तनौ न्यसेत्।
मूर्ध्नि फाले भ्रुवोर्मध्ये नेत्रयोः कर्णयोर्नसोः॥
आस्ये कण्ठे च दोर्मूले हृदयोदरनाभिषु।
लिङ्गमूले तथाऽऽधारे कट्योर्जान्वोश्च गुल्फयोः।
पादयोश्च समस्तेन व्यापकं विन्यसेन्मनुम्॥"

इति क्लींकारादीनां हकारान्तानामष्टादशानां वर्णानां मूर्धादिपादान्तेषु अष्टादश-स्थानेषु न्यास उक्तः । सोऽपि संग्रहीतव्य एव । तथापि एकाक्षरादिमाला-मन्त्रान्तानां लाघवायैकीकृत्य वर्णन्यासे प्रकारः सज्जत इति नात्र संग्रहः। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

"अनेन मन्त्रराजेन महेन्द्रत्वं पुरन्दरः ।
जगाम देवदेवेन दत्तं कृष्णेन विष्णुना ॥

दुर्वाससः पुरा शापदसौ भाग्येन पीडितः ।
स एव सुभगत्वं च तेनैव पुनराप्तवान् ॥

बहुनात्र किमुक्तेन पुनश्चरणसाधनैः ।
विनापि ज्ञानमात्रेण लभते सर्वमीप्सितम् ॥"

इति वचनं संगृह्णन् फलमाह ॥ सम्प्रीतीति ॥ सम्प्रीतिविषयो यः कामो मोक्षो वा तस्य प्रद इत्यनेन 'लभते सर्वमीप्सितम्' इत्येतद्विवृतम् ॥ ४२, ४३ ॥

"कल्याणलक्षणयुतं त्रिभङ्गं सिद्धविष्टरे ।
तिष्ठान्तं रुक्मिणीसत्यभामाभ्यां सहितं प्रभुम् ॥

ईषत्कुञ्चितवामांघ्रिसुस्थितेतरमद्भुतम् ।
मेघश्यामं विशालाक्षं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् ॥" इति,

तथा—

"कलापकुसुमश्याममम्भोरुहदलेक्षणम् ।
वेणुनादरतं देवं बर्हिबर्हावतंसकम् ॥

दिव्यपीताम्बरधरं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ।
वन्यैश्च मालया पुष्पैः शोभितं वनमालया ॥

नेत्रोत्पलैश्च गोपीनामर्चितं सुन्दराकृतिम् ।
हारकेयूरमकरकुण्डलोदरबन्धनैः ॥

विराजमानं श्रीवत्सकौस्तुभोद्भासितोदरम् ।
गोपाङ्गनापरिवृतं मूले कल्पतरोः स्थितम् ॥

गोपालैर्गोसमूहैश्च वन्यसत्त्वैरमत्सरैः ।
आवृतं देवतावृन्दैः पुष्पवृष्टिकरैरपि ॥

वेणुनादसमाकृष्टचित्तवृत्तिभिरर्चितम् ।
दिव्येन वेणुनादेन नयन्तं स्ववशं जगत् ॥

एवं गोपाङ्गनानाथं ध्यात्वा हृदयपङ्कजे ।
समाहितमना भूत्वा जपेन्मन्त्रमनुत्तमम् ॥"

इति वचनाभिप्रेतं संगृह्णन् ध्यानप्रकारमाह ॥ ध्यायेदिति ॥

॥ तं.सा. ॥ ध्यायेद्धरिन्मणिनिभं जगदेकवन्द्यं
सौन्दर्यसारमरिशङ्खवराभयानि ।
दोर्भिर्दधानमजितं सरसं च भैष्मी-
सत्यासमेतमखिलप्रदमिन्दिरेशम् ॥ ४४ ॥

॥ त.क. ॥ हरिन्मणिः इन्द्रनीलमणिः । तत्सदृशमित्यनेन "मेघश्यामं विशालाक्षं," "कलापकुसुमश्यामम्" इति च विवृतं भवति। जगदेकवन्द्यमित्यनेन 'आवृतं देवतावृन्दैः' इत्यादि । सौन्दर्यस्य सारो यस्मिन् स तथा इत्यनेन 'नेत्रोत्पलैश्च, इत्यादि । अरिश्चक्रम् । वराभयशब्दाभ्यां तत्तन्मुद्रोच्यते । तथा च दक्षिणोर्ध्वबाहौ चक्रं, वामोर्ध्वबाहौ शङ्खं, दक्षिणाधरबाहौ वरमुद्रां, वामाधरबाहौ अभयमुद्रां दधानमित्यनेन 'पीतवस्त्रं चतुर्भुजम्' इत्युक्तं विवृतम्। न केनापि जितमजितम् इत्यनेन 'नयन्तं स्ववशं जगत्' इत्येतद्विवृतम् । रसः प्रीतिः । क्रियाविशेषणमेतत् । सरसं रसेन सहितं यथा भवति तथा भैष्मीसत्याभ्यां समेतमित्यनेन 'तिष्ठन्तं रुक्मिणी' इत्यादि । उपलक्षणमेतत् । "गोपालैर्गोसमूहैश्च' इत्यादिनोक्तैः भक्तविशेषैश्चावृतमिति चशब्देनाचष्टे। "अखिलपुमर्थप्रदम्" इत्यनेन 'कल्याणलक्षणयुतम्' इत्येतत्। न हि दुर्लक्षणः कमपि ददाति इति यावत् ॥ ४४ ॥

"अथ वश्यस्य कृष्णस्य मन्त्रः सम्प्रति कथ्यते ।
उद्गीथमुच्चार्य मुखे स्पर्शादिकमनन्तरम् ॥
ऋतधामा ततः पश्चात् क्रोधरूपमनन्तरम् ।
वनमालिनमाकारं श्वसनं विष्णुमस्तकम् ।
नत्यन्तमिति षड्वर्णा मन्त्रस्य कथिता मया ॥"

इति वचनं व्याकुर्वन् षडक्षरं कृष्णस्य मन्त्रान्तरमाह ॥ सकाम इति ॥

२०-२१. षडक्षरैकाक्षरकृष्णमन्त्रौ

॥ तं.सा. ॥ सकामः स्वयमुद्देशी नत्यन्तोऽयं षडक्षरः ।
तदादिरपि सर्वेष्टचिन्तामणिरुदाहृतः[1] ॥ ४५ ॥

॥ त.क. ॥ कामबीजेन सहितः कामबीजानन्तरमुच्चरित इति यावत्। उद्देशी चतुर्थीयुतः स्वयं कृष्णशब्दः नत्यन्तो नमःशब्दान्त उच्चरितश्चेत् 'क्लीं कृष्णाय नमः' इत्ययं वर्णसमुदायः षडक्षरो मन्त्रो भवतीत्यर्थः । अनेन मन्त्रगतमुद्गीथपदम् उच्चैः गीतमिति कामबीजमाह । मुखे आदौ कामबीजम् उच्चार्यानन्तरं स्पर्शादिकं स्पर्शादिश्चासौ कश्चेति विग्रहः, 'कादयो मावसानाः स्पर्शाः' इत्युक्तेः, स्पर्शाक्षरेष्वादिभूतं ककारमुच्चारयेत् । ततो ऋतधामा । 'ऋकारो ऋतधामा च पद्मनाभस्ततोऽच्युतः' इत्युक्तेः ऋकारम् । ततः पश्चात् क्रोधरूपं षकारम् । 'षकारः क्रोधरूपी स्यात्' इत्युक्तेः । तदनन्तरं वनमालिनं णकारम् । 'णकारो वनमाली स्यात्' इत्युक्तेः । तत आकारम् । विष्णुरकारः । 'अकारो विष्णुरुच्यते' इत्युक्तेः । स मस्तके उपर्युच्चार्यो यस्य तं विष्णुमस्तकं श्वसनं यकारम्, 'यकारः पुरुषात्मा स्याद्वायुः' इत्युक्तेः। तन्नत्यन्तमुच्चारयेत्। एवं कामबीजेन सह ककारऋकारषकारणकाराऽकारयकाराकाराः नमःशब्दान्ता उच्चरिताश्चेदाहत्य मन्त्रवर्णाः षट् कथिता भवन्तीति वचनव्याख्यानप्रकारः सूचितः ।

एकाक्षरं मन्त्रान्तरमुद्धरति ॥ तदादिरपीति ॥ तच्छब्देन कामबीजसहितं मन्त्रद्वयं परामृश्यते । तस्यादिः कामबीजम् । तन्मात्रमप्येको मन्त्रः ।

1. —मणिरुदीरितः—अ ।

तस्य फलमाह ॥ सर्वेष्टचिन्तामणिरिति ॥ सर्वेष्टदाने चिन्तामणिरिवोदाहृतः। 'फलानि पूर्वमुक्तान्यानन्त्यादुच्यते पुनः' इत्यादाविति शेषः ॥ ४५ ॥

नन्वेतत्कथम् ? अनुपलम्भादित्यत आह ॥ दृष्टार्थ एवेति ॥

॥ तं.सा. ॥ दृष्टार्थ एव मन्त्राणां कलौ वीर्यं तिरस्कृतम् ।
तत्राप्युद्दीप्तवीर्या हि मन्त्रा अत्र प्रकीर्तिताः ॥ ४६ ॥

॥ त.क. ॥ नादृष्टद्वारके फले वीर्यं तिरोहितमित्येवार्थः । तत्किं मन्त्राणामुक्तफलजननशक्तिरेव नास्तीत्याशङ्क्यत उत शक्तिसद्भावेऽपि तद-कार्यकारीति ? नाद्यः । उक्तवचनैः प्रमितत्वात् । न हि प्रमितत्वेऽसत्त्वाशङ्का भवति । किञ्च दृष्टार्थे मन्त्राणां सामर्थ्यं नास्तीत्युच्यते उतादृष्टार्थ इति ? नाद्यः । दृष्टार्थे सामर्थ्याभावेऽपि, अदृष्टार्थे सामर्थ्यसद्भावेऽपि तदुक्त्युपपत्तेः । ननु तर्ह्यदृष्टफलान्येव वक्तव्यानि । कथं 'हिरण्यरत्नादिसमस्ताभीष्टसुरद्रुमः इत्यादिना दृष्टफलोक्तिरिति चेन्न । यतः कलावपि वीर्यं तिरोहितमेव । न पुनरसत् । अन्यथैतदुक्तिरयुक्ता स्यात् । न हि प्रतिबन्धात् कार्यमसाधयत् तदसाधनमेवोच्यते। [1]तथा सति वह्निना दह्यत इवोच्यते। मण्यादिप्रतिबन्धक-समवधानदशायां वह्निवीर्यस्य तिरोहितत्वात् । एतेन दृष्टार्थेऽपि सामर्थ्या-भावोऽनङ्गीकारपराहतः । एतेन द्वितीयोऽपि परास्त इति भावः ।

नन्वेतेषामेव मन्त्राणां फले समर्थानामपि कालबलेन सामर्थ्यं तिरो-हितमित्युच्यते उतान्येषामपि ? न द्वितीयः । तेषामप्यत्र वक्तव्यत्वापत्तेः । कालसामर्थ्यात्तिरोधनस्याविशेषात् । आद्ये, तेषां शास्त्रेऽनुद्धार्यत्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ तत्रापीति ॥ तिरोहितवीर्या अन्येऽपि मन्त्राः शास्त्रान्तरे उद्धृता-स्सन्ति । तथापि तेषां मध्येऽस्माभिरुद्धृताः केचन मन्त्राः कलावप्युद्दीप्त-वीर्ययुताः । अयमर्थः—यद्यपि शास्त्रे बहवो मन्त्रा उद्धृताः, कालान्तरे दृष्टादृष्टो-भयसाधकाश्च । ततस्तदुद्धारवैयर्थ्यशङ्काऽनवकाशः । तथापीदानीं काले केषाञ्चिदेव मन्त्राणामुद्धारोऽपि नासङ्गतः । मन्त्रान्तराणामिव कालबलेनापि बहुतरं सामर्थ्यतिरोधानाभावादिति ॥ ४६ ॥

---

1. 'तथासति वह्निना न दह्यत इत्युच्येत' इति वाक्येन भाव्यमिति भाति ।

नन्वथाप्युद्धृतस्य कृष्णमन्त्रस्येव वराहादिमन्त्राणां काल उद्दीप्तवीर्यत्वमस्ति न वा? नेति पक्षः वचनव्याघातेन परास्तः। आद्ये तु सर्वेष्टचिन्तामणिरित्यस्यैव कथं विशेषणमुक्तमित्याशङ्क्योत्तरमन्त्रोद्धारस्य सङ्गतिं दर्शयन् विशेषणसार्थकथमाह ॥ वासिष्ठेति ॥

॥ तं.सा. ॥ वासिष्ठवृष्णिप्रवरमन्त्रास्तत्रापि वीर्यदाः ॥ ४७ ॥

॥ त.क. ॥ प्रवर इत्युभयत्र सम्बध्यते। वासिष्ठप्रवरो व्यासः। वृष्णिप्रवरो वासुदेवः। अनयोर्मन्त्राः कलावप्युद्दीप्तमन्त्रेष्वपि मध्ये वीर्यदाः अतिशयेन सामर्थ्यशालिनः। तत्रापीति विशेषणादेवातिशयवत्त्वं लभ्यते। वीर्यवत्स्वप्ययं वीर्यवानिति इति यथा। यद्यप्युक्ता अपि मन्त्रा उद्दीप्तवीर्या एव। वासिष्ठादिमन्त्रास्त्वचिरेणैव फलप्रदाः। अतो युक्तं तत्र विशेषणमिति भावः ॥ ॥ ४७ ॥

यादवमन्त्राः कथिताः। वासिष्ठास्तु ते के? येऽतिशयिताः प्रशंसिता इत्यत अष्टाक्षरमन्त्रं तावदाह ॥ स्वयमिति ॥

२२. अष्टाक्षरः वेदव्यासमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ स्वयं वेदपदारूढः पूर्ववर्णपुरःसरः।
नत्यन्तोऽष्टाक्षरो मन्त्रः प्रियो विज्ञानगोपतेः ॥ ४८ ॥
व्याख्याश्रीसर्वविज्ञानकवितादिगुणप्रदः।
वादे विजयदो नित्यं यथा युद्धे नृकेसरी ॥ ४९ ॥

॥ त.क. ॥ व्यासशब्द इत्यर्थः। वेदपदारूढः वेदपदस्योपर्युच्चरितः। व्यासपदस्य पूर्वो यो वर्णः व्याकारः, बिन्दुसहितश्चेत्यपि ग्राह्यं, सः पूर्वमुच्चार्यो यस्य सः तथा। नत्यन्तो नमःशब्दः अन्त उच्चार्यो यस्य सः व्यासशब्दः। 'व्यां वेदव्यासाय नमः' इत्यष्टाक्षरात्मको मन्त्रः सम्पद्यते। नत्यन्त इत्यनेनैव व्यासशब्दस्य चतुर्थ्यन्तत्वं लब्धमिति सोद्देश इति नोक्तम्। 'तत्रापि वीर्यदाः' इत्यर्थे हेतुं सूचयति ॥ प्रिय इति ॥ विज्ञानमेव गौः रश्मिः। तत्पतेरित्यनेन

भास्करसाम्यमुच्यते ज्ञानप्रदातृत्वलाभाय । तथापि वीर्यवत्त्वं कुत इत्यत आह ॥ व्याख्येति ॥ व्याख्या च श्रीश्च । व्याख्योपयुक्ता श्रीरिति वा । कविता श्लोकग्रथनादिसामर्थ्यम् । ततोऽनन्तं नियामकमित्युक्तेः । वादे विजयदो नित्यमिति योगविभागः । यथा युद्धे नृकेसरीत्युक्त्या नृसिंहमन्त्रा अपि पूर्वत्रोपसङ्ख्येया इति सूचयति ॥ ४८, ४९ ॥

ध्यानप्रकारमाह ॥ विज्ञानेति ॥

॥ तं.सा. ॥ विज्ञानरोचिःपरिपूरितान्तर्बाह्याण्डकोशं हरितोपलाभम् ।
तर्काभयेतं विधिशर्वपूर्वगीर्वाणविज्ञानदमानतोऽस्मि ॥ ५० ॥

॥ त.क. ॥ विज्ञानरोचिषा परिपूरितमण्डकोशान्तर्बाह्यं येन स तथा । परनिपातश्छान्दसः । हरितोपलमिन्द्रनीलमाणिक्यम् । तर्काभयेतमित्यनेन द्विभुजत्वम् । तत्रापि तर्कमुद्रा दक्षिणहस्ते । अभयमुद्रा तु वामहस्त इति सूचयति ॥ ५० ॥

अस्यैव मन्त्रान्तरमाह ॥ ज्ञानेनि ॥

२३. व्यासगायत्रीमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ ज्ञानानन्दपुरः पूर्णो विद्महे धीमहे तथा ।
तन्नःप्रेरणमध्ये तु व्यासो मन्त्राधिपाधिपः ॥ ५१ ॥

॥ त.क. ॥ ज्ञानानन्दपुरः ज्ञानानन्दशब्दयोः पूर्वं पूर्णः पूर्णशब्दः । ज्ञानानन्दशब्दौ पुरस्तादुच्चार्यौ यस्येति वा । ततो विद्मह इति तिङन्तं पदं, धीमह इति तिङन्तं च यथाक्रमं प्रथमद्वितीययोरुच्चारणीयम् । तन्न इति षष्ठ्यन्तं तन्न इत्याकारकं पदमुच्यते । प्रेरणेति तदर्थकं प्रचोदयादिति तिङन्तं पदम् । तयोर्मध्ये व्यासशब्द उच्चरितश्चेत् 'पूर्णज्ञानाय विद्महे । पूर्णानन्दाय धीमहि । तन्नो व्यासः प्रचोदयात् ।' इत्याकारको मन्त्रो मन्त्राधिपानां वराहादीनामप्यधिपः । अधिकफलदानादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

तस्यैव एकाक्षरं मन्त्रान्तरमाह ॥ आदीति ॥

२४. एकाक्षरः व्यासमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ आदिबीजं स्थिराशेषज्ञानबीजं[1] विमुक्तिदम् ।
सर्वपापक्षयकरं सर्वव्याधिविनाशनम् ॥ ५२ ॥

॥ त.क. ॥ व्यासशब्दस्यादौ विद्यमानं "व्यां" इति बीजाक्षरं मन्त्रान्तरमिति शेषः । बीजशब्देन सानुस्वारत्वं सूचयति । अत्रापि मन्त्राधिप इत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्योभयोरपि मन्त्राधिपत्यं फलोक्त्या विवृणोति ॥ स्थिरेति ॥ स्थिराश्च ते अशेषाश्च जीवेश्वरप्रकृत्यादायः । तद्विषयं ज्ञानबीजम् । स्थिरं च तदशेषज्ञानं चेति वा । ज्ञानस्य स्थिरत्वं कुतर्काद्यप्रतिघातनीयत्वम् । विमुक्तिदं विशेषबन्धमुक्तिदम् । लिङ्गशरीरभङ्गदं वा । प्रथमान्तानामिदं मन्त्रद्वय-मित्यध्याहृतेनान्वयः ॥ ५२ ॥

मन्त्रद्वयस्यापि ध्येयमाह ॥ ध्यायेदिति ॥

॥ तं.सा. ॥ ध्यायेच्छशाङ्कशतकोट्यतिसौख्यकान्तिं
संसिच्यमानममृतोरुघटैः सुरेशैः ।
वर्णाभिमानिभिरजेशमुखैः सहैव
पञ्चाशता प्रतिगिरन्तमशेषविद्याः ॥ ५३ ॥

॥ त.क. ॥ शशाङ्कशतकोटिवत् अतिसौख्यप्रदा कान्तिर्यस्य सः । अमृतो-रुघटैः सुरेशैरित्यत्रापि वर्णाभिमानिभिरित्यादि वक्ष्यमाणं सम्बध्यते । पञ्चाशता पञ्चाशद्भिरशेषविद्याः प्रतिगिरन्तमुच्चारयन्तम् । अनेन ज्ञानप्रदत्वमुच्यते । अत्र कृष्णषडक्षरमारभ्योद्धृतानां मन्त्राणां वर्णन्यासानुक्तिः कुत इति चेन्न ।

"ज्ञानैश्वर्यप्रभानन्दतेजःशक्तिभिरेव वा ।
पूर्णात्ममध्यगैः सर्वैर्वैष्णवाङ्गान्यथो विदुः ॥"

इति प्रागेव शिक्षितत्वात् ॥ ५३ ॥

---

1. स्थिरादोषज्ञानबीजं–अ । छालार्यामप्ययमेव पाठो गृहीतः । स्थिरस्य कुशास्त्रैरप्यनु-च्छेद्यस्य अदोषस्य निर्दोषस्य ज्ञानस्य बीजं जनकमिति तत्र व्याख्यानम् ।

२५. हयग्रीवमन्त्रः

हयग्रीवमन्त्रमुद्धरति ॥ सोद्देश इति ॥

॥ तं.सा. ॥ सोद्देशस्तु स्वयं दीर्घपूर्वार्णाद्यो नमोयुतः ।
सर्वविद्याप्रदोऽष्टार्णः प्रतिवादिजयप्रयः ।
विमुक्तिसाधनः कीर्तिबुद्धिस्थैर्यप्रदः सदा ॥ ५४ ॥

॥ त.क. ॥ स्वयमिति बुद्धिस्थितहयग्रीवशब्द उच्यते । दीर्घसहितः पूर्वार्णो दीर्घपूर्वार्णः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः । पूर्वत्वं च उपस्थितत्वाद्धयग्रीवपदान्तर्गतवर्णेष्विति सिद्ध्यति । उपलक्षणमेतद्बिन्दुसाहित्यस्य । यद्वा दीर्घबिन्दुसहितः पूर्वार्ण इति विग्रहः । स आद्यो यस्य । सोद्देशश्चतुर्थीसहितः नमोयुतः नमःशब्देन युतश्चेत् 'हां हयग्रीवाय नमः' इत्यष्टाक्षरो मन्त्रः सम्पद्यत इत्यर्थः । अत्र स्वयंशब्देन हयशिरःशब्दः, हयशीर्षञ्छब्दः, हयशीर्षशब्दश्च गृह्यते । षकारणकारयोर्भेदमाश्रित्य द्वितीयेऽष्टाक्षरत्वमाश्रित्य 'हां हयशिरसे नमः', 'हां हयशीर्ष्णे नमः', 'हां हयशीर्षाय नमः' इति मन्त्रत्रयमप्यनेनैवोद्धृतमित्यप्याह । वासिष्ठवृष्णिप्रवरेत्युक्त्या कलौ वीर्यतिरोधानं न मन्तव्यमित्याह ॥ सर्वविद्येति ॥ विमुक्तिसाधन इति करणे ल्युडन्तस्य नपुंसकत्वनियमाभावात् साधु । कोऽसावनुमानो नामेति यथा । कीर्तिः यशः । बुद्धिस्थैर्यं विस्मरणाभावः । बुद्धिकान्तिरिति पाठे कान्तिशब्देन ज्ञानानुकूलस्तेजोविशेष उच्यते ॥ ५४ ॥

ध्यानप्रकारमाह ॥ वन्द इति ॥

॥ तं.सा. ॥ वन्दे तुरङ्गवदनं शशिबिम्बसंस्थं
चन्द्रावदातममृतात्मकरैः समन्तात् ।
अण्डान्तरं बहिरपि प्रतिभासयन्तं
शङ्खाक्षपुस्तकसुबोधयुताब्जबाहुम् ॥ ५५ ॥

नस्तो मुखादपि निरन्तरमुद्गिरन्तं
विद्या अशेषत उताब्जभवेशमुख्यैः ।
संसेव्यमानमतिभक्तिभरावनम्रै-
र्लक्ष्म्याऽमृतेन सततं परिषिच्यमानम् ॥ ५६ ॥

॥ त.क. ॥ तुरङ्गस्तुरगः । शशिबिम्बसंस्थं संस्थितं चन्द्रमण्डलान्तर्गतम् । चन्द्रावदातं श्वेतवर्णम् । अमृताः अविनाशिनः आत्मानः स्वरूपभूताः रश्मयः । तैरण्डान्तरं बहिरपि समन्तादपि प्रतिभासयन्तमित्यन्वयः । अक्षशब्देन अक्षमाला उच्यते । सुबोधयुताब्जं बोधमुद्रया सहितं अब्जं यस्येति विग्रहः । तेन दक्षोर्ध्वबाहौ शङ्खः । वामोर्ध्वबाहौ अक्षमाला । दक्षाधःकरे पुस्तकं, वामाधःकरे ज्ञानमुद्रा पद्मं चेत्युभयं दधत इति चतुर्बाहुत्वमुक्तं वेदितव्यम् । नस्तो नासिकातः । अशेषतः अशेषाः । उतश्चार्थः । लक्ष्म्या च संसेव्यमानमित्यन्वयः । लक्ष्म्या अब्जभवेशमुखैश्च कर्तृभिरमृतेन करणेनाभिषिच्यमानमिति सम्बन्धः ॥ ५६ ॥

कपिलदत्तात्रेययोर्मन्त्रौ युगपदुद्धरति ॥ स्वयमिति ॥

२६-२७. कपिलदत्तात्रेयमन्त्रौ

॥ तं.सा. ॥ स्वयमुद्देशवान् पूर्ववर्णपूर्वो नमोयुतः ।
सतारोऽष्टाक्षरश्चैव नवार्णश्च मनू स्मृतौ ॥ ५७ ॥

॥ त.क. ॥ पूर्ववद् बुद्धिस्थत्वात् कपिलशब्दः दत्तात्रेयशब्दश्चेत्यर्थः। उद्देशश्चतुर्थीविभक्तिः । अनयोः शब्दयोः यः पूर्ववर्णः ककारो दकारश्च स एव पूर्वो यस्येति विग्रहः । नमोयुतः सतारश्चेत् 'ॐ कं कपिलाय नमः' इत्यष्टाक्षरः कपिलमन्त्रः, ॐ दं दत्तात्रेयाय नमः' इति नवाक्षरश्च दत्तात्रेयमन्त्रः सम्पद्यते । एवमिमौ मन्त्रौ पञ्चरात्रादौ स्मृतावित्यन्वयः ॥ ५७ ॥

ध्यानमपि युगपदेवाह ॥ प्रोद्यदिति ॥

॥ तं.सा. ॥ प्रोद्यद्दिवाकरसमानतनुं सहस्र-
सूर्योरुदीधितिभिराप्तसमस्तलोकम् ।
ज्ञानाभयाङ्कितकरं कपिलं च दत्तं
ध्यायेदजादिसमितिं प्रतिबोधयन्तम् ॥ ५८ ॥

अधृष्यताज्ञानमोक्षप्रदौ भक्तेष्विमौ सदा ।

॥ त.क. ॥ उद्यद्भास्वत्समाभासतनुमित्यर्थः । सहस्रसूर्यादप्युर्व्यः उग्राः या दीधितयस्ताभिराप्तो व्याप्तः समस्तलोको येनेत्यर्थः । ज्ञानाभय-शब्दाभ्यां तत्तन्मुद्रोच्यते । ताभ्यामञ्चितौ चिह्नितौ करौ यस्य तमित्यनेन द्विबाहुत्वमुक्तम् । अङ्कितकरमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । समितिः समुदायः । अनेन ज्ञानमुद्राया विशेषो दर्शितः । एवमभयं दधानमित्यपि द्रष्टव्यम् । अधृष्यतेत्यैहिकफलोक्तिः । ज्ञानमोक्षेत्यामुष्मिकस्य । भक्तेष्वित्यनुपलम्भबाध-परिहारार्थम् । सदेति काकतालीयत्वव्युदासार्थम् ॥ ५८ ॥

तन्त्रोक्तान् विष्णुमन्त्रानभिधाय वेदोक्तान् तानाह ॥ सूक्तमिति ॥

२८-३१. चत्वारो वैदिकमन्त्राः

॥ तं.सा. ॥ सूक्तं दीर्घतमोदृष्टं विष्णोर्नुकमिति प्रभोः ॥ ५९ ॥
सर्वार्थदं गार्त्समदं यो जात इति चापरम् ।
वासिष्ठं च परो मात्रयेति ज्ञानविमुक्तिदम् ॥ ६० ॥

भौवनीयं सर्वकाममोक्षदं य इमेत्यपि ।
एवमेवाखिला वेदा ज्ञातव्या विष्णुतत्पराः ॥ ६१ ॥

॥ त.क. ॥ विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं' इत्यारभ्य 'परमं पदमवभाति भूरि' इत्यन्तं षडृचं सूक्तमेकं मन्त्रं विद्यादिति सम्बन्धः । 'विष्णोः षड्वैष्णवं हि' इति वचनात् सूक्तत्रयमपि गृह्यत इत्यप्याहुः । दीर्घतमोदृष्टमित्यनेन दीर्घतमोनामकोऽस्य ऋषिः, सर्वार्थदमिति फलश्चोक्तं वेदितव्यम् । विष्णोरेव

मन्त्रमाह ॥ गार्त्समदमिति ॥ 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' इत्यारभ्य 'सुवीरासो विदथमा वदेम' इत्यन्तं पञ्चदशर्चं सूक्तं गृत्समदेन ऋषिणा दृष्टमपरं मन्त्रं विद्यात् इत्यर्थः । 'यो जातः पञ्चो न' इति वचनात् । तृतीयं मन्त्रमुद्धरति ॥ वासिष्ठमिति ॥ 'परो मात्रया तन्वा वृधान' इत्यारभ्य 'यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः' इत्यन्तं वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टमपरं मन्त्रं विद्यादित्यर्थः । परो मात्रयेति वैष्णवं चतुर्दशमिति वचनात् । ज्ञानविमुक्तिदमिति फलोक्तिः । अनियमन्यायेन ज्ञानेनैव मुक्तेः सिद्धत्वेऽपि यत् पृथग्वचनं तेन मौक्तिकानन्दवृद्धिमभिप्रैति । अत एव वीत्याह । चतुर्थं मन्त्रमाह ॥ भौवनीयमिति ॥ 'य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत्' इत्यारभ्य 'असुतृप उक्थशासश्चरन्ति' इत्यन्तं चतुर्दशर्चं[1] भौवनेन दृष्टं चतुर्थं विद्यात् । भुवनं प्रासादादि । तन्निर्माता भौवनो विश्वकर्मा । कश्यपो विश्वकर्माणं भौवनमभिसिषेचेति श्रुतेः । तेन दृष्टं भौवनम् । 'य इमा विश्वकर्मा भौवनः' इत्यनुक्रमणिकोक्तेः । विश्वकर्मणः पिता भुवन इत्यप्याहुः । एतत्सूक्तमपरं मन्त्रं विष्णौ विद्यात् इत्यादि सर्वं पूर्ववृत्त्या योज्यम् । काममोक्षदमित्यैहिकामुष्मिकफलोक्तिः ।

ननु सूक्तचतुष्टयस्य विष्णुमन्त्रत्वोक्त्या तदितराणां सूक्तानामतन्मन्त्रत्वं प्राप्तम् । एवं तदन्तर्गतानां वर्णानामृचां च तत एव विष्णुप्रतिपादकत्वाभावोऽपि । तथा च सर्वे वेदा इति वचनविरोधः । कथं च 'यो जात एव प्रथमः', 'य इमा विश्व' इत्यनयोर्विष्णुमन्त्रत्वम् ? तत्रेन्द्रविश्वकर्मणोः प्रतिपाद्यत्वावगमात् । सर्वशब्दवाच्यत्वेन तदुपपत्तौ रौद्रादिसूक्तानामपि तन्मन्त्रत्वसम्भवेन विशिष्योक्तौ नियामकाभावः । लक्ष्म्यादिमन्त्रत्वेनानुपदमेवोद्धृतेन सूक्तान्तरेण व्याहन्यत इति शङ्कामतिदेशव्याजेन परिहरति ॥ एवमिति ॥ चतुर्णां सूक्तानामुद्धरणादन्येषां तदभावो न मन्तव्यः । किन्तु सूक्तानामनन्तत्वाद्युगपदुद्धर्तुमशक्यत्वाच्च स्थालीपुलाकन्यायेन केषाञ्चिदेवोद्धरणम् । न तावता द्वयोरेवो-

---

1. छालार्यामपि चतुर्दशर्चस्य विश्वकर्मसूक्तस्य मन्त्रत्वमुच्यते । हृषीकेशतीर्थीयपाठसंपादकैः संयोजितायां टिप्पण्यां तु सप्तर्चमात्रस्य मन्त्रत्वमुक्तम् । अवशिष्टानामृचां मन्त्रत्वानुक्तौ बीजं न ज्ञायते । यद्यपि सप्तर्चीमवशिष्टानां सूक्तान्तरत्वमिव भाति । तथापि, तस्यापि भौवनीयत्वेन विनिगमनाविरहात् संग्रहः आवश्यक एव ।

द्धरणं शङ्क्यम् । विषयव्याप्त्यर्थमुदाहरणान्तरस्यैवोपपत्तेः । किञ्च नेमे इन्द्र-विश्वकर्मसूक्ते तयोरवान्तरतात्पर्यमश्नुवाते । यज्ञनामा रमारमण इत्युक्त्या विष्णोरिन्द्रपदाधिष्ठातृत्वश्रवणात् । इन्द्रशब्दश्च राजादिशब्दवत् तदधिष्ठातृनाम। निरवकाशानि विष्णुलिङ्गानि सूक्तद्वयेऽपि श्रूयन्ते च । यथा गायत्रीपुरुष-सूक्तादौ । लक्ष्म्यादिसूक्तानि तु लक्ष्म्यादाववान्तरतात्पर्यभाञ्जि । ततस्तान्यत्र नाभिहितानि । अत एव देवतान्तरमन्त्रत्वेनोद्धरिष्यन्ते च । अत एव च सूक्तादिव्यवस्थाऽविरोधः । न वा सर्वसूक्तानां विष्णुमन्त्रत्वातिदेशविरोधः । महातात्पर्येण विष्णुमन्त्रत्वमवान्तरतात्पर्येणान्यमन्त्रत्वमित्युपपत्तेः । गायत्री पुरुषसूक्तं चाष्टमहामन्त्र एवोद्धृतमिति न किंचिदनुपपन्नमिति । तदेतदाह ॥ विष्णुतत्परा एवेति ॥ विष्णौ महातात्पर्यवन्त एव । अन्यत्रावान्तरतात्पर्य-वन्त एवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

एतेषां ज्ञानैश्वर्यैत्यादिप्रदत्वमाश्रित्यान्यान् मन्त्रानुद्धरति । तत्रापि लक्ष्म्याः सर्वाधिकयादाधिक्यक्रमेणादावुद्धरति ॥ स्वदृष्टमिति ॥

३२. वैदिको लक्ष्मीमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ स्वदृष्टं सूक्तमखिलं कामदं हरितुष्टिदम् ।
[1]वाचोऽम्भृण्याः श्रियोऽङ्गानि श्रीर्लक्ष्मीर्मन्दिरा रमा ॥६२॥

॥ त.क. ॥ देवतात्वेन चित्ते परिवर्तमाना लक्ष्मीः स्वशब्देन परा-मृश्यते । अखिलं सूक्तमित्यनेन "अहं रुद्रेभिः" इत्यारभ्य "एतावती महिना सम्ब-भूव" इत्यन्तं गृह्यते । [2]न ह्येक एवर्षिर्देवता च भवति । उच्यते । ऋषिश्च देवतै-कोहमित्युक्त्या ऋषिदेवतयोर्न भेदनियमः । तत्रापि रूपभेदेनैव तदुभयमिति चेदिहापि तथोपपत्तिः । "अहमष्टौ वागम्भृणीः तुष्टावात्मानं द्वितीया जगति"

1. वाचोऽम्भ्रिण्याः—अ

2. अत्र मातृकायां ग्रन्थपातः । किन्त्वत्रोक्तस्य, 'उच्यते' इत्यादिनोक्तस्य समाधानस्य च परामर्शे कृते, लक्ष्मीदृष्टत्वादम्भृणीसूक्तस्य सैवर्षिः स्वीकर्तव्या । तत्प्रतिपाद्यत्वात्सैव च देवता वक्तव्या तत्सूक्तस्य । इदं तु न युक्तम् । ऋषिदेवतयोर्भेदस्यावश्यकत्वादिति पूर्वपक्ष-गर्भितानि कानिचन वाक्यानि लुप्तान्यत्रेति भाति ।

इत्युक्तेः। अत एवाऽह ॥ अम्भृण्या इति ॥ श्रियो विशेषणम्। अम्भृणीरूपेण द्रष्टृत्वं, श्रीरूपेण देवतात्वमिति लभ्यते। तद्वैय्यर्थ्यमन्यथा न निवार्यते। अङ्गन्यासमन्त्रान् सूचयति ॥ अङ्गानीति ॥ श्र्यादिपञ्चशब्दैर्यथाक्रमं हृदयशिरःशिखाकवचास्त्रशब्दाः नमःस्वाहावषट्कवचायहुमस्त्रायफट्शब्दोत्तरा लक्ष्यन्ते। तथा च श्रीं हृदयाय नमः। लक्ष्मीं शिरसे स्वाहा [1]इत्यादिरूपेण पञ्चमन्त्रनिष्पत्त्या पञ्चाङ्गन्यासो ज्ञातव्यः ॥ ६२ ॥

ध्यानप्रकारमाह ॥ कौशेयेति ॥

॥ तं.सा. ॥ कौशेयपीतवसनामरविन्दनेत्रां
पद्मद्वयाभयवरोद्यतपद्महस्ताम्।
उद्यच्छतार्कसदृशीं[2] परमाङ्कसंस्थां
[3]ध्यायेद्विधीशनुतपादयुगां जनित्रीम् ॥ ६३ ॥

॥ त.क. ॥ पद्मद्वयमभयं वरं च यस्याः सा तथोक्ता। उद्यतः ऊर्ध्वः पद्महस्तो यस्याः सा। पद्मद्वयाभयवरा च सा उद्यतपद्महस्ता चेति विग्रहः। तेन दक्षोर्ध्वबाहौ पद्मं, वामोर्ध्वबाहौ चापरं पद्मं, दक्षाधःकरे अभयमुद्रां, वामाधःकरे वरमुद्रां च दधती इति चतुर्बाहुत्वमुक्तं वेदितव्यम्। उद्यच्छतार्केत्यनेनादित्यवर्णत्वमुक्तम्। परमस्य हरेरङ्के संस्थाम्। विधीशेति सर्वोपलक्षणम्। जनित्रीमित्यत्राप्येतत् सम्बध्यते ॥ ६३ ॥

मन्त्रान्तरमाह ॥ लज्जेति ॥

३३, ३४. लक्ष्म्या एकाक्षरं मन्त्रद्वयम्

॥ तं.सा. ॥ लज्जा बीजं च तद्बीजं तस्या एवाभिधायकम्।
पाशांकुशौ रक्तवस्त्रे लज्जाबीजे विशिष्यते ॥ ६४ ॥

॥ त.क. ॥ लज्जाशब्देन तत्पर्यायः ह्रीशब्दः, बीजशब्देनानुस्वारसाहित्यम्। तेन 'ह्रीं' इत्येकाक्षरं तस्याः श्रिय एवाभिधायकं मन्त्रान्तरमिति यावत्। तद्बीजं च, तच्छब्देन श्रीवाचकः शब्दः। बीजमनुस्वारः। श्रीमित्येकाक्षरं च तस्या एवाभिधायकं मन्त्रान्तरम्। 'ह्रीं' इत्येको मन्त्रः 'श्रीं' इत्येको मन्त्रः।

1. "मां शिखायै वषट्, इन्दिरां कवचाय हुं, रमाम् अस्त्राय फट्" इतीतरे न्यासमन्त्राः।
2. —सदृशां—अ। 3. ध्यायेद्विधीशनत—अ।

तदुक्तम्—"छन्दसामादिराद्यर्णं तुर्यमग्नेरनन्तरम् ।
अग्निश्च महती मायाऽनुस्वारश्च पञ्चमः ॥
एकाक्षरो मनुर्ब्रह्म श्रियस्सर्वफलप्रदः ।
ऋषिर्भेकणकः प्रोक्तश्छन्दो गायत्रमुच्यते ।
श्रीरस्य देवताऽङ्गानि स्वेन रूपेण कल्पयेत् ॥" इति ।

अग्नेः रेफस्य तुर्यं चतुर्थमक्षरं शकारः अनन्तरं रेफः ।[1] इति मन्त्रद्वयमुक्तं वेदितव्यम् । ध्यानं पूर्ववदेवेति चेतसि कृत्वा तत्र केषाञ्चित्पदानामावापमुद्वापश्चाह ॥ पाशेति ॥ पाशांकुशयोरावापः । पद्मद्वयस्योद्वापः । पीतवसनामित्यस्योद्वापः । रक्तवस्त्रेत्यस्यावापः । तेन दक्षोर्ध्वकरे पाशः । वामोर्ध्वकरे अंकुशः । दक्षाधःकरे अभयम् । वामाधःकरे वरं च धत्त इति, तथा धारणार्थमेकं रक्तवस्त्रं उपर्येकं रक्तवस्त्रम् एवं द्वे रक्तवस्त्रे धत्त इत्येतल्लज्जाबीजरूपे ह्रीमित्याकारके मन्त्रे विशिष्यते । श्रीमिति मन्त्रे तु यथापूर्वमेव ध्यानमित्यर्थः ॥६४॥

"बीजं शक्तिं तथैवाङ्गं हृदयादि च षड्विधम् ।
ऋषिश्छन्दो देवता च वर्णो दीपनमेव च ।
आप्यायनं मोचनं च . . . . ।
सकलीकरणं चैव द्वादशैतानि पद्मज ।
द्वादशाङ्गानि यो वेत्ति मन्त्रं सोऽर्हति वेदितुम् ।"

इति पाद्मे चतुर्थपादे षड्विंशाध्यायोक्तेरङ्गन्यासस्यावश्यकत्वात्,
ह्रिःसव्यनेत्रकर्णेनः मन्वन्त्यस्वरसंयुजा ।
मनुनैव षडङ्गानि जातियुक्तानि कल्पयेत् ॥

इति, तथा—युग्माब्धिषट्सूर्यमनुविकृतिस्वरवह्निभिः ।
बिन्दुनादयुजा व्योम्ना षडङ्गानि सजातिभिः ॥

इति, तथा—गोपनं पञ्चबिन्दुं च और्ध्वलोकेशमन्यतः ।
वीरसेनं कलान्तं च सङ्कर्षणसमाह्वयम् ।
सबीजमङ्गसन्तानं कल्पयेद्धृदयादिषु ॥

---

1. अत्रापि ग्रन्थपातो लक्ष्यते । 'ह्रीं' इति मन्त्रपरतया 'महती माया' इत्यादेर्व्याख्यानपराणि वाक्यान्यत्रोहनीयानि ।

*

इति वचनं संगृह्णाति ॥ अमध्येति ॥

॥ तं.सा. ॥ अमध्ययुग्मस्वरगतेनैवाङ्गमुदाहृतम् ।

३५, ३६. लक्ष्म्या अपरं बीजमन्त्रद्वयम्

सत्ताबीजं च दुर्बीजं तद्वदेव प्रकीर्तितम् ॥ ६५ ॥

॥ त.क. ॥ युग्मशब्दो द्वितीयपरः। ये युग्मस्वराः मातृकायां द्वितीयत्वेन पठिताः द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशस्वरा आकारेकारोकार-ॠकारॡकारैकारौकाराः तेषु मध्याभ्यां ॠकारॡकाराभ्यां षष्ठदशमाभ्यां भिन्नाः आकारादयः अःकारान्ता ये षट् स्वरास्ते अमध्ययुग्मस्वरशब्देनोच्यन्ते । ता न गच्छति संयुक्तं न भवतीत्यमध्ययुग्मस्वरगतम् । एवंविधेन ह्रीबीजेन श्रीबीजेन च मन्त्राणामङ्गं हृदयादिषट्कं न्यसनीयमुक्तं वचनादौ । अमध्ययुग्मस्वरगतं च तत् लज्जाबीजं चेति कर्मधारयो वा । तथा च ह्रीशब्दादुत्तरं द्वितीयेन चाकारेण योगे ईकारलोपे 'ह्रां' इत्येको मन्त्रः । तथा ह्रीशब्दादुत्तरं द्वितीयेन च ईकारेण संयोगे ईकारलोपे च 'ह्रीं' इति द्वितीयो मन्त्रः । एवं 'ह्रूम्' इति तृतीयो मन्त्रः। एवं ह्रीशब्दात् परं द्वादशेन च ऐकारेण संयोगे पूर्ववदीकार-लोपे च [1]बिन्दुलोपेन च 'ह्रः' इति षष्ठो मन्त्रः । एतैः षड्भिर्मन्त्रैः पूर्ववत् नमःस्वाहावषट्हुंवषट्फट्छब्दान्तैर्हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रेषु न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । तेन द्विर्द्वितीय आकारो वर्णः, सव्यमिति नेत्रकर्णयोर्विशेषणं, तेन सव्यनेत्रे सव्यकर्णे च मातृकान्यासः न्यसनीयः । ईकारः ऊकारश्च सव्यनेत्र-कर्णशब्देनोच्यते । इनशब्देन सूर्यवाचिना द्वादशत्वसंख्यावानैकारो लक्ष्यते । मनुशब्देन पुरुषविशेषवाचिना चतुर्दशत्वसंख्यावानौकारो लभ्यते । अन्त्य-शब्देन अःकारः । द्विश्च सव्ये नेत्रकर्णौ च इनश्च मनुश्च अन्त्यश्चेति द्वन्द्वः । ततः कर्मधारयः। एतैः स्वरैर्युजा युक्तेन मनुना श्रीं ह्रीमित्याकारेण मन्त्रेणाङ्गानि हृदयाद्यङ्गवाचकानि चतुर्थ्यन्तानि जातियुक्तानि नमःस्वाहावषट्हुंवौषट्फडिति

1. अत्र ग्रन्थपातः"। 'ह्रैं' इति चतुर्थो मन्त्रः। एवं ह्रीशब्दात्परं चतुर्दशेनौकारेण संयोगे पूर्ववदीकारलोपे 'ह्रौं' इति पञ्चमो मन्त्रः। तथा ह्रीशब्दात् परं षोडशेन अःकारेण संयोगे ईकारलोपे" इति वाक्यान्यत्रोहनीयानीति भाति।

शब्दयुक्तानि, 'नमःस्वाहा तथा वौषट् वषड्ढुंफट् च जातयः' इत्युक्तेः, कल्पयेत् वदेत् इत्यादि वचनस्यार्थः। युग्मो द्वितीयः आकारः। अब्धिश्चतुर्थी ईकारः। षट् षष्ठ ऊकारः। सूर्यमनू प्राग्वत्। विकृतिः अःकारः। युग्मश्चाब्धिश्च षट् च सूर्यश्च मनुश्च विकृतिश्चेति द्वन्द्वः। ततः स्वरशब्देन कर्मधारयः। वह्निः रेफः। विकृतिस्वरैः सहितो वह्निः येषु पदेषु तानि तथोक्तानि। बिन्दुरनुस्वारः। नादः स्वरविशेषः। व्योम हकारः। सजातयः नम आदिशब्दाः। एतैरङ्गानि न्यसनीयनीति द्वितीयवचनस्यार्थः। एवं गोपनमाकारः। पञ्चबिन्दुरीकारः। और्ध्वलोकेश ऊकारः। वीरसेन ऐकारः। सङ्कर्षण औकारः। कलान्त अःकारः। सबीजाक्षरेण ह्रीमित्यादिना सहितमिति तृतीयवचनस्यार्थ इति सूचितम्।

लक्ष्म्या एवापरं मन्त्रद्वयमुद्धरति ॥ सत्ताबीजमिति ॥ सत्तावाचिभूशब्दाख्यं बीजमक्षरं भूमित्याकारम्। दुरित्येकाक्षरं बीजमुच्यते। 'दुर्गाबीजं दक्षकर्णयुतस्त्रिश्च विसर्गवान्'' इत्युक्तेः। दक्षकर्णे न्यसनीयो वर्ण उकारः। तेन युक्तस्तृतीयस्तवर्गे दकारः। स च विसर्गवान् विसर्जनीयवान्। तथा च 'भूम्' इत्येको मन्त्रः, 'दुः', इत्यपरो मन्त्रः।

"मनुं धरण्या वक्ष्यामि साधनं च यथा तथा।
छन्दसामादिमुद्धृत्य सूक्ष्मदृक् पुलहं तथा।
हृषीकेशं विसर्गान्तमनुरेकाक्षरः स्मृतः ॥'

इति यद्यपि पाद्मे तन्त्रे भ्लूमित्येकाक्षरो सम्पद्यते। छन्दसामादिरोङ्कारः पृथगुच्चरितो वेदितव्यः। सूक्ष्मदृक् भकारः। 'भल्लायुधो भकारश्च सुभद्रः सूक्ष्मलोचनः' इत्युक्तेः। पुलहो लकारः। 'लकारः पुलहः स्मृतः' इत्युक्तेः। ततो हृषीकेश ऊकारः। 'ऊकारश्च हृषीकेशः' इत्युक्तेः। विसर्गः अनुस्वारः। भकारलकारोकारानुस्वाराणां श्लिष्टोच्चारणे 'भ्लूम्' इति सम्पत्तेः। तथापि लक्ष्म्याः मन्त्रान्तरमेवैतदिति नोद्धृतम्। 'भ्लूम्' इत्येतदेव सत्ताबीजमित्यनेनोच्यत इत्यप्याहुः। अङ्गन्यासध्यानप्रकारजिज्ञासायामाह ॥ तद्वदेवेति ॥ लज्जाबीजवदेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

तत्र सत्ताबीजमन्त्रे विशेषमाह ॥ वर्ण इति ॥

॥ तं.सा. ॥ वर्णः श्यामो विशेषोऽत्र ताम्बूलं नीलमुत्पलम् ।
चक्रशङ्खौ तर्जनं च शूलमित्यपरत्र च ॥ ६६ ॥

॥ त.क. ॥ श्यामो वर्णः । न त्वर्कसदृशः । ताम्बूलं नीलमुत्पलं च हस्तद्वये, न तु पद्मद्वयं, न वा पाशांकुशौ इति विशेषोऽत्र सत्ताबीजे द्रष्टव्यः । तथा च भां, भीं, भूं भैं भौं भः इति षण्मन्त्रैः हृदयादिषडङ्गन्यासः । भूशब्दितं लक्ष्म्या रूपान्तरं चतुर्भुजम् । तत्र दक्षोर्ध्वबाहुना पूगीफलनागवल्लीदलाद्यात्मकं ताम्बूलं धत्ते । वामोर्ध्वकरेणैव नीलमुत्पलम् । दक्षाधःकरेणाभयम् । वामाधःकरेण वरम् । श्यामलं च तद्रूपमिति विवेक्तव्यम् । दुर्बीजे विशेषमाह ॥ चक्रशङ्खाविति ॥ दुर्गाख्यं लक्ष्म्या रूपान्तरं चतुर्भुजं अर्कवर्णमेव । तत्र दक्षोर्ध्वकरेण चक्रम् । वामोर्ध्वकरेण शङ्खम् । दक्षाधःकरेण तर्जनीमुद्राम् । वामाधःकरेण शूलमिति । अपरत्र दुर्बीज इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

लक्ष्म्या मन्त्रान्तरमाह ॥ नमोऽन्तमिति ॥

३७-३९. पञ्चाक्षरः भूमन्त्रः, षडक्षरः दुर्गामन्त्रः, वेदोक्तदुर्गामन्त्रश्च ।

॥ तं.सा. ॥ नमोऽन्तः स्वेन सहितस्तदेवान्यो मनुः स्मृतः ।
दुर्गा त्रिष्टुप् कश्यपोक्ता तत्र वर्णोऽग्निवत् स्मृतः ॥ ६७ ॥
त्रिनेत्रत्वं च दुर्गायाः प्रायः सर्वत्र कथ्यते ।
पादैः समस्तेन तथा [1]षड्वर्णेनाङ्गमुच्यते ॥ ६८ ॥

॥ त.क. ॥ नमःशब्दोऽन्ते यस्य तत् । स्वेन सहितं, स्वशब्देन लक्ष्मीवाचक ह्री-श्री-भू दुर्गेति शब्दचतुष्टयं गृह्यते, तेन सहितं तदेव ह्रीं, श्रीं, भूं दुरिति बीजचतुष्टयमेव अन्यो मनुः स्मृत इत्यर्थः । एतच्च न समुदायाभिप्रायम् । पूर्वार्धोक्तश्चशब्दोऽत्र सम्बध्यते । तेन लमिति बीजं लक्ष्मीशब्द-

1. षडर्णेन—अ ।

सहितं नमोऽन्तं मन्त्रान्तरं सूचितम्। तथाच 'लं लक्ष्म्यै नमः', 'श्रीं, श्रियै नमः' ह्रीं ह्रियै नमः, भूं भुवे नमः', 'दुः दुर्गायै नमः' इति पञ्चमन्त्रा उद्धृता वेदितव्याः।

दुर्गामन्त्रान्तरमुद्धरति ॥ दुर्गेति ॥ दुर्गादेवताका, त्रिष्टुप्छन्दस्का कश्यपदृष्टा "जातवेदसे सुनवामसोमम्" इत्येका ऋक् अन्यो मनुः स्मृतः। ध्यानविशेषमाह ॥ तत्रेति ॥ वर्णस्त्वग्निवत् स्मृतः। यद्यप्यरविन्दनेत्रामिति लक्ष्म्याः सर्वरूपसाधारण्येन ध्यानमुक्तम्। तथापि दुर्गायाः प्रायः त्रिनेत्रत्वं ज्ञातव्यम्। कुतः? सर्वत्र पुराणादौ त्रिनेत्रत्वं यथा कथ्यत इत्यर्थः। तेन सर्वेषु लक्ष्मीमन्त्रेषु कौशेयपीतवसनामिति श्लोक एव तत्र तत्र उक्तविशेषवाचक-पदावापेन पदान्तरोद्वापेन चोहनीय इत्युक्तं भवति। तथाहि—

श्यामां वराभयकरामरविन्दनेत्रां नीलोत्पलाढ्यसुकरामतिशोभमानाम्।
ताम्बूलमप्युरुवरेण सदा दधानां ध्यायेद् भुवं सकलभूषणभूषिताङ्गीम्॥

तथा—

दोर्भिश्चक्रं च शङ्खं दितिजभयकरं तर्जनं शूलमुग्रं
बिभ्राणामम्बुजाक्षीं त्रिभुवनजननीं पीतकौशेयवस्त्राम्।
विष्णोरङ्के निषण्णां विधिमृडसुरराट्पूज्यमानांघ्रिपद्मां
दुर्गां देवीं त्रिनेत्रामभिमतफलदामर्कवर्णां नमामि॥ इत्यदि॥

तत्र वैदिकस्य दुर्गामन्त्रस्याङ्गन्यासमाह ॥ पादैरिति ॥ तथाशब्दश्चार्थः। समस्तेन पादचतुष्टयात्मकेन "जातवेदसे सुनवाम सोम" इत्यादिवाक्यजातेन वैदिकस्य दुर्गामन्त्रस्याङ्गं न्यसनीयमुच्यते इत्यन्वयः। अनेन पञ्चाङ्गन्यास उक्तो भवति। "दुः दुर्गायै नमः" इति षडक्षरस्य दुर्गामन्त्रस्याङ्गन्यासमाह ॥ षड्वर्णेति ॥ षण्णामर्णानां समाहारः तेन। दुर्गामन्त्रगतैः षड्भिरक्षरैः हृदयादिनेत्रसहितं षडङ्गं न्यसनीयमुच्यत इत्यर्थः॥ ६७-६८॥

ननु श्रीं ह्रीं भूं दुर्गेत्यादिना पार्वत्यादीनां रूपाण्युच्यन्ते। तत्कथं रमामन्त्रोद्धारावसरे तेषामुद्धार इत्यत आह ॥ रमाया एवेति ॥

॥ तं.सा. ॥ रमाया एव रूपाणि त्वेतानि हि विदो विदुः ।
मुख्यतो जामदग्न्यस्तु देवताऽस्य मनोः स्मृतः ॥ ६९ ॥

॥ त.क. ॥ तुशब्देन, पार्वत्यादीनामपि तानि रूपाणि सन्ति, तथापि न तानि मुख्यतः तच्छब्दवाच्यानि, किन्तु रमारूपाण्येवेति विशेषमाचष्टे । विदो विदुरिति ज्ञानिसम्मतप्रमाणमाचष्टे । ननु जातवेदस इति ऋचः देवतान्तरमेव प्रतीयते । तत्कथं दुर्गादेवता मुख्येत्युच्यत इत्यत आह ॥ मुख्यत इति ॥ जामदग्न्यः परशुरामः अस्य जातवेदस इत्यस्य मनोः मुख्यतो देवता स्मृत इत्यर्थः । तुशब्देन भगवद्रूपापेक्षयाऽमुख्यदेवतात्वं दुर्गाया अभिहितम् । न तु पार्वत्याद्यपेक्षयेति विशेषः ॥ ६९ ॥

तारतम्यानुक्रमेण चतुर्मुखमन्त्रमाह ॥ हिरण्यगर्भेति ॥

४०. वेदोक्तः चतुर्मुखमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ हिरण्यगर्भसूक्तं च भृगुदृष्टं प्रकीर्तितम् ।
ब्रह्मधातृविरिञ्चाजपाद्यैरङ्गमुदाहृतम् ॥ ७० ॥

॥ त.क. ॥ 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इति [1]पञ्चदशर्चमेकं सूक्तम् । भृगुऋषिणा दृष्टम् । हिरण्यगर्भमन्त्रत्वेन शास्त्रेषु प्रकीर्तितमिति शेषः । चशब्दः वक्ष्यमाणमन्त्रोद्धारसमुच्चायकः । अङ्गन्यासमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ एतैः पञ्चभिः पदैः 'ब्रह्मणे हृदयाय नमः, धात्रे शिरसे स्वाहा' इत्यादिरूपेण हृदयाद्यङ्गजातं न्यसनीयमुदाहृतमित्यर्थः ॥ ७० ॥

ध्यानप्रकारमाह ॥ ध्यायेन्निषण्णमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ ध्यायेन्निषण्णमजमच्युतनाभिपद्मे
प्रोद्यद्दिवाकरसमूहनिकाशमग्र्यम् ।

1. दशर्चमेवेदं सूक्तम् । एतन्मातृकयां, छात्रायाँ च मुद्रितायां 'पञ्चदशर्चम्' इति सम्पातायातमिति भाति ।

मातृप्रकारकरमुत्तमकान्तिमद्भि-
वक्त्रैः सृजन्तमखिलैः परमार्थविद्याः[1] ॥ ७१ ॥

॥ त.क. ॥ अच्युतस्य हरेः नाभिपद्मे निषण्णमुपविष्टमित्यर्थः। दिवाकरसमूहनिकाशं तत्सदृशम्। अग्र्यं सर्वजीवोत्तमम्। मातुर्लक्ष्म्याः। करसम्बन्धी कारः। सम्बन्धश्च सादृश्यम्। सम्यक्ता प्रशब्दार्थस्तत्रान्वेति। मातुः कराणामत्यन्तसदृशौ करौ यस्य स तथोक्तः। अनेन दक्षोर्ध्वकरे वामोर्ध्व-करे च पद्मम्। दक्षाधःकरे चाभयम्। वामाधःकरे च वरमिति चतुर्भुजत्वं वेदितव्यम्। परमार्थो भगवान्। उत्तमार्थत्वात्। तत्प्रतिपादकविद्या ऋगाद्याः। वक्त्रैः अखिलैः सृजन्तमुच्चरन्तमभिव्यञ्जयन्तम्। अनेन प्रागादिचतुर्दिक्षु चत्वार्यस्य वक्त्राणीत्युक्तं भवति ॥ ७१ ॥

तस्यैव पञ्चाक्षरं मन्त्रमाह ॥ स्वयमिति ॥

४१, ४२. चतुर्मुखस्य पञ्चाक्षराष्टाक्षरमन्त्रौ

॥ तं.सा. ॥ स्वयमुद्देशनतिमांस्तस्य पञ्चाक्षरो मनुः।
स्वयमेवापरोऽष्टार्णस्तादृशः सम्प्रकीर्तितः ॥ ७२ ॥

॥ त.क. ॥ बुद्धिस्थत्वाद्बहुप्रयोगाच्च स्वयंशब्देन ब्रह्मशब्दो गृह्यते। उद्देशश्चतुर्थीविभक्तिः। नतिर्नमःशब्दः। उद्देशनती अस्य अनन्तरमुच्चार्यत्वेन स्त इत्युद्देशनतिमांश्चेत् 'ब्रह्मणे नमः' इति पञ्चाक्षरो मनुः तस्य ब्रह्मण इत्यर्थः। तस्यैवाष्टाक्षरमन्त्रमाह ॥ स्वयमेवेति ॥ अत्र स्वयंशब्देन हिरण्यगर्भशब्दः पञ्चाक्षरो ग्राह्यः। न तु चतुर्वक्त्रादिशब्दः। तथात्वे मन्त्रस्याष्टाक्षरत्वानु-पपत्तेरित्येवार्थः। तादृश इत्यनेन चतुर्थीनमःशब्दाभ्यां योज्यते। तथा च 'हिरण्यगर्भाय नमः' इत्यष्टार्णो मन्त्रः सम्प्रकीर्तित इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

मुख्यप्राणस्य मन्त्रमुद्धरति ॥ बलाद्यमिति ॥

---

1. परमार्थविद्याम्–अ

४३. वेदोक्तमुख्यप्राणमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ बळाद्यं भृगुणा दृष्टं प्राणाग्नेः सूक्तमुच्यते ।
प्राणाद्यैः पञ्चभिस्तस्याप्यङ्गान्युक्तानि सूरिभिः ॥ ७३ ॥

॥ त.क. ॥ "बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं" इत्यादित्रयोदशर्चमेकं सूक्तं सतो नेत्यनुवृत्तेः(?)। प्राणश्चासावग्निश्च। अनेन सूक्तस्याऽऽग्नेयत्वप्रसिद्धिरुपपादिता । "प्राणाग्नय एवैतस्मिन् जाग्रति" इति प्रयोगात् । अङ्गन्यासमाह ॥ प्राणाद्यैरिति ॥ प्राणापानव्यानोदानसमानशब्दैः पञ्चभिर्हृदयादीनि पञ्चाङ्गानि न्यसनीयानीत्यर्थः। सूरिभिरित्यनेन न्यासान्तरमनादरणीयमिति सूचयति॥७३॥

ध्यानप्रकारमाह ॥ उद्यदिति ॥

॥ तं.सा. ॥ उद्यद्रविप्रकरसन्निभमच्युताङ्के
स्वासीनमस्य नुतिनित्यवचःप्रवृत्तिम् ।
ध्यायेद्गदाभयकरं सुकृताञ्जलिं तं
प्राणं यथेष्टतनुमुन्नतकर्मशक्तिम् ॥ ७४ ॥

॥ त.क. ॥ अस्य हरेः नुत्यां नित्यं वचःप्रवृत्तिः यस्य सः नुतिनित्यवचःप्रवृत्तिः । अनेन सर्वस्य हृदये मुख्यप्राणः सर्ववेदैर्भगवन्तं नित्यं स्तौतीति वैदिकीं कथां सूचयति । सुकृतौ सम्यग्बद्धौ अञ्जली यस्य सः । अनेन चतुर्भुजत्वमुक्तं भवति। तं वेदैः श्वासोच्छ्वासप्रवर्तकत्वेन च प्रसिद्धम्। यथेष्टा तनुर्यस्य सः। अनेन नित्यं सर्वदेहे स्थित्वा स्तुतिकरणमुपपादितम्। उन्नतानि अनन्तानि कर्माणि तदनुकूलानि शक्तयश्च यस्य सः। 'मारुत्येव यतश्चेष्टा' इत्युक्तेः ॥ ७४ ॥

वायोरेव पञ्च मन्त्रान् युगपदुद्धरति ॥ प्राणाद्या इति ॥

४४-४८. पञ्च मुख्यप्राणमन्त्राः

॥ तं.सा. ॥ प्राणाद्याः पञ्चमन्त्राश्च तस्य देवस्य वाचकाः ।
उच्यते हरिरप्येतैः साक्षान्नारायणादिकः ॥ ७५ ॥

॥ त.क. ॥ 'प्राणाय नमः', 'अपानाय नमः' इत्याद्याः पञ्च मन्त्रा इत्यर्थः। ननु प्राणापानादिशब्दैः नारायणानिरुद्धादिपञ्चरूपो हरिरुच्यत इत्यन्यत्रोच्यते। तत्कथं तस्य देवस्य वाचका इत्युच्यत इत्यत आह ॥ उच्यत इति ॥ यद्यपि नारायणादिको हरिरेतैः प्राणादिशब्दैरुच्यत इत्युच्यते। तथापि न विरोधः। कुतः? साक्षात् परममुख्यया वृत्त्या एतैः शब्दैः हरिरुच्यते। अवान्तरवृत्त्या प्राणादिशब्दैर्वायुरुच्यत इत्युक्तौ न विरोध इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ब्रह्माणीभारत्योर्ध्यानोक्तिसौकर्याय युगपन्मन्त्रानुद्धरति ॥ ब्रह्माण्या इति ॥

४९, ५० ब्रह्माणी-भारतीमन्त्रौ

॥ तं.सा. ॥ ब्रह्माण्या अपि भारत्या गौरीर्यस्त इति श्रुतौ।
मन्त्रौ दीर्घतमोदृष्टौ सर्वाभीष्टप्रदायकौ ॥ ७६ ॥

॥ त.क. ॥ 'गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी' इत्येषा ऋक्, 'यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः' इत्येषा च ऋक् दीर्घतमसा दृष्टौ श्रुतौ प्रसिद्धौ यथाक्रमं ब्रह्माण्या भारत्याश्च मन्त्रौ ज्ञातव्यावित्यर्थः ॥ ७६ ॥

युगपद्ध्यानमाह ॥ उद्यदिति ॥

॥ तं.सा. ॥ उद्यद्दिवाकरसमूहनिभां स्वभर्तु-
[1]रङ्के स्थितामभयसद्वरबाहुयुग्माम्।
मुद्रां च तत्त्वदृशये वरपुस्तकं च
दोर्युग्मकेन दधतीं स्मरताऽत्मविद्याम् ॥ ७७ ॥

॥ त.क. ॥ स्वभर्तुः ब्रह्मणो वायोश्च। अभयेति तन्मुद्रोच्यते। सत्त्वविशेषणेन वरस्य अमोघत्वं तदपि सज्जनान् प्रत्येवेति सूचयति। तत्त्वदृशये मुद्रामित्यनेन ज्ञानमुद्रोच्यते। पुस्तकस्य वरत्वम् आत्मविद्यालिपिवत्त्वम्। अनेन दक्षोर्ध्वकरेऽभयमुद्रा, वामोर्ध्वकरे वरमुद्रा, दक्षाधःकरे ज्ञानमुद्रा,

1. —रङ्कस्थिता—अ।

वामाधःकरे पुस्तकञ्चेति उभयोर्बाहुचतुष्टयवत्त्वमुक्तम् । आत्मविद्यां ब्रह्मविद्याभिमानिनीम् । स्मरतेति शिष्यान् प्रति बोधनम् ॥ ७७ ॥

अङ्गन्यासमाह ॥ पादैरिति ॥

५१, ५२. ब्रह्माणीभारत्योर्मन्त्रान्तरम्

॥ तं.सा. ॥ पादैर्व्यस्तैः समस्तैश्च तदङ्गानि विदो विदुः ।
स्वयमुद्देशनत्यन्तौ मन्त्रौ द्वावपरौ तयोः ॥ ७८ ॥

॥ त.क. ॥ पूर्वोक्तऋग्गतैः चतुर्भिः पादैः, समस्तैश्च पादैरित्यनेन पञ्चाङ्गन्यासः । तयोर्मन्त्रान्तरं युगपदुद्धरति ॥ स्वयमिति ॥ स्वयंशब्देनोपस्थितत्वात्, प्राधान्याच्च ब्रह्माणीभारतीशब्दौ । 'ब्रह्माण्यै नमः' 'भारत्यै नमः' इति द्वौ मन्त्रावपरौ ज्ञातव्यावित्यर्थः ॥ ७८ ॥

एतत्पर्यन्तमुद्धृतानां विष्ण्वादिभारत्यन्तमन्त्राणामुद्धरिष्यमाणशिवादिमन्त्रेभ्योऽत्यादरेण जप्यत्वरूपं माहात्म्यं वक्तुमाह ॥ मन्त्र इति ॥

॥ तं.सा. ॥ मन्त्रा एते हरेः प्रीतिदायकाः सर्वकामदाः ।
इष्टं दैवं हरिः साक्षाल्लक्ष्मीर्भाग्यस्य देवता ।
गुरुर्ब्रह्माऽथ वायुर्वा विद्या देव्यौ प्रकीर्तिते ॥ ७९ ॥
तस्मादेते प्रिया विष्णोरन्तरङ्गतया सदा ।
ज्ञेयाश्चैव प्रपूज्याश्च विष्णोः प्रीतिमभीप्सता ॥ ८० ॥

॥ त.क. ॥ यतः सर्वकामदा अतो हरिप्रीतिदायकाः । हरिप्रीतिदायकत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ इष्टमिति ॥ हरिरेतेषां देवतेत्यर्थः । कथं तर्हि लक्ष्म्यादीनां देवतात्वमत आह ॥ साक्षादिति ॥ भाग्यं विद्याभ्यासोपयुक्तान्नवस्त्रादिक्षमैश्वर्यम् । तद्देवता लक्ष्मीरित्यर्थः । ब्रह्मा वायुश्चोपदेशकः । देव्यौ ब्रह्माणीभारत्यौ अभ्यस्यमानविद्यातज्जन्यज्ञानाभिमानिन्यौ । शिवादयोऽपि विष्णोः प्रिया एवेत्यत उक्तम् ॥ अन्तरङ्गतया प्रिया इति ॥ कदाचिद्बलभद्रादेस्तदप्यस्तीत्यत उक्तम् ॥ सदेति ॥ यस्मादेवं तस्मादेते लक्ष्म्याद्याः पञ्च

सदा ज्ञेयाः पूज्याश्च । यस्मादेवं तदेवं तस्मादेते मन्त्रा अतिशयेन जप्या इति शेषः । यद्यपि शैवादयो मन्त्रा अपि सन्ति । तथापि न ते अत्यावश्यकाः । तत्प्रतिपाद्यानां शिवादीनां देवतात्वभाग्यदेवतात्वगुरुत्वविद्याभिमानित्वानामभावात् । तदपि कुत इति चेन्न । विष्णुव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि मुख्यदेवतात्वानङ्गीकारात् । साक्षाद्भाग्यदेवतात्वानङ्गीकाराच्च । लक्ष्म्यादयस्तु साक्षाद्भाग्यदेवतादय एव । तदपि तेषां विष्ण्वन्तरङ्गप्रियत्वात् । अत एवैते मन्त्रा हरेः प्रीतिदायकाः । अत एवात्यावश्यका इति भावः ॥ ८० ॥

"प्रणवं नतिमन्वक् च शुभदं च त्रिविक्रमम् ।
वरुणं गोपनं वायुमादिमुद्धृत्य मन्त्रवित् ।
मनुः पञ्चाक्षरः कार्यः . . . . ॥"

इति वचनं व्याकुर्वन् शिवपञ्चाक्षरमुद्धरति ॥ उद्देशेति ॥

५३. शिवपञ्चाक्षरमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ उद्देशनतियुङ्मन्त्रः स्वयमेव शिवस्य तु ॥ ८१ ॥

॥ त.क. ॥ उद्देशश्चतुर्थी । नतिर्नमश्शब्दः । ताभ्यां युक् स्वयं शिवशब्द एव शिवमन्त्र इत्यर्थः । 'नमः शिवाय' इति मन्त्रो निष्पद्यते । प्रणवः ॐकारः पृथगुच्चारणीयः । नतिर्नमश्शब्दः । अन्वक् तदनन्तरम् । शुभदः शकारः । 'शकारश्शुभदो लक्ष्मीः' इत्युक्तेः । ततस्त्रिविक्रम इकारः । 'स्यादिकारस्त्रिविक्रमः' इत्युक्तेः । ततो वरुणो वकारः । 'वकारो वरुणः कुम्भः' इत्युक्तेः । ततो गोपन आकारः । 'आदिदेवो गोपनश्च' इत्युक्तेः । ततो वायुर्यकारः । 'यकारो वायुः' इत्युक्तेः । तत आदिरकारः, अचामादित्वादिति वचनार्थो ज्ञातव्यः । यद्यपि 'वैधरं नृहरिं मायां प्रचण्डं मधुसूदनम्' इत्यादिना 'नमः शिवाय दक्षिणामूर्तये स्वाहा' इत्यादिरूपमन्त्रान्तराणि शास्त्रेषूद्धृतानि । तथाप्ययं पञ्चाक्षरो मन्त्रः कलावप्यतिरोहितवीर्य इति विशेष इति तुशब्देनाचष्टे ॥ ८१ ॥

'गोपतिं विष्णुसहितमनुस्वारं समुद्धरेत् ।
बीजमेतच्चतुर्वक्त्र षडङ्गानामुदाहरेत् ।'

इति वचने गोपतिः शकारः । 'शकारो वित्तवर्धन' इत्युक्तेः । वित्तं गौः । तद्वर्धनः तद्वर्धनात् तत्पतिरिति व्याख्यानात् । विष्णुरकारः अनुस्वारश्चेत्येतत्त्रयं संश्लिष्य उच्चरितं 'शम्' इति पञ्चाक्षरमन्त्रस्य बीजं भवति । तच्च षडङ्गानां न्यासकाले उदाहरेदित्युक्तमिति मनसि निधाय षडङ्गन्यासमाह ॥ वर्णैरेतैरिति ॥

॥ तं.सा. ॥ [1]वर्णैरेतैस्तदङ्गानि वामदेवो मुनिः स्मृतः ।
पङ्क्तिशब्दार्थविज्ञाने न हि छन्दसि संशयः ॥ ८२ ॥

॥ त.क. ॥ बीजसहितैर्वर्णैरित्यर्थः । शं हृदयाय नमः । नं शिरसे स्वाहा इत्यादिर्न्यासप्रकारः । यद्वा पञ्चाङ्गन्यास एवानेनोच्यते । वचनं तु पक्षान्तरमाश्रित्य प्रवृत्तम् । 'उपमन्युर्मनुः' इति वचनानुसारात् ऋषिमाह ॥ वामदेव इति ॥ उपमन्युरिति तस्यैव नामान्तरमिति भावः । यद्वा वामदेवादन्य उपमन्युरपि ऋषिरेव । एकमन्त्रस्य बहुदृष्टत्वसम्भवात् । तथा च पक्षान्तरमेवास्माभिरुक्तमिति भावः । छन्दः किमिति जिज्ञासायां तत्र सन्देहाभावात् न वक्तव्यमित्याह ॥ पङ्क्तीति ॥ पंक्तिशब्दार्थः पञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टः । "पांक्तं वा इदं सर्वम्" इत्यत्र तथा व्याख्यानात् । 'पञ्चपदा पंक्तिः' इति हि पंक्तिच्छन्दोलक्षणम् । अयं पञ्चाक्षरमन्त्रः एकैकाक्षरैरेकैकपादत्वविवक्षया पञ्चपादः । तेन पंक्तिरेवास्य च्छन्द इति विज्ञानात् छन्दसि संशयो नास्तीत्यर्थः । 'छन्दो गायत्रमुच्यते' इति वचनं तु न्यासकाले बीजसाहित्येन त्रिपदत्वादेकैकं पदमेकैकः पाद इति त्रिपदा गायत्रीत्युक्तलक्षणसंभवात् गायत्रीत्वमपि सुसंपादमित्यभिप्रायेण पक्षान्तराभिप्रायमिति भावः ॥ ८२ ॥

---

1. शिवमन्त्रस्यास्य पञ्चाक्षरत्वात् पञ्चाङ्गन्यास एवात्र विवक्षित इत्येकः पक्षः । मन्त्रस्य पञ्चाक्षरत्वेऽपि 'शम्' इति मन्त्रानन्तर्गत बीजाक्षरविवक्षया षडङ्गन्यासोऽत्र कथित इत्यपरः पक्षः । तत्त्वकणिकायां पक्षभेदेनाविरोधः सम्पादितः । एतेन "पञ्चाक्षरा पंक्तिः" इति प्रसिद्धत्वात् पंक्तिछन्दस्कस्यास्य मन्त्रस्य विषये षडङ्गन्यासोक्तिरसङ्गतेति शङ्काऽपि परिहृता । बीजाक्षरस्यापि न्यासविवक्षायां षडङ्गन्यासस्य सम्भवात् ।

“..............अथो ध्यानमीशानस्य ब्रवीमि ते ।
कुन्देन्दुमुक्ताशङ्खाभं सर्वाकल्पपरिष्कृतम् ॥
वैय्याघ्रचर्मवसनं जटामण्डलमण्डितम् ।
नासाग्रन्यस्तनयनं शशिखण्डविराजितम् ॥
प्रसन्नवदनं देवं चतुर्भुजमभीष्टदम् ।
वामजानुनि विन्यस्तवामेतरपदाम्बुजम् ॥
स्फाटिकीमक्षमालां च बिभ्राणं दक्षिणे करे ।
वामे करेऽम्बुजं हस्ते धृतविज्ञानपुस्तकम् ।
दर्शयन्तं ज्ञानमुद्रां महर्षिगणसेवितम् ॥

इति वचनार्थं संगृह्णन् ध्यानप्रकारमाह ॥ ध्येय इति ॥

॥ तं.सा. ॥ ध्येयः पञ्चमुखो रुद्रः स्फटिकामलकान्तिमान् ।
विद्युच्छुभ्रासितरजःश्यामान्यस्य मुखानि तु ॥ ८३ ॥
जटावबद्धेन्दुकलः प्रियायुङ् नागभूषणः ।

॥ त.क. ॥ स्फटिकामलकान्तिमानित्यनेन कुन्देन्दुमुक्ताशङ्खानामामेवाभा यस्य स इत्युक्तस्य तात्पर्यमुक्तम् । विद्युदिति विद्युद्वर्णमुच्यते । असितं सितेतरम् । रजः रक्तम् । श्यामम् । द्वन्द्वश्च समासः । तेन पञ्चानां मुखानां पञ्चवर्णा उक्ता वेदितव्याः । जटायामवबद्धेन्दुकला यस्येति विग्रहेण जटामण्डितमिति शशिखण्डविराजितमिति च संगृहीतम् । चशब्देन चतुर्भुजम् । तेषु च यथाक्रमम् अक्षमाला दक्षोर्ध्वकरे, वामोर्ध्वकरेऽम्बुजं, दक्षाधःकरे विज्ञानसाधनं पुस्तकं, वामाधःकरे ज्ञानमुद्रा इत्यादिलक्षणान्तरं सूचयति॥ ८३ ॥

नन्वन्यमन्त्राणामुक्तानां वक्ष्यमाणानां च तत्तद्देवतान्तरवाचकत्वं भवति न वा ? नाद्यः । ‘स्रवत्यनोंकृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यते’ इति वचनादवश्यमाद्यन्तयोः, क्वचिन्मन्त्रान्तर्गततया चोच्चार्यमाणस्योंकारस्य ‘प्रणवस्तु परब्रह्मबोधकः समुदाहृतः’ इति वचनेन विष्णवैकवाचित्वनिश्चयेन मन्त्रस्यान्यदेवतावाचित्वानुपपत्तेः । न ह्यवयवस्यान्यवाचकत्वमवयविनोऽन्यवाचकत्वं संभवति ।

वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। 'ध्येयः पञ्चमुखो रुद्रः' 'शिवस्य मन्त्रः' इत्याद्युक्तव्याघातात्। न हि मन्त्रावाच्यं ध्येयं सम्भवतीत्यत आह ॥ मन्त्रेष्विति ॥

॥ तं.सा. ॥ मन्त्रेष्वेतेषु सर्वेषु वाच्यस्तारेण केशवः ॥ ८४ ॥
अन्तर्यामितया ध्येयः सर्वदेवेषु सर्वदा ।

॥ त.क. ॥ यद्यप्यन्यमन्त्रेषु अन्तर्गतत्वेन तारेण च केशव एव वाच्यः। अपि चावशिष्टेन मन्त्रेण तत्तद्देवता एव वाच्याः। तथापि न वाक्यभेदः। अन्तर्यामितया सर्वेषु देवेषु स्थितः केशवो ध्येयः। अतः विशिष्टोऽपि मन्त्रो तत्पर इत्यङ्गीकारात्। न वा स्वोक्तिविरोधः। तत्तद्देहस्थभगवद्रूपस्य ध्येयत्वाङ्गीकारात्। न ह्यधिष्ठानध्यानमन्तराऽन्तर्यामिरूपं ध्यातुं शक्यमिति भावः ॥ ८४ ॥

पार्वतीपञ्चाक्षरमुद्धरति ॥ स एवेति ॥

५४. पञ्चाक्षरः पार्वतीमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ स एव वनितालिङ्गः पार्वत्या मनुरुच्यते ॥ ८५ ॥
गौरी वराभयकरा ध्येया पीताम्बरा च सा ।

॥ त.क. ॥ उद्देशनतियुक्तस्वशब्द एव वनितालिङ्गः स्त्रीलिङ्गश्चेत् 'नमः शिवायै' इति पञ्चाक्षरो मन्त्रः सम्पद्यते। वराभयकरेत्यनेन दक्षिणकरे वरमभयं चेति द्विभुजत्वमुक्तम्। पूर्ववदेव ऋष्यादिः वामदेवादिः ॥ ८५ ॥

शेषमन्त्रमुद्धरति ॥ स्वयमिति ॥

५५. शेषमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ स्वयमुद्देशनत्यन्तः पूर्वपूर्वः षडक्षरः ॥ ८६ ॥
सनत्कुमारदृष्टोऽयं [1]मन्त्रः शेषस्य कामदः ।
दधानो हलसौनन्दौ श्वेतवर्णः कृताञ्जलिः ॥ ८७ ॥

1. मनुः—अ।

[1]सहस्रमूर्धा द्वितीयकर्णभूषः प्रियायुतः ।
वनमाली नीलवासा ध्येयो विष्णोस्तु पृष्ठतः ॥ ८८ ॥

॥ त.क. ॥ स्वयं शेषशब्दः, चतुर्थीनमःशब्दावन्ते यस्य सः । बुद्धिस्थत्वाच्छेषनाम्नि पूर्वो वर्णः शेकारः सानुस्वारः पूर्वः यस्य सः 'शें शेषाय नमः' इति षडक्षरो मन्त्रः सम्पद्यते। सौनन्दं मुसलाख्यमायुधम्। द्वितीयकर्ण एव भूषा भूषणं यस्येत्यनेन वामकर्णे भूषणं दक्षिणकर्णे तु नास्तीति लक्ष्यते । अद्वितीयकर्णभूषण इति विच्छिद्य द्वितीयकर्णे भूषणं नास्तीत्यर्थं चाहुः । प्रिया वारुणी । विष्णोः पृष्ठत इत्यनेन भगवत्सेवकत्वेनैव ध्यानं न तु प्राधान्येनेत्युक्तं भवति ॥ ८६-८८ ॥

५६. गरुडमन्त्रः

गरुडमन्त्रमुद्धरति ॥ व्यत्यस्तेति ॥

॥ तं.सा. ॥ व्यत्यस्तपक्षितारौ च स्वाहान्तो गरुडो मनुः ।
काश्यपोऽस्य मुनिर्ध्येयः सुधापूर्णं हिरण्मयम् ॥ ८९ ॥
दधानः कुम्भमभयं पीतः शुक्लोऽरुणो[2] हरिः ।
कृष्णश्चाऽजानुतो नाभेः कण्ठात् कादन्त एव च ॥ ९० ॥
प्रियायुक् पुरतो विष्णोः पक्षतुण्डसमन्वितः ।
जङ्गमस्थावरविषहृदयं सर्वकामदः ॥ ९१ ॥

॥ त.क. ॥ पक्षिशब्दश्च तारश्च पक्षितारौ । व्यत्यस्तौ च तौ पक्षितारौ च व्यत्यस्तपक्षितारौ । व्यत्यस्तत्वं विपरीतक्रमवत्त्वं पक्षितारेत्यस्मिन्नेव निर्देशे ज्ञातव्यम् । तथाच प्रथमं तार ॐकारः । ततः पक्षिशब्दः । ततः स्वाहाशब्दः । एवं क्रमेणोच्चारणे 'ॐ पक्षि स्वाहा' इति गरुडमन्त्रो निष्पद्यते । कश्यप एव काश्यपः ।

1. 'सहस्रमूर्धाऽद्वितीयकर्णभूषः' इति हृषीकेशतीर्थीयः छायार्थनुसारश्च पाठः ।
2. पीतशुक्लारुणो—अ

व्यत्यस्तत्वं पक्षिशब्देत्यस्यैव विशेषणम् । व्यत्यस्तपक्षिशब्दस्तारश्च स्वाहान्त एको मन्त्रः । तथा हि पञ्चरात्रे—

"प्राङ्मूलमन्त्रमध्याद्यव्यत्यये विषहा भवेत् ।"

इति वचनम् । तस्यार्थः—

प्रणवं पूर्वमुद्धृत्य पक्षिशब्दमनन्तरम् ।
पञ्चाक्षरो महामन्त्रः स्वाहान्तः परिकीर्तितः ।

इति पूर्वश्लोकोक्तः 'ॐ पक्षि स्वाहा' इति पञ्चाक्षरो मन्त्रः प्राङ्मूलमन्त्रेत्युच्यते । प्रागुदाहृतो मूलमन्त्र इति विग्रहात् । तथाच प्रागुद्धृतस्य ॐ पक्षि स्वाहेति मन्त्रस्य मध्यं पक्षिशब्दः, आद्यस्तारस्तयोर्व्यत्ययात् 'क्षिप ॐ स्वाहा' इत्याकारो मन्त्रो विषहा भवेत् इति व्याख्येयमित्यप्याहुः ।

"अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि पक्षिराजस्य पद्मज ।
मेरुशृङ्गनिभाकारं रुक्मपक्षतिमण्डितम् ॥
वैडूर्यनीलनासाग्रं वक्रतुण्डं भयङ्करम् ।
अनन्तकर्णाभरणं मूर्ध्नि वासुकिभूषितम् ॥
मस्तके बद्धकार्कोटं [1]कलाहेः कोटिवेष्टितम् ।
उपवीतकृतेनापि शङ्खपालेन भूषितम् ॥
जयेन गुळिकेनापि कल्पितं कटिनूपुरम्[2] ।
धनञ्जयाभिधानेन विजयेन च भोगिना ॥
वामदक्षिणहस्ताभ्यां बिभ्राणं कटकद्वयम् ।
बालपल्लवताम्रेण वारबाणेन शोभितम् ॥
उद्भिन्नभ्रुकुटीबन्धं करण्डमुकुटं तथा ।
पक्षविक्षेपगम्भीरं कृतोर्ध्वनयनभ्रमम् ।
दंष्ट्राकरालवदनं ताम्रवर्तुलचक्षुषम् ॥"

इत्यादिवचनमनुसरन् ध्यानप्रकारमाह ॥ ध्येय इति ॥ हिरण्मयं सुधापूर्णं

---

1. "कलाभाः कटिवेष्टितम्" इति मुद्रितपाद्मसंहितापाठः । 2. "कल्पितानघनूपुरम्" इति मुद्रितपाद्मसंहितापाठः ।

कुम्भमभयं च दधान इत्यनेन दक्षिणकरे सुधाकलशः, वामकरेऽभयमुद्रेति सिद्ध्यति । तेन द्विभुजत्वमुक्तम् । पीतशुक्लारुणेतिसंज्ञानि रूपाणि यस्य सः पीतशुक्लारुणः । हरिः हरिद्वर्णः । कृष्णः नीलवर्णः । अनेन पञ्चवर्णत्वमुक्तम् । तदुपपादयति ॥ आजानुत इति ॥ अत्र सर्वत्र पञ्चम्यन्तपदेषु अन्वयः । आजानुपर्यन्तं पीतः । नाभिपर्यन्तं शुक्लः । कण्ठपर्यन्तमरुणः । कशब्दवाच्य-शिरःपर्यन्तं हरिद्वर्णः । अन्ते कृष्णवर्ण इत्यर्थः । प्रिया सुपर्णी । पक्षतुण्ड-समन्वित इत्यनेन च शब्देन वचनेनोक्तविशेषणानि ग्राह्याणि । जङ्गमस्थावर-विषहृदित्यनेन "यथावज्रपतो मन्त्रमादित्येन्यस्तचक्षुषः । ऊर्ध्वबाहो-र्भविष्यन्ति दासा एव फणीश्वराः" इति फलवाक्यं विवृतम् ॥ ८९-९१ ॥

इन्द्रादीशानान्तानामष्टानां मन्त्रान् युगपदुद्धरति ॥ मन्त्राश्चेति ॥

५७-६५. लोकपालमन्त्राः

॥ तं.सा. ॥ मन्त्राश्च लोकपालानां नमोऽन्ताः सर्वकामदाः ।
पीतरक्तासितश्वेतशुक्लरक्ताश्च वर्णतः ॥ ९२ ॥

सप्रियाः साभया वज्रशक्तिदण्डासिपाशिनः ।
गदाकुमुदशूलर्ष्टि[1]खड्गिनो भूषणोज्ज्वलाः ॥ ९३ ॥

॥ त.क. ॥ सर्वदेवेश्वरश्चेन्द्रो नीलवर्णः प्रियायुतः ।
दधानो वज्रमभयं ध्येयः सर्वार्थसिद्धिदः ॥
ॐ लां इन्द्राय नमः ।
रक्तवर्णः सदा वह्निः सप्रियः सर्वकामदः ।
दधानः शक्तिमभयं ध्येयः सर्वमुमुक्षुभिः ॥
ॐ रां अग्नये नमः ।
सर्वधर्मपतिः सर्वैः सदा ध्येयोऽसितो यमः ।
दधानो दण्डमभयं सभार्यः सर्वकामदः ॥
ॐ मां यमाय नमः ।

1. "शूलेष्ट"—अ

*

नाम्ना च निर्ऋतिर्ध्येयो दिक्पालोऽसितवर्णकः ।
बिभ्रद्दरासिमभयं सप्रियः सर्वकामदः ॥
ॐ क्षां निर्ऋतये नमः ।

वरुणो वर्णतः शुक्लो ध्येयः सर्वमुमुक्षुभिः ।
दधानः पाशमभयं सप्रियः सर्वकामदः ॥
ॐ वां वरुणाय नमः ।

दिक्पालः सर्वदा ध्येयो सर्वधूम्रश्च वर्णतः ।
वायुर्गदाऽभये बिभ्रत्सप्रियः सर्वकामदः ॥
ॐ वां वायवे नमः ।

दिक्पालः सर्वदा ध्येयः सोमः शुक्लश्च वर्णतः ।
कुमुदाभयोद्यतकरः सप्रियः सर्वकामदः ॥
ॐ सां कुबेराय नमः ।

ईशानः शुक्लवर्णश्च ध्येयः शूलर्ष्टिखड्गधृक् ।
सप्रियः साभयः सर्वैस्सर्वाभरणभूषितः ॥
ॐ ईं ईशानाय नमः ॥

लोकपालानां वाचकाः इन्द्रादीशानान्तशब्दाः नमोऽन्ताश्च लोकपालानां निष्पन्ना मन्त्रा इत्यध्याहारेण योज्यम् । नमोऽन्तत्वादेव चतुर्थ्यन्तत्वं सिद्ध्यति । तथाच—

"प्रथमं छन्दसामादिं विक्रमं मानुषेश्वरम् ।
वैधरं वह्निमपरं गोपनं पवनं मुखम् ।
नतिमुद्धृत्य मघोनः कथितो मनुरब्जज ।
छन्दसामादिरोङ्कारः . . . . ॥"

विक्रमः त्रिविक्रमः ईकारः । 'स्यादीकारस्त्रिविक्रमः' इत्युक्तेः । ततो मानुषेश्वरो नकारः । 'नकारो मानुषेश्वरः' इत्युक्तेः । ततो वैधरो रुकारः ।

ततो वह्नी रेफः। ततो गोपनः आकारः। ततः पवनो यकारः। ततो मुखम् आकारः। अचामादित्वात्। ततो नतिर्नमःशब्दः। इति वचनात् "इन्द्राय नमः" इति मन्त्रः पूर्वदिक्पालस्येन्द्रस्य द्रष्टव्यः। एवं "अग्नये नमः" इति तत्कोणस्थस्याग्नेः। 'चतुर्थ्यन्तं स्वाभिधानं नत्यन्तमपरो मनुः' इत्युक्तेः।

प्रभञ्जनं च दक्षेश आदिदेवं सदागतिम्।
अनुद्धारेऽपि कथितो मनुर्वैवस्वताश्रयः।

प्रभञ्जनो यकारस्ततोऽकारश्चेति ग्राह्यम्। इति वचनानुसारेण 'यमाय नमः' इति दक्षिणदिक्पालस्य मन्त्रः। एवं 'निर्ऋतये नमः' इत्येतत् कोणपस्य। एवं "वरुणाय नमः" इत्यादिप्रकारेण शेषा द्रष्टव्याः। तेषां युगपदेव ध्यानमाह ॥ पीतेति ॥ सप्रियाः शच्यादिभार्यायुक्ताः। अभयमुद्रासहिताः। अनेनेन्द्रादीनां सर्वेषामभयमुद्राऽस्तीति सूचितम्। आयुधान्याह ॥ वज्रेति ॥ वज्रमिन्द्रस्य। शक्तिरग्नेः। दण्डो यमस्य। असिर्निर्ऋतेः। पाशो वरुणस्य। गदा वायोः। कुमुदं सोमस्य। शूलं ऋष्टिः खड्गश्चेति त्रयमीशानस्य। तेनेशानस्यैकस्यैव चतुर्भुजत्वमन्येषां हि द्विभुजत्वमुक्तं वेदितव्यम्। अत एव,

"रुद्रं त्रिनेत्रमरुणं जटामुकुटधारिणम्।
चतुर्भुजं नीलकण्ठमिन्दुलेखाविभूषितम् ॥" इत्युक्तम्।

तथा च—

"श्यामः किरीटी द्विभुजो वासवो वज्रदक्षिणः।
वामावलम्बितकटिः सर्वकल्पपरिष्कृतः ॥

ज्वालामण्डलमध्यस्थो ज्वलनो द्विभुजो भवेत्।
वरदः शक्तिहस्तश्च करण्डमुकुटोज्ज्वलः ॥

वैवस्वतश्च द्विभुजः किरीटी मेचकच्छविः।
दक्षिणाभयदोर्दण्डी निर्ऋतिर्भीमदर्शनः ॥

दंष्ट्राकरालवदनो भ्रुकुटीकुटिलेक्षणः।
दक्षिणाभीतिरुत्खड्गो करण्डमुकुटोज्ज्वलः ॥

वरुणः श्यामलः पाशहस्तो वामेऽभयप्रदः ।
करण्डिमुकुटश्चैव वायुर्धूम्रो द्विहस्तकः ।
अंकुशो दक्षिणे हस्ते वामः कट्यवलम्बितः ॥

इत्यादिवचनानुसारेण नीलवर्णो, द्विभुजः, (अत्र नीलरूपं वक्ष्यमाणपीतरूपभेदः) दक्षिणहस्ते वज्रं, कट्यवलम्बितवामहस्तः, शचीसहितः, गजारूढः इन्द्रो ध्येयः ध्यातव्यः । दक्षिणहस्तेऽभयाख्यवरमुद्रा । वामहस्ते शक्तिः । बर्हिर्वाहनोऽग्निः रक्तवर्णो ध्येयः । ज्वालामण्डलमध्यस्थ इत्यनेन रक्तवर्णस्य प्रतीतेः । एवं यमोऽपि मेचकच्छविरित्यनेनासितवर्णत्वेनोक्तः, दक्षिणहस्तेऽभयमुद्रा, वामहस्ते दण्ड इति ध्यातव्यः । निर्ऋतिस्त्वसितवर्णः, दक्षिणेऽभयमुद्रा वामहस्तेऽसिपर्यायखड्गवान् । वरुणस्तु श्वेतवर्णः । वचने श्यामलशब्दस्तु श्वेतरूपेष्वेवावान्तरभेदपरः । अत एव वक्ष्यमाणशुक्लशब्देन न पुनरुक्तिः । दक्षिणहस्तधृतपाशः । वामाभयः । वायुस्तु रक्तविशेषवर्णः । वचने धूम्रशब्दस्तु रक्तरूपावान्तरप्रभेदपरः । अत एव नाग्निसारूप्यं, न वा पुनरुक्तिः । दक्षिणहस्ते गदावान् । वचनेऽङ्कुशशब्दो गदापर एव । कट्यलम्बितवामकराभयश्च । सोमः शुक्लः कुमुदाभयहस्तः । ईशानोऽपि शुक्लः शूलर्ष्टिखड्गाभयहस्त इति वेदितव्यः

"ऋषिर्जीवो विराट् छन्दो देवता बलसूदनः ।
यथेष्टं वा तुरासाहं साम्राज्यं फलमश्नुते ॥

छन्दो विराड् देवलश्च द्रष्टाऽग्निरधिदेवता ।
कामस्य लाभः सर्वस्य फलमत्यन्तदुर्लभम् ॥

ऋषिः सत्यतपाश्छन्दो गायत्रं दैवमीरितम् ।
मन्त्रश्चापि नृदेवत्यः जपः स्याल्लक्षपञ्चकम् ।
तेनाराध्य श्राद्धदेवमभीष्टं सर्वमश्नुते ॥"

इत्यादिवचनादेषां मन्त्राणां ऋष्यादिकमवधेयम् । तदेतदाह ॥ सर्वकामदा इति ॥ ॥ ९२, ९३ ॥

स्कन्दमन्त्रमाह ॥ अग्निश्चेति ॥

६६. स्कन्दमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ अग्निश्च स्वयमुद्देशी सनमः स्कन्दवाचकः ।
कौशिकोऽस्य मुनिर्वह्निवर्णः षण्मुख उज्ज्वलः ॥ ९४ ॥

धनुःशक्तिधरो ध्येयः कामदो भयनाशनः ।

॥ त.क. ॥ अग्निरित्यग्निबीजं रमित्येकाक्षरमुच्यते । सनमः स्कन्दवाचकः नमःशब्दसहितः स्कन्दवाचकः स्कन्दशब्दः स्वयं साक्षादेव, न तु तत्पर्याय इत्यर्थः । तथा च 'रं स्कन्दाय नमः' इति षडक्षरो मन्त्रः । कौशिको विश्वामित्रः । एकैकस्य मन्त्रस्य 'सूक्तस्यर्च एव वा' इत्युक्तन्यायेन बहुदृष्टृत्वसम्भवात् शास्त्रेष्वप्यन्तरो न विरुद्ध्यते । एवमन्यत्रापि ।

"विष्टरे काञ्चनन्यस्ते शुभास्तरणसंयुते ।
आसीनं सह देवीभ्यां सर्वाभरणभूषितम् ॥

रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तमाल्योपशोभितम् ।
जातकुण्डलिनं कान्तं युवानं क्षौमवाससम् ॥

वसानमप्सरोमुख्यैः स्त्रीगणैः परितो वृतम् ।
षण्मुखं च चतुर्बाहुं दाडिमीकुसुमप्रभम् ॥

वराभयप्रदौ मुख्यौ जघन्ये शक्तितोमरौ ।
कामं रक्तनिभं रक्तप्रसवाम्बरधारिणम् ।
हस्ताभ्यामैक्षवं चापं बिभ्राणं सुमनश्शरान् ॥"

इत्यादिवचनानुसारेण ध्येयमाह ॥ वह्निवर्ण इति ॥ धनुश्शक्तिधर इत्यनेन द्विभुजत्वमुक्तम् । वचने चतुर्भुजोक्तिस्तु विकल्पाभिप्रायम् । अत एवैकस्या एव देवताया दुर्गादेः षोडशभुजत्वाद्युक्तिः । 'भयनाशनः' इत्यनेन फलमुक्तम् ॥ ९४ ॥

"ब्रह्मकोशं पद्मपाणिमृतं सुमुखसञ्ज्ञितम् ।
राममिन्दुं हृषीकेशमग्निवायुमर्चां मुखम् ॥
वैधरं बिन्दुवैराजं वायुं तारं समुद्धरेत् ।
इत्थमष्टाक्षरो मन्त्रः . . . . . . ॥"

इति वचनानुसारेण सूर्यमन्त्रमुद्धरति ॥ ह्रस्व इति ॥

६७. सूर्यमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ ह्रस्वः कृपालुः सेतश्च स्वयमन्यः स्वयं तथा ॥ ९५ ॥
सतारोऽष्टाक्षरः सौरः क्रमव्युत्क्रमतः पदैः ।
अङ्गानि पद्मयुगलधरो ध्येयोऽरुणो रविः ॥ ९६ ॥
सर्वव्याधिहरः श्रीदो [1]हृष्टिदोऽयं मनुः स्मृतः ।

॥ त.क. ॥ कृपालुः कृपालुशब्दपर्यायो घृणीशब्दः । स च ह्रस्वः ह्रस्वान्तः । सेतश्च अन्ते सकारेण युक्तः । घृणिस् इति स्थिते ततः स्वयं बुद्धिस्थितत्वात् सूर्यशब्दः । स च सेतः । ततो रुत्वे यत्वे तस्य लोपः । श्लिष्टोच्चारणे 'घृणिः सूर्य' इति भवति । ततोऽन्यः स्वयम् आदित्यशब्दः । सेतश्चेति वर्तते । सतारः ॐकारसहितः । स च प्रायो मन्त्रादावेवोच्चार्यत इति सामर्थ्यादत्राप्यादावुच्चार्यः । ततः सुपो विसर्जनीयः । तथा च 'ॐ घृणिः सूर्य आदित्यः' इत्यष्टाक्षरो भवति । ब्रह्मकोशः ॐकारः । पद्मपाणिर्घकारः । 'पद्मपाणिर्घकारस्तु यच्चात्मा' इत्यादेः । ऋतः ऋकारः । 'ऋकार ऋतधामा च' इत्युक्तेः । नामैकदेशे नामग्रहणम् । सुमुखो णकारः । 'णकारः सुमुखः' इत्युक्तेः । राम इकारः । 'स्यादिकारो रामः' इत्युक्तेः । स च सविसर्ग इति ग्राह्यम् । तत इन्दुः सकारः । 'पूर्णचन्द्रः सकारः स्यात्' इत्युक्तेः । हृषीकेश उकारः । अग्नी रेफः । वायुर्यकारः । अर्चां मुखमकारः इत्यादिवचनव्याख्यानेन नान्यथा मन्त्रोद्धारः । ऋषिरत्रिः । गायत्री च्छन्दः ।

---

1. वृष्टिदोऽयं–अ ।

अङ्गान्याह ॥ क्रमेति ॥ घृणिः, सूर्यः, आदित्यः, आदित्यः, सूर्यः, घृणिः इत्यादिकैः षड्भिः पदैः हृदयादीनि षडङ्गानि न्यसनीयानीत्यर्थः ।

"मार्ताण्डं द्विभुजं रक्तं रक्ताम्बरधरं स्थितम् ।
पृष्ठभागे शिरश्चक्रं स्थाने विपुलमण्डलम् ॥

बिभ्राणं कमलद्वन्द्वं हस्ताभ्यां च किरीटिनम् ।
उरःप्रदेशे विमलं स्यमन्तकमहामणिम् ।
आसीनं वा सुखं बिम्बे पद्मेऽष्टदलसंयुते ॥"

इत्यादिवचनं संगृह्णन् ध्यानमाह ॥ पद्मयुगलेति ॥ युगलं द्वन्द्वम् । अरुणो रक्तः ।

"आयुरारोग्यसौन्दर्यसमृद्धिसुखसम्पदः ।
सप्तजन्मसु वंशेऽस्मिन् भवन्ति निरवग्रहाः ।"

इत्युक्तं संगृह्णाति ॥ सर्वव्याधीति ॥ ९६ ॥

विघ्नेश्वरमन्त्रमुद्धरति ॥ मोनेति ॥

६८. विघ्नेश्वरमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ मोनयदासाप्रप्रक्षि व्यत्यस्तो विघ्नराण्मनुः ॥ ९७ ॥

॥ त.क. ॥ अस्मिन् निर्देशे व्यत्यस्तो व्युत्क्रमेणोच्चरितो वर्णविशेषः 'क्षिप्रप्रसादाय नमः' इत्याकारको विघ्नराजमन्त्र इत्यर्थः ।

"गजाननं चतुर्बाहुं लम्बकुक्षिं सितप्रभम् ॥

करण्डिकामुकुटिनं लम्बयज्ञोपवीतिनम् ।
वामहस्तेन मुख्येन संगृहीतमहाफलम् ॥

इतरेण तु हस्तेन भग्नदन्तपरिग्रहम् ।
अपराभ्यां तु हस्ताभ्यां पाशांकुशधरं प्रभुम् ॥

इत्यादि संगृह्णाति ॥ रक्ताम्बर इति ॥

॥ तं.सा. ॥ रक्ताम्बरो रक्ततनू रक्तमाल्यानुलेपनः ।
महोदरो[1] गजमुखः पाशदन्तांकुशाभये ॥ ९८ ॥
बिभ्रद्ध्येयो विघ्नहरः कामदस्त्वरया ह्ययम् ।

॥ त.क. ॥ पाशश्च दन्तश्च पाशदन्तौ। औकारादेशः । अंकुशं चाभयं च अंकुशाभये । बिभ्रदित्यनेन चतुर्भुजत्वमुक्तम् । दक्षोर्ध्वकरे पाशः । दक्षाधःकरे भग्नदन्तः । वामोर्ध्वकरे अंकुशम् । तदधःकरेऽभयमिति विवेक्तव्यम् । वचनन्तु रूपान्तराभिप्रायम् । यद्वा, वामहस्ते पाशं मोदकं च, इतरेण हस्तेन दन्तः, अन्येन हस्तेनांकुशमपरेण हस्तेन वरमभयं चेति योज्यम् । 'आरब्धकर्म निर्विघ्नं फलं दुग्धे यथेप्सितम्' इति वचनं संगृह्णाति ॥ विघ्नहर इति ॥ हिशब्देन नायं फलवादः गुडजिह्विकान्यायेन प्रवृत्तः, किन्तु अस्त्येव तासां देवतानां तत्तत्फलदाने सामर्थ्यमिति सूचयति ॥ ९८ ॥

न चैतावता तत्तद्देवतानां स्वातन्त्र्यप्राप्तिः । न वा विष्णोः सर्वसाधारण्यमित्याह ॥ तत्र तत्रेति ॥

॥ तं.सा. ॥ तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् ॥ ९९ ॥
एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसा ॥

॥ त.क. ॥ लक्ष्म्यादावित्यर्थः ॥ ९९ ॥

धन्वन्तरिमन्त्रोद्धारावसरे जपहोमतर्पणादिना व्याध्यादिपीडापरिहारस्य दुर्निमित्तादिजन्यानिष्टनिवृत्तिप्रकारादेः शास्त्रे बहुतरं व्युत्पादितत्वात् तत् सर्वसाधारणमिति ज्ञापयितुमन्ते धान्वन्तरमन्त्रमुद्धरति ॥ स्वयमिति ॥

---

1. लम्बोदरो–अ ।

६९. धन्वन्तरिमन्त्रः

॥ तं.सा. ॥ स्वयमुद्देशवान् [1]पूर्वपूर्वो हृदयसंयुतः ॥ १०० ॥

धान्वन्तरो महामन्त्रः संसृतिव्याधिनाशनः ।
[2]अत्रोक्तसर्वमन्त्राणां नायकोपलसन्निभः ॥ १०१ ॥

॥ त.क. ॥ पूर्वशब्दात् पूर्वं वर्णशब्दोऽध्याहार्यः । पूर्ववर्णपूर्वः । चतुर्थीयुक्तः । हृदयसंयुतः नमःशब्देन युतः । स्वयं धन्वन्तरिशब्दः । 'धं धन्वन्तरये नमः', इत्याकारः धान्वन्तरो महामन्त्रः सम्पद्यत इत्यर्थः । किमस्यैव मन्त्रस्य महत्त्वं विशिष्यत इत्यत आह ॥ संसृतीति ॥ संसृतिश्च व्याधिश्चेति द्वन्द्वः । तत्तत्पुरुषकारापेक्षया व्यस्तं च फलमिति यतोऽत इति च ग्राह्यम् ॥ १००, १०१ ॥

ध्यानमाह ॥ चन्द्रेति ॥

॥ तं.सा. ॥ चन्द्रौघकान्तिममृतोरुकरै[3]र्जगन्ति
सञ्जीवयन्तममितात्मसुखं परेशम् ।
ज्ञानं सुधाकलशमेव च सन्दधानं
शीतांशुमण्डलगतं स्मरताऽत्मसंस्थम् ॥ १०२ ॥

मूर्ध्नि स्थितादमुत एव सुधां स्रवन्तीं
भ्रूमध्यगाच्च तत एव च तालुसंस्थात् ।
हार्दाच्च नाभिसदनादधरस्थिताच्च
ध्यात्वाभिपूरिततनुर्दुरितानि[4] हन्यात् ॥ १०३ ॥

---

1. पूर्ववर्णपूर्वो नमोयुतः—अ । 2. इदमर्धं हृषीकेशतीर्थीये पाठे नास्ति ।
3. 'अमृतात्मकरैः' इति क्वचित् ।
4. दुरितं निहन्यात्—अ ।

[1]अज्ञानदुःखभयरोगमहाविषाणि
योगोऽयमाशु विनिहन्ति सुखं च दद्यात् ।
उन्मादविभ्रमहरः परतश्च सान्द्र-
[2]मानन्दमेव पदमापयति स्म नित्यम् ॥ १०४ ॥

ध्यात्वैव हस्ततलगं स्वमृतं स्रवन्तं
देवं स यस्य शिरसि स्वकरं निधाय ।
आवर्तयेन्मनुमिमं स च वीतरोगः
पापादपैति मनसा यदि भक्तिनम्रः ॥ १०५ ॥

॥ त.क. ॥ चन्द्रौघस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य सः । यद्वा ओघशब्दः संख्याविशेषपरः । तेन चन्द्रशब्दस्य समानाधिकरणसमासः । कडारादित्वात् पूर्वनिपातः । अमृतस्राविणः उरुकराः किरणविशेषास्तैर्जगन्ति सञ्जीवयन्तम् । नास्मिन्नेव कल्पे किन्तु कल्पान्तरेष्वपीति बहुवचनम् । ज्ञानं सुधाकलश-मित्यनेन द्विबाहुत्वं सूचयति । एवेति प्रकारान्तरं निषेधति । शीतांशुमण्डल-गतं चन्द्रमण्डलस्थितं, आत्मसंस्थं स्वदेहस्थमित्यनेन चन्द्रमण्डलगतस्यापि स्वात्मसंस्थस्यापि ऐक्यं चिन्तनीयमिति सूचितम् । तस्य देहस्थितत्वं स्थल-विशेषोक्त्या विवृण्वन् तत्कार्यसूचनेन ध्यानप्रकारमेव विशदयति ॥ मूर्ध्नीति ॥ वक्ष्यमाणरीत्या मूर्धभ्रूमध्यहृदयनाभितदधःप्रदेशेषु स्थितेषु पञ्चसु पद्मेषु धन्वन्त-रेरपि पञ्चरूपाणि वर्तन्ते । तथाचामुत इत्येतत्सर्वेणापि पञ्चम्यन्तेन सम्बध्यते । मूर्ध्नि स्थितादमुत एव धन्वन्तरेरेव स्रवन्तीं सुधां ध्यात्वा तन्माहात्म्येना-ऽप्यभिपूरिततनुरनिष्टानि हन्यादिति योज्यम् । सुधां स्रवन्तमिति पाठे अमुतश्चन्द्रमण्डलात् सुधां स्रावयन्तं ध्यात्वेति योज्यम् । संसृतिव्याध्योर्नाश-कत्वमेव विवृण्वन् ऐहिकामुष्मिकं फलान्तरं चाह ॥ अज्ञानेति ॥ अज्ञानं च रोगाश्चेति द्वन्द्वः । ताभ्यां जातं भयं दुःखं च । तान्येव महाविषाणि । अयं योगः धन्वन्तरिमन्त्रजपलक्षण उपायः । सुखमैहिकम् । उन्मादविभ्रमहर

1. "अज्ञानरोगभयदुःखमहाविषाणि' इति तत्त्वकणिकासम्मतः पाठः ।"
2. स्वानन्दमेव इति क्वचित् ।

इत्यनिष्टनिवृत्तिः । एतदुभयमैहिकफलमुक्तम् । पारत्रिकं फलं सान्द्रमानन्द-मित्यनेनोच्यते । न केवलमेतावतैव महत्त्वं मन्त्रस्य, किन्तु प्रकारान्तरेणापीत्याह ॥ ध्यात्वैवेति ॥ स इति मन्त्रसिद्धिं प्राप्त उच्यते । हस्तेति योग्यतया स्वहस्ततलगमिति लभ्यते । अमृतं स्रवन्तं स्रावयन्तं देवं धन्वन्तरिं ध्यात्वा यस्य शिरसि करं निधाय एनं मन्त्रमावर्तयेत् सः वीतरोगो भवति । सः पापादपैति च । स जापको यदि मनसा भक्तिनम्रः स्यादिति वा । अनेनानुपलम्भबाधः परिहृतः । एवेति होमादिप्रयासं निवारयति । यत एवमावर्तमात्र एवं फलं ततस्तस्य महत्त्वं युक्तमिति भावः ॥ १०२-१०५ ॥

प्रकारान्तरेण महत्त्वमुपपादयति ॥ शतमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ शतं सहस्रमयुतं लक्षं वाऽऽरोगसंक्षयात् ।
इममेव जपेन्मन्त्रं साधूनां दुःखशान्तये ॥ १०६ ॥

ज्वरदाहादिशान्त्यर्थं तर्पयेन्मनुनाऽमुना ।
ध्यात्वा हरिं जले सप्तरात्राज्जूतिर्विनश्यति ॥ १०७ ॥

॥ त.क. ॥ यदा रोगी असन्निहितस्तदा देशान्तरस्थेनैवैतन्मन्त्रजपे क्रियमाणे तदीयदुःखशान्तिर्भवति । न ह्येवविधं न महद्भवतीति भावः । हेत्वन्तरमाह ॥ ध्यात्वेति ॥ सप्तरात्रेषु जले स्थित्वा जप्तेन मन्त्रेण जूतिर्ज्वरो विनश्यतीत्यर्थः । 'जपेत् सप्तरात्रं जूर्तिः' इति क्वचित् पाठः । तत्र 'तेन जपेन' इत्यध्याहारः ॥ १०६-१०७ ॥

हेत्वन्तरमाह ॥ अयुतेति ॥

॥ तं.सा. ॥ अयुतामृतसमिद्धोमाद्गोघृतक्षीरसंयुतात् ।
[1]सर्वे रोगा विनश्यन्ति विमुखो न हरेर्यदि ॥ १०८ ॥

॥ त.क. ॥ अमृतसमिद्भिर्गोघृतेन क्षीरेण चायुतहोमः कर्तव्य इत्यर्थः ।

---

1. सर्वरोगा–अ ।

गोघृतक्षीरसंयुतादिति क्वचित् पाठः। विमुख इत्यस्य प्रयोजनं पूर्ववत्। गोघृत-क्षीरसंयुतत्वममृतसमिद्विशेषस्य वा विशेषणम् ॥ १०८ ॥

हेत्वन्तरमाह ॥ भूतेति ॥

॥ तं.सा. ॥ भूताभिचारशान्त्यर्थमपामार्गाहुतिक्रिया।
द्विगुणाऽमृतया पश्चात् केवलेन घृतेन वा ॥ १०९ ॥

॥ त.क. ॥ भूतं पिशाचादिः। अभिचारः श्येनादिः। तत्प्रयुक्ताप-मृत्युशान्त्यर्थमपामार्गनामकसमिद्विशेषस्य वा विशेषा आहुतिक्रियाः कर्तव्याः। पश्चादमृतया अमृताख्यसमिधा द्विगुणाहुतिक्रिया कार्या। तदलाभे केवलघृतेन वा कार्येत्यर्थः। अत्र सर्वत्रामुना मन्त्रेणेत्यावर्तनेन संबन्धः। तेन प्रकृतसङ्गति-र्भविष्यति ॥ १०९ ॥

हेत्वन्तरमाह ॥ आयुरिति ॥

॥ तं.सा. ॥ अयुर्विवृद्धये नित्यं जन्मनक्षत्र एव वा।
चतुश्चतुर्भिर्दूर्वाभिः क्षीराज्याक्ताभिरिष्यते ॥ ११० ॥

॥ त.क. ॥ नित्यहोमाशक्तौ जन्मनक्षत्र इति पक्षान्तरम्। चतु-श्चतुर्भिरिति वीप्सा ॥ ११० ॥

ननूक्तधन्वन्तरिमन्त्रस्य, लक्ष्म्यादिमन्त्रस्य, ततः प्रागुक्तानां विष्णुमन्त्राणां च फलानि न युक्तानि। आमुष्मिकफलस्य दर्शनायोग्यत्वेऽपि तद्योग्यानां फलानामप्यनुपलम्भात्। न चाङ्गवैगुण्यं शङ्कनीयम्। साङ्गेऽपि तस्मिन् फलानुपलम्भादित्यत आह ॥ सर्वा इति ॥

॥ तं.सा. ॥ सर्वाः क्रिया हरौ भक्ते हरिभक्तैः स्वनुष्ठिताः।
गुरुभक्तैः सदाचारैः फलन्त्यद्धा न चान्यथा ॥ १११ ॥

॥ त.क. ॥ भक्त इति विषयसप्तमी। हराविति च। हरिविषये भक्तः। तद्विषये तमुद्दिश्येति यावत्। हरिभक्तैः गुरुभक्तैः सदाचारैः ऋत्विग्भिश्च साङ्गमनुष्ठिताः सर्वा अपि क्रियाः जपतर्पणहोमादिरूपाः फलन्ति। नान्यथेत्यर्थः।

क्वचित् फलानुपलम्भः उद्देश्यस्यायोग्यत्वात्, गुरुभक्तिराहित्यादनादराच्च। क्वचिदङ्गवैगुण्याच्चेति भावः ॥ १११ ॥

विद्योपदेष्टैव गुरुरिति प्रतीतिनिरासायाऽह ॥ ब्रह्मान्ता इति ॥

॥ तं.सा. ॥ ब्रह्मान्ता गुरवश्चैव सम्प्रदायप्रवर्तकाः ।
तत्तद्गुणानुसारेण पूज्या [1]मान्याश्च कृत्स्नशः ॥ ११२ ॥
सर्वेभ्योऽभ्यधिका भक्तिर्विष्णौ स्यादतिनिश्चला ।
लक्ष्मीब्रह्मादिषु ततः क्रमेण स्यात्सुभाविता ॥ ११३ ॥

॥ त.क. ॥ तेषां यद्यपि विद्योपदेष्टृत्वं नास्ति। तथापि सम्प्रदायो वैदिकमर्यादा तत्पूर्वकत्वमस्तीति भावः। ननु साक्षाद्गुरुमारभ्य ब्रह्मान्तेषु भक्तिः, विष्णौ भक्तिश्च फलप्रयोजिकेत्युक्तमयुक्तम् । ब्राह्मशैवस्कान्दगाणपत्यादीनां ब्रह्मादिषु, विष्णुपाषण्डिनां विष्णौ च भक्तिसद्भावात्, तेषां ब्रह्मादिषु माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहसद्भावादित्याशङ्क्य भक्तिः पूजाद्युपलक्षिकेति भावेन हरिगुरुभक्तिं विवृणोति। ब्रह्मादीनां यावन्तो गुणाः ज्ञानानन्दादयो धर्मास्तदनुसारेण पूजार्हा मानार्हाश्च नान्यथा। मानो बहुमानो भक्तिः। ब्रह्मादिभ्यः सर्वेभ्योऽप्यधिका अतिनिश्चला च विष्णौ [2]भक्तिः कार्यकारिणी च भक्तिरस्ति। तथापि न ब्रह्मादिदेवतासु भक्तिरस्ति। कदाचित् साऽपि न तद्गुणानुसारिणी। बलरामादेर्विष्णुसमत्वज्ञानात्। उभयसमुच्चयाभावेन नोक्तदोषः। अत एव विष्णौ भक्तिश्चेति चशब्दावृत्त्या समुच्चयो व्याख्येयः। अनेनान्यदेवतामन्त्रोद्धारः समर्थितो वेदितव्यः। ननु 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्' इत्युक्तेर्लक्ष्मीभजनं न कार्यमेवेत्यापन्नम्। गुरुत्वेन ब्रह्मादेरेव ग्रहणात्। 'लक्ष्मीर्भाग्याधिदेवता' इत्युक्तत्वाच्चेति शङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति ॥ लक्ष्मीति ॥ क्रमेण तत्तद्योग्यतानुसारभाविता सम्यगभिवृद्धा भक्तिः स्वकार्याय पर्याप्ता

1. ध्येयाश्च–अ। 2. अत्र वाक्याशयपरिज्ञाने क्लेशोऽनुभूयते। एतदनन्तरं "भक्तिः कार्या। यद्यपि केषाञ्चन ब्रह्मादिदेवतासु भक्तिरस्ति कदाचित्। तथापि न सा तद्गुणानुसारिणी। बलरामादेर्विष्णुसमत्वज्ञानात्" इति वाक्यैर्भवितव्यमिति भाति।

स्यादित्यर्थः । लक्ष्म्या अपि सम्प्रदायप्रवर्तकत्वस्य सत्त्वात् गुरुत्वमस्ति । 'क्लेशोऽधिकतरः' इत्यादेस्तु तावतैव पर्यवसानं नास्ति । ततः तद्भजने प्रथमं कालक्षेपो न कार्य इति भावः ॥ ११३ ॥

फलानुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वमुपपाद्योपसंहरति ॥ एवमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ एवं विद्याः फलिष्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन ।
शुभान् ध्यायन्ति ये कामान् गुरुदेवप्रसादजान् ॥ ११४ ॥
[1]इतरानात्मपापोत्थांस्तेषां विद्या फलिष्यति ।
मुक्तावपि च संसारे नाऽऽत्मनो विष्णुतां क्वचित् ॥ ११५ ॥
ब्रह्मरुद्रादिभावं वा साम्यं वाऽऽधिक्यमेव वा ।
अतद्वशत्वमथवा यः स्मरेत् स तु सिद्धिभाक् ॥ ११६ ॥
नान्यथा सिद्धिमाप्नोति कल्पकोटिशतैरपि ।

॥ त.क. ॥ इतोऽप्युक्तफलानुपलम्भोऽन्यथासिद्धस्तेन न मन्त्रापराधो मन्तव्य इत्याह ॥ शुभानिति ॥ मन्त्रजपादिकाले तदन्यकाले वा प्राप्तान् कामान् काम्यान् विषयान् सुखादीन् वा गुरुप्रसादसम्पादितान् सन्दधते, इतरान् दुःखादीन् आत्मदोषोत्थान् प्राचीनकर्मभिरिह गुरुदेवतापचारादिभिः प्राप्तान् अनुसन्दधते तेषामेव विद्या फलिष्यति नान्येषामिति योजनया प्रकृतसङ्गतिः । यथाश्रुतयोजनायामितिकर्तव्यतान्तरं विद्याभ्यासिनमुक्तं वेदितव्यम् । अत एव प्रकरणविच्छेदः कृतः । एवमग्रेऽपि । नैतावदेवेत्याह ॥ मुक्तावपीति ॥ संसार इति दृष्टान्ताभिप्रायम् । संसारे स्वात्मनो दुःखित्वानुभवेन यथा विष्ण्वादित्वं नानुसन्धत्ते तथा मुक्तावपि मुक्तिकालेऽपि विष्णुत्वं ब्रह्मरुद्रादिभावं ब्रह्मरुद्रादित्वं विष्ण्वादिसाम्यं तदाधिक्यं तदधीनत्वाभावं वा स्वात्मनो न भविष्यतीति योऽनुसन्दध्यात् स सकलभाग् भवति नान्यथेत्यादि पूर्ववत् ॥ ११४-११६ ॥

1. 'इतरान् स्वात्मदोषोत्थांस्तेषां' इति, 'अशुभानात्मपापोत्थांस्तेषाम्' इति च पाठान्तरम् ।

न केवलं गुरुभक्तिमात्रेणैवालम् । किन्तु गुरुस्मरणमपि, तन्नतिरपीति भावेन गुरुनमस्कारक्रममाह ॥ स्मृत्वेति ॥

॥ तं.सा. ॥ स्मृत्वा गुरुं पूर्वगुरुमादिमूलगुरूंस्तथा[1] ॥ ११७ ॥

देवतां वासुदेवं च विद्याभ्यासी तु सिद्धिभाक् ।
अवज्ञाता गुरूणां च देवतानां न सिद्ध्यति ॥ ११८ ॥

प्रयाति च तमो घोरं मन्त्रावज्ञाकृदेव च ।
यस्तारतम्यवेत्ता स्याद्गुरूणां देवतास्वपि ॥ ११९ ॥

भक्तिमान् गुरुदेवेषु वासुदेवे[2] च सिद्ध्यति ।
गुरुदेवप्रतीपानां विमुखस्तत्प्रिये रतः ॥ १२० ॥

अकामक्रोधलोभश्च न चिरात् सिद्धिमाप्नुयात् ।
सकामेभ्योऽमितगुणा [3]ह्यकामैस्तु कृताः क्रियाः ॥ १२१ ॥

॥ त.क. ॥ गुरुं साक्षाद्विद्योपदेष्टारम् । पूर्वगुरुं परमगुरुम् । आदिगुरुमित्यादिशब्देन सर्वगुरवः सर्वदेवताश्च संगृह्यन्ते । मूलगुरुं श्रीमदाचार्यम् । देवताशब्देन व्यासभारतीसरस्वतीवायुब्रह्मलक्ष्म्यो गृह्यन्ते । वासुदेवशब्देन नारायणः । चशब्दात् नमन् विद्याभ्यासी मन्त्रजपादिकर्ता च सिद्धिभाक् फलप्राप्तिभाग् भवति । तथा च—श्रीगुरुभ्यो नमः । परमगुरुभ्यो नमः । सर्वगुरुभ्यो नमः । सर्वदेवताभ्यो नमः । श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । भारत्यै नमः । सरस्वत्यै नमः । वायवे नमः । ब्रह्मणे नमः । महालक्ष्म्यै नमः । नारायणाय नमः । इति क्रमेण द्वादशनमस्कारोऽत्र ज्ञातव्यः ।

अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह ॥ अवज्ञातेति ॥ अवज्ञानं विस्मरणं नत्यभावादि । गुरुग्रहणेनैव सिद्धेऽपि देवताग्रहणं तदावश्यकतां सूचयति । अनिष्टप्राप्तिं चाऽऽह ॥ प्रयाति चेति ॥ गुर्वज्ञाऽन्योपलक्षणमित्याह ॥ मन्त्रेति ॥ तदवज्ञा तस्मिन्नविश्वासः । एवशब्देन काकतालीयत्वं व्यावर्तयति । गुर्वज्ञा

---

1. गुरू तथा–अ । 2. तद्भक्तेषु च सिद्ध्यति' इति क्वचित्पाठ इति तत्त्वकणिका ।
3. याऽकामैस्तु–अ ।

न कार्येत्येतावता उत्तमत्वं मन्तव्यमित्याह ॥ य इति ॥ गुरूणां सकाशादेव-तासु रमादिषु वासुदेवे नारायणे च तारतम्यं यो वेत्ता स सिद्ध्यतीत्यन्वयः। गुरुदेवेषु वासुदेवे च भक्तिमानिति पुनर्वचनमादरार्थम्। तद्भक्तेषु च सिद्ध्यतीति च क्वचित् पाठः। न केवलमवज्ञाभावमात्रेण पूर्यत इत्याह ॥ गुरुदेवेति ॥ स्वगुरोर्देवतानां च प्रतीपानां निन्दादिकारिणां स्वयं विमुखः सहवासादिरहितः, तत्प्रिये रतः गुर्वादिप्रियेषु सख्यमापन्नः, कामादिरहितश्च न चिरात् शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयादित्यर्थः। तदेवं पूर्वोक्तस्य धान्वन्तरमन्त्रस्य क्वचित् फलानुपलम्भः ऋत्विजां यजमानस्य च अयोग्यत्वात्, गुरुभक्ति-सदाचारादिराहित्यात्, क्वचिद्विपरीतभक्तिपूजादिना, क्वचित् शुभप्राप्तौ गुरु-प्रसादजत्वाननुसन्धानेन, क्वचिद् दुःखप्राप्तौ गुर्वादावविश्वासेन, स्वस्य विष्णोर्वा साम्यज्ञानेन, क्वचिदतद्वशत्वज्ञानेन, क्वचिद् द्वादशगुरुनमस्कारपरित्यागेन विद्याप्रारम्भेण, क्वचिद्गुरुदेवतयोस्तारतम्यापरिज्ञानात्, क्वचिद्गुरुदेवताप्रतीपैः सहवासात् कामक्रोधाभिभूतत्वादिना अन्यथासिद्ध इत्युक्तं नायुक्तमित्युक्तम्।

ननु गृह्णीमैतत्सर्वम्। कामस्य फलप्रतिबन्धकत्वं तु न मृष्यामहे। काम-नाया अधिकारसम्पादकत्वेनाऽवश्यकत्वश्रवणात्। न ह्यकामः कश्चित् प्रवर्तते। अकामिनः फलाभावेन च शास्त्राप्रामाण्यमित्यत आह ॥ सकामेभ्य इति ॥ कामनासहितेभ्यः कृता या क्रिया तदपेक्षया अकामैः कृता क्रिया त्वमितगुणा भवतीति योज्यम्। न वयं कामस्य फलमात्रे प्रतिबन्धकतामाचक्ष्महे। किन्त्वतिशयितफलप्राप्तौ। अल्पफलं च पद्मरागमणेस्तण्डुलमुष्टिरिवाफलमेव। तदभिप्रायेणैव प्रतिबन्धकत्वोक्तिः। अल्पफलप्रयोजकताऽप्यस्तीत्यधिकारि-विशेषणत्वं कामनायाः क्वचिदुच्यते ॥ ११७-१२१ ॥

अल्पफलकामनाया निषिद्धत्वे महाफलज्ञानादिकामनायास्तदभावात्, अत एव प्रवृत्त्यनुपपत्तिरपि समाहितेति भावेनोपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥

॥ तं.सा. ॥ तस्मादकाम एवालं भजेद्विष्णुं सनातनम् ॥

॥ त.क. ॥ यस्मादकाम एव अल्पकामनारहित एव विष्णुमलं भजेत् सम्यक् प्राप्नोति तस्मादकाम एव भजेदित्यावृत्त्या योजनीयम् ॥

७०. वेदोक्तधान्वन्तरमन्त्रः

एवं धान्वन्तरमन्त्रस्य प्रसक्तानुप्रसक्तया महामन्त्रत्वं प्रसाध्य तस्यैव वेदरूपं मन्त्रान्तरमाह ।। अयमिति ।।

।। तं.सा. ।। अयं मे हस्त इति च मन्त्रः पूर्वोक्तवत् स्मृतः ।। १२२ ।।

।। त.क. ।। 'अयं मे हस्तो भगवान्' इत्येका ऋक् धन्वन्तरेरपरो मन्त्रः पूर्वोक्तवत् धान्वन्तराष्टाक्षरमन्त्रवत् फलप्रसवः सर्वशास्त्रेषु स्मृतः ॥

नन्वनयोरेव मन्त्रयोः बहव इतिकर्तव्यताविशेषाः फलविशेषश्च कथिताः। तर्हि कुतो वराहादिमन्त्रा उद्धृताः। किञ्च तेष्वपि तत्र कथितफलानुपलम्भबाधः कथं परिहरणीय इत्यत आह ।। अत्रेति ।।

।। तं.सा. ।। अत्रोक्तास्तु क्रियाः [1]सर्वमन्त्रेष्वप्युपलक्षणम् ।
विजयस्तम्भनादीनि नारसिंहैर्विशेषतः ।। १२३ ।।
जामदग्न्यैश्च कार्याणि राघवैर्यादवैरपि ।
वाराहैः स्तंभनं क्षिप्रं श्रीकराः कथिताः पुरा ।। १२४ ।।

।। त.क. ।। धान्वन्तरमन्त्रप्रकरण उक्ताः क्रियाः जपतर्पणहोमगुरुदेवतापूजादिरूपाः वराहादिमन्त्रेष्वप्युपलक्षणं फलानुपलम्भादिव्यावर्तकमित्यर्थः ।

प्रसङ्गात् पूर्वोक्तानां मन्त्राणां विनियोगमाह ।। विजयेति ।। विजयस्तम्भनादीनि नारसिंहैः नृसिंहानुष्ठानादिभिः जामदग्न्यैः राघवैर्यादवैर्वाराहैश्च मन्त्रैः कार्याणीत्यनेन विजयस्तम्भनादौ विनियोग उक्तो भवति। तत्रापि विशेषमाह ।। वाराहैरिति ।। वाराहैः स्तम्भने कृते अग्निजलवाय्वादिस्तम्भनाख्यं कार्यं क्षिप्रं भवति। श्रीकरास्तु मन्त्राः पूर्वमेव कथिताः। श्रीकराष्टाक्षरादय इत्यर्थः ॥

तत्फलान्तरेष्वितिकर्तव्यताविशेषमाह ।। बहुबाहुमिति ।।

---

1. पूर्वमन्त्रेष्वप्युपलक्षणम्—अ

*

॥ तं.सा. ॥ बहुबाहुं महाकायमुद्युक्तं चोद्यतायुधम् ।
स्मरन् विजयमाप्नोति स्तम्भनादींश्च कारयेत् ॥ १२५ ॥

॥ त.क. ॥ स्मरन् मन्त्रं जप्त्वा विनियुज्य च विजयमाप्नोतीत्यर्थः । बहुबाह्वादिगुणकं तत्तद्देवताविशेषं हरिं च स्मरन् एतैर्मन्त्रैः स्तम्भनादीन् कुर्यात् । शिष्यैः कारयेद्वा ॥

द्रविणप्राप्तौ मन्त्रविनियोगे ध्यानप्रकारमाह ॥ वसुपूर्णेति ॥

॥ तं.सा. ॥ वसुपूर्णकरं रत्नपर्वतस्थं विभावयन् ।
वसुसिद्धिमवाप्नोति सेव्यमानमजादिभिः ॥ १२६ ॥

श्रिया विभूतिभिर्युक्तं भावयन् भूतिमाप्नुयात् ।
यद्यन्मनोगतं तस्य तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥ १२७ ॥

तथा तथा हरिं ध्यायन् क्रियास्तास्ताश्च साधयन् ।
श्रिये पद्मानि जुहुयात् सम्प्रीत्या उत्पलानि च ॥ १२८ ॥

शरान् जयाय जुहुयादभिमन्त्र्य प्रयोजयेत् ।
विद्यायै मन्त्रितं वारि वचां वा तुलसीमपि ॥ १२९ ॥

ब्राह्मीं [1]घृष्टं सुवर्णं वा शतावृत्त्या तु नित्यशः ॥
अकुर्वंश्च क्रिया भक्त्या निरपेक्षो भजन् हरिम् ॥ १३० ॥

सर्वमेतदवाप्नोति विशेषेण न संशयः ॥

॥ त.क. ॥ करे द्रविणं दधतमित्यर्थः । अजादिभिः सेव्यमानं हरिं विभावयन् स्मरन् जपंश्च द्रव्यसिद्धिमाप्नोतीत्यर्थः । ऐश्वर्यविनियुक्तस्य मन्त्रस्य ध्यानविषयमाह ॥ श्रियेति ॥ लक्ष्म्या । तैर्विभूतिभिः तद्रूपविशेषैश्च युक्तं हरिं ध्यायन्नित्यर्थः । गौरवनिरासाय तत्तत्फलेषु विनियुक्तानां मन्त्राणां तत्तत्फल-सिद्धिहेतुभगवद्ध्यानप्रकारमाह ॥ यद्यदिति ॥ यस्य पुंसः पुत्रभार्यापरिवारा-दिकं यद्यन्मनोगतं प्रार्थितं स्यात् तथा तथा पुत्रभार्यायुक्तत्वेन हरिं ध्यायन् जपंश्च तत्तत् पुत्राद्याप्नोति । असंशयमित्यनेन 'तं यथा यथोपासते तथैव

1. 'घृतं' इति क्वचित् ।

भवति' इति श्रुतिं सूचयति । न केवलं ध्यानमेव फलहेतुः किन्त्वित्यत आह ॥ क्रिया इति ॥ तास्ताः तावद्वक्ष्यमाणा होमरूपाः क्रियाः कुर्वंश्च तत्तदाप्नोतीति पूर्वेणान्वयः । ता एव क्रिया दर्शयति ॥ श्रिय इति ॥ ऐश्वर्यप्राप्त्यर्थं पद्मानि कमलानि तैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । जयाय जयप्राप्त्यर्थं शरान् शरस्तम्बान् जुहुयात् । तदनु शरान् बाणांस्तत्तन्मन्त्रैरभिमन्त्र्य शत्रुषु प्रयोजयेच्च । ततो जयो भवतीति शेषः । विद्यायै विद्याप्राप्त्यर्थं ज्ञानसाधनत्वेन पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः शतावृत्त्या मन्त्रितमभिमन्त्रितं वारि, वचां, तुलसीं, ब्राह्मीं, घृष्टं चूर्णितं सुवर्णं वा नित्यशः पिबेत् भक्षयेच्च । ततो विद्याप्राप्तिर्भवतीति शेषः ।

नन्वकामक्रोधलोभश्चेति कामवर्जनमङ्गमुक्तं पूर्वम् । अधुना तु श्रियै, सम्प्रीत्यै, जयायेत्यादिना कामनाऽङ्गमुच्यते । तत्कथं न विरोध इति चेन्न । न ह्यत्र [1]स्यादिति कामो विधीयते । किन्तु प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादौ स्वतो भोजने प्रवृत्तस्य प्राङ्मुखत्वादिनियमविधिवत् स्वतो रक्तस्य पद्महोमादिविधिरेव । नन्वेवं नियमविधिमहिम्नैवाकामस्य प्रकृतफलप्राप्तिर्न स्यात् । न च सकामेभ्य इत्यादिना परिहृतमेतदिति वाच्यम् । तत्र महाफलोक्तावप्यैश्वर्यादि प्राप्तेरनुक्तत्वादित्यत आह ॥ अकुर्वन्निति ॥ होमवारिजपादिरूपाः[2] । निरपेक्षः फलापेक्षारहितः हरिं [3]पूजयन्नेतत्सर्वमैश्वर्यादिकमाप्नोति । न केवलमेतावत्, विशेषेण अमितगुणत्वादिनेत्यर्थः । पद्महोमादिविधानं तु रागादिकलुषितस्य तावद्विलम्बमसहमानस्याचिरात् फलप्राप्तावुपायाभिधानमेवेति भावः ।

ननु—"आगमोक्तेन मार्गेण न्यासान् नित्यं करोति यः ।
देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धिं च विन्दते ॥
अकृत्वा न्यासजातं यो मूढात्मा मन्त्रजापकः ।
विघ्नैः स बाध्यते नूनं व्याघ्रैर्मृगशिशुर्यथा ॥
वेदाः सप्तदशोत्पत्तौ वसुरुद्राश्चतुर्दश ।
नवतिश्चैकविंशश्च स्थितावावृत्तयो हृतौ ॥

1. 'श्र्यादिकामः' इत्यपि पाठः सम्भाव्यते । 2. 'होमवारिपानादिरूपाः' इति क्वचित् । 3. 'पूजयन् भक्त्योक्तमन्त्रांश्च जपन्नेतत् सर्वं' इति क्वचित् ।

नीचमध्योत्तमा ज्ञेया . . . . ।
सृष्टिः स्थितिः संहृतिश्च यावत्संख्या न पूर्यते ॥
तावत् पुनः पुनः कार्या न्यासे सृष्ट्यन्तकादिके ।
सृष्टिन्यासो वर्णिनां स्यात् संहृतिर्मोक्षमिच्छताम् ॥
स्थितिन्यासो गृहस्थानां त्रयं काम्यानुसारतः ।
हृत्यन्ता शेषसन्धाना हरिणी परिकीर्तिता ॥
विद्याप्रदा च सृष्ट्यन्ता वर्णिनां शुद्धचेतसाम् ।
स्थित्यन्ता स्याद् गृहस्थानां त्रयं काम्यानुसारतः ॥'

इत्यादिवचनैः सप्रपञ्चं मन्त्राणां वर्णन्यासस्य निरूपितत्वात्, तत्तन्मन्त्रोद्धारावसरे तत्तन्मन्त्रगतवर्णानां तत्तन्न्यासस्थानाभिधानपूर्वकं वक्तव्यत्वात् तदनुक्तिः। न च,

"आदिवर्णत्रयं नाभिहृच्छिरःसु यथाक्रमम् ।
न्यसनीयं च तद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकम् ॥
पज्जानुनाभिहृदयवाङ्नासानेत्रकेषु च ।
अष्टाक्षराणां न्यासः स्यात् . . . . . . ।"
"नाभिहृत्केषु सर्वेषु चतस्रो व्याहृतीर्न्यसेत् ।"

इत्यादिना तदप्युक्तमिति वाच्यम् । सृष्टिस्थितिलयन्यासानां लक्षणस्य, तत्राधिकारिभेदस्याऽवृत्तिसङ्ख्यायाश्चानुक्तत्वात् । केषाञ्चित् त्रयस्त्रिंशाद्यक्षराणां वाराहादिमन्त्राणामेकाक्षराणां त्र्यक्षराणां च मन्त्राणां स्थानविशेषानुक्तेश्चेत्याशङ्क्य लाघवेनैकीकृत्य वर्णस्थानानि संग्रहीष्यन् सृष्टिन्यासादिलक्षणमादौ दर्शयति ॥ सृष्टीति ॥

॥ तं.सा. ॥ सृष्टिस्थितिलयन्यासाः प्रातिलोम्यानुलोमतः[1] ॥ १३१ ॥

॥ त.क. ॥ न्यासशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । अनुलोमशब्दो भावप्रधानः । स चावर्तनीयः । प्रातिलोम्यं च प्रातिलोम्यानुलोम्ये च आनुलोम्यं चेति विग्रहः । ततः पञ्चम्यन्तात्तसिः । पज्जानुनाभीत्यादिनिर्देशापेक्षया

1. प्रतिलोमानुलोमतः–अ

प्रातिलोम्यतः शिरआदिपादपर्यन्तत्वेन न्यासो लयन्यास इत्यर्थः। वक्ष्यमाण एवशब्दः अत्राप्यनुकृष्यते। तेन,

"मूर्धाक्षिनासामुखहृन्नाभिजानुपदेषु च।
सृष्टिन्यासोऽयमुद्दिष्टः संहारश्चरणादिकः॥
मूर्धान्तस्थितिरप्युक्ता शिरआदिहृदन्तका।
स्थानानां प्रातिलोम्येन न्यासः सृष्टेरथ स्थितेः।
हृन्मर्यादपदालब्धमूर्धादिस्तद्विधिक्रमः"।

इत्यादिवचनानुसारात् लक्षणमेवं प्रतिपत्तव्यम्। नान्यथेति तस्यार्थः। एवं सृष्टिस्थितिलयन्यासाः मन्त्रजपकादिभिः सर्वैरधिकारिभिः बहुवारं कर्तव्या इत्यावृत्त्यध्याहाराभ्यां योज्यम्।

तत्राऽवृत्तिसङ्ख्यामवसानप्रकारं च बहुत्वात् प्रथमं त्रैविद्यानां दर्शयति ॥ स्थित्यन्ता इति ॥

॥ तं.सा.॥ स्थित्यन्ता एव वर्णानां श्रेष्ठा एव चतुर्दश।
संहृत्यन्ता मोक्षिणां च[1] एकविंशतिरेव वा ॥ १३२ ॥

॥ त.क.॥ मन्त्रगतानां वर्णानां सृष्टिस्थितिलयन्यासे कर्तव्ये चतुर्दशवारं कर्तव्याः। स्थित्यन्ताश्च कार्याः। तथाच सृष्टिस्थितिलयन्यासास्त्रयोऽपि चतुर्वारमावर्तनीयाः। पञ्चमावृत्तौ सृष्टिन्यासं स्थितिन्यासं च कृत्वा तदन्ता एव समापनीयाः। एवं चेत् चतुर्दशावृत्तिर्भवति।

"सृष्टिः स्थितिः संहृतिश्च यावत्सङ्ख्या न पूर्यते।
तावत्पुनः पुनः कार्यान्यासे सृष्ट्यन्तकादिके।"

इति वचनादिति भावः।

ननु ग्रन्थान्तरे आवृत्तौ सङ्ख्यान्यथाभावदर्शनात् कथमेतदित्यत आह ॥ श्रेष्ठा एवेति ॥ उत्तमा एवैते न्यासा इत्यर्थः। यद्यपि 'वसुरुद्राश्चतुर्दश स्थितौ' इति वचनात् स्थितिन्यासे कर्तव्ये वसुरष्टौ, रुद्रा एकादश, चतुर्दश

---

1. तु–अ।

चावृत्तयः नीचमध्योत्तमभेदेन बहुधोक्ताः। तथाप्यस्माभिरेवमुत्तमकल्पमाश्रित्या-वृत्तिसङ्ख्या उक्ता। न नीचमध्यमकल्पाविति द्वितीयैवशब्दार्थः। 'एवं चतुर्दश' इति पाठे ब्रह्मचारिणां सृष्टिन्यासे सृष्टिस्थितिलयन्यासाः दशवारं सृष्ट्यन्ताः कार्याः उत्तमकल्पेन। मध्यमकल्पेन सप्तवारम्। अधमकल्पेन चतुर्वारमिति योज्यम्। 'वेदाः सप्तदशोत्पत्तौ नीचमध्यमोत्तमा ज्ञेयाः' इत्युक्तेः। पाठान्तरे तु वक्ष्यमाणवाशब्देनैतल्लभ्यते। निष्कामानां सङ्ख्यादिकमाह ॥ संहृतीति ॥ सृष्टि-स्थितिलयन्यासाः मुमुक्षूणामेकविंशतिवारं संहृत्यन्ताश्च कर्तव्याः। यद्यपि

"नवतिथ्येकविंशाश्च नीचमध्योत्तमा मताः।"

इति वचने नवसङ्ख्या तिथिशब्दितपञ्चदशसंख्यैकविंशतिसङ्ख्या च नीचमध्यो-त्तमपक्षमाश्रित्योक्ताः। तथाप्यस्माभिरुत्तमपक्षमेवाश्रित्योच्यत इति भावः। वाशब्देन पक्षत्रयेऽपि नीचमध्यमोत्तमपक्षा उक्तवचनानुसारेण ज्ञातव्या इत्याह। सृष्ट्यादिन्यासत्रयं सप्तवारमनुष्ठितं चेदेकविंशतिसंख्याकाः संहृत्यन्ताश्च सम्पद्यन्त इत्यादि विवेक्तव्यम्। इयमेव गतिस्तत्त्वन्यासादेरपि। 'न्यासत्रयं सदा कार्यमशक्तावेक एव तु' इत्युक्तेरेकविंशत्यादावशक्तस्य न्यासत्रयम्। तत्रापि स्थितिमारभ्य सृष्ट्यन्तं गृहस्थानाम्। सृष्टिमारभ्य लयान्तं संन्यासिनाम्। तत्राप्यशक्तस्यैक एव न्यासः। तत्रापि वर्णिनां गृहस्थानां च सृष्टिन्यास एव। संन्यासिनां लयन्यास एवेत्यादिविशेषोऽवगन्तव्यः। एतदप्याह वाशब्देन।

एकाक्षरमन्त्रमारभ्य त्रयस्त्रिंशदक्षरपर्यन्तं क्रमेण वर्णन्यासस्थानान्याह ॥ पादेत्यादि श्लोकचतुष्टयेन ॥

॥ तं.सा. ॥ पादहृत्केषु नाभ्यास्ययुक्तं[1] च सललाटकम्।
सनासिकादृग्जान्वोश्च सकोष्ठं[2] सोरुकं तथा ॥ १३३ ॥

सोरस्कं च सकण्ठं च सभुजद्वयमेव च।
सगण्डयुग्मं सालीकं सतुन्दक्रोडकं तथा ॥ १३४ ॥

समूलं[3] च सगुह्यं च सपार्श्वद्वयमेव च।
सदोर्द्वयं व्यापकं च गलपार्श्वद्वयेन च ॥ १३५ ॥

1. युतं-अ। 2. सश्रोत्रं-अ। 3. सतलं-अ।

[1]ककुत्स्तनद्वयेनापि पृष्ठमूलेन सर्वशः ।
न्यासो यथाक्रमं प्रोक्तो मन्त्रेष्वेतेषु कृत्स्नशः ॥ १३६ ॥

॥ त.क. ॥ अत्र नाभ्यास्ययुक्तमित्यादिसहयोगयुक्तानि पञ्चदशपदानि क्रियाविशेषणम् । नाभ्यास्य युक्तं यथा भवति तथा । पादहृत्केषु प्रोक्तमन्त्रेषु स्थितवर्णैर्न्यासः कार्य इति सम्बन्धः । पादहृत्केषु जान्वोश्च गलपार्श्वद्वयेन च न्यासः कार्य इति सप्तम्यन्तपदयोः सम्बन्धः । अत्र

"न्यास एकाक्षरे मन्त्रे व्यञ्जनस्वरबिन्दुभिः ।
पादहृत्केषु विलये ह्युत्पत्तौ व्युत्क्रमाद्भवेत् ।
स्थितिरप्यत्र विज्ञेया शिरआदिहृदन्तके ।"

इति वचनानुसारात् व्यञ्जनस्य पादे न्यासः । तदन्तर्गतस्य च अचो हृदये न्यासः। स्वरस्य मूर्ध्नि न्यास इत्येकाक्षरमन्त्रस्य वर्णन्यासप्रकारः । द्व्यक्षरस्य तु पूर्वाक्षरोत्तराक्षराभ्यां तत्समुदायेन च वर्णानां त्रित्वमाश्रित्य पादहृत्केष्वेव न्यासः । त्र्यक्षरस्य तु स्पष्ट एव पादहृत्केषु न्यासः । एवं पादहृत्केष्वित्यनेनैकाक्षरद्व्यक्षरत्र्यक्षरमन्त्राणां युगपदेव न्यास उक्तो वेदितव्यः। यद्यपि द्व्यक्षरस्त्र्यक्षरश्च मन्त्रो नोद्धृतः। तथापि उपलक्षणतया तदुद्धारोऽप्यावश्यक इति न दोषः। नाभ्यास्ययुक्तमित्येतेन नाभ्यास्याभ्यां युक्तं पूर्वोक्तस्थानं चतुरक्षरपञ्चाक्षरयोर्न्यासस्थानं इत्यध्याहारेण व्याख्यातव्यम् । तेन चतुरक्षरमन्त्रस्य पादनाभिहृदयमूर्धसु, पञ्चाक्षरमन्त्रस्य पादनाभिहृदयास्यमूर्धसु न्यास उक्तो वेदितव्यः । अत्र नाभेर्हृदयादधोऽङ्गत्वादास्यस्य मूर्धाधोऽङ्गत्वात् पादानन्तरं नाभेर्हृदयानन्तरमास्यस्य निवेशः । एवमग्रेऽपि । एवं ललाटसहितं पूर्वोक्तं स्थानपञ्चकं षडक्षरस्य न्यासस्थानमित्यर्थः । तेन पादनाभिहृदयवदनललाटमूर्धसु न्यास इति भावः । सनासिकादृक् नासिकादृग्भ्यां सहितं पूर्वोक्तं स्थानं सप्ताक्षराष्टाक्षरयोर्न्यासस्थानमित्यर्थः । तेन पादनाभिहृदयवदननासिकाललाटमूर्धसु सप्ताक्षरमन्त्रस्याष्टाक्षरमन्त्रस्य तु पादनाभिवदननासिकानेत्रललाटमूर्धस्विति विवेक्तव्यम् । अत्र यद्यपि पज्जानुनाभिहृदयेत्यादिना प्रकारान्तरमुक्तम् । तथापि

1. ककुदा स्तन—अ।

नारायणाष्टाक्षरस्य तत्रोक्तत्वेऽपि तद्व्यतिरिक्तानां श्रीकराष्टाक्षरादीनामेवेह न्यास-कथनाददोषः। जान्वोश्चोक्तस्थानेषु च नवाक्षरमन्त्रस्य न्यासः। तेन पादजानु-नाभिहृदयवदननासिकानेत्रललाटमूर्धस्विति सिद्धयति। सकोष्ठं कोष्ठमुदरं तत्सहितं पूर्वोक्तमङ्गजातं दशाक्षरस्य मन्त्रस्य न्यासस्थानम्। अत्र हृदयादधो नाभेरूर्ध्वमुदरं निवेशनीयमित्यर्थः। सोरुकं ऊरुणा सहितमङ्गजातमेका-दशाक्षरमन्त्रस्य न्यासस्थानम्। अत्र ऊरुर्जान्वोरुपरि पठनीयः। सोरस्कमुरसा सहितं पूर्वोक्तमङ्गजातं द्वादशाक्षरमन्त्रस्य न्यासस्थानम्। सकण्ठं कण्ठेन सहितं पूर्वोक्तमङ्गजातं त्रयोदशाक्षरमन्त्रस्य न्यासस्थानम्। अत्र कण्ठः उरसः उपरि पठनीयः। सभुजद्वयं भुजद्वयेन सहितं पूर्वोक्तमङ्गजातं चतुर्दशाक्षर-मन्त्रस्य पञ्चदशाक्षरमन्त्रस्य चेति स्थानद्वयमुक्तम्। तेन दक्षिणभुजं चतुर्दशा-क्षरमन्त्रस्य, वामभुजं पञ्चदशाक्षरमन्त्रस्येति विवेकः। एवमग्रेऽपि। अत्र भुजद्वयमूरोरनन्तरं पठनीयम्। सगण्डयुग्मं गण्डयुग्मेन सहितमित्यनेन स्थानद्वयमुक्तम्। तेन पूर्वोक्तमङ्गजातं षोडशाक्षरस्य सप्तदशाक्षरस्य च। अत्र गण्डयुग्मं कण्ठादुपरि वदनादर्वाक् पठनीयम्। सालीकम्। ललाटशिरसोरन्त-रालमलीकमुच्यते। तेन अलीकेन सहितं पूर्वोक्तमङ्गजातमष्टादशाक्षरमन्त्रस्य। अत्रालीकं ललाटादुपरि पठनीयम्। सतुन्दम्। नाभेरधोभागस्तुन्दमुच्यते। तेन सहितं पूर्वोक्तमङ्गजातमेकोनविंशाक्षरमन्त्रस्य। अत्र तुन्दमूरोरुपरि नाभेरधः पठनीयम्। क्रोडकं भुजयोर्मध्यम्। तथाशब्देन पूर्वोक्तमङ्गजातं समुच्चिनोति। तदेतद्विंशाक्षरस्य। समूलं, मूलं वृषणम्। तत्सहितं पूर्वोक्त-मङ्गजातं एकविंशाक्षरस्य। मूलं च तुन्दादधः ऊरोरुपरि पठनीयम्। सगुह्यं, गुह्यं शिश्नम्। तत्सहितमङ्गजातं द्वाविंशाक्षरस्य। तच्च मूलादुपरि तुन्दादधः पठनीयम्। सपार्श्वद्वयं पार्श्वद्वयेन सहितम्। तेन स्थानद्वयमुक्तम्। तथा च दक्षिणपार्श्वसहितं पूर्वोक्तमङ्गजातं त्रयोविंशाक्षरस्य, वामपार्श्वसहितं चतुर्विंशाक्षरस्येति विवेकः। सदोर्द्वयमित्यनेन स्थानद्वयमुक्तम्। दक्षिणदो-र्दण्डसहितं पञ्चविंशाक्षरस्य। वामदोर्दण्डसहितं षड्विंशाक्षरस्य। व्यापकं सर्वदेहः। तत्सहितं पूर्वोक्तमङ्गजातं च सप्तविंशाक्षरस्य। गलपार्श्वद्वयसहितेन

पूर्वोक्ताङ्गजातेन चाष्टाविंशाक्षरैकोनत्रिंशाक्षरयोर्न्यासः कार्य इति योजनया स्थानद्वयमुक्तम्। ककुत् गलपश्चाद्भागः। तत्सहितं पूर्वोक्तमङ्गजातं च त्रिंशार्णस्य स्थानमिति योज्यम्। स्तनद्वयं पूर्वोक्तमङ्गजातं चैकत्रिंशद्द्वात्रिंशार्णयोर्मन्त्रयोः स्थानम्। सर्वेश इति तृतीयान्तात्तसिः। सर्वेण पृष्ठमूलेन सहितं पूर्वोक्तमङ्गजातं त्रयस्त्रिंशार्णस्येति व्याख्येयम्। इतोऽधिकाक्षराणां यथायोगमिमान्येवाङ्गानि वर्णन्यासस्थानमवगन्तव्यम्। तदेतदाह ॥ कृत्स्नश इति ॥ कृत्स्नेष्वपि मन्त्रेष्वित्यर्थः। अन्यथा एतेष्वित्युक्तत्वादिदं नावक्ष्यत्।

अङ्गन्यास एवालम्। किमित्ययं प्रयाससाध्यो वर्णन्यास इत्यनादरणीयो नेत्याह ॥ प्रतिमायामिति ॥

॥ तं.सा. ॥ प्रतिमायामात्मनि च न्यासोऽयं सन्निधानकृत्।
बीजान्तः साध्यमध्यं च विभक्तदलमन्त्रयुक् ॥ १३७ ॥
वर्णानुप्रातिलोम्येन[1] वृत्तं भूपुरसंयुतम्।
बीजसन्दृब्धकोणं च यन्त्रं रक्षादिसाधकम् ॥ १३८ ॥
समं तत्सर्वमन्त्रेषु जप्तं धार्यं तु वा भुवि।
विलिख्य मण्डले वा तत्पूजयेद्धरिमञ्जसा ॥ १३९ ॥

॥ त.क. ॥ पूजाकाले जपकाले इति शेषः। पूजाकाले प्रतिमायां स्वदेहे च, जपकाले स्वदेहमात्रे क्रियमाणोऽयं वर्णन्यासः वर्णप्रतिपाद्यानां च भगवद्रूपाणां फलौन्मुख्यरूपसन्निधानकृत्। अतोऽयमत्यादरणीय एव। प्रतिमन्त्रमङ्गन्यासवदनुक्तिस्तु लाघवलौल्यादेवेति भावः। मन्त्रोद्धारक्रमं,

यद्यपि,

"वर्णन्यासं पुरा कृत्वा देहन्यासमनन्तरम्।
अङ्गन्यासं न्यसेत् पश्चादेष साधारणो विधिः।
देहशुद्धिं पुरा कृत्वा मन्त्रजापोऽक्षमालया।
आद्यन्तयोर्बीजयुक्तं तथैव प्रणवान्वितम्।

1. वर्णानुप्रतिलोमेतम्—अ।

जपकाले जपेन्मन्त्रं न द्रुतं न विलंबितम् ।
लक्ष्यीकृत्याच्युतं ध्यायेत्तदधीनमनोगतिः ।
बीजशक्त्यंगहीना ये मंत्राः स्युस्ते निरर्थकाः ।
तस्मात्साङ्गं शक्तियुतं बीजयुक्तं फलप्रदम् ।
एकः सुसाधितो मन्त्रः जपहोमादितर्पणैः ।
स साधकस्य सर्वार्थं प्रसूते नात्र संशयः ॥

सम्यक् सिद्धैकमन्त्रस्य नासाध्यमिह किंचन ।
किं पुनर्बहवो यस्य का कथा हरिरेव सः ॥

तत्त्वं बुद्धिः परं व्योम क्षेत्रं ....।"

इत्यादिना करन्यासशक्तिबीजपुनश्चरणान्तानाम् आवश्यकत्वोक्तेः तत्संग्रहोऽपि कर्तव्यः । तथापि न तेषामतीवावश्यकता । 'यावतो ह्यननुष्ठाने कर्मपूर्तिर्न विद्यते' इत्यादिनाऽत्यावश्यकसंग्रहस्यैव प्रतिज्ञातत्वाददोषः । एवं मन्त्राणां जपतर्पणहोमादिना पुरुषार्थसाधनत्वं चाभिधाय यन्त्रादौ लेखनेनापि तदाहोत्तरश्लोकेन सार्धेन । बीजम् अन्तः यस्य । साध्यं प्रयोजनवाचकं मध्ये यस्य तत् तथोक्तम् । यच्च विभक्तेषु पद्मदलेषु मन्त्रगतवर्णलेखनयुक्तं, वर्णानां मातृकारूपाणामनुप्रातिलोम्येन, अर्धं क्रमेण, अर्धं व्युत्क्रमेण वृत्तं, भूपुरं नाम रेखाविशेषः तेन संयुतं, यच्च बीजसन्दब्धं कोणं कोणेषु लिखित-बीजाक्षरवत् तद्यन्त्रं रक्षादिसाधकम् । रक्षाकर्षणविद्यादीन् साधयेदित्यर्थः ।

ननु यन्त्रलेखनं सर्वेषामपि मन्त्राणां वोत्तममन्त्रविशेषाणां वा ? आद्ये किं प्रकारभेदोऽस्ति न वा ? आद्ये तत्तन्मन्त्रोद्धारावसर एवांगन्यासादिवत् प्रतिमन्त्रं वक्तव्यत्वापत्तिः । न द्वितीयः । वर्णानां मन्त्रेषु सङ्ख्यानियमाभावेन तत्तन्मन्त्रेष्वपि प्रकारभेदानिवारणात् । आद्यमन्त्रानन्तरमेव वक्तव्यत्वापाताच्च । अत एव न द्वितीयः । सर्वमन्त्रसाधारणन्यासाभिधानानन्तरमस्य निरूपणायोगाच्च । अत्र विशेषज्ञापकादर्शनाच्चेत्यत आह ॥ सममिति ॥ तद्यन्त्रलेखनं सर्वमन्त्रेष्वपि समम् । उद्धृतैः सर्वमन्त्रैर्यन्त्रं लेखनीयम् । न तु

न तु मन्त्रविशेषेण। तेन न प्रक्रमभङ्गदोषः। अत एव 'विभक्तदलमन्त्रयुक्', 'वर्णानुप्रातिलोम्येन', बीजान्तः साध्यमध्यं च' इति सामन्येनोक्तम्। न तु षोडशधा विभक्तदलयुक्, ककारादिवर्णैति, क्लीमिति, बीजान्तरिति वोक्तम्। न च तत्तन्मन्त्रोद्धारावसर एव वक्तव्यत्वापत्तिः। वर्णन्यासस्यैव लाघवेनैकीकृत्य कथनप्रसङ्गात् अत्रोक्तिसम्भवात्। तथा च यो मन्त्रो यावदक्षरसङ्ख्यावांस्तावद्दलयुक्तपद्मं लिखित्वा, तन्मध्ये तत्तद्बीजाक्षरं लिखित्वा, तत्परितो मध्यप्रदेशे इदं मे भूयादिति स्वाभीष्टप्रार्थनपरपदानि साध्याख्यानि लिखित्वा, विभक्तदलेषु तत्तन्मन्त्राक्षराणि विलिख्य, तद्बहिरकारादिपञ्चाशद्वर्णान्, तत्तन्मन्त्रवर्णान् वाऽर्धं क्रमेणार्धं व्युत्क्रमेण लिखित्वा, तद्बहिर्वृत्तरेखां लिखित्वा, तद्बहिश्चतुरस्ररेखाद्वयरूपभूपुरं लिखित्वा, भूपुरकोणेषु मन्त्रबीजानि दिक्पालबीजानि वा लिखेदित्यर्थः।

लिखितं यन्त्रं किं कार्यमित्यत इतिकर्तव्यताविशेषं सूचयन्नाह ॥ जप्तमिति ॥ तत्तन्मन्त्रजपेनाभिमन्त्रितं हस्तादौ धार्यमित्यर्थः।

"यन्त्रमेवं समालिख्य जातरूपमये पटे।
भाजने ताम्रपट्टे च भूर्जे क्षौममये तथा ॥

सूक्ष्मतन्तुपटे वाऽपि प्रतिष्ठाप्य सशार्ङ्गिणम्।
हुत्वा सहस्रमाज्येन यन्त्रे सम्पातपूर्वकम्।
अर्चयित्वाऽयुतं जप्त्वा धारयेद्यन्त्रमुत्तमम् ॥"

इत्यादिवचनोक्तानितिकर्तव्यताविशेषांस्तुशब्देनाऽऽह। वाशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षया।

"अर्चनार्थं मुने वक्ष्ये यन्त्रं श्रीकरमुत्तमम्।
स्वगृहे वा वने वाऽथ विष्णोरायतनेऽपि वा ॥

स्थानमेकान्तमाश्रित्य लेपयेद्गोमयाम्भसा।
तत्र तु स्थापयेत् पीठं क्षालितं शुद्धवारिणा।
विलिप्य गन्धं पङ्केन लिखेदष्टदलाम्बुजम् ॥"

इत्यादिवचनानुसारात् विनियोगान्तरमाह ॥ भुवीति ॥ तद्यन्त्रं भुवि मण्डले विलिख्य तत्र हरिमञ्जसा पूजयेद्वेति सम्बन्धः।

एवं सप्रपञ्चं प्रणवादिधान्वन्तरान्तान् मन्त्रानुद्धृत्य, वर्णन्यासहरिस्मरणादिसाधनांशजातं च तत्प्रकरण एवाभिधाय, उद्धृतमन्त्रजपे साधारणाङ्गजातं वक्तुमुत्तरो ग्रन्थः । ननु—

"मनोगतं यस्य यत्तु तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ।
तथा तथा हरिं ध्यायन् क्रियास्तास्ताश्च साधयन् ।"

इत्यादिनोक्तः फलवादोऽनुपपन्नः । जपाद्यनुष्ठानेऽपि फलानुपलम्भात् । न च कालकृतोऽनुपलम्भ इति वाच्यम् । 'तत्राप्युद्रिक्तवीर्या हि मन्त्रा अत्र प्रकीर्तिताः' इत्युक्तत्वात् । न च 'अवज्ञाता गुरूणां च देवतानां न सिद्ध्यति' इत्यादिना गुर्वाद्यवज्ञानेन, कामक्रोधादिनाऽवैष्णवाचार्यलाभादिना वाऽन्यथासिद्ध इति वाच्यम् । तदभावेऽप्युक्तफलस्याऽऽस्येन सर्वेषामनुपलम्भात् । न हि वैष्णवोऽपि गुरुभक्तोऽपि सर्वो जनः साम्येन फलभागी दृश्यते । अश्वत्थामप्रयुक्तस्य ब्रह्मास्त्रस्य भगवता कृष्णेन निवारितत्वात्, अर्जुनेनोपसंहृतत्वाच्चेत्याशङ्क्याऽह ॥ प्रतिमेति ॥ यद्वा, गुरुमुखाच्छ्रुत एव मन्त्रस्तद्गुरुतारतम्यानुसारेण सिद्धिद इत्यभिप्रेत्य गुरुलक्षणमाह ॥ प्रतिमेति ॥

॥ तं.सा. ॥ [1]प्रतिमालक्षणैर्यावद्युक्त आचार्य उत्तमः ।
सर्ववित्तपसा युक्त आज्ञाशक्तियुतो हरेः ॥ १४० ॥
यावद्भक्तो यथालब्धैर्गुणैर्युक्तोऽथ[2] वैष्णवः ।
गुरुः सत्सम्प्रदायज्ञस्तारतम्येन सिद्धिदः ॥ १४१ ॥

॥ त.क. ॥ 'मुखादूर्ध्वं द्व्यंगुलोच्चां नवांगुलसन्मुखाम्' इत्यादिनोक्तेः षण्णवत्यंगुलत्वप्रभृतिद्वात्रिंशल्लक्षणैर्यावद्युक्तः साकल्येन युक्तः उत्तम आचार्यः । निरवधिकोत्तम इत्यर्थः । अथ तदनु हरेः सृष्ट्याद्याज्ञापितार्थकरणे सामर्थ्ययुक्तः । तपसा सर्ववित् । युक्तो मनोयोगयुक्तः । यावद्भक्तया समस्तजीवनिकायापेक्षया सम्पूर्णभक्तया । तया यथालब्धगुणैः योग्यतयः सम्पूर्णशतानन्दादिगुणैर्युक्तः । सत्सम्प्रदायज्ञः भगवत्संप्रदायज्ञः । वैष्णवा चतुर्मुखो गुरुः तारतम्येन सिद्धिदः ॥ १४०-१४१ ॥

1. प्रतिमोक्तलक्षणै—अ । 2. युक्तो हि—अ ।

तदेव विवृणोति ॥ उत्तमादिति ॥

॥ तं.सा. ॥ उत्तमादुत्तमा सिद्धिर्धर्ममोक्षादिषु स्फुटम्[1] ।
तस्मादुत्तम आचार्ये लब्धे नातोऽवरं व्रजेत् ॥ १४२ ॥
एकस्य शिष्यतां प्राप्य तदाज्ञां न विना समम् ।
अवरं वा व्रजेदुच्चगुणश्चेन्नैव दुष्यति ॥ १४३ ॥
विशेषतो गुणश्च स्याद्देवेष्वप्येवमेव हि ।
तस्मादुत्तममाचार्यं देवेशं चाऽश्रयेद्धरिम् ॥ १४४ ॥

॥ त.क. ॥ निरवधिकोत्तमान्नारायणादुपदिष्टमन्त्राद्धर्ममोक्षादीनामुत्तमसिद्धिर्निरवधिकसिद्धिर्भवति। एवं तदनन्तरोत्तमाच्चतुर्मुखात्तदनन्तरसिद्धिर्भवति। एवं तदनन्तरोत्तमात्तदनंतरसिद्धिर्भवतीत्यादिक्रमेण योज्यम्। मोक्षे निरवधिकत्वसावधिकत्वव्यवस्थाऽयोगादुक्तं - स्फुटमिति । ईश्वरेच्छैव केषाञ्चिदावरणं मुक्तावप्यस्तीत्यन्यत्रोक्तम् । तथा च सर्वेषां सम्यक् सिद्ध्यभावः निरवधिकोत्तमाचार्यालाभात् । क्वचिल्लाभेऽपि पूर्णभक्त्याद्यभावादित्यन्यथासिद्ध इति नोक्तमयुक्तमिति भावः । तेन गुरूपदिष्टमन्त्राणां जापक एव सिद्धिभागी । न यथाकथञ्चित्प्राप्तानाम् । तत्रापि गुरुतारतम्यानुसारेण सिद्धितारतम्यं भवतीति यस्मात् तस्मादुत्तम आचार्यः शरण्यः कर्तव्य इत्यर्थः । तदुक्तम्— "श्रुत्वा भागवतं शुद्धमाचार्यं शरणं व्रजेत् । अधीहि भगवो ब्रह्म" इति ॥

उत्तमगुरूपदेशो मन्त्रजपे साधारणमङ्गमुक्तम् । यदुक्तमवज्ञता गुरूणां चेत्यादिना गुर्ववज्ञा सिद्धिप्रतिबन्धिकेति तद्विवृण्वन् अङ्गान्तरमाह ॥ आचार्य इति ॥ 'उत्तमे' इति सप्तम्यन्तमत्राप्यनुवर्तते । उत्तम आचार्ये स्वीकृते सति स्वीकृताचार्यादवरं न स्वीकुर्यात् । स्वीकरिष्यमाणगुरोः शिष्यत्वं प्राप्य तत्समं तदवरं गुरुं न स्वीकुर्यादित्यर्थः । ननु पूर्वस्वीकृतस्य गुरोः समोऽवरो वा सहवासादौ सुघटः, पूर्वस्वीकृतः दुर्घटो यस्य तेन किं तूष्णीमेव स्थातव्यम् ? अस्त्विति चेन्न । 'श्रवणादि विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित्' इत्याद्युक्तिविरोधादित्यत आह ॥ तदाज्ञां विनेति ॥ पूर्वस्वीकृतगुरोराज्ञां विनेत्यर्थः । ननु 'नातोऽवरं

1. स्फुटा–अ ।

व्रजेत्' इति कुतः? 'गुरुमन्त्रपरित्यागी रौरवं नरकं व्रजेत्' इत्यादिना गुर्वन्तर-स्वीकारस्यैव निषिद्धत्वात्। अत एवोत्तमपदमपि व्यर्थमित्यत आह ॥ उच्चेति ॥ न केवलं दोषाभावः। विशेषतोऽभीष्टसाधकश्च स्यादित्यर्थः। यद्यवरादिपदं न स्यात् तर्हि पूर्वगृहीतगुरुत्यागाभावेन विशेषाभीष्टसाधकश्च स्यात्। यद्य-वरादिपदं न स्यात् पूर्वगृहीतगुरुत्यागाभावेन विशेषाभीष्टप्राप्त्यभाव आपद्येत। प्रत्यवायश्चोत्तमगुरुद्रोहात्। गुरुमन्त्रेत्यादिवचनं तूत्तमगुरुविषयमिति भावः। उत्तमगुरुस्वीकारे आदरोत्पादनाय देवेष्वप्येवं नियम इत्याह ॥ देवेष्विति ॥ यथोत्तमाचार्यस्वीकारे आदर आवश्यकः एवं सर्वमन्त्रप्रतिपाद्यतया देवतात्वेन विष्णुस्वीकारोऽप्यावश्यक इति प्रकृतप्रमेयोपसंहारव्याजेन दर्शयति ॥ तस्मा-दिति ॥ आचार्यं गुरुत्वेनाश्रयेत्। हरिं देवेशत्वेन। देवशब्दो देवतापर्यायः। मुख्यदेवतात्वेनेत्यर्थः ॥ १४२-१४४ ॥

ननु गुर्वाश्रयणमस्त्वावश्यकम्। गुर्वाश्रयणाभावे मन्त्रोपदेशायोगात्। हर्याश्रयणं तु कुत इत्यत आह ॥ अपरोक्षेति ॥

॥ तं.सा. ॥ अपरोक्षदृशेरेव यस्मान्मोक्षो न चान्यथा।
अपरोक्षदृशिश्चैव श्रवणान्मननादनु ॥ १४५ ॥

॥ त.क. ॥ हरेरित्यादौ ग्राह्यम्। नान्यथेत्येवकारविवरणम्। यस्मा-द्धरिविषयकापरोक्षज्ञानादेव प्रसादद्वारा मोक्षो भवति तस्माद्धरिरप्याश्रयणीय इति भावः। ननु भगवदपरोक्षादेव मोक्षस्तर्ह्यलं गुरुपरिग्रहेण। मन्त्रजपादे-रन्तरङ्गत्वाभावेन तदर्थस्य गुरुपरिग्रहस्य वैयर्थ्यादित्यत आह ॥ अपरोक्षदृशि-रिति ॥ निदिध्यासनेनैवापरोक्षदृशिर्भवति। चशब्दात् प्रसादश्च। सा चोपासना श्रवणमननाभ्यां भवति।

उपासनायां श्रवणमननयोः क उपयोग इत्यत आह ॥ सम्यगिति ॥

॥ तं.सा. ॥ सम्यङ्निश्चिततत्त्वस्य निदिध्यासनया भवेत्।
द्विविधा सा च सम्प्रोक्ता विष्णुशास्त्रावमर्शनम् ॥ १४६ ॥

एकं ध्यानं हरेरन्यच्चत्वार्यङ्गानि तस्य[1] च ।
यमश्च नियमश्चासा प्राणायाम इतीरितः ॥ १४७ ॥

॥ त.क. ॥ तत्त्वनिष्कर्षाभावे तावत् ध्येयवस्तुनि न मनोनियोजनात्मकमुपासनमुपपद्यते । तत्त्वनिष्कर्षश्च सतोः संशयविपर्यययोर्नोत्पद्यत इति तन्निर्हरणैकप्रयोजनं युक्त्यनुसन्धानात्मकं मननमावश्यकम् । धर्मिज्ञानाभावे युक्त्यनुसन्धानस्याशक्यतया, सति चाज्ञाने धर्मिज्ञानस्यानुदयात्, तन्निर्हरणप्रयोजनम् अयमस्य वाक्यस्यार्थ इति वाक्यार्थावधारणरूपं श्रवणमावश्यकम् । तदर्थं च गुरूच्चारणानूच्चारणरूपं श्रवणमावश्यकम् इति यस्मात्तस्मात् गुरुस्वीकारोऽप्यावश्यक इति पूर्वेणान्वयः ।

न केवलमेवमतिपरम्परया गुरुस्वीकारस्य निदिध्यासनायामुपयोगः, किं तर्हि साक्षादेवेति भावेन तां विभजते ॥ द्विविधेति ॥ विष्णुशास्त्रावमर्शनं विष्णुप्रतिपादकत्वेन शास्त्राणां ऋगादीनां तात्पर्यपरिज्ञानं, ऋगादिशास्त्राभ्यासो वा इत्येकमुपासनम् । मानसावलोकनरूपं ध्यानं हरिविषयकमन्यदुपासनम् । एवं सा निदिध्यासना द्विविधेति सम्बन्धः । तथाच शास्त्रावमर्शनरूपादिनिदिध्यासनस्य ध्यानसमकक्ष्यतया साक्षादपरोक्षज्ञानसाधनत्वाद्गुरुस्वीकारोऽत्याव-श्यक इति भावः । ध्यानरूपोपासनायां तूक्तरीत्या परम्परयोपयोगो द्रष्टव्यः ।

तत्र प्रकृतस्य ध्यानस्याङ्गान्याह ॥ चत्वारीति ॥ चातुर्विध्यं दर्शयति ॥ यमश्चेति ॥ आसा आसनम् । प्राणानामायामो निग्रहः प्राणायामः । अत्र यम इति प्रथमः प्रकारः । नियमश्चेति द्वितीयः । आसेति तृतीयः । प्राणायाम इति चतुर्थः प्रकार ईरितः । एवं ध्यानस्य चत्वार्यङ्गानीति सम्बन्धः । 'अष्टौ यमाद्योऽङ्गानि' इत्यादिनोक्तं प्रकारान्तरमाद्येन चशब्देनाऽऽचष्टे। साक्षादनुक्तिस्तु चतुर्ष्वेवैषामन्तर्भावमभिप्रेत्येति ज्ञातव्यम् । द्वितीयतृतीयचशब्दौ परस्परसमुच्चये । आवर्तितौ पदान्तराभ्यां सम्बद्ध्येते ॥ १४६-१४७ ॥

प्रथमोद्दिष्टं यमं विभजते ॥ अहिंसेति ॥

---

1. तत्र–अ ।

॥ तं.सा. ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
यमाः शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम् ॥ १४८ ॥

नियमा वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चाऽऽसनम् ।
रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च त्रिधा स्मृतः ॥ १४९ ॥

प्राणायामः स्मृतिं विष्णोर्विना नियम उच्यते ।
अधीतिस्मृतियुक्तो हि[1] निदिध्यासनमेव हि ॥ १५० ॥

॥ त.क. ॥ अहिंसा हिंसावर्जनं, सत्यं सत्यवचनम्, ब्रह्मचर्यम् ऊर्ध्वरेतस्त्वादि, अपरिग्रहः अभिमानत्यागः इत्येते पञ्च यमा इतीरिता इति सम्बन्धः । अत्र यद्यपि—

"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्या दयाऽऽर्जवम् ।
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश ॥"

इति दशविधत्वमुक्तम् । तथापि तर्जनादिराहित्यानां परिग्रहमूलत्वात्तदभावरूपाणां दयादीनां षण्णामपरिग्रहशब्देनैव गृहीतत्वान्न विरोधः। यद्वा, शौचमिति वक्ष्यमाणं यमा इत्यस्मात् प्राक् सम्बद्ध्यते । तथा च शौचस्य बाह्याभ्यन्तरत्वेन द्वैविध्यात् दयादिधृत्यन्तानां शौचेऽन्तर्भावः । मिताहारस्यापरिग्रहेऽन्तर्भाव इति बोध्यम् । द्वितीयमङ्गं विभज्य दर्शयति ॥ तप इति ॥ तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिः। तुष्टिर्मनःसमाधानम् । स्वाध्यायो व्याख्यानम् । हरिपूजनं प्रतिमार्चादि । एते चत्वारो नियमा इतीरिता इति सम्बन्धः । यद्यपि—

"तपः सन्तुष्टिरास्तिक्यं दानमाराधनं हरेः ।
सिद्धान्तश्रवणं ह्रीश्च जप इत्यादिलक्षणः ।"

इत्यादिना नियमो बहुविधः श्रूयते। तथापि स्वाध्यायशब्देनाऽऽस्तिक्यदानह्रीजपानां वेदोच्चारणसाध्यानां ग्रहणोपपत्तेर्न विरोधः । अत्राऽऽद्यव्याख्याने आभ्यन्तरगतं शौचं यमेऽन्तर्भवति । मृज्जलादिसाध्यं तत् नियमेऽन्तर्गतमिति ध्येयम् । तृतीयमङ्गविभागेन दर्शयति ॥ वीरेति ॥ वीरश्च पद्मश्चेति विग्रहः । आद्यशब्देन सिंहासनं, भद्रासनं, गोमुखासनं, मयूरासनं च ग्राह्यम् । तेषां लक्षणानि—

1. अधीतिः स्मृतियुक्ता तु–अ ।

"प्रथमं स्वस्तिकं पादतलयोरुभयोरपि ।
पूर्वोत्तरे जानुनी द्वे कृत्वाऽऽसनमुदीरितम् ॥
सीवन्या दक्षिणे पार्श्वे सव्यं सव्ये तु दक्षिणम् ।
गुल्फं कृत्वाऽऽसनं तच्च स्वस्तिकं कथ्यते बुधैः ॥
आरोप्य चोर्वोश्चरणौ तदंगुष्ठद्वयं पुनः ।
व्युत्क्रमेणैव हस्ताभ्यां गृह्णीयात्तत्तदासनम् ॥
पाद्मं पद्मासनं ज्ञेयमासनेषु सुपूजितम् ।
एकं चरणमन्यस्मिन् ऊरावारोप्य निश्चलः ॥
आस्ते यदि दमेनेदं वीरासनमुदाहृतम् ।
सीवनीगुल्फदेशाभ्यां निपीड्य व्युत्क्रमेण तु ॥
प्रसार्य जानुनोर्हस्तावासनं सिंहमीरितम् ।
गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्युभयपार्श्वयोः ॥
निवेश्य पादौ हस्ताभ्यां दृढं बद्ध्वा यदासनम् ।
भद्रासनं तद्विज्ञेयं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
गुल्फं सव्येतरं सव्ये पृष्ठपार्श्वे विधाय च ।
आसनं गोमुखं यद्वत् गोमुखासनमिष्यते ॥
सीवनीपार्श्वमुभयं गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।
निपीड्याऽऽसनमेतच्च मुक्तासनमुदाहृतम् ॥
मेढ्रस्योपरि निक्षिप्य सव्यगुल्फं तथोत्तरम् ।
निवेश्योपरिगुल्फस्य यद्वा मुक्तासनं भवेत् ॥
अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां हस्तद्वयोर्द्वयोः ।
कूर्परो नाभिपार्श्वे च स्थापयित्वा मयूरवत् ।
समुन्नम्य शिरः पादं मयूरासनमिष्यते ॥"

इत्यादिशास्त्रेण ज्ञातव्यानि ।

*

चतुर्थमङ्गं विभागेन दर्शयति ॥ रेचक इति ॥ प्राणायामः रेचकः पूरकः कुम्भकश्चेति त्रिप्रकारोपेत इत्यर्थः । एवशब्दो न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थः । ननूपासनं नाम विष्णुस्मृतिः । तत्त्वं ध्यानस्य सुघटमेव । विष्णुशास्त्रावमर्शनस्य तु कथम् ? तस्य स्वाध्यायरूपत्वात् । स्वाध्यायस्य च नियमान्तर्गतत्वात् । नियमस्य च ध्यानाङ्गत्वात् । तथा च ध्यानसमकक्ष्यत्वं चानुपपन्नमित्यत आह ॥ स्मृतिमिति ॥ सन्ततविष्णुस्मरणं विना या अधीतिः स्वाध्यायपदोक्ता सा नियम एव । न तु विष्णुशास्त्रावमर्शात्मिका विष्णुस्मृतियुक्ता त्वधीतिः । सा तु निदिध्यासनमेव । न तु नियमः । हिशब्देनोभयत्र प्रमाणं सूचयति । नियमान्तर्गतस्वाध्यायो यद्यपि ध्यानाङ्गम् । तथापि विष्णुस्मरणसहितः स्वाध्यायः विष्णुशास्त्रावमर्शनरूपः ध्यानसमकक्ष्यतां प्रतिपद्यते । श्रवणमननादिभिः विष्णुपरत्वेन सम्यक् निष्कृष्टस्य वेदस्य स्वयमेवार्थावमर्शनं विष्णुरूपार्थचिन्तनं ध्यानवन्निदिध्यासनात्मकमेव भवतीति भावः ॥ ॥ १४८-१५० ॥

नन्वेवमस्य ध्यानाद्भेदो न स्यात् । ध्यानस्याप्यखण्डविष्णुस्मृतिरूपत्वादित्यत आह ॥ प्राणायामे चेति ॥

॥ तं.सा. ॥ [1]प्राणायामे च विष्णोर्यत् स्मरणं ध्यानमेव तत् ।
आसा शौचं प्राणायामो निष्परिग्रहपूर्वकाः ॥ १५१ ॥
तपआद्याः क्रमात् सर्व उत्तरोत्तरतोऽधिकाः ।
सर्वतः[2] श्रवणाद्यास्तु मुख्या मुक्तिप्रसाधने ॥ १५२ ॥

॥ त.क. ॥ यद् यस्मात् ध्यानं प्राणायामोऽपि प्राणायामात्मकमपि भवति तस्मात् ध्यानादस्य भेदो युक्तः । विष्णुशास्त्रावमर्शनरूपस्य स्वाध्यायस्य प्राणायामात्मकत्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवं प्राणायामस्य ध्यानाङ्गत्वोक्तिविरोध इत्यत आह ॥ विष्णोरिति ॥ यत् यदा विष्णोः स्मरणं प्राणायामकाले भवति तदैव प्राणायामः ध्यानमपि भवतीत्युच्यते । तथाच विष्णुस्मरण-

1. प्राणायामोऽपि-अ । 2. सर्वस्माच्छ्रवणाद्यास्तु-अ ।

रहितस्य प्राणायामस्य ध्यानाङ्गत्वेऽपि तत्सहितस्य प्राणायामस्य ध्यानात्मकत्वं न विरुद्धमिति भावः। प्राणायामद्वैविध्यं शास्त्रे प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थेन चशब्देनाऽह। अग्रे चैतदुपपादयिष्यते। अत्र 'यमश्च नियमश्चासा प्राणायाम इतीरिताः' इत्याद्युद्देशक्रमानुसारेण यमादेरुत्तमत्वं प्रतीयते। तच्चानुपपन्नम्। 'शौचासने त्वङ्गमात्रं न पृथग् धर्मकारणम्' इति वक्ष्यमाणत्वेन आसनस्य नियमादुत्तमत्वानुपपत्तेः। अहिंसेत्यादिना निर्दिष्टानामपरिग्रहान्तानां यमानामुत्तरोत्तरमाधिक्यं प्रतीयते। शौचस्य तपआधिक्यं प्रतीयते। तच्चानुपपन्नम्। शास्त्रान्तरविरोधात्। पूर्वपूर्वप्राबल्यप्राप्तौ यमस्य नियमादुत्तमत्वं स्यात्। तच्चानुपपन्नम्। हरिपूजनस्य सर्वाधिक्योक्तेरित्याशङ्क्य येन केनचित् क्रमेण प्रमेयमुद्देष्टव्यमित्येव, ग्रन्थान्तरानुसरणाय चैवमुद्देशः कृतः। क्रमस्त्वन्योऽस्तीति भावेनाह ॥ आसेति ॥ आसा आसनम्। शौचं मृज्जलादिसाध्यम्। प्राणायामः रेचकः पूरकः कुम्भकश्चेति त्रिविधः। निष्परिग्रहपूर्वका इत्यनेन अपरिग्रहब्रह्मचर्यास्तेयसत्याहिंसा उच्यन्ते। तपआद्या इत्यनेन तपस्तुष्टिस्वाध्यायो हरिपूजनमिति गृह्यते। तपआद्या इत्यतः परम् 'एवमुद्देष्टव्याः' इति शेषः। ततः किमित्यत आह ॥ क्रमादिति ॥ एवं क्रमादुद्दिष्टा आसनादिहरिपूजनान्ताः सर्वे धर्मा उत्तरोत्तरमधिकाः पूर्वपूर्वतो धर्मात् ज्ञातव्या इत्यर्थः। ननु 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादौ श्रवणादीनां त्रयाणामभिधानात् तेषां च स्वाध्यायात्मकत्वात् स्वाध्यायस्य च हरिपूजनादधमत्वप्राप्तिः। तथाच

> "अपरोक्षदर्शिश्चैव श्रवणान्मननादनु।
> सम्यङ् निश्चिततत्त्वस्य निदिध्यासनया भवेत् ॥"

इत्युक्तमपरोक्षसाधनत्वं भज्येत। न हि प्रतिमापूजनादपि निकृष्टस्य श्रवणादेरपरोक्षसाधनत्वं युक्तमित्यत आह ॥ सर्वत इति ॥ सर्वतः हरिपूजनान्तेभ्यः श्रवणाद्या एवाधिका इति सम्बन्धः। कथं तर्हि न विरोध इत्यत उक्तम् ॥ मुख्या इति ॥ मुक्तिप्रसाधने मुख्यसाधनभूताः श्रवणाद्याः पूर्वत्राभिप्रेताः।

स्वाध्यायात्मकश्रवणादेस्त्वमुख्यसाधनत्वमिष्टमेवेति भावः। श्रवणमनननिदिध्यासनशास्त्रावमर्शनभक्तीनामपि साधनत्वाविशेषात् यमनियमादिना कुतो न संग्रह इत्यत आह ॥ सर्वत इति ॥ ज्ञानसाधनेभ्य सर्वेभ्योऽपि श्रवणाद्या मुख्यसाधनभूताः। अत एव तैर्द्वारा मुक्तावपि। तथा च परिगणितानां ध्यानसाधनत्वेन साक्षाज्ज्ञानत्वाभावात् श्रवणादीनां साक्षादेव ज्ञानसाधनत्वाद्युक्तं तेषां तेष्वपरिगणनमित्यर्थः ॥ १५१, १५२ ॥

ननु श्रवणं मननस्य, मननं निदिध्यासनस्य, निदिध्यासनं ज्ञानस्य साधनमित्येवं स्थितिः। तत्कथं श्रवणं साक्षात् साधनमित्यत आह ॥ अज्ञस्येति ॥

॥ तं.सा. ॥ अज्ञस्य श्रवणं श्रेष्ठमयुक्तेर्मननं तथा।
ध्यानं निश्चिततत्त्वस्य तस्माच्छास्त्रावमर्शनम् ॥ १५३ ॥

॥ त.क. ॥ श्रवणं श्रेष्ठं साक्षात्साधनम्। अयुक्तेर्युक्त्यनुसन्धानरहितस्य पुंसो मननं साक्षात्साधनम् इत्यादि योज्यम्। अधिकारिणो हि बहुविधाः। केचिच्छ्रवणप्रधानाः। केचिच्छास्त्रावमर्शनात्मकमननप्रधानाः। केचिद्भक्तिप्रधाना इति। तत्राद्यानां मननध्याने कर्तव्ये अपि श्रवणवत् आधिक्येन न। एवं तेषां तेषामपि तदितरान्नाधिक्यम्। तेन 'तन्निर्धारणार्थं नियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्' इत्यधिकरणरीत्या परस्परं साध्यसाधन भावमापन्नमपि साक्षात्साधनमप्यधिकारिविशेषणं भवतीति भावः। यद्वा, श्रवणादीनां साधनत्वमुपादाय श्रवणाद्यापादनक्रमं सूचयति ॥ अज्ञस्येति ॥ प्रबलज्ञानवतोऽधिकारिणः प्रचुरयुक्तिरहितान्मननाद्युक्तिसहितं श्रवणं श्रेष्ठम्। श्रवणस्यापि युक्तिगर्भत्वे श्रवणमननयोर्यथा न साङ्कर्यं तथोपपादितं चन्द्रिकायाम्। एवं तत्त्वनिश्चयशून्यात् ध्यानात् तत्त्वनिश्चयसहितं मननं श्रेष्ठम्। एवं तत्त्वनिश्चयरहितात् प्रधानात् तत्त्वनिश्चयमात्रं श्रेष्ठम् इत्यर्थः। तथा च युक्तिसहितं श्रवणं, ध्यानसहितं मननं, तत्त्वनिश्चयसहितं ध्यानं, ध्यानसहितं शास्त्रावमर्शनं चावश्यमापाद्यमित्युक्तं भवति ॥ १५३ ॥

शास्त्रावमर्शनमित्युक्तं श्रैष्ठ्यमेव सङ्ख्यापूर्वं विवृणोति ॥ वरमिति ॥ (स्वयमिति) ॥

॥ तं.सा. ॥ (स्वयं) वरं दशगुणं तस्माद्व्याख्यैकस्य शतोत्तरा ।
अपरोक्षदृशाऽप्येषा कर्तव्या विष्णुतुष्टिदा ॥ १५४ ॥

॥ त.क. ॥ न केवलं विष्णुशास्त्रावमर्शनमेकमित्यत्र तत्त्वनिष्कर्षानन्तरं स्वयमेवार्थानुसन्धानपूर्वकं शब्दावमर्शनं विष्णुशास्त्रावमर्शनशब्देनोच्यते, किन्तु व्याख्यानमपीति भावेन संख्यापूर्वमाधिक्यमाह ॥ तस्मादिति ॥ स्वयमेवार्थानुसन्धानरूपाच्छास्त्रावमर्शनाद् व्याख्या शतगुणितमुत्तरमाधिक्यं यस्याः सेति विग्रहः । एकस्यापि व्याख्या शतोत्तरा, किं बहूनामित्यर्थः ।

'तस्मादेषा व्याख्या अपरोक्षदृशाऽपि कर्तव्या' इति किं विशिष्योच्यते । श्रवणादेरपि कर्तव्यत्वात् । 'अद्यापि तेन देवाद्याः शृण्वते मन्वतेऽपि च' इत्यादौ तदुक्तेरित्यत आह ॥ विष्णुतुष्टिदेति ॥ यतो विष्णोरतितुष्टिः व्याख्यया भवत्यतो विशेषत उक्तिर्युक्तैवेति भावः ॥ १५४ ॥

अत्रैव गीतां प्रमाणयति ॥ य इदमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ १५५ ॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ १५६ ॥

॥ त.क. ॥ प्रियकृत्तम इति तमशब्देनातितुष्टिदत्वं सूचयति ॥ ॥ १५५, १५६ ॥

शौचासनयोः सर्वावरत्वमुक्तम् । तदुपपादयति ॥ शौचासन इति ॥

॥ तं.सा. ॥ शौचासने त्वङ्गमात्रं न पृथग्धर्मकारणम् ।
प्राणायामादयस्तुष्टिपर्यन्ता द्विगुणाधिकाः ॥ १५७ ॥
स्वाध्यायोऽतः कोटिगुणस्ततोऽनन्तगुणा हरेः ।
पूजा तत्त्रिगुणं ध्यानमिति धर्मक्रमः स्मृतः ॥ १५८ ॥

॥ त.क. ॥ अङ्गमात्रमितिकर्तव्यतामात्रम्। सर्वकर्मणां साधारणाङ्गम्। न पृथग्धर्मकारणम् स्वातन्त्र्येण धर्मकारणं न। अतः सर्वावरमेवेत्यर्थः। शौचाद्यनन्तरमेवाऽसनमिति क्रमं सूचयितुं विपरीतनिर्देशः। तत्र प्राणायामादि-हरिपूजान्तं ध्यानस्याङ्गमुक्तम्। उत्तरोत्तरतोऽधिका इति चोक्तम्। तदाधिक्य-मेव व्यवस्थया विवृणोति ॥ प्राणायामेति ॥ प्राणायामाऽपरिग्रहब्रह्मचर्या-ऽस्तेयसत्याहिंसातपस्तुष्टयोऽष्टौ पूर्वपूर्वस्माद् द्विगुणाधिकाः। अतः तुष्टि-पर्यन्तात् साधनात् स्वाध्यायः विष्णुस्मृतिरहिताधीतिरूपः कोटि-गुणाधिको भवति। ततः स्वाध्यायात् प्रतिमादौ हरेः पूजा अनन्तगुणाधिका भवति। तत्साध्यं ध्यानं तु तत्त्रिगुणाधिकम्। तस्माच्छास्त्रावमर्शनं शतगुणमधिकम्। तस्माद्व्याख्या शतगुणाधिका इति धर्माणां साधनानां क्रमः स्मृतः। प्रमाणैरिति शेषः। तेन मन्त्रार्थावमर्शनमन्त्रव्याख्यानयोरेवम् अत्युत्कृष्टत्वान्मन्त्रोद्धारोऽप्यत्यावश्यक इति सूचितम् ॥ १५७, १५८ ॥

'वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चाऽसनं' इति प्रकृतासनानां लक्षणान्याह ॥ ऊर्वोरिति ॥

॥ तं.सा. ॥ ऊर्वोरधः पदोरूर्ध्वं विभागेनेति च त्रिधा।
आसनत्रयमुद्दिष्टं मन्त्रस्मरणपूर्वकम् ॥ १५९ ॥
द्विगुणोत्तरं रेचकादि षोडशादिक्रमेण तु।
मात्राणां ह्रस्ववर्णस्य कालो मात्रेति शब्द्यते ॥ १६० ॥

॥ त.क. ॥ पदोः पादयोः ऊर्वोरधः प्रतिष्ठितिरिति वीरासनम्। पादयोरेवोर्वोरूर्ध्वं प्रतिष्ठितिः पद्मासनम्। पादयोरेव विभागेन अधः एकपादः ऊर्वोरुपर्येकः पाद इति विभागेन प्रतिष्ठितिः स्वस्तिकासनम्। त्रिधा त्रिविधमासनमुद्दिष्टं लक्षितं शास्त्रेष्वित्यर्थः। यद्वा, पादयोरूर्वोरधः प्रतिष्ठितिः स्वस्तिकासनमित्यादि व्युत्क्रमेण योज्यम्। तुशब्देनाऽसनान्तराणा-मपि लक्षणानि, लक्षणान्तराणि च सन्तीति सूचयति। तेन न पूर्वोदाहृत-वचनविरोधः। एवं यमनियमासनप्राणयामाख्यचत्वार्यङ्गान्युद्दिश्य, यम-नियमासनानि सप्रपञ्चं निरूप्य प्राणायामोऽपि त्रिधा विभक्तः। रेचकः

पूरकश्चैव कुम्भकश्च त्रिधा मतः' इति त्रिविधोऽपि प्राणायामः विष्णुस्मरणपूर्वकश्चेत् ध्यानमेवेति चोक्तम्। तत्र कियत्कालपर्यन्तं कर्तव्यमित्यत आह ॥ मन्त्रस्मरणेति ॥ वर्णमालास्मरणपूर्वकं चेत्यर्थः। मन्त्राणां षोडशादिकालमारभ्य द्विगुणोत्तरं रेचकादित्रयं कर्तव्यमिति सम्बन्धः। षोडशमात्राकालपर्यन्तं दक्षिणनासापुटेन देहस्थवायोः बहिर्निर्यापनं रेचकम्। द्वात्रिंशन्मात्राकालपर्यन्तं बहिःस्थवायोर्वामनासापुटेनान्तर्ग्रहणं पूरकम्। चतुःषष्टिमात्राकालपर्यन्तं बहिर्गृहीतस्य वायोरन्तःस्थवायोश्चान्तरेव स्थापनं कुम्भकमिति विवेक्तव्यम्। मात्राकाललक्षणमाह ॥ ह्रस्वेति ॥ ह्रस्ववर्णस्य अकारस्य कालः तदुच्चारणकाल इति यावत्, मात्रेति शब्देन कथ्यत इति सम्बन्धः ॥ १५९, १६० ॥

षोडशमात्राकालपर्यन्तं रेचनं, द्वात्रिंशन्मात्राकालपर्यन्तं पूरणं चेत्यादि कर्तुमशक्यमित्याशङ्क्य, सत्यमादावेवमशक्यं, तथाप्येकमात्रामवधीकृत्य एकमात्राकालेन रेचनं, द्विमात्राकालेन पूरणं, चतुर्मात्राकालेन कुम्भकमेकस्मिन् दिने कृत्वा दिनान्तरे द्विमात्राकालेन रेचयित्वा, चतुर्मात्राकालेन पूरयित्वा अष्टमात्राकालेन कुम्भयेत्। एवं दिनान्तरे द्विगुणाधिक्येनाभ्यासे सुशक्यमेवेत्याह ॥ क्रमेणैवेति ॥

॥ तं.सा. ॥ क्रमेणैवाभ्यसेन्मात्रां वृद्धिमेकाग्रधीः पुनः।
रेचयित्वा दक्षिणतः पूरयित्वा च वामतः ॥ १६१ ॥

कुम्भकं च सुषुम्नायां विष्णुं वायुं च संस्मरेत्।
मूलाधारं समारभ्य त्वामूर्धानमृजुस्थिता ॥ १६२ ॥

मध्ये सुषुम्ना विज्ञेया वज्रिकाऽऽर्या प्रकाशिका[1]।
वैद्युता ब्रह्मनाडीति सैव पद्मप्रभेदिनी ॥ १६३ ॥

॥ त.क. ॥ नैतावता अलमित्याह ॥ सुषुम्नायामिति ॥ विष्णुं, वायुं, सुषुम्नानाडीं च संस्मरेदित्यर्थः। सुषुम्नास्मरणस्य तज्ज्ञानं विनाऽसम्भवात्

1. वज्रिकाऽऽर्याऽवभासिनी–अ।

तदवस्थितिप्रकारं सप्रपञ्चं निरूपयति ॥ मूलाधारमिति ॥ मूलाधारं कन्दाख्य-मारभ्योर्ध्वपर्यन्तं देहमध्ये स्थिता ऋजुभूता नाडी सुषुम्नेति विज्ञेया ।

"कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यं नवांगुलम्" इत्युक्तेः ।

सैव सुषुम्ना वज्रिका, आर्या, प्रकाशिनी, वैद्युता ब्रह्मनाडीति पञ्चधा तिष्ठति ॥ ॥ १६१-१६३ ॥

तदवस्थितिप्रकारमेव प्रदेशोक्त्या विवृणोति ॥ ॥ पृष्ठेति ॥

॥ तं.सा. ॥ पृष्ठवामाग्रदक्षान्तर्भेदास्तेषु क्रमेण तु ।
हरिन्नीलः सितः पिङ्गो लोहितश्चात्र केशवः ॥
प्रद्युम्नादिस्वरूपेण ध्येयः सिद्धिमभीप्सता ॥ १६४ ॥

॥ त.क. ॥ उद्देशक्रमानुसारेण मध्यस्थितायाः ब्रह्मनाड्याः पृष्ठभागे वज्रिका, वामपार्श्वे आर्या, पुरतः प्रकाशिनी, दक्षभागे वैद्युता । ब्रह्मनाडी सर्वान्तः तिष्ठतीत्यर्थः । विष्णुं वायुं स्मरेदित्युक्तम् । तत्र रूपविशेषान् वर्ण-विशेषोक्तिपूर्वकमाह ॥ हरिदिति ॥ हरिद्वर्णः प्रद्युम्नः वज्रिकायाम् । नीलवर्णोऽनिरुद्धः आर्यायाम् । सितवर्णः सङ्कर्षणः प्रकाशिन्याम् । पिङ्गलवर्णो वासुदेवः वैद्युतायाम् । लोहितवर्णो नारायणः ब्रह्मनाड्याम् । एवं प्रद्युम्नादिस्वरूपेण पञ्चरूपः केशवः पञ्चधा भिन्नायामत्र सुषुम्नानाड्यां तत्तदभीष्टप्राप्तिमिच्छता ध्येय इत्यर्थः ॥ १६४ ॥

सुषुम्नाप्रभेदब्रह्मनाडीस्थस्य नारायणाख्यस्य रूपस्य प्रद्युम्नादिरूपेण पञ्चधा विभक्तस्य नाड्यामवस्थाप्रकारमधिष्ठानान्तरोक्तिपूर्वमाह ॥ मूले च नाभाविति श्लोकद्वयेन ॥

॥ तं.सा. ॥ मूले च नाभौ हृदयेन्द्रयोनिभ्रूमध्यमूर्ध्निद्विषडन्तकेषु[1] ।
चतुःषडष्टद्विचतुर्द्विषट्ककदलेषु पद्मेषु सितारुणेषु ॥ १६५ ॥
पञ्चात्मकोऽसौ भगवान् सदैव ध्येयो हृदन्तान्यरुणानि तानि ।
त्रिकोणवह्नौ च षडश्रवायौ द्विस्तावदत्रर विवृत्तशशिस्थवह्नौ ॥ १६६ ॥

1. मूर्धद्विषडन्तकेषु–अ ।

॥ त.क. ॥ मूर्धिद्विषडन्तकमित्यलुक्समासः । मूर्धानमारभ्य द्वादशांगुलपरिमितप्रदेशः एकं स्थानमनेनोच्यते । हृदयादिशब्दैर्द्वन्द्वश्च समासः । तेन हृदयेत्यादिना स्थानचतुष्टयमुक्तम् । तेनामुना हि द्वादशान्तपर्यन्तेषु षट्सु स्थानेषु ब्रह्मनाडीस्थितेषु पञ्चात्मकोऽसौ नारायणो ध्येय इत्यर्थः । ब्रह्मनाडीदेशाः न साक्षाद्भगवतोऽधिष्ठानमित्यभिप्रेत्य अधिष्ठानान्तराण्याह ॥ चतुरिति ॥ दलशब्दः प्रत्येकं सम्बद्ध्यते । चत्वारि दलानि यस्येति बहुव्रीहिः । ततश्चतुर्दलं च षड्दलं चाष्टदलं च द्विदलं च चतुर्दलं च द्विषट्कदलं चेति द्वन्द्वः । सितारुणेष्विति व्यवस्थायां केषाञ्चित् सितत्वं केषाञ्चिदरुणत्वमिति भावेन व्यवस्थां दर्शयति ॥ हृदन्तानीति ॥ हृच्छब्देन तत्स्थं पद्ममुच्यते । मूलाधारस्थितपद्ममारभ्य तानि त्रीणि पद्मान्यरुणानि । हृदयात् परस्थपद्ममारभ्य द्वादशांगुलस्थपद्मान्तं पद्मत्रयं सितं श्वेतवर्णमिति सम्बन्धः । पद्मान्यपि न साक्षादधिष्ठानमित्याह ॥ त्रिकोणेति ॥ त्रयः कोणा यस्य वह्निमण्डलाख्यस्य स तथोक्तः । षडश्राणि यस्य वायुमण्डलस्य तत्तथोक्तम् । तावदिति षट्सङ्ख्योच्यते । द्विशब्देन तस्य द्विगुणितत्वमुच्यते । द्विगुणितषट्सङ्ख्याकानि द्वादशान्यश्राणि यस्य रविमण्डलस्य तत्तथोक्तम् । शशिशब्देन शशिमण्डलमुच्यते । वृत्तश्चासौ शशी चेति विग्रहः । शशिपदमावर्तनीयम् । शशिस्थश्चासौ वह्निश्च । ततः द्विस्तावदत्र रविश्च तत्स्थवृत्तशशी च तत्स्थवह्निश्चेति समाहारद्वन्द्वः । हृत्पद्म एवैषां रविशशिवह्निमण्डलानां त्रयाणामवस्थानमिति समाहारद्वन्द्वः कृतः ॥ १६५, १६६ ॥

इन्द्रयोन्यादिस्थितपद्मे मण्डलमाह ॥ वृत्त इति ॥

वृत्ते विधावपि विचिन्त्यमिदं दशार्ध-
रूपं सितं तदखिलं हृदयात् परस्थम् ॥ १६७ ॥

इडा च पिङ्गला चैव वज्रिका धारिणी तथा ।
सुषुम्नायाश्चतुर्दिक्षु वज्रिकाद्यासु तत्र च ।
चतुर्मूर्तिः स भगवान् हृदये संव्यवस्थितः ॥ १६८ ॥

॥ त.क. ॥ अत्रापि विधुशब्दः तन्मण्डलोपलक्षकः । इदं दशार्धं रूपं प्रद्युम्नादिरूपेण पञ्चधा विभक्तं नारायणाख्यं रूपं विशेषतः चिन्त्य-मित्यर्थः । एवं प्रद्युम्नादिनारायणान्तं पञ्चरूपस्य भगवतो ध्यानं साधिष्ठान-मुक्त्वा प्रद्युम्नादिवासुदेवान्तस्य चतुर्मूर्तेः साधिष्ठानं ध्यानप्रकारमाह ॥ इडा चेति ॥ चतुर्दिक्षु स्थितासु इडाद्यासु नाडीषु, तत्र स्थितेषु पद्मेषु तत्र [1]स्थिताग्न्यादिमण्डलेषु चतुर्मूर्तिर्भगवान् स नारायण एव ध्येय इति सम्बन्धः । अत्र वज्रकादित्वेन ग्रहणं सुषुम्नानाडिप्रभेदवज्रिकात इयमन्येति ज्ञापनाय । 'हृदये संव्यवस्थितः' इत्यनेन इडादिनाडीषु मूलनाभ्यादिप्रदेशे पद्मानि न सन्ति, किन्तु हृदयप्रदेश एवेति सूचितम् ॥ १६७, १६८ ॥

एवं नवनाडीषु ध्यानमुक्त्वाऽधिष्ठानान्तरेऽपि ध्यानमाह ॥ द्वासप्त-तीति ॥

॥ तं.सा. ॥ द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्योऽन्यास्तु प्रधानतः ।
बृहतीसहस्रस्पर्शानामृचां वाच्योऽत्र केशवः ॥ १६९ ॥

॥ त.क. ॥ "सङ्ख्यातुं नैव शक्यन्ते स्थूलमूलाः पृथग्विधाः ।
यथाऽश्वत्थदले सूक्ष्माः स्थूलाश्च विततास्तथा ॥"

इत्यादिना असङ्ख्यातत्वोक्तेः कथं द्वासप्ततिसहस्रसङ्ख्योच्यत इत्यत आह ॥ प्रधानत इति ॥ बृहतीछन्दोबद्धऋक्सहस्रगतानां ककारादिमकारान्तानां स्पर्शानामकारादिककारान्तानामचां च प्रतिपाद्यः केशवः रूपविशेषेण द्वासप्तति-सहस्रनाडीषु ध्यातव्य इत्यर्थः ॥ १६९ ॥

कथंविधानि तानि रूपाणीत्यत आह ॥ रूपाणामिति ॥

॥ तं.सा. ॥ रूपाणां लक्षणं तेषां रहस्यत्वान्न कथ्यते ।
विष्णुना ब्रह्मणे प्रोक्तं ग्रन्थसङ्कोचतस्तथा ॥ १७० ॥

॥ त.क. ॥ नन्वेतासु नाडीषु तावन्ति रूपाणि सन्ति । इदमेतेषां लक्षणम्, एवमेतेषां ध्यानमित्यत्रैव प्रमाणं न पश्याम इत्यत आह ॥ विष्णुनेति ॥

1. 'स्थितेषु रव्यादिमण्डलेषु' इति क्वचित् ।

यतो विष्णुना ब्रह्मणे प्रोक्तमिदं लक्षणादिकमतः प्रामाणिकमेवेत्यर्थः। तथेति हेत्वन्तरम्। ग्रन्थसङ्कोचनापेक्षयापि न कथ्यत इत्यर्थः। नन्वत्र पाञ्चतन्त्रादौ कन्दस्थितिवह्न्यादिमण्डलस्थितिः, तेषु प्राणादिदशवायूनां सञ्चारः, द्वादशरविमण्डले द्वादशमूर्तीनां स्थितिरित्यादिबहुप्रमेयं विष्णुना ब्रह्मणे प्रोक्तमस्ति। तत् कुतो न संगृहीतमित्यत आह ॥ विष्णुनेति ॥ यद्यपि,

"देहमानं स्वांगुलीभिः षण्णवत्यंगुलायतम्।
प्राणः शरीरादधिको द्वादशांगुलमानतः॥

देहस्थमनिलं देहसमुद्भूतेन वह्निना।
न्यूनं समं वा योगेन कुर्वन् ब्रह्मविदिष्यते॥

देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम्।
त्रिकोणं द्विपदामन्यच्चतुरश्रं चतुष्पदम्॥

वृत्तं विहङ्गमानां तु षडश्रं जलजन्मनाम्।
अष्टाश्रं स्वेदजानां तु तस्मिन् दीपवदुज्ज्वलः॥

वैश्वानरोऽग्निः पचति प्राणापानसमायुतः।[1]
कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यं नवांगुलम्॥

तुन्दमध्यं तदिष्टं वै तन्मध्यं नाभिरिष्यते।
तत्र चक्रं द्वादशारमाहुर्मासानराणि तु॥

विष्ण्वादिमूर्तयस्तेषु द्वादश द्वादशस्वपि।
अहं तत्र स्थितं चक्रं भ्रामयामि स्वमायया॥

1. एतदनन्तरं 'कन्दस्थानं' इति श्लोकात् पूर्वं
'चतुष्प्रकारमशनं देहमध्येऽभिधीयते।
अपानाद् द्व्यंगुलादूर्ध्वं अधो मेढ्रस्य वामतः॥

देहमध्यं मनुष्याणां मेढ्रमध्यं चतुष्पदाम्।
इतरेषां तुन्दमध्यं सर्वेषामेव पद्मज॥"
इति श्लोकौ पाञ्चतन्त्रे दृश्येते।

अरेषु भ्रमते जीवः क्रमेण कमलासन ।
तन्तुपञ्जरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ॥
प्राणारूढश्चरति यो जीवस्तेन विना न हि ।
तस्योर्ध्वे कुण्डलिस्थानं नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वतः ॥
अष्टप्रकृतिरूपा सा चाष्टधा कुण्डली कृता ।
यथावद्वायुचारं च ज्वलनादि च नित्यशः ॥
परितः कन्दपार्श्वे तु निरुद्ध्यैव सदा स्थिता ।
मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ॥
योगकाले च मरुता साग्निना बोधिता सती ।
स्फुरिता हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ॥
वायुर्वायुमुखेनैव ततो याति सुषुम्नया ।
कन्दमध्यस्थिता नाडी सुषुम्नासु प्रतिष्ठिता ॥
पद्मसूत्रप्रतीकाशा ऋजुरूर्ध्वप्रवर्तनी ।
ब्रह्मणो विवरं यावत् विद्युदाभा सनालिका ॥
वैष्णवी ब्रह्मनाडी च निर्वाणप्राप्तपद्धतिः ।"

विद्युदाभा सनालिकेत्यनेन वैद्युता प्रकाशिनी चोच्यते । वैष्णवीत्यार्या । निर्वाणप्राप्तपद्धतिरिति वज्रिका चोच्यते ।

"शुद्धा च पिङ्गला चैव तस्याः सव्येतरस्थिते ।" शुद्धेतीडोच्यते ।

"शुद्धा समुत्थिता कन्दाद्वामनासापुटावधि ।
पिङ्गला चोत्थिता तस्मादन्यनासापुटावधि ।
गान्धारी हस्तजिह्वा च द्वे चान्ये नाडिके स्थिते ।"

अत्र गान्धारीशब्देन वज्रिका, हस्तिजिह्वाशब्देन धारिणी गृह्यते ।

"पुरतः पृष्ठतस्तस्या वामेतरदृशौ प्रति ॥
पूषा यशस्विनी नाड्यौ तस्मादेव समुत्थिते ।
सव्येतरश्रुत्यवधि पायुमूला त्वलम्बुसा ॥

[1]अधो गता गुह्यनाडी मेढ्रान्तावधिरायता ।
पादांगुष्ठावधिः कन्दाद्यथा याता च कौशिनी ॥

दशप्रधानभूतास्ताः कथिताः कन्दसम्भवाः ।
तन्मूला बहवो नाड्यः स्थूलाः सूक्ष्मास्तु नाडिकाः ॥

द्वासप्ततिसहस्राणि स्थूलाः सूक्ष्मास्तु पद्मज ।"
"प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।

नागः कूर्मश्च कृकलो देवदत्तो धनञ्जयः ।
चरन्ति दशनाडीषु दश प्राणादिवायवः ॥

प्राणादिपञ्चकं तेषु प्रधानं तत्र च स्वयम् ।
प्राण एवाथवा श्रेष्ठो जीवात्मानं बिभर्ति यः ॥

आस्यनासिकयोर्मध्यं हृदयं नाभिमण्डलम् ।
पादांगुष्ठामिति प्राणस्थानानि कमलासन ॥

अपानश्चरति ब्रह्मन् गुदमेढ्रोरुजानुषु ।
समानः सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी व्यवस्थितः ॥

उदानः सर्वसन्धिस्थः [2]पादयोरुभयोरपि ।
व्यानः श्रोत्रोरुकट्यां च गुल्फस्कन्धगलेषु च ॥

नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।
तुन्दस्थं नीरमन्नं च रसानि च समीकृतम्[3] ॥

तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
इत्यादिचेष्टया प्राणः करोति वपुषः[4] स्थितिम् ॥

अपानवायुर्मूत्रादेः करोति च विसर्जनम् ।
प्राणापानादिचेष्टादि क्रियते व्यानवायुना ॥

---

1. 'अधोमुखा कुहूनाडी' इति मुद्रिते पाद्मतन्त्रे ।
2. 'पादयोर्हस्तयोरपि' इति मुद्रिते पाद्मतन्त्रे । 3. 'रसनाग्निसमीकृता' इति मुद्रितपाद्मतन्त्रपाठः । 4. 'वपुषि' इति पाठान्तरम् ।

[1]उदीर्यते शरीरस्थमुदानेन नभस्वता ।
पोषणादि शरीरस्य समानः कुरुते सदा ॥

उद्गारादिक्रिया नागः कूर्मोऽक्ष्यादिनिमीलनम् ।
कृकलस्तु क्षुतः कर्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत् ॥

मृतगात्रस्य शोभादिर्धनञ्जय उदाहृतः ।
नाडीभेदं मरुद्भेदं मरुतां स्थानमेव च ॥

चेष्टाश्च विविधास्तेषां ज्ञात्वैव कमलासन ।
शुद्धौ यतेत नाडीनां वक्ष्यमाणेन वर्त्मना ।"

"हस्तेन दक्षिणेनैव पीडयेन्नासिकापुटम् ।
शनैः शनैरथ बहिः क्षिपेत् पिङ्गलयाऽनिलम् ॥

द्वात्रिंशन्मात्रया कुक्षौ पूरयेदिडयाऽनिलम् ।
[2]सम्पूर्णकुम्भवद्देहं कुम्भयेन्मातरिश्वना ।
पूरयेन्नाडयः पूर्वाः पूर्यन्ते मातरिश्वना ।
एवं कृते सति ब्रह्मन् चरन्ति दशवायवः ।
हृदयाम्भोरुहं चापि व्याकोचं भवति स्फुटम् ॥

पूरणेन तथा कुम्भीकरणादुन्मुखं स्थितम्[3] ।
नालं तालनिभं तस्य दलाष्टकसमन्वितम् ।
कदलीपुष्पसङ्काशं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ॥

सन्ध्ययोर्मध्यरात्रे च प्राणायामांस्तु षोडश ।
एकाहमात्रं कुर्वाणः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

---

1. 'उन्नीयते' अथवा 'उज्जीर्यते' इति पाठान्तरद्वयं मुद्रितपाद्मतन्त्रे प्रदर्शितम् ।

2. एतदनन्तरं 'भूयः षोडशमात्राभिः चतुःषष्ट्या तु मात्रया' इत्यर्धश्लोकः मुद्रितपाद्मतन्त्रे दृश्यते । 3. एतदनन्तरं 'गलकूपविरूढं तु तदधोमुखमम्बुजम्' इत्यर्धश्लोकः मुद्रिते पाद्मतन्त्रे पठ्यते ।

किमन्यैर्बहुभिः प्रोक्तैः प्राणायामपरायणाः ।
निर्धूतसर्वपाप्मानो वत्सरत्रयपूरणे ॥

पश्यन्ति मामपि ब्रह्मन् हृदयाम्भोरुहे स्थितम् ।
संवत्सरत्रयादूर्ध्वं प्राणायामपरो नरः ॥

योगसिद्धो भवेद्योगी वायुजिद्विजितेन्द्रियः ।
अल्पाशी स्वल्पनिद्रश्च तेजस्वी बलवान् भवेत् ।
अपमृत्युमतिक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।"

इत्यादिना पञ्चरात्रादौ ब्रह्माणं प्रति विष्णुना प्रोक्तं बहुप्रमेयमस्ति । तथापि ग्रन्थसङ्कोचमपेक्ष्य रहस्यत्वाच्च न तदत्र कथितमित्यर्थः ॥

अयमत्र समुदायार्थः—षण्णवत्यंगुलो देहः। तत्र मूर्ध्न उपरि द्वादशांगुलपरिमितो देशः देहान्तर्गत एव। तत्र नवांगुलपरिमितः कन्दाख्यः गुदाधःप्रदेशः मूलाधारशब्दितः। तमाधारीकृत्य मूर्धपर्यन्तं व्याप्ता सुषुम्ना नाडी अस्ति। तत्पृष्ठभागे वज्रिका तद्वामभागे आर्या। तत्पुरोभागे प्रकाशिनी दक्षभागे वैद्युता। एताभिश्चतसृभिर्नाडीभिः परिवृता ब्रह्मनाडी मध्ये तिष्ठति। एताः पञ्च सुषुम्नेत्येवोच्यन्ते। तत्र ब्रह्मनाड्यां मूलाधारप्रदेशे द्विदलं पद्मम्। तच्छुक्लम्। भ्रूमध्यप्रदेशे चतुर्दलं पद्मम्। तदपि शुक्लम्। मूर्ध्नि उपरि द्वादशांगुलप्रदेशे द्वादशदलं पद्मम्। तदपि शुक्लम्। एवं मूलाधारप्रदेशस्थचतुर्दले रक्तपद्मे त्रिकोणं वह्निमण्डलम्। तदुपरि शेषः। तत्र हरिद्वर्णः प्रद्युम्नः प्राणायामादिकाले ध्यातव्यः। नाभिप्रदेशस्थषड्दलरक्तपद्मे षडश्रं वायुमण्डलम्। तदुपरि कर्णिकास्थानीये शेषे नीलवर्णोऽनिरुद्धः। एवं हृदयप्रदेशस्थेऽष्टदलरक्तपद्मे द्वादशारं रविमण्डलम्। तत्र प्रत्येकमरेषु मासनियामकाः केशवाद्या द्वादशमूर्तयः। तदुपरि वर्तुलाकारं वह्निमण्डलम्। तदुपरि कर्णिकास्थः शेषः। सोऽपि पद्मशब्देनैवोच्यते। तत्र श्वेतवर्णो वासुदेवः। एतेन—

"अष्टपत्रे रक्तपद्मे मध्ये सूर्येन्दुवह्निगम् ।
पीठं तन्मध्यपद्मस्थं नारायणमनामयम् ॥"

इत्युक्तेः वह्निमण्डले पीठम् । तत्र पद्मान्तरमस्तीति प्रत्युक्तम् । पद्मशब्देन शेषस्यैवोक्तेः । एवमिन्द्रयोनिप्रदेशस्थषड्दलरक्तपद्मे वृत्तं शशिमण्डलम् । तदुपरि कर्णिकायां शेषः । तत्र पिङ्गलवर्णः सङ्कर्षणः । एवं भ्रूमध्यप्रदेशस्थ-चतुर्दलश्वेतपद्मे वर्तुलं चन्द्रमण्डलम् । तदुपरि शेषः । तत्र लोहितो नारायणः । एवं द्वादशांगुलप्रदेशस्थद्वादशदलश्वेतपद्मे वर्तुलं चन्द्रमण्डलम् । तत्र श्वेतवर्णो वासुदेवो ध्यातव्यः । एवं वायुरपि प्राणादिपञ्चरूपो यथाक्रमं षट्सु नाडीषु पद्मेषु ध्यातव्यः ।

एवं सुषुम्नानाड्याश्चतुर्दिक्षु स्थितासु वज्रिकादिनाडीषु प्रद्युम्नाद्याश्चतस्रो मूर्तयः । द्वासप्ततिसहस्रनाडीषु द्वासप्ततिसहस्ररूपाणि स्पर्शादिवाच्यानि ध्यातव्यानि । तत्रायं विवेकः— बृहतीसहस्रक्षु षट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याका अजपा वर्णाः[1] षट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याकानि रूपाणि दक्षिणभागस्थितषट्त्रिंशत्-सहस्रनाडीषु वर्तते । व्यञ्जनवाच्यानि रात्रिनियामकानि षट्त्रिंशत्सहस्र-सङ्ख्याकानि स्त्रीरूपाणि वामभागस्थासु षट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याकासु नाडीषु वर्तन्ते । एवमिडाऽपि पञ्चाशत्प्रकारेण भिन्ना वापार्श्वकन्दसमुद्भवा दक्षिण-नासानेत्रश्रोत्राणि व्याप्नोति । तत्र पञ्चाशत्सङ्ख्या उत्तरायणनामकाः सूर्य-रश्मयः । एवं पिङ्गलाप्रभेदपञ्चाशत्सङ्ख्या नाड्यः दक्षिणपार्श्वकन्दसमुद्भूत-वामनासानेत्रश्रोत्राणि व्याप्नुवन्ति । तासु च दक्षिणायननामकाः पञ्चाशत्-सङ्ख्याकाः सूर्यरश्मयः सन्ति । मध्ये स्थितसुषुम्नानाडी तु पञ्चधा भिन्नेति प्रागेवोक्तम् । आहत्येमाः 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः' इति श्रुत्युक्ता हृदयस्थाः प्रधाननाड्यः । द्वासप्ततिसहस्रनाड्यः तत्प्रधाना इति विवेक्तव्यम् ।

नन्वथापि ध्यानस्य चत्वार्यङ्गानीत्ययुक्तम् । धारणसमाध्योरपि सद्भावा-दित्यत आह ॥ खण्डस्मृतिरिति ॥

॥ तं.सा. ॥ खण्डस्मृतिर्धारणा स्यादखण्डा ध्यानमुच्यते ।
अप्रयत्नात् समाधिश्च दर्शनं चिरयाऽनया ॥ १७१ ॥

1. "तद्वाच्यानि" इति पदमत्र लुप्तमिव भाति ।

अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यति ॥

॥ त.क. ॥ ध्यानं नाम मानसावलोकनरूपस्मृतिरेव। सा च यदा मध्ये खण्डितोत्पद्यते तदा धारणेत्युच्यते। यदा तु तैलधारावदखण्डितोत्पद्यते बहुप्रयत्नवशात् तदा ध्यानमुच्यते। यदा त्वप्रयत्नादेरेवाखण्डितोत्पद्यते तदा समाधिरित्युच्यत इति हि वस्तुस्थितिः। यदा च प्राणायामस्य 'सुषुम्नायां वायुं विष्णुं च संस्मरेत्' इत्यादिना स्मरणगर्भत्वोक्तिः तदा खण्डस्मृतिरूपधारणायाः प्राणायामेऽन्तर्भावसम्भवान्नाङ्गचतुष्टयोक्तिविरोधः। समाधेस्त्वप्रयत्नादखण्डस्मृतिरूपत्वेन ध्यानान्नातीव भेद इति ध्यानान्तर्भावान्नोक्तविरोध इति भावः।

ननु—

"द्विविधा सा च सम्प्रोक्ता विष्णुशास्त्रावमर्शनम्।
एकं ध्यानं हरेरन्यत् . . . . ॥"

इति निदिध्यासनशब्दिताया उपासनाया उक्तं द्वैविध्यमनुपपन्नम्। धारणासमाध्योरपि सत्त्वेन चातुर्विध्यस्य वक्तव्यत्वादित्यत आह ॥ खण्डस्मृतिरिति ॥ खण्डस्मृतिर्हि धारणा। सा चोक्तरीत्या ध्यानांगप्राणायामरूपा। समाधिस्तु ध्यानात्मकैव। अतो द्वैविध्यमेव युक्तमिति भावः। नन्वथापि विष्णुशास्त्रावमर्शनध्यानयोरुपासनाप्रभेदत्वमनुपपन्नम्। उपासनाकार्यज्ञानं प्रत्यसाधनत्वात्। घटसाधनप्रभेदत्वं घटरूपकार्यं प्रति साधनयोरेव हि दृष्टं, नान्यथेत्याशङ्क्य तदपि तयोरस्तीत्याह ॥ दर्शनमिति ॥ चिरकालीनानुवर्तमानया ध्यानादनतिभिन्नया तया समाध्या भगवद्दर्शनं भवति। सततं शास्त्रविमर्शेन वा भवति यतोऽतो युक्तं तत्प्रभेदत्वमिति भावः॥ १७१ ॥

ननु तथापि 'अपरोक्षदर्शिर्निदिध्यासनया भवेत्' इति न युक्तम्। भक्तेरेव तत्साधनत्वेनोक्तेरित्याशङ्कामङ्गीकारेण परिहरति ॥ परमेति ॥

॥ तं.सा. ॥ परमस्नेहसंयुक्तयथार्थज्ञानतो भवेत्।
सा भक्तिरिति विज्ञेया साधनं भोगमोक्षयोः ॥ १७२ ॥

॥ त.क. ॥ भक्तिर्ज्ञानस्य साधनं भवेदेव। अङ्गीकृतमेवेति यावत्। ननु 'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत्' इति भक्तेरुपासनासाधनत्वमेवोक्तं, न ज्ञानसाधनत्वमित्यतोऽत्र विवक्षितं भक्तिस्वरूपमाह ॥ परमेति ॥ परमस्नेहसंयुक्तयथार्थज्ञानमेव भक्तिरिति विज्ञेया। सा तु ज्ञानं प्रत्येव साधनम्। परमभक्तित्वात्। या त्वपरमभक्तिः सा निदिध्यासनादीन् प्रत्येवेति न विरोध इति भावः ॥ १७२ ॥

ननु तर्हि—

"अपरोक्षदृशिश्चैव श्रवणान्मननादनु ।
सम्यङ् निश्चिततत्त्वस्य निदिध्यासनया भवेत् ॥"

इत्येतत् कथं न व्याहतमित्यत आह ॥ मुख्यमिति ॥

॥ तं.सा. ॥ मुख्यमेषैव नान्यत् स्यात् सर्वं व्यर्थं तया विना ।
सैकाऽप्यभीष्टफलदा मोक्षो दर्शनयुक्तया ॥ १७३ ॥

दर्शनं च तया हीनं व्यर्थमन्यत् किमुच्यते ।
योग्यं तु दर्शनं नैव तया हीनं भविष्यति ॥ १७४ ॥

॥ त.क. ॥ एषा भक्तिर्मुख्यं साधनं प्रधानं साधनमेव, न तु निदिध्यासनवदप्रधानसाधनम्। तथाच यज्ञादिक्रियापेक्षया श्रवणादित्रिकं मुख्यं साधनम्। तदपेक्षया भक्तिरेव मुख्यसाधनम्। अमुख्यसाधनेषु श्रवणादित्रिकं साधनमुक्तम्। भक्तिस्तु मुख्यं साधनमिति न व्याहतिः। यद्यपि—

"श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च ।
साधनं ज्ञानसम्पत्तौ प्रधानं नान्यदिष्यते ॥"

इत्यादौ भक्तेः समकक्ष्यत्वमेवोच्यते। तथापि परमस्नेहसंयुक्तमाहात्म्यज्ञानरूपा भक्तिस्तत्र नोच्यते। किन्तु स्नेहमात्रघटिता। सा तु न मुख्यसाधनम्। तदिदमाह ॥ नान्यत् स्यादिति ॥ श्रवणादेर्विवक्षितभक्त्यपेक्षयाऽमुख्यत्वेऽपि यज्ञाद्यपेक्षया मुख्यत्वाच्च ।

कैमुतिकन्यायेन भक्तेः सर्वसाधनोत्तमत्वं साधयति ॥ भोगमोक्षयोरिति ॥ भोगकाले मोक्षकालेऽप्येषा भक्तिरनुवर्तते, फलरूपत्वात् तदा किमु वक्तव्यं साधनोत्तमत्व इति भावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च मोक्षहेतुत्वोक्त्या साधनोत्तमत्वं साधयति ॥ सर्वमिति ॥ वैराग्यादि ज्ञानान्तं सर्वसाधनं परमभक्त्या विना व्यर्थम्। मोक्षसाधनं न भवति। सैकेत्यन्वयोक्तिः। असहायाऽपि भक्तिरभीष्टफलदा। तदेवोपपादयति ॥ मोक्ष इति ॥ यद्यपि दर्शनयुक्तया मोक्षो भवति। तथापि दर्शनं तया हीनं चेद् व्यर्थमेव। अतोऽसहायैव भक्तिर्मोक्षदेत्युच्यते। दर्शनस्यावर्जनीयसन्निधिमात्रत्वेन भक्तेरेव मुख्यतः प्रयोजकत्वादिति भावः। अतो वैराग्यादिसाधनं तया हीनं चेद् व्यर्थमेवेति किमुच्यत इत्यर्थः। ननु 'दर्शनं च तया हीनं व्यर्थम्' इत्ययुक्तम्। भक्तिहीनस्य दर्शनस्यैवानुपपत्तेरित्यत आह ॥ योग्यमिति ॥ योग्यं दर्शनं स्वबिम्बापरोक्षं तया परमभक्त्या हीनं न भवतीत्येव। न तु दर्शनमात्रम्। अपक्वभक्तेरपि सामान्यदर्शनमुपपन्नमेव। 'सामान्यदर्शनाल्लोकाः' इत्युक्तेः। महरादिलोकप्राप्तिसाधनापरोक्षस्यापरिपक्वभक्त्याऽपि सम्भवेन तया लोकमात्रप्राप्तावपि परिपक्वभक्त्या विना सामान्यदर्शनस्य विवक्षितलिङ्गभङ्गाद्यसाधनत्वाद् व्यर्थमित्युक्तमिति भावः। एतेन शास्त्रावमर्शनशीलानां मीमांसकादीनां ज्ञानुदयाच्छास्त्रावमर्शनस्य तत्साधनत्वमयुक्तमिति चोद्यं निरस्तम्। तेषां भक्तिमात्रस्याप्यभावेन सुतरां परमभक्तिशून्यत्वात्। तदेवं मन्त्रार्थावमर्शनस्य विष्णुशास्त्रावमर्शनरूपत्वात्, तस्य च ध्यानसमकक्ष्यत्वात्, परमभक्तिव्यतिरिक्तसाधनेषु उत्तमत्वाच्च मन्त्रोद्धारणमत्यावश्यकमिति सिद्धम् ॥ १७३, १७४ ॥

ननु मन्त्रार्थावमर्शनस्य ध्यानरूपत्वं चास्तीति ध्यानं किं ब्रह्मैक्येन? भेदपक्षेपि किं सर्वैरेकेनैव गुणेन? किमुक्तसर्वगुणैर्वा? किं वा कैश्चिदल्पैः? कैश्चित्सकलैः? अल्पैरित्यत्रापि किं सङ्ख्यानिर्देशेन क्लृप्तैः? किं वाऽक्लृप्तैः? इत्याशंक्याह ॥ आनन्देति ॥

॥ तं.सा. ॥ आनन्दचित्सदिति पूर्वगुणैः समस्तैः
मत्स्यादिभिर्विविधपरैर्भगवान् क्रमेण।

ध्यातोऽधिकैरधिगुणोऽधिकमेव सौख्यं
मुक्तौ ददाति सततं परमस्वरूपः ॥ १७५ ॥

॥ त.क. ॥ मर्त्यो मनुष्योत्तमः । विधिश्चतुर्मुखः । मनुष्योत्तममारभ्य चतुर्मुखान्तैरधिकारिभिः क्रमेणानन्दज्ञानसुखादिभिः समस्तैर्वेदोक्तैर्गुणैः अधिगुणः सम्पूर्णगुणोऽपि भगवान् तत्तद्योग्यताक्रमेण ध्यातः शास्त्रेऽवमृष्टे अधिकमेव सान्तत्वसातिशयितत्वादिदोषरहितं वैषयिकसुखाद्विलक्षणमेव सौख्यं मुक्तौ हरिर्ददातीत्यर्थः । अत्र अधिगुण इत्यनेनैक्यध्यानस्य, समस्तगुणैरित्यनेन सर्वैरेकेनैवेत्यस्य पक्षस्य, क्रमेणेत्यनेन सर्वैः सर्वैरपीत्यस्य पक्षस्य निषेधः । मर्त्यादिभिरित्यनेन

"सच्चिदानन्द आत्मेति मानुषैस्तु सुरेश्वरैः ।
यथाक्रमं बहुगुणैर्ब्रह्मणा त्वखिलैर्गुणैः ॥"

इत्युक्तव्यवस्थां सूचयति । अनेनात्रोद्धृतानां मन्त्राणां कलावप्युद्रिक्तवीर्यत्वे क्वचित् फलानुपलम्भः—गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वात्, गुरुवृत्तेरपूर्तितः, अभ्यासाभावात्, यमाभावात्, नियमाभावात्, आसनाभावात्, प्राणायामाभावात्, प्राणधारणमात्रेऽपि तत्तन्नाडीस्मरणाभावात्, तत्तद्भगवद्रूपस्मरणाभावात्, खण्डस्मृतिरूपधारणासद्भावेऽप्यखण्डस्मृतिरूपध्यानाभावात्, समाध्यभावात्, परमस्नेहाभावाद्वा उपपन्न इति सिद्धमेतेषां मन्त्राणामुक्तफलत्वमित्युक्तं सर्वमुपपन्नमेव ॥ १७५ ॥

तन्त्रसारोक्तत्वाच्चोक्तं सर्वं श्रद्धेयमिति भावेन तस्य प्रामाण्यमुपपादयन्नेव स्वग्रन्थस्यापि तदुपपादयति ॥ निर्दोषेति सार्धश्लोकद्वयेन ॥

॥ तं.सा. ॥ निर्दोषाखिलसम्पूर्णगुणेन हरिणा स्वयम् ।
ब्रह्मणे कथितात्तन्त्रसारादुद्धृत्य सादरम् ॥ १७६ ॥

आनन्दतीर्थमुनिना कृतो ग्रन्थोऽयमञ्जसा ।
ग्रन्थोऽयं पाठमात्रेण सकलाभीष्टसिद्धिदः ॥ १७७ ॥

किमु ज्ञानादनुष्ठानादुभयस्मात् पुनः किमु ॥ १७८ ॥

॥ त.क. ॥ मन्त्रान् कांश्चिद्वाक्यविशेषानेवोद्धृत्य ग्रन्थोऽयं कृतः । अतोऽस्या प्रामाण्यमेतस्येति शेषः । विप्रलम्भकत्वादिदोषाभावो जडसाधारण इति सम्पूर्णगुणेनेति । विवक्षादिगुणशालिनेत्यर्थः । स्वयं हि हरिणा साक्षान्मूलरूपेण । तेनावतारे मोहादिप्रदर्शनेन तद्वत्त्वशङ्कासम्भवेऽपि न मूलरूपे तदवकाश इति सूचयति । तेन वक्तृदोषनिबन्धनो दोषो निरस्तः । ब्रह्मण इत्यनेन श्रोतृदोषनिबन्धनः । सादरं तदुद्धारे प्रीतिपूर्वकम् । कथितादित्यनेन प्रसङ्गदोषनिबन्धनः । संसारादुद्धारप्रकारस्य प्रार्थितत्वेन प्रसङ्गदोषायोगादिति भावः ।

नन्वस्तु तन्त्रसारो दोषत्रयनिबन्धनदोषत्रयशून्यः । तथापि नायमसावेव । 'अस्य संक्षेपशास्त्रत्वात् ग्रन्थसङ्कोचतस्तथा । तन्त्रसारादुद्धृत्य ग्रन्थोऽयं कृतः' इत्यादि स्वोक्तिविरोधात् । तथाच तत्संग्राहकस्य तवैव दोषोक्तिः किं न स्यात् इत्यत उक्तम् ॥ आनन्देति ॥ न हि मुनिर्भ्रान्त्यादिमानिति भावः । दधीच्यादिनां भ्रान्तिदर्शनमस्ति । तद्व्यावृत्तये आनन्दतीर्थेति । आनन्दयतीत्यानन्दम् । पचाद्यच् । आनन्दं तीर्थं यस्येति विग्रहः । न हि दधीच्यादयः सुखसाधनशास्त्रकारिणः । प्रत्युत तमस्साधनशास्त्रकारिण एवेति हि पुराणादौ प्रसिद्धमिति भावः । इतोऽप्ययं ग्रन्थः नाप्रामाण्यशङ्कार्ह इत्याह ॥ ग्रन्थोऽयमिति ॥ अत्र चार्थावधारणं व्यावर्त्यते । ज्ञानमर्थावधारणम् । अनुष्ठानं तत्पूर्वकमन्त्रोच्चारणम् । होमाद्यनुष्ठानं वा । उभयस्मात् पाठध्यानाभ्यां, ध्यानानुष्ठानाभ्यां वा पाठध्यानपूर्वकानुष्ठानाद्वा इत्यर्थः । यद्यपीदं प्रामाण्यादिसमर्थनं प्रथमत एव कर्तव्यम् । तथापि शिष्यस्य मन्त्रोद्धाराकाङ्क्षाया उत्कटत्वादत्रापि सङ्गतत्वाच्च न दोषः ॥ १७६-१७८ ॥

'सुषुम्नायां विष्णुं वायुं च संस्मरेत्' इत्युक्त्वा प्रद्युम्नादिरूपेण विष्णोः स्मरणप्रकार उक्तः । वायोः स्मरणप्रकारो वक्तव्यः । आनन्दतीर्थेति नाम्नो रूढत्वेनाप्युपपत्तेरभ्रान्तत्वे हेत्वन्तरं वाच्यम् । ग्रन्थश्चायं भगवति समर्पणीयः । अन्यथा 'न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्' इति वैयर्थ्यं स्यात् । अतस्त्रयं करोति ॥ यस्येति ॥

॥ तं.सा. ॥ यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥ १७९ ॥

॥ त.क. ॥ 'यस्य वायोः त्रीणि रूपाणि उदितानि अमुना वायुना ग्रन्थः कृतः इत्यनेन, हनुमद्भीममध्वानां, अन्तर्यामिरूपाणां प्राणापानादीनां, मूलरूपस्य वायोश्चात्यन्ताभेदेन स्मरणं वायोः कर्तव्यमिति सूचितम् । 'इत्थमेव निहितं' इत्यादिना मूलरूपस्य स यथाऽस्मानमित्यादेरभ्रान्तत्वात्, तथैवा-वतारोक्तेरभ्रान्तात्यन्तसदृशावतारत्वात् अयं मुनिरभ्रान्त इत्यनुमानान्तरमुक्तम् । 'केशवेऽमुना कृतोऽयं ग्रन्थोऽर्पितोऽस्तु, इत्यनेनार्पणं कृतमिति वेदितव्यम् ।

ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरति ॥ अशेषेति ॥

॥ तं.सा. ॥ अशेषदोषोज्झितपूर्णसद्गुणं सदा विशेषोपगतोरुरूपम् ।
नमामि नारायणमप्रतीपं सदा प्रियेभ्यः प्रियमादरेण ॥१८०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे चतुर्थोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ त.क. ॥ पूर्णसद्गुणमित्यनेन तत्तन्मन्त्रप्रतिपाद्यमन्त्रविशेषशालित्वं समर्थितम्। मन्त्रजाप्यानां बहुत्वात् प्रतिपाद्यस्य चैकत्वात् तद्व्यानानुपपत्तिरिति शङ्कां वारयति ॥ उरुरूपमिति ॥ अत एव भेदं वारयति ॥ विशेषोपगतेति ॥ भेदप्रतिनिधिना विशेषेणोपगतमुरुरूपम् । न तु भेदेनेत्यर्थः। अप्रतीपमित्यनेन तत्तन्मन्त्रोक्तफलदातुरेव तत्प्रतिपाद्यता । भगवतः प्रतीपकृद्विहितविघ्नपरिहारा-सामर्थ्यान्न युक्ता प्रतिपाद्यतेति शङ्का निरस्ता । प्रतीपस्याभावात् । अत एवा-सामर्थ्याद्यशेषदोषोज्झितमित्युक्तमिति भावः । 'प्रियेभ्योऽप्यादरेण प्रियं' इत्यनेन तत्र ग्रन्थसमर्पणे निमित्तमुक्तम् । आदरेण नमामीति वा सम्बन्धः । प्रियत्व-मौपाधिकं, कादाचित्कं च न भवतीत्याह ॥ सदेति ॥ न ममान्येषामिव वन्दनं कार्योपाधिकमित्याह 'सदा नमामि' इत्यनेन । सर्वमतिमङ्गलम् ।

यथाशक्ति व्यापृतया बुद्ध्या निर्मितया मया ।
व्याकृत्या तन्त्रसारस्य प्रीयतां शेषसंस्तरः ॥

यैर्हृदिस्थैर्महाचार्यैर्व्याख्या दैवैर्विनिर्मिता ।
येषामनुग्रहाद्वाऽपि प्रीयन्तां ते तया भृशम् ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां
लक्ष्मीनारायणपूज्यपादानां शिष्येण रघुनाथयतिना
कृतायां तन्त्रसारसंग्रहटीकायां तत्त्वकणिकायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक-
श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमद्व्यासमुनीशहंसविलसत्तद्वंशसत्पद्मिनी
प्रोद्यच्छ्रीरघुनाथतीर्थयतिराट्पङ्केरुहादुद्भवा ।
पूर्णप्रज्ञविनिर्मिताखिलमहातन्त्रोद्धृतेर्दीपिका
विन्यस्ता विदुषा सुतत्त्वकणिका भूयाद्धरेः प्रीतये ॥

'श्रीमत्परमहंस' इत्यादिसमाप्तिवचनानन्तरं मातृकायामेकस्यां परिदृश्यमानोऽयं श्लोकः प्रायशः लिपिकारेण केनचन विदुषा विरच्य अन्ते निवेशित इति भाति ।

अकारादिक्रमेण तन्त्रसारसंग्रहश्लोकानामनुक्रमणिका

प्रभा मुद्रणालयः, बसवनगुडि, बेङ्गलूरु–४

अशेषदोषोज्झितपूर्णसद्गुणं
सदा विशेषोपगतोरुरूपम् ।
नमामि नारायणमप्रतीपं
सदा प्रियेभ्यः प्रियमादरेण ॥

—तन्त्रसारसंग्रहः iv, 180